

EDİTÖRLER

RAMAZAN ERDEM | AHMET ALKAN

ELEŞTİREL YÖNETİM ÇALIŞMALARI

İNSAN, ÖRGÜT VE TOPLUM ELEŞTİRİSİ

ELEŞTİREL YÖNETİM ÇALIŞMALARI

İnsan, Örgüt ve Toplum Eleştirisi

Editörler

Ramazan ERDEM | Ahmet ALKAN

Çizgi Kitabevi Yayınları: 1940
Yönetim

©Çizgi Kitabevi
Kasım 2025

ISBN: 978-625-396-689-8

Yayıncı Sertifika No: 52493

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
- Cataloging in Publication Data (CIP) -

Editörler

ERDEM, Ramazan | ALKAN, Ahmet

ELEŞTİREL YÖNETİM ÇALIŞMALARI

İnsan, Örgüt ve Toplum Eleştirisi

Bölümlerin etik ve bilimsel sorumluluğu bölüm yazarlarına aittir.

Baskıya Hazırlık: Çizgi Kitabevi Yayınları

Tel: 0332 353 62 65- 66

Baskı: Sebat Ofset

Sertifika No: 74481

ÇİZGİ KİTABEVİ

Sahibiata Mah.
M. Muzaffer Cad. No:41/1
Meram/**Konya**
(0332) 353 62 65

Konevi Mah.
Larende Cad. No:20/A
Meram/**Konya**
(0332) 353 62 66

Siyavuşpaşa Mah.
Gül Sk. No:15 B
Bahçelievler/**İstanbul**
(0212) 514 82 93

www.cizgikitabevi.com

📞 / cizgikitabevi

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
GİRİŞ: ELEŞTİREL YÖNETİM ÇALIŞMALARI Ramazan ERDEM, Ahmet ALKAN.....	11
ELEŞTİREL YÖNETİM ÇALIŞMALARININ DÜNÜ, BUGÜNÜ ve YARINI Erkan ERDEMİR.....	17
FRANKFURT OKULU ve ELEŞTİREL TEORİ Soner SOYSAL	47
HERBERT MARCUSE’NİN TEKNOLOJİK AKIL ve TEK-BOYUTLU FELSEFE ELEŞTİRİSİ Soner SOYSAL.....	61
HEGEMONİK İKTİDARIN SÜRDÜRÜLMESİNDE İDEOLOJİK AYGITLARIN ROLÜ Sümeyye YILDIRIM	81
ÇEVRE ve İNSAN İLİŞKİLERİ: ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRME Ramazan KAYA ..	105
GÖZETİM TOPLUMU ve YENİ YÖNETİM MEKANİZMALARİ Vehbi BAYHAN	125
DİJİTAL TEKNOLOJİLERİN ELEŞTİREL ANALİZİ: FIRSATLAR, RİSKLER ve GELECEK PERSPEKTİFLERİ Erdal EKE, Sıddıka ÇAM, Dilek ALAY	141
ÖZDENİN YOK OLUŞU: KURUMSALLAŞMA ve BÜROKRATİKLEŞME Kader GERÇEKER, Ramazan ERDEM.....	165
KÜRESELLEŞEN DÜNYADA ÖZDENİN YOK OLUŞUNA ETKİLEYİCİ (INFLUENCER) ETKİSİ ÜZERİNE BİR İNCELEME Gamze GAZAZ, Makbule Evrim GÜLSÜNLER.....	181
ÖRGÜTSEL İLİŞKİLERDE KAYIP HALKA: İNSAN ONURU Mehmet Ali TAŞ.....	205

ELEŞTİREL İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİ | Emine ATALAY, Kevser Hüsna ÖZYILDIZ,
Hakan YÖNDEN231

**PERFORMATİF YAKLAŞIMLARIN ELEŞTİRİSİ: AKADEMİ ÜZERİNDEN
BİR DEĞERLENDİRME** | Rabia TATLIDİL, Ramazan ERDEM253

**AKADEMİK ÖZGÜRLÜK YANILGISI ve YAPISAL SORUNLAR: “VARLIK, İŞLEYİŞ,
YAPMA, BİLME, YAŞAMA ve EYLEM” YAKLAŞIMLARIYLA AKADEMİK BİLİNÇ** |
Atila YÜKSEL271

ELEŞTİREL OLMA TERCİHİNİN OTOETNOGRAFIK ANLATISI | Pınar MEMİŞ SAĞIR .. 295

YAZARLAR HAKKINDA317

ÖNSÖZ

Öznenin, “müesses nizam” ile kavgası insanlık tarihi kadar eskidir. Akla gelen ilk örneklerden birisi, Yunan mitolojisinde Prometheus’un Olimpos tanrılarının kurduğu düzene başkaldırarak ateşi çalması ve onu insanların hizmetine sunmasıdır. Prometheus, bu yaptığına karşılık Zeus tarafından ağır bir cezaya çarptırılır. Bu mitolojik referansı kullanmak artık bir gelenek haline dönüşmüştür. Nitekim Eleştirel Teorinin kurucularından Theodor W. Adorno mitleri eleştirel teorinin bir aracı haline getirmiştir.

Biz, bu gelenekten “sapmak” adına, mitolojiden dine kayarak başka bir tarihi örnek vermek istiyoruz. Hz. İbrahim, kendi babası da dâhil olmak üzere Nemrud’un koyduğu kanunlar ve kurduğu bir düzen içinde dünyaya gelir. O zamanda mutlu bir hayat sürmenin yolu Nemrud’a tabi ve tebaa olmaktan geçer. Ancak Nemrud’un hegemonik düzeni Hz. İbrahim’i rahatsız eder ve o, içinde bulunduğu düzenin sahte konforuna karşı savaş açar. Nemrud’a kulluğu reddeder, putları kırar ve insanları doğru yola çağırır. Putları kırdıktan sonra baltayı en büyük putun boynuna asar ve tepkilere karşı “*Belki de o yapmıştır!*” diyerek etrafındakilere ince bir mesaj verir. Böylelikle insanları düşünmeye davet eder ve insan zihninin özgürleşmesine çalışır. Tabii ki müesses nizama karşı çıkmak kolay değildir ve bunun bir bedeli vardır. Hz. İbrahim de hapsedilmiş, ateşlere atılmış ve sürülmüştür. Ancak, onun bu başkaldırısı, insanlığın sahte tanrılardan kurtulması adına bir dönüm noktasıdır.

Birçoğumuz günlük yaşam mücadelesi içinde bulunduğumuz yerleşik düzene uyum sağlama ve bu düzen içinde de temel ihtiyaçlarımızı karşılamakla vaktimizi bitiririz. Belki günümüzde Olimpos Dağı’nın tanrıları ya da Nemrud gibi kendini tanrılaştıran krallar yoktur; ancak onların yerini alan modern tanrılar ve hegemonik yapılar vardır. Bu yapılar politik, ekonomik, sosyal güç mekanizmaları ve tahakküm biçimleriyle insanları kullanışlı bir nesneye dönüştürmektedir. Günümüz insanı “gününü gün etmek” adına

modern zamanların tanrılarına gönüllü kulluk yapmakta ve kurulu düzenin bir tamamlayıcısı rolüyle vaktini geçirmektedir. Sistemin dışına itilmiş, kendini gösterememiş ve istediklerini yapamamış kişiler de diğerleri gibi “mutlu” ve “refah içinde” olmak için değişerek, dönüşerek, gerekirse kendine yabancılaşarak ve hâliyle çok çalışarak kendilerine gösterilen yoldan ilerleyebilmenin çaresini aramaktadırlar. Kurulu düzenin tebaası olmak ancak böylelikle mümkün olabilmektedir.

İyi de biz ne yapalım? Bizden kimse “*Herkesin keyfi yerinde, maceraya gerek yok!*” dememizi beklemesin. Eleştirel Yönetim Çalışmaları bizim için bir konfor bozma aracıdır. Herkesin kullanışlı olma ve kullanışlı olanı bulma peşine düştüğü günümüzde, birilerinin “müesses nizama muarız olma”, güç ve tahakküm ilişkilerine çomak sokma, hakikatin üzerindeki perdeleri kaldırma ve dolayısıyla insan olma sorumluluğunu yerine getirme mücadelesi vermesi lazım. Biz bunu hakıyla yapıyoruz diyemeyiz. Ama Isparta Okulu kapsamında düzenlediğimiz YÖNEP Çalıştaylarıyla yapmak istediğimiz bu diyebiliriz. İşte elinizdeki bu kitabı ortaya çıkaran niyet bundan ibaret!

Ramazan ERDEM, Ahmet ALKAN

2025

Bu kitabın konusunu, yaklaşık bir sene önce, uzun istişareler sonucunda birlikte belirlediğimiz ve çalıştayda uzun uzun tartıştığımız bir kardeşimiz şimdi aramızda değil. 13 Nisan 2025'te geçirdiği bir trafik kazasının ardından ebedî yolculuğuna çıktı. Bizler arkasında bakakaldık. Ancak onun manen hâlâ aramızda olduğunu hissediyoruz. Bu kitabı da onun aziz hatrasına ithaf ediyoruz. Evet, tahmin edeceğiniz üzere, Doç. Dr. Elif Kaya'dan bahsediyoruz. Allah afv ve mağfireti ile muamelede bulunsun, mekânı cennet olsun.

GİRİŞ: ELEŞTİREL YÖNETİM ÇALIŞMALARI

Ramazan ERDEM*

Ahmet ALKAN**

Eleştirel Yönetim Çalışmalarını (EYÇ) ele alan bu kitap, eleştirel yönetim düşüncesinin kuramsal temellerini ve tarihsel gelişimini disiplinlerarası bir perspektiften ele almaktadır. Kitapta yer alan bölümler, Frankfurt Okulu ile başlayan eleştirel düşüncenin yönetim ve organizasyon alanına yansımalarını incelemektedir. Bu bağlamda, yönetim anlayışının tarafsızlıktan veya rasyonellikten uzaklaşarak bir tahakküm alanına dönüştüğü, çalışanların onurlu bireyler olarak algılanması yerine nesneleştirilerek sömürüldüğü vurgulanmaktadır. EYÇ çerçevesinde örgütler, tahakküm, güç ve iktidar ilişkilerinin döndüğü alanlar olarak değerlendirilir. Bu kapsamda kitapta kültür endüstrisi, insan onuru, akademik özgürlük, performatiflik ve gözetim gibi kavramlar derinlemesine ele alınmıştır. Her bir bölüm, eleştirel yönetim çalışmalarının farklı bir boyutunu merkeze alarak günümüz modern yönetim anlayışının açmazlarını gözler önüne sermiştir. Frankfurt Okulu düşünürlerinden Marcuse'nin "tek boyutlu insan" eleştirisinden günümüz dijital gözetim toplumuna, akademik performans kültüründen eleştirel araştırmacı kimliğinin otoetnografik anlatısına kadar uzanan bu kitapta yer alan bölümler kısaca aşağıda tanıtılmıştır:

Kitabın ilk bölümünü Prof. Dr. Erkan Erdemir'in Isparta Okulu'nun düzenlemiş olduğu 8. Yönetimde Eleştirel Perspektifler Çalıştayında (YÖNEP) vermiş olduğu *Eleştirel Yönetim Çalışmalarının Dünü, Bugünü ve Yarını* başlıklı konferansın gözden geçirilmiş hali oluşturmaktadır. Erdemir bu bölümde; Eleştirel Kuramdan Frankfurt Okuluna geçişin nasıl gerçekleştiğini, EYÇ'nin ortaya çıkışı ve gelişimini, EYÇ'nin ana aktörlerini (kongreler, dergiler, akademisyenler vb.), EYÇ'nin epistemolojik ve ontolojik anlamda nerede dur-

* Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü

** Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü

duğunu, EYÇ'nin temel derdinin (ele aldığı konular) neler olduğunu (sosyal düzenin doğallaştırılması, yönetsel çıkarların evrenselleştirilmesi, performative, yöneticilik), EYÇ'nin yönetim organizasyon alanına katkılarını (güç ilişkilerinin sorgulanması, yapıbozumu yöntemini öğretmesi, marjinal konuları gündeme taşıma vb.), EYÇ'nin araştırma yöntemlerine etkisini (nitel araştırmaların yaygınlaşması ve meşrulaşması, disiplinlerarası araştırmaların artması vb.) EYÇ'ye yöneltilen eleştirileri (müzmin muhaliflik, eleştirel kuramdan uzaklaşma, EYÇ'nin realizmden uzaklaşıp postmodernleşmeye yönelmesi vb.) ve EYÇ'nin geleceğinin (*authoritarianism, obscurantism, formulaic radicalism, empirical light-touchism* vb.) nasıl şekilleneceğini ele almıştır. Ayrıca bu bölümde Türkiye'de EYÇ'nin durumunun ne olduğu çeşitli parametreler (EYÇ çalışan akademisyenler, EYÇ'nin Türkiye'de çok fazla çalışılmaması ve bunun nedenleri vb.) çerçevesinde ele alınmıştır.

Bir sonraki bölümü ise Doç. Dr. Soner Soysal'ın *Frankfurt Okulu ve Eleştirel Teori* isimli çalışması oluşturmaktadır. Bu bölüm, Frankfurt Okulu ve Eleştirel Teori'nin ortaya çıkışını, gelişimini ve tarihsel evrimini ele almaktadır. Bölümde okulun kuruluşundan (1923 tarihinde Frankfurt Üniversitesi çatısı altında kurulan Frankfurt Okulunun kuruluşunda Felix Weil, Friedrich Pollock ve Max Horkheimer yer almaktadır.) Grünberg'in Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün (Frankfurt Okulu) başına geçmesi ve Grünberg döneminden (1929'dan felç geçirene kadar geçen süre), Gürünbegten sonra Enstitünün başına geçen Horkheimer döneminden ve onun enstitüye koyduğu hedeflerden (Horkheimer dönemiyle birlikte, Enstitünün hedefi, işçi hareketlerinin sorunlarıyla sınırlı kalmayıp, toplumun bir bütün olarak dönüştürülmesini hedefleyen yeni bir toplum teorisi inşa etmeye dönüşür) ve devamında ortaya çıkan eleştirel teoriden (Horkheimer "Geleneksel ve Eleştirel Teori" adlı makalesinde, doğa bilimlerinden esinlenen "geleneksel teori" ile toplumsal koşulların ürünü olan "eleştirel teori"yi karşılaştırmıştır) bahsetmektedir.

Soysal kitabın üçüncü bölümünde yine Frankfurt Okulu düşünürlerinden Herbert Marcuse'yi ve onun tek boyutlu toplum kavramını "*Herbert Marcuse'nin Teknolojik Akıl ve Tek-Boyutlu Felsefe Eleştirisi*" başlıklı çalışmasıyla ele almıştır. Bu bölümde öncelikle Marcuse'nin Frankfurt Okulu'na katkılarını (*Reason and Revolution* makalesi, *Eros and Civilization* kitabı, *One-Dimensional Man*, *Aesthetic Dimension* vb.) ele alır. Ardından Marcuse'nin kapitalist sistemin temel çelişkisinin eleştirisini (kapitalist sistemin insanların varoluş mücadelelerini hafifletecek olanaklara sahip olmasına rağmen, bu mücadeleyi daha da yoğunlaştırması) ele alır. Sonrasında ise teknolojik akıl ve tek-boyutlu felsefe eleştirisi başlığı altında özetle Marcuse'nin modern

toplumda aklın özgürleştirici niteliğini yitirerek araçsal ve teknolojik bir akla dönüştüğünü ve teknolojik ilerlemenin mevcut düzenin tahakkümünü güçlendirdiği yönündeki savunmasını dile getirir. Çalışmasını tek-boyutlu gerçekliği aşma olanakları başlığında tek boyutlu gerçeklik alanından kurtulma önerileri ile tamamlar.

Dördüncü bölüm Dr. Öğr. Üyesi Sümeyye Yıldırım tarafından kaleme alınan *Hegemonik İktidarın Sürdürülmesinde İdeolojik Aygıtların Rolü* başlıklı çalışmadan oluşmaktadır. Çalışmada öncelikle hegemonik iktidar kavramı incelenmiştir. Bu kapsamda hegemonya kavramı tanımlanmış ve hegemonya Gramsci özelinde tartışılmıştır. İkinci olarak ideolojik aygıtlar hegemonik iktidar araçları perspektifiyle ele alınmıştır (Burada ideoloji kavramı tanımlanarak Althusser'in ideoloji görüşleri bağlamında devletin ideolojik aygıtları (DİA) ele alınmıştır). Ardından yönetsel hegemonyada ideolojik aygıtların rolü ideolojik kontrol, normların ve değerlerin dayatılması ve rızanın üretilmesi çerçevesinde ele alınmıştır. Son başlıkta hegemonik güçle nasıl mücadele edileceği karşı hegemonya bağlamında değerlendirilmiştir.

Beşinci bölüm çevre ve insan ilişkilerinin eleştirel perspektiften ele alınmasıyla oluşmuştur. Arş. Gör. Ramazan Kaya tarafından yazılan *Çevre ve İnsan İlişkileri: Eleştirel Bir Değerlendirme* başlıklı bu bölümde insan-doğa ilişkisinin tarihsel süreci doğanın düşünsel olarak nasıl ele alındığı çeşitli düşünürler perspektifinden ele alınmıştır. Ardından tarihsel süreçteki kopuş Bacon ve Descartes'la birlikte yaşanan doğa anlayışındaki değişim vurgusuyla ele alınmış ve sanayi devrimi ile birlikte teknolojik ilerlemenin doğanın hunharca kullanımını/sömürüsünü derinleştirdiği ifade edilmiştir. Çalışma uluslararası bir gündem haline gelen çevre sorunlarının ele alındığı bölümle sonuçlandırılmıştır. Bu bölümde 1970'lerden itibaren çevre sorunlarının uluslararası gündem haline geldiği ve insanın doğanın hâkimi değil ekosistemin bir parçası olduğu anlayışının güç kazanmaya başladığı vurgulanmıştır.

Altıncı bölüm Prof. Dr. Vehbi Bayhan'ın *Gözetim Toplumu ve Yeni Yönetim Mekanizmaları* başlıklı bölümüdür. Bu bölümde ilk olarak gözetim toplumu irdelenmiştir. Bu kapsamda öncelikle gözetim olgusunun uygulanışı üç evrede (birinci evrede tarımsal üretim ve askeri düzen, vergi toplama gibi amaçlarla; ikinci evrede teknik gözetim; üçüncü evrede ise enformatik gözetim) incelenmiştir. Bu bölümde panaptikondan sinoptikon ve omniptikona geçişle gözetimde meydana gelen değişime değinilmiştir. Bölümdeki ikinci başlıkta gözetlemenin baskı ve kontrol aracı olmasının yanında güvenlik ve düzen gibi pozitif katkılarının da olduğuna vurgu yapılmış, bu durumun etik ve mahremiyet boyutuyla oluşturduğu risklere değinilmiştir. Benzer şekilde yapay zekâ temelli sistemlerin yönetimi kolaylaştırdığı ancak aynı

zamanda küresel düzeyde gözetim pratiklerini derinleştirdiği belirtilmiş ve yapay zekâ uygulamalarının paradokslarını sosyal medya, kamu güvenliği, sağlık, istihdam ve tüketici davranışları bağlamında değerlendirmiştir.

Yedinci bölümde de altıncı bölümün devamı niteliğinde dijital teknolojiler ele alınmıştır. Prof. Dr. Erdal Eke, Öğr. Gör. Sıddıka Çam ve Arş. Gör. Dilek Alay tarafından ele alınan *Dijital Teknolojilerin Eleştirel Analizi: Fırsatlar, Riskler ve Gelecek Perspektifleri* isimli bölüm dört ana başlıktan oluşmaktadır ve genel olarak dijital teknolojiler, eleştirel bir anlayış çerçevesinde, farklı boyutlarıyla ele alınmıştır. Öncelikle dijital teknolojilerin toplumsal ve bireysel katkıları, yönetim, ekonomi, eğitim, sağlık ve çevre gibi alanlarda sağladığı kolaylıklar ve verimlilik artışı vurgulanmıştır. Ardından dijital teknolojilerin karanlık yüzü bağlamında ortaya çıkan sosyal (gelir eşitsizliği, dijital uçurum, veri güvenliği ihlalleri ve demokratik süreçlerin manipülasyonu), psikolojik (dijital bağımlılık, dikkat dağınıklığı, depresyon ve sosyal izolasyon vb.) ve etik (kişisel verilerin gizliliği, dezenformasyon, mahremiyet ihlalleri vb.) sorun alanları tartışılmıştır. Son olarak dijital teknolojiler için sürdürülebilir ve etik bir gelecek perspektifi üzerinde durulmuştur.

Sekizinci bölümde kurumsallaşma ve bürokratikleşme bağlamında özne tartışılmıştır. Arş. Gör. Kader Gerçek ve Prof. Dr. Ramazan Erdem tarafından yazılan *Öznenin Yok Oluşu: Kurumsallaşma ve Bürokratikleşme* başlıklı bölümde her şeyin rasyonelleştirilmesi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan bürokratikleşme ve kurumsallaşmanın öznenin kaybolması ve buna bağlı ortaya çıkan örgütsel ve toplumsal sorunlar ele alınmıştır. Bu kapsamda öznenin yok oluşu, özerkliğin kaybı, rutinleşme, sıradanlaşma ve değersizleşme boyutlarıyla ilişkilendirilerek, aşırı bürokratikleşme ve kurumsallaşmanın bireysel, örgütsel ve kurumsal düzeyde yol açtığı sorunlar tespit edilmiştir. Tüm bu tespitler sonrasında da bu sorunların nedenleri ortaya konularak çözüm önerileri sunulmuştur.

Dokuzuncu bölümde *Küreselleşen Dünyada Öznenin Yok Oluşuna Etkileyici (Influencer) Etkisi Üzerine Bir İnceleme* başlığı yer almaktadır. Doktora öğrencisi Gamze Gazaz ve Prof. Dr. Makbule Evrim Gülsünler tarafından yazılan bölümde küreselleşme, kültür endüstrisi ve bağlantılı kavramlar, özne ve öznenin yok oluşu, etkileyici (influencer), hegemonya ve rızanın üretimi kavramsal düzeyde ele alınmıştır. Daha sonra çalışmanın uygulama bölümünde Maybelline markasına ait bir maskaranın farklı kategorilerden sekiz etkileyici tarafından yapılan Instagram paylaşımları incelenmiştir. Çalışma sonucunda etkileyici kültürünün/paylaşımlarının toplumsal manipülasyonlarla bireysel kimlikleri silikleştirdiği çıkarımı yapılmıştır.

Onuncu bölüm Doç. Dr. Mehmet Ali Taş tarafından kaleme alınmıştır. *Örgütsel İlişkilerde Kayıp Halka: İnsan Onuru* başlıklı bu bölümde öncelikle onur kavramının etimolojik kökenine, tarihsel süreçteki gelişimine ve felsefi dayanaklarına değinilerek onun evrensel bir değer olduğu çıkarımı yapılmıştır. İnsanın bir doğal bir de kazanılmış onuru olduğuna; doğal onurun insanın yaratılışı itibarıyla elde edildiğine, sosyal onur şeklinde ifade edilen kazanılmış onurun ise bireyin toplumsal etkileşim, başarı ve emek yoluyla elde ettiği onur olduğuna vurgu yapılmıştır. Daha sonra onur olgusunu eleştirel gözle değerlendirerek kapitalist sistemin çalışanları araçsallaştırarak onur ihlallerine sebep olduğunu dile getirmiştir. Buradan hareketle hümanist yönetim paradigmaları geliştirilerek çalışanlara saygı, adalet, eşitlik, özerklik gibi değerler çerçevesinde yaklaşılmasının insan onurunu koruyarak geliştirceğini belirtmiştir. Genel olarak bakıldığında bu bölümde; insan onurunun örgütsel ilişkilerde kaybolan bir halka haline geldiği, hümanist yönetim anlayışıyla bu değerın yeniden gün yüzüne çıkarılması gerektiğinin üzerinde durulduğu görülmektedir.

On birinci bölüm Doç. Dr. Emine Atalay, Öğr. Gör. Kevser Hüsna Özyıldız ve Öğr. Gör. Hakan Yönden'in *Eleştirel İnsan Kaynakları Yönetimi* başlıklı bölümüdür. Bu bölümde öncelikle eleştirel kuramın doğuşuna ve eleştirel yönetim çalışmalarına kısaca değinilmiştir. Ardından geleneksel insan kaynakları yönetimi ve eleştirel insan kaynakları yönetiminin farklarına (Geleneksel İKY'nin çalışanı ekonomik bir araç olarak gördüğü, verimlilik odaklı olduğu ve insani boyutu ihmal ettiği; Eleştirel İKY'nin ise çalışanların haklarının korunması, güç ilişkilerinin sorgulanması ve adaletin sağlanması gibi insancıl bir bakış açısı geliştirmeyi amaçladığı vb.) ve Türkiye'de yapılan eleştirel insan kaynakları yönetimi çalışmalarına değinilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Rabia Tatlıdil ve Prof. Dr. Ramazan Erdem'in yazarı olduğu on ikinci bölümde akademi özelinde performatif yaklaşımların eleştirisi yapılmıştır. *Performatif Yaklaşımların Eleştirisi: Akademi Üzerinden Bir Değerlendirme* başlıklı bu bölümde örgütlerin karlılık, verimlilik, etkililik gibi amaçlarının performatif yaklaşımları güçlendirmesi ile ortaya çıkan patolojiler ele alınmıştır. Performans ölçümlerinin işletmeler açısından olumlu sonuçları olsa da performativenin baskı, rekabet ve yabancılaşmayı ortaya çıkardığı vurgulanmıştır. Bireyin performansının nicel çıktılarla ölçülmesinin ve buna yönelik kampanyalar sunulmasının (örnek: ayın çalışanı uygulaması) tahakkümün meşrulaştırılmasına sebep olacağı ifade edilmiştir. Nihai olarak performatifliğin öznenin nesneleşmesi, emeğe yabancılaşma, yetenek erezyonu gibi patolojilere sebep olacağı çıkarımı yapılmıştır.

On üçüncü bölüm Prof. Dr. Atila Yüksel tarafından kaleme alınmıştır. *Akademik Özgürlük Yanılgısı ve Yapısal Sorunlar: "Varlık, İşleyiş, Yapma, Bilme, Yaşama ve Eylem" Yaklaşımlarıyla Akademik Bilinç* başlıklı bu bölümde sosyal bilimlerdeki krizin yapısal nedenleri (tekrarlanamazlık krizi, etik ihlaller, metrik baskılar, performans odaklılık, akademik özgürlük vb.), bilimsel ilerlemenin temeli olan akademik özgürlük (araştırmacının kendi değerleriyle eylemleri arasında tutarlılık sağlamasıdır), akademik özgürlük yanılgısı (akademisyenlerin kendilerini özgür sandıkları ancak aslında dogmatik kalıplar, metodolojik şablonlar ve performans baskıları altında oldukları) ve akademik otantiklik (bireyin gerçek ilgi ve değerleriyle uyumlu, içsel tatmin sağlayan hedeflerin özgürlük ve özyönelim aracılığıyla takip edilmesini içerir) ele alınmıştır. Varlık, işleyiş, yapma, yaşama, bilme ve eylem biçimleri alt başlığında ise sosyal bilimlerdeki altı temel araştırma modu (Modus Essendi, Modus Operandi, Modus Faciendi, Modus Vivendi, Modus Cognoscendi, Modus Agendi) açıklanmıştır.

Kitabın son bölümü olan on dördüncü bölümünde ise Dr. Öğr. Üyesi Pınar Memiş Sağır kendi akademik hayatında eleştirel olma tercihinin otoetnografik yöntemle ele almıştır. *Eleştirel Olma Tercihinin Otoetnografik Anlatısı* başlıklı bu bölümde yazar kendisinin eleştirel olmasını "*Benim için eleştirel olma hali, sınıfsal kökenimin, cinsiyetimin ve dini görünürlüğümün Türkiye'deki akademik yapılarla kurduğu gerilimli ilişkinin doğal bir sonucudur.*" şeklinde ifade etmektedir. Yazarın kendi ifadesiyle bu çalışmada *otoetnografi yöntemi aracılığıyla, yönetim ve organizasyon kamusal alanı ile eleştirel yönetim çalışan bir araştırmacının özel alanı arasındaki ayrım otobiyografik içsel bakışla, etnografik dışsal bakışın birleşimiyle eritilerek deneyime bütünsel bir görüntü kazandırmaya çalışılmıştır.* Eleştireliliğin eşikliği olarak otoetnografik anlatı başlığında yazar kendi hayatını üç eşikte değerlendirmiştir. Binci eşikte yolu nasıl inşa ettime cevap aranmış ve bu eşik yazarın lisans yıllarından başlayarak doktora sürecine uzanan akademik yolculuğunu ele aldığı eşiktir. İkinci eşik karşılaşmalar, etkileşimler ve çatışmalar olarak ele alınan yazarın öğretim üyesi olarak atanma ile başlayan ve doçentlik başvurusunu kapsayan bir sürece karşılık gelmektedir. Son eşik ise gelecek olarak adlandırdığı kendisinin çalıştığı üniversitenin bölünmesi ve doçentlik kararı ilanı ile başlayan ve hâlihazırda devam etmekte olan süreçtir. Genel anlamda bu çalışma yazarın yönetim alanında eleştirel olma tercihinin bireysel bir yönelim değil, aynı zamanda kurumsal, ideolojik ve toplumsal dinamiklerle şekillenen bir kimlik mücadelesi olduğunu ortaya koymuştur.

ELEŞTİREL YÖNETİM ÇALIŞMALARININ DÜNÜ, BUGÜNÜ ve YARINI*

Erkan ERDEMİR**

Giriş

Bu konferansın çerçevesini geçtiğimiz yıllarda İstanbul'da farklı üniversitelerden doktora öğrencilerine yönelik olarak birkaç dönem verdiğim 10 haftalık eleştirel yönetim çalışmaları seminer dizisinde konuşulanlar oluşturuyor. Konferansın süre kısıtını biraz olsun aşabilmek adına önceden katılımcılarla sunumun çerçevesini yansıtan bir okuma listesi de paylaşmıştık. Dolayısıyla bu listedeki eserlere bir göz atanların da fark edecekleri üzere konu biraz uzun ve karmaşık. Bu nedenle burada konuyu en önemli başlıklarıyla aktarmaya çalışacağım. Zaten katılımcıların okumuş olduğunu varsaydığım birtakım metinlerle ilgili çok detaya girmeyip büyük resme odaklanmaya çalışacağım.

Şuradan başlamak belki en iyisi: Çalıştaya ismini de veren eleştirel perspektif, aslında çoğu zaman zannedildiği gibi sadece anaakım yönetim yazınında çok dile getirilmeyen, daha marjinal, az çalışılmış, yeni ve ilginç konuları ifade etmiyor. Eleştirel perspektif, özellikle de eleştirel yönetim çalışmaları (EYÇ) olarak kurumlaşmış araştırma alanı, her şeyden önce içinde yaşadığımız baskın kapitalist yaşam biçimi ve anlayışının yönetim ve çalışma ilişkilerine yansımalarını eleştiren bir yaklaşım. Bu açıdan belki YÖNEP'in şimdiye kadar ele aldığı ve bundan sonra ele almayı planladığı konular da bu gözle tekrar bir gözden geçirilebilir. Zaten düzenleme kurulu adına Ramazan Erdem'in benden istediği de EYÇ'nin orijinal bakış açısının Isparta Okulu mensuplarıyla tartışılması şeklindeydi.

* Bu metin, Isparta Okulu'nun 21-22 Kasım 2024 tarihlerinde Süleyman Demirel Üniversitesinde düzenlenmiş olduğu 8. Yönetimde Eleştirel Perspektifler Çalıştayında (YÖNEP) aynı başlıkla vermiş olduğum konferansın gözden geçirilmiş halidir. Davetleri için Prof. Dr. Ramazan ERDEM'in şahsında Isparta Okulu ekibine ve konferans katılımcılarına tekrar teşekkür ederim.

** Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü.

Açılış konuşmalarında da belirtildiği gibi, insanlık hikayemizi anlamlandırmak için çoğu zaman büyük toplumsal dönüşümlere referans veriyoruz. Dolayısıyla söze, büyük resim lafı da etmişken, genel çerçevemizi toplumsal dönüşümlerle ilişkilendirerek başlayabiliriz. Hepinizin bildiği gibi insanlık tarihi, her biri farklı toplumsal örgütlenme biçimlerini yansıtan dört büyük dönemde incelenir: Avcı toplayıcı, tarım, sanayi ve bilgi toplumları. Biraz yakından baktığımızda bu toplumlar arasındaki dönüşümlerin temel unsurunu teknolojik gelişmeler oluşturuyor. Tarımın icadı yerleşik düzene, buhar makinasının icadı fabrika düzenine, bilgisayar ve internetin icadı da bilgi toplumuna geçişin kritik eşiklerini ifade ediyor. Bu tarihsel akış içerisinde EYÇ dediğimiz yaklaşımın ilgilendiği dönem sanayi toplumu ile başlar ve sanayi ötesi toplumla devam eder. Zira sanayi toplumu aynı zamanda, fabrikalaşmayla birlikte büyüyen işletmelerin yönetimi ile ilgili meselelerin çözümüne yönelik çalışmalar sonucu, yönetim ve organizasyon alanının bir bilim olarak ortaya çıktığı dönemdir. EYÇ'nin ve ileride konuşacağımız gibi onun yakın müttefiki olan postmodern düşüncenin genel çerçevesini de işte bu yeni toplumsal örgütlenme biçiminin, kaynağını modern felsefeden yani modernizmden alan anlayış ve uygulamalarına yönelik reaksiyonlar oluşturmaktadır.

Modernizmden Postmodernizme

Modernizm dediğimizde felsefe tarihi açısından klasik çağlardan, siyasi tarih açısından ise orta çağdan sonra gelen dönemi ve bu döneme ruhu veren anlayışı kastediyoruz. 18. yüzyılda başlayan ve akıl çağı olarak da bilinen modern dönem; aydınlanma, hümanizm, sekülerizm, rasyonalizm, realizm, ilerleme gibi kavramlar çerçevesinde açıklanır ve kısaca rönesans ve reform hareketleri ile bir şekilde iktidarın gökyüzünden yeryüzüne indirilmesini, insanın hayatına metafiziğin değil de fiziğin kurallarını, yani akli esas olarak yön vermesini ifade eder. Buna göre dünya tamamlanmış ve mükemmel bir projedir ve bize düşen o mükemmel örneğin işleyiş kurallarını anlayıp ona uygun yaşamlar tasarlamaktır. Bunun sanat alanından en önemli örneği Mona Lisa'dır. Da Vinci'nin en bilinen bu eserinin özelliği realizmidir. Arkasındaki meydan okuma, gerçek bir insana en çok benzeyen resmin yaratılmasıdır. Modernizm, bilim alanında da fizik dünyasının kurallarının sosyal bilimlere uyarlanması, yani pozitivism olarak yansımaları bulmuştur.

İnsanlığın aklını kullanarak ilerleyeceğini ve en mükemmel düzene ulaşacağını vadeden modernizm, her ne kadar bilim ve teknoloji alanında-

ki keşiflerle bu yönde önemli sonuçlar elde etse de aynı zamanda başta iki büyük dünya savaşı olmak üzere pek çok toplumsal ve çevresel felaketin de sebebi olarak görülmüştür. Bu nedenle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, modernliğin olumsuz sonuçlarına yönelik eleştirilerin artmasıyla birlikte postmodern bir döneme girdiğimiz konuşulmaktadır. Postmodernizm 70'li yıllardan itibaren sosyal bilimlerde, özellikle de sanatta, felsefede, siyasette ve mimaride yoğun olarak kullanılan bir kavram haline gelmiştir. Ancak burada şu ince ayırımın farkında olmak önemli; postmodernizmin aslında birbirinden farklı iki anlamı bulunuyor. Bu kavram, en azından yönetim yazınında, post-modern şeklinde tireli olarak kullanıldığında modern sonrası-sanayi ötesi tarihsel dönemi, postmodernizm şeklinde bitişik kelime olarak kullanıldığında ise modernizmi eleştiren postmodernist felsefeyi ifade etmektedir. Yani postmodernizmin felsefi ve dönemsel olarak iki farklı anlamı bulunmaktadır ve bu anlamlar aslında birbirine zıttır da. Çünkü modern ötesi dönemde aslında modernizm daha sofistike bir şekilde varlığını sürdürmektedir. Zaten postmodern düşünürlerin çabası da bu sofistikasyonu yapısöküme uğratarak içinde yaşadığımız zamanın modern kimliğini açığa çıkarmaktır.

Post-modern dönemin bu sofistike halini işletme alanından bir örnekle açıklayabiliriz. Bu dönemi ifade eden önemli kavramlardan biri *juxtaposition*, yani zıtların birlikteliği. Modern öncesi dönemde var olan üretim modeli siparişe dayalı üretimdir. Müşterinin isteğine tam olarak uyarlanmış, memnuniyeti en çok sağlayan üretim şeklidir. Bu anlamda siparişe dayalı üretim bugün de bir lüks tüketim türü (*haute couture*) olarak varlığını sürdürmektedir. Ancak bu yöntem müşteri memnuniyetini artırsa da maliyeti nedeniyle üretim miktarını sınırlamaktadır. Sanayi devriminin ardından üretimde makinanın kullanılmaya başlanmasıyla birlikte bu yöntem büyük ölçüde yerini seri üretime (*mass production*) bırakmıştır. Seri üretim, modern üretim örgütlenmesinin kurucularından Henry Ford'a atıfla Fordizm olarak da anılmaktadır. Bu yöntem üretimi ve ürünleri standardize ederek siparişe dayalı üretime kıyasla maliyeti çok daha fazla düşürerek tüketim tabanının genişlemesine yol açmıştır. Ancak standart ürünler müşteri memnuniyetini siparişe dayalı üretim kadar tatmin etmemektedir. İşte post-modern dönemde seri üretimin düşük maliyet, siparişe dayalı üretimin de yüksek müşteri memnuniyeti gibi birbirine zıt özelliklerini bir arada gerçekleştirecek yeni bir pazarlama yöntemi geliştirilmiştir: Seri uyarlama (*mass customization*). Bu yöntemi ilk kullananlardan biri de Michael Dell'dir. İnternet aracılığıyla çok sayıda müşteriden farklı bilgisayar konfigürasyonu taleplerini toplamış, bunları seri

olarak üretip tercihe göre montajlayarak hem maliyetleri düşürmüş hem de müşteri taleplerine uyarlanmış bilgisayarlar satabilmiştir.

Aslında bizim bugün bazen modern bazen post-modern yönetim teknikleri dediğimiz yöntemlerin tamamı da benzer özellikler taşımaktadır. Bunu yönetim biliminin tarihi açısından açıklamak gerekirse Barley ve Kunda'nın (1992) benim de bir çalışmamda genişçe ele aldığım (Erdemir, 2007) klasik makalesine başvurabiliriz. Yazarlar bu çalışmada yönetim tarihini beş döneme ayırırlar. İlk dönem tarım toplumundan sanayi toplumuna geçilen, ilk fabrikaların kurulduğu ve tarım işçilerinin tarlalardan fabrikalara çekilmeye çalışıldığı endüstriyel iyileştirme dönemidir. İnsanların tarım işçiliğine göre daha zorlu bir iş olan fabrika işçiliğine ikna edilmeye çalışıldığı bu dönemde yöneticiler özenilecek bir işçi sınıfı oluşturabilmek için çalışanlara çok iyi koşullar sunmuşlardır. Daha sonra yeterli işçi sayısına ulaşıldığında, bu kez de işçileri en verimli şekilde çalıştırabilmek için sıkı kuralların uygulandığı bilimsel yönetim dönemi yaşanmıştır. Üçüncü dönemde, bilimsel yönetim yaklaşımınca ihmal edilen insan faktörünün psikolojik ve sosyal boyutlarının merkeze alındığı, refah kapitalizmi olarak da anılan insan ilişkileri dönemi yaşanmıştır. İkinci dünya savaşının ardından yaşanan dördüncü dönem ise Barley ve Kunda (1992)'nin sistem rasyonalizmi olarak adlandırdıkları, bilgisayarların yöneylem araştırması adı altında üretim süreçlerinde daha aktif kullanıldıkları, yine verimlilik ve maliyet odaklı dönemdir. Bu dört dönem kendi aralarında karşılaştırıldığında, yöneticilerin insanları çalıştırmak için ilk ve üçüncü dönemde daha normatif, ikinci ve dördüncü dönemde ise daha rasyonel yöntemlere başvurdukları söylenebilir. Bir anlamda bu dönemler yönetim aracı olarak bir dönem havuç diğer dönem ise sopanın dönüşümlü olarak kullanıldığı bir sarkaç gibi işlemlerdir.

Beşinci ve son dönem ise 70'li yıllardan bu yana içinde bulunduğumuz, yazarların örgüt kültürü dönemi olarak adlandırdıkları post-modern dönemdir. Bu dönem adını bir anlamda Peters ve Waterman tarafından 1982 yılında yazılan ve Selami Sargut hoca tarafından Türkçeye *Yönetme ve Yükselme Sanatı* (Peters ve Waterman, 1987) olarak çevrilen *Mükemmeli Arayış* kitabından almaktadır. Yazarlar bu kitapta şirketlerin başarılı olmalarının altında yatan faktörün buna uygun örgüt kültürlerine sahip olmaları olduğunu örneklerle göstermektedirler. Aslında post-modern dönemde ortaya çıkan toplam kalite yönetimi, değişim mühendisliği, kıyaslama, yalın yönetim, dış kaynaklardan yararlanma, altı sigma vb. pek çok yeni yaklaşımın ortak noktası, post-modern dönemin ruhuna uygun biçimde iki zıt kavramı bir araya getirmeleri,

böylece rasyonel araçları normatif şekilde kullanmalarındır. Bir başka deyişle bu dönemde havuç, sopa olarak kullanılmaktadır. Daha önce modern ötesi dönemde modernizmin daha sofistike yöntemlerle hayatımızda yer ettiğini belirtirken kastettiğimiz de buydu. Dolayısıyla dönemsel anlamıyla post-modernizm modernizmin daha da radikalleştiği bir hali ifade etmektedir.

Felsefi anlamda postmodernizm ise, modernizmin öne çıkardığı akılcılık, ilerleme, hümanizm gibi değerlerin son tahlilde insan hayrına çıktılar üretmediğine dair yaklaşımların toplamını ifade etmektedir. Konunun girişinde de belirttiğimiz gibi, bu düşünceler 70'li yılların başından itibaren sanattan siyasete, felsefeden mimariye pek çok alanda yansıma bulmuştur. Postmodernizmin resim sanatındaki karşılığı da Picasso'dur. Modernizmi temsil eden Mona Lisa ile Picasso'nun kadınları tasvir ettiği pek çok tablosundan birini karşılaştırdığınızda (mesela Mavi Elbiseli Oturan Kadın) aradaki fark çok açıktır. Mona Lisa gerçeğin mükemmel bir tasviri iken Picasso'nun resimlerinde kulak, burun, göz vb. bütün organların anormal biçimde tasvir edildiğini görürüz. Yani Picasso herkesin gördüğünü değil, kendi gördüğünü resmetmekte, görüneni yapısöküme uğratmakta ve onun kendi için ne ifade ettiğine odaklanmaktadır. Daha uzun açıklamaya gerek görmüyorum. Burada kısaca dönemsel postmodernizm ve felsefi postmodernizmi bir şekilde birbirinden ayırmaş olalım. Çünkü bizim ele alacağımız EYÇ daha çok bu felsefi postmodernizmden etkilenmiş durumdadır.

Eleştirel Kuramdan Frankfurt Okuluna

Şimdi buradan eleştirel kurama geçebiliriz. Çünkü EYÇ öyle ya da böyle eleştirel kuramdan besleniyor. Eleştiri demek ne demek? Eleştiri genellikle çok sevilen bir şey değildir, hatta çoğu zaman sevimsiz bir şeydir. Ama temelde eleştiri, hani modern tabirle söyleyecek olursak, mesela inovasyonun itici faktörlerinden birisidir. Yani eleştiren bir insan normalde bir şeyi daha iyi olsun diye eleştirir. Bir şeye bakıp, mesela bu odanın tasarımı daha güzel olabilir miydi deyip onu daha iyi yapmaya yönelik, daha farklı yapmaya yönelik öneriler geliştiren bir bakış açısını ifade ediyor. Teknik olarak eleştirel kuram dediğimizde ise, aslında Marksizmden başlayarak neo-Marksizm'e ve Frankfurt Okuluna evrilen bir yaklaşımdan bahsediyoruz. Marksizmi uzun uzun anlatmaya gerek yok herhalde. Temel okumalardan biliyoruz, daha çok fabrika ölçeğinde, emek-sermaye çatışması üzerinden ortaya çıkmış bir düşünce. Asıl katkısı kapitalizmin sistemli bir eleştirisini yapmış olmak. Ancak bu düşünce, pratik ölçekte klasik Marksizmin beklediği şekilde bir devrim-

le kapitalist sistemin yerine geçemediği için zaman içerisinde Frankfurt Okuluna da kaynaklık eden neo-Marksizm'e evrildi.

Neo-Marksizm, Marksizm'in biraz daha sosyal demokrat versiyonu olarak anlaşılabilir. Bir anlamda sosyalist değil de sosyal demokrat. Yani kapitalizme klasik devrimci versiyonu gibi kökten karşı, sloganı en iyi kapitalizm ölü kapitalizmdir şeklinde değil de, kapitalizmi yok saymadan, onu ıslah etmeye çalışan bir yaklaşımdan bahsediyoruz. Mesela Marksizm işçi hakları diyor, kapitalizm işçi hakları konferansı, işçi kıyafetleri defilesi düzenliyor, sizi de içine katıyor. Yani kapitalizmin kendi eleştirilerinden beslenip böyle sürekli bir büyüme özelliği var. Öyle olunca da neo-Marksistler kapitalizmi yok etmeye çalışmaktansa biraz daha terbiye etmeye, problemleri taraflarını tıraşlamaya çalışalım, bir şekilde insanlara daha az zarar veren, daha fazla fayda üreten, artısının eksisini geçebileceği şekilde katkıda bulunmaya çalışalım diyen bir perspektifin ürünü. Bu perspektif büyük ölçüde Frankfurt Okulu dediğimiz yapıyla kurumlaşıyor.

Frankfurt Okulunun kökeni, Almanya'da 1923 yılında kurulmuş Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Merkezi'ne dayanıyor. Kapitalizmi de sosyalizmi de eleştirme yaklaşımına sahip bu okulun en önemli temsilcileri arasında Max Horkheimer, Theodor Adorno, Herbert Marcuse, Jürgen Habermas ve Erich Fromm sayılabilir. Bu ekolün kabaca dile getirdiği mevzular şunlar: Bir kere aydınlanma eleştirisi var. Aydınlanmanın diyalektiği dediğimiz şey var. Yani yine kabaca modernizm eleştirisi. Yani siz böyle ilerlemeyle insanlığın iyi bir yere gittiğini söylüyorsunuz ama aslında insanlık iyi bir yere gitmiyor. Bu gidişin sonu, ne bileyim çevre felaketleri, toplumsal barışın bozulması, savaşlar ve benzeri çeşitli eleştirileri biliyorsunuz. Kültür endüstrisi ile ilgili eleştiriler de daha çok insanın tüketim nesnesine, tek boyutlu insana dönüşümü ile ilgili. İnsanın böyle edilgen bir insan moduna dönmesi. Özellikle bugün sosyal medya ile bu belki biraz daha artmış oldu. Frankfurt Okulu zaten o gelenekten geldiği için Marksizmin kapitalizme yönelik eleştirilerini de biraz daha sofistike hale getirerek yine sahipleniyor.

Otorite ve baskı bir başka ilgi alanları. Herhangi bir organizasyonda, herhangi bir örgütlenmede hep bir şekilde var olan yöneten-yönetilen, mavi yaka-beyaz yaka, performansı yüksek-düşük vb. dikotomilerin altında yatan güç farklılıklarını, bunların analizini ortaya koymaya çalışıyorlar. Yani bir örgüte baktıklarında, Marksizm'in de temelinde bulunan çatışmayı, çatışmanın sebebi olarak da güç ve otorite farklılıklarını görüyorlar. Bu bazen paradan, bazen makamdan, mevkinden, bazen bilgiden kaynaklanan bir asimetri.

Bunu eleştiriyorlar. Buna bağlı bir diğer konu başlıkları da özgürleşme ve toplumsal değişim. Marx'ın diğer filozoflara en önemli eleştirisi şu: "Siz bo-yuna bir şeyler söylüyorsunuz, ama toplumu değiştirmeye niyetiniz yok." Yani Marksizmin felsefi olarak temel farklılığı değişim odaklı olması. Elini taşın altına sokmak gibi bir niyeti olması. Sadece bir kenarda durup da ana-lizler yapmak şeklinde değil de bir toplumsal dönüşüm gerçekleştirmek gibi bir temel yaklaşımı var. Dolayısıyla Frankfurt Okulu bunu da benimsiyor ve özgürleşme (bazen özgürleşim diye de çevriliyor - *emancipation*) adını verdik-leri bir kavramsallaştırmayla bir şekilde insanların kendilerine has birtakım yaşam alanları, düşünce alanları, yani zihinsel veya fiziksel olarak bir şekilde insanın kapitalizmin baskılarına karşı, otoritenin baskılarına karşı rahat ede-bileceği bir alan oluşturmasıyla alakalı bir özgürleşme dertleri var.

Son olarak bir de disiplinlerarası yaklaşım var. Yani sonuçta bu okulun bizim yönetim organizasyon alanına da yansıyan en önemli katkılarından bir tanesi siyaset, felsefe, sanat, sosyoloji, tarih gibi çok farklı sosyal disip-linlerin de bu alan içerisinde ele alınmaları olmuştur. Bunların hepsini bir arada düşündüğümüzde zaten dertleri o. Mesela Habermas iletişimsel eylem kuramıyla diyor ki, toplumun nereye varacağı ile ilgili kararlar bir otoritenin rasyonel analizleri sonucu değil, toplumun kendi içindeki etkileşimleri sonu-cu ortaya çıkar. Dolayısıyla toplumun etkileşimini anlamak için toplumun bütün yönlerini görmek lazım. Yani toplumun siyasetini de görmek lazım, kültürünü de görmek lazım, psikolojisini de görmek lazım, tarihini de dikka-te almak lazım. Her boyutunu dikkate almak lazım. Dolayısıyla araştırmala-rımızı böyle bir multidisipliner bir çerçeveden yapma konusunda bize katkı sağlıyor.

EYÇ: Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Şimdi buradan EYÇ'ye gelecek olursak eğer, EYÇ aslında yönetim or-ganizasyon alanında ya da örgüt araştırmaları alanında bir alt alan olarak, yani örgüt kuramlarından birisi olarak kabul ediliyor. Burada yönetim or-ganizasyon alanına yabancı olabilecekler için kısa bir açıklama yapmak fay-dalı olabilir. Biz genelde yönetim organizasyon araştırmalarını üç düzeyde gerçekleştiriyoruz. Mikro, mezo ve makro düzeyde. Mikro düzeyde genel-likle örgütsel davranış ve insan ilişkileri, liderlik, çatışma, müzakere, deği-şim, motivasyon gibi konular çalışılıyor. Mezo düzeyle ise stratejik yönetim ilgileniyor. Bu düzeyde insan davranışlarına değil de örgütlerin davranış-larına, yani firmaların stratejik kararlarına bakıyoruz. Firmaların dinamik

yetkinlikleri, jenerik stratejileri, sahiplik yapıları, kurumsal yönetim stratejileri gibi birtakım özelliklerine bakıyoruz. Makro düzeyde ise örgüt kuramı dediğimiz alan çalışıyor. Bu düzeyde ise temel sorumuz şu: Örgütler nasıl davranıyor? Tek tek örgütler değil de bir alan, bir sektör, bir endüstri nasıl davranıyor? Bu analizlerden biraz daha kapsamlı, uzun vadeli araştırmalara dayalı birtakım kuramlar ortaya çıkıyor. Yönetim organizasyon alanında böyle bir işbölümü var ve bu işbölümü içerisinde EYÇ de örgüt kuramlarından biri olarak kabul ediliyor (Adler vd., 2007). Postmodern örgüt kuramı da arada bazı farklılıklar olmakla birlikte EYÇ'ye yakın bir örgüt kuramı olarak literatürde tartışılıyor.

Tarihsel olarak bakıldığında EYÇ'nin yönetim ve organizasyon alanına, örgüt kuramları arasında girişi, diğer kuramlara göre biraz daha geçtir. Mesela Türkiye'de durumsallık yaklaşımı olarak bilinen koşul bağımlılık kuramı, kaynak bağımlılık kuramı, kurumsal kuram ve diğer makro örgüt kuramları genellikle 1960-70 arası dönemde ortaya çıkmışlardır. EYÇ ise 80'lerden sonra. Bu zamanlamanın nedeni nedir? Temel neden batıda yaşanan yönetim krizidir. Eleştirel kuramın veya postmodernistlerin daha önce bahsettiğimiz modernizm eleştirilerini, aydınlanma eleştirilerini hatırlayalım. Bize ne söylüyorlar? Dünya iyi bir yere doğru gitmiyor. Yani modern idealler gerçekleşmiyor. Sıkıntılar, savaşlar var, yokluklar var, çevre felaketleri ortaya çıkıyor. Dolayısıyla birtakım yönetim problemleri var. Yani biz insanlık olarak yönetemiyoruz. Bunun pratik sonuçlarından bir tanesi işte bu Enron krizidir, 2008 finansal krizidir. Bunlar daha çok yönetsel ve etik problemlerden ortaya çıkan krizler. Dolayısıyla bu tip sorunlara, yani bu yönetememe durumuna karşı modern yönetim yaklaşımlarına yönelik eleştiriler ortaya çıkmaya başlıyor. Aynı dönemde farklı alanlarda belirtilen sorunlarla bağlantılı post-modern bir dönüşüm de gerçekleşiyor. Her ne kadar postmodernist felsefeyle eleştirel yönetim arasında farklar olsa da felsefi düşünce anlamında postmodern düşünce eleştirel kurama yol açıyor. Mesela Foucault, Derrida, Bourdieu gibi postmodern düşüncenin önde gelenleri önemli yaklaşımlar geliştiriyorlar ve Frankfurt Okulu da onlardan beslenmiş oluyor bir anlamda.

EYÇ'yi ortaya çıkaran nedenlerin sonuncusu çok daha pratik bir faktör aslında: Yeni sağcı politikalar. İngiltere'de Thatcher döneminde uygulanan yeni sağcı politikalar var. Siyaset bilimi alanında yeni sağcı politikaların temeli aslında devletin özelleştirilmesi, yani piyasa mantığıyla çalışması. Yani daha verimli çalışması, ne bileyim işte maliyetlerin kısılması. O dönemde etkinlik verimlilik gibi işletme mantığının temel kavramlarının kamu kurum-

larına uyarlanması ile alakalı birtakım tedbirler alınıyor. Bu piyasalaşmanın ardından tabii bu kararların artçı dalgaları bir şekilde üniversitelere de ulaşıyor. Üniversitelerde de performans sistemleri gündeme geliyor. Bugün artık çok daha yaygın, yani dünyanın diğer kıyılarına vurdu ama ilk olarak orada vuruyor. O performans sistemlerinin sonucunda devlet bazı üniversitelerden fonları kesiyor. Yani diyor ki siz felsefe bölümüsünüz, burada çok öğrenci yok, ürettiğiniz, yazdığınız bir şey yok, sizin ödeneklerinizi kısıyorum, kadrolarınızı kısıyorum. Sosyoloji bölümlerine, güzel sanatlara, tarih, edebiyat vb. bölümlere, yani mezun olduktan sonra piyasanın istihdam anlamında işine yaramayan bölümlerin imkânlarını, kaynaklarını kısıyor devlet. Böyle olunca bu sefer buradaki hocalar yavaş yavaş imkânları daha fazla olan diğer bölümlere doğru göç etmeye başlıyorlar. Bunlardan en önemlisi de tabii ki işletme bölümleri. Çünkü işletme bölümleri piyasada talep olduğu için hala kaynak alabiliyor. Dolayısıyla da sosyolojiden, felsefeden, sanattan böyle örgütsel mevzulara biraz daha yakın düşünebilen akademisyenler bu bölümlere göç ediyorlar. Bu bölümlere göç edince tabii ki doğrudan bir işletmeci gibi davranmak yerine kendi birikimlerini işletme mevzularına adapte etmeye başlıyorlar. Ve bizim tanıdığımız meşhur eleştirel kuramcılar, EYÇ hocaları da aslında bu şekilde o geleneği başlatmış oluyorlar.

EYÇ'nin gelişiminde üç tane dalga var (Klikauer, 2015). Birinci dalga daha Marksist, daha orijinale yakın. Emek süreç kuramı diye çevirebiliriz. En başta ortaya çıkan, iş yerlerindeki sömürü ilişkilerini klasik Marksist yaklaşımlarla ele almaya çalışan bir dönemi ifade ediyor. Daha sonra ikinci dalga da Frankfurt Okulunda yankısını bulan neo Marksizme evriliyor. Frankfurt Okulu'nun peşinden ise üçüncü dalga dediğimiz, aslında bugün konuştuğumuz EYÇ ortaya çıkıyor. Çünkü Frankfurt Okulu ekolü zaten aslında yönetimci değil, sosyologlardan, siyaset bilimcilerden oluşuyor. Sonuçta yukarıda açıkladığım dönüşümlerden sonra artık EYÇ diye bir grup ortaya çıkıyor işletme bölümlerinde. Ve onlar artık kendi habitatlarını geliştirmeye, kendi ekosistemlerini kurmaya çalışıyorlar. Peki bunu nasıl yapıyorlar? Gördüğümüz alandaki aktörler, yani EYÇ'nin ana aktörleri kimler?

Ana Aktörler

İlk olarak bilimsel kongrelerdeki gelişmelerden bahsetmek gerekir. Yönetim organizasyon alanında en bilinen üç uluslararası bilimsel kongre bulunuyor. Bunların en büyüğü Academy of Management derneği tarafından düzenlenen yıllık AOM toplantısı. Genellikle ABD'de düzenlenen (2025

yılında ilk kez Avrupa’da düzenlendi) bu kongreye dünyanın her yerinden 6-7 bin akademisyen katılıyor. 1936 yılında ABD’de kurulan bu dernek aynı zamanda yönetim organizasyon alanının en önemli dergilerinden olan AMR, AMJ, AMD, AMA, AMP ve AMLE’i de çıkartıyor. Hem konferans hem de dergilerle bu alanın şekillenmesinde önemli katkıları var. Genç akademisyenlerin AOM’e üye olmalarını ve kongrelerde hakemlik yapma deneyimini yaşamalarını mutlaka öneririm. Hatta yakınlarda TAOM adıyla bir Türkiye şubesi de kuruldu. 1973 yılında kurulan EGOS (European Group for Organizational Studies) ise AOM’in Avrupa’daki eşdeğeri olarak kabul edilebilir. Buna da her yıl yaklaşık 3000 kişi katılıyor. Bu grup da yine çok önemli iki derginin yayımcısı: Organization Studies ve Organization Theory. Kuzey Amerika bakış açısına karşın alanda Avrupa yaklaşımını temsil ediyorlar. British Academy of Management (BAM) ise AOM’den 50 yıl sonra, 1986 yılında İngiltere’de kurulmuş, yine BMJ ve IJMR gibi iki önemli dergiyle alana katkı sağlıyor.

Eleştirel yönetim alanında çalışan yönetim organizasyon akademisyenleri ilk olarak 1986 BAM kongresinde bir çalışma grubu oluşturuyorlar. Tarihi geçmişi anlatırken de bahsettiğimiz gibi EYÇ alanında çalışan ilk akademisyenler İngiltere’de ortaya çıktığı için bu çok doğal aslında. Daha sonra 1998 yılında AOM’de de bir EYÇ çalışma grubu oluşturuluyor. EYÇ’nin ABD’ye biraz geç girmesinin nedeni olarak ABD’deki genel yöntem anlayışının pozitivist, politik iklimin de daha sağcı olmasıdır denebilir. Gerçekten de ABD’de halen EYÇ çalışan mesela David Boje gibi, sadece EYÇ değil mesela pazarlamada eleştirel yaklaşımları çalışan Fuat Fırat gibi akademisyenler genellikle kıyıda-köşede üniversitelerde iş bulabiliyorlar. Hatta Avrupa’da bile giderek kuzeye, İskandinav ülkelerine veya mesela bizim Ozan Nadir Alakavuklar gibi Yeni Zelanda’ya çekildikleri söylenebilir. EGOS için özel bir tarih vermiyoruz, zira EGOS kurulduğundan itibaren zaten neredeyse tamamen daha nitel ve eleştirel ağırlıklı bir içerikle toplanıyor. EYÇ tarihinde önemli kilometre taşlarından biri de 1999 yılında artık müstakil bir uluslararası EYÇ konferansı düzenlenmeye başlaması oldu. Bu aşamadan sonra EYÇ camiası kendi dergileri ve konferansları olan meşru ve yaygın bir topluluk haline geldi. Bugün artık neredeyse tamamen EYÇ eksenli çalışmalar yayımlayan Organization, Ephemera, Human Relations, Work, Employment and Society, Journal of Business Ethics, Gender, Work & Organization, M@n@gement, Tamara, Management and Organizational History, Critical Perspectives on International Business, Organization and Environment gibi önemli uluslararası dergiler var. Hatta bunlardan Human Relations dünyanın en önemli

50 işletme dergisinden biri (FT50) olarak kabul ediliyor. Yine daha önce bahsi geçen AOM ve BAM kongrelerindeki EYÇ gruplarının yanı sıra ağırlıklı olarak EYÇ odaklı düzenlenen EGOS, International Critical Management Studies Conference, Gender, Work & Organization (GWO) Conference gibi bilimsel toplantılar da bulunmaktadır. Son olarak EYÇ'nin akademide önde gelen temsilcileri olarak Paul Adler, Hugh Willmott, Mats Alvesson, Andre Spicer, Martin Parker, Stewart Clegg, Thomas Klikauer, Carl Rhodes ve Türkiye'den yetişen arkadaşımız Ozan Nadir Alakavuklar'dan bahsedilebilir. Tabii bu yazarların kendi aralarında EYÇ'nin Marksist ve neo-Marksist uçları arasındaki farklı tonlarını temsil ettiklerini de belirtmek lazım. Mesela Adler ve Klikauer daha klasik Marksist taraftayken Spicer ve Alvesson daha neo-Marksist tarafta kalıyor. Türkiye'den ise Ozan'ın yanı sıra ilk aklıma gelenler Engin Yıldırım, Janset Özen Aytemur, Alper Aslan ve Emir Özeren.

Türkiye demişken EYÇ'nin Türkiye'deki tarihi gelişimden de kısaca bahsetmek gerekirse, Batı'daki gibi tarihsel olarak bizde de pozitivist araştırma paradigmasından post-pozitivist paradigmaya geçiş sancılı oldu. 2000'li yıllarda mesela nitel çalışmalar Türkiye'de yönetim organizasyon kongrelerine ya hiç kabul edilmiyordu ya da kabul edilenler de böyle bilim mi olur diye uluorta aşağılanıyordu. Sonraları bu önyargılar özellikle yurtdışında doktorasını tamamlayıp yurda dönen akademisyenlerin sayılarının artmasıyla aşıldı. Her halükârda doğrudan EYÇ ile ilgili çalışmalar her zaman çok nadir oldu (Alakavuklar, 2010). Dergiler cephesinde ise ağırlıklı olarak örgüt kuramı alanında makale yayımlayan YAD ve YOAD dergilerinin en fazla EYÇ içerikli makalelere yer veren dergiler olduğu söylenebilir.

Paradigmal Çerçeve

EYÇ'nin anlaşılmasında paradigmal çerçevedeki konumunun bilinmesi de önemli bir faktör. Epistemolojik ve ontolojik açıdan nerede duruyor? Bu kavramlar bilim felsefesinin konusu. Ancak maalesef Türkiye'de doktora programlarında çok fazla bilim felsefesi okutulmuyor. Paradigmal çerçeve dediğimizde Burrell ve Morgan (1979)'ın *Sosyolojik Paradigmalar ve Örgütsel Analiz* adlı meşhur kitabındaki çerçeveye referans veriyoruz. Bu çerçeve; yatay ekseninde değişim ve düzen sosyolojilerinin, dikey ekseninde ise öznel ve nesnel ontolojilerin yer aldığı dört hücreli ikiye iki bir matristen oluşuyor. Detaylara okuma listesinde yer alan makalemizden (Erdemir ve Koç, 2010) bakılabileceği için çerçeveyi kısaca özetleyeyim (Şekil 1). Yatay eksenin üst kısmında değişim sosyolojisi var. Değişim sosyolojisi ile topluma baktığında

Şimdi bu çerçevenin içinde dört farklı hücre var demiştik. Bunlardan değişim ve nesnellüğün kesiştiği alana Burrell ve Morgan radikal yapısalcı alan diyorlar. Klasik Marksizm bu alanda kalıyor. Emek süreç kuramı filan mesela. Hem nesnel ve değişimden yana hem de pozitivist. İnandıkları, dışımızda bir gerçeklik var ama o gerçekliğin çatışmaya içkin, çatışma barındıran bir gerçeklik olduğunu ve devrimle dönüşebileceğini söylüyorlar. Belli konularda kesin reçeteleriniz varsa zaten nesnel tarafta oluyorsunuz. Nesnel ontolojinin düzenleme sosyolojisiyle kesiştiği sağ alt hücre ise işlevselcilik bölgesi olarak isimlendiriliyor. Sosyolojideki yapısal-işlevselcilik bu alanda mesela. Comte, Durkheim, Parsons, Merton hep bu alandalar. Çünkü toplumu daha çok işleyen bir mekanizma olarak görüyorlar. Yapısal unsurların aktör davranışlarını şekillendireceğine inanıyorlar. Toplumu o şekilde analiz etmeye çalışıyorlar. Diğer taraftan modern olsun post-modern olsun, tüm yönetim teknikleri de bu alanda konumlanıyor. Neden? Çünkü sürekli işletmelere reçete üretiyoruz, onlara ne bileyim toplam kalite yönetimi diyoruz, değişim mühendisliği diyoruz, örgüt kültürü diyoruz, hep dışsal bir gerçekliği olan en iyi, en doğru çözümler üretiyoruz. EYÇ, postmodern örgüt kuramı ve kurumsal kuram dışında modern dönemde geliştirilmiş tüm örgüt kuramları da bu alanda. Klasik ve neoklasik kuramlar, insan ilişkileri yaklaşımı, koşul bağımlılık, popülasyon ekolojisi, iktisadi kuramlar vs.

Buradan hemen öznel ontolojiye geçsek düzen sosyolojisi ve öznelüğün kesiştiği sol alt hücreye yorumsamacılık bölgesi diyoruz. Burada mesela sosyoloji kuramlarından fenomenoloji var, örgüt kuramlarından kurumsal kuram var, yöntem olarak hermenötik var. Bizim biraz da yanlış bir şekilde bürokratik örgüt anlayışının mucidi bildiğimiz Weber mesela yorumsamacı sosyolojinin kurucusu kabul edilir. Yorumsamacılar dışımızda nesnel bir gerçeklik olmadığından hareketle toplumu kendi öznel gerçekliği içinde anlamaya çalışıyorlar. Toplumsal ilişkileri bir çatışma olarak algılamaktan ziyade bir şekilde nasıl işlediğini, toplumun kendi gerçekliğini kendisi inşa ettiğini anlamaya çalışıyorlar. Dolayısıyla farklı bağlamlarda farklı toplumsal, kültürel gerçeklikler olabileceğine dair bir yaklaşım var burada.

Sol üst hücre ise radikal hümanist dediğimiz bölge. Postmodernizm, eleştirel kuram ve EYÇ işte bu tarafta kalıyor. Yani çatışmacı taraftalar ve aynı zamanda öznel ontolojiye sahipler. Yine de EYÇ ve postmodernizm arasında ontolojik anlamda çok küçük ton farkları var. Mesela postmodernizm iyice öznel, gerçeklik diye bir şey yok. Yani postmodernizme göre zaten çözüm yok, çözüme ulaşmaya gerek yok. Biraz nihilist bir şey yani. Siz ne yaparsanız yapın işler olacağına varıyor. Sadece biz en azından kendimizi kan-

dırmayalım deyip olan bitenin görünmeyen yüzünü anlamaya yönelik bir yapı sökülüm gerçekleştiriyorlar. Size toplam kalite diyorlar ama aslında onlar hedefledikleri başka bir şey diyorlar. O yüzden de yönetim ve organizasyon alanına katkıları çok daha minimal düzeyde. Çünkü reçetelere inanmadıkları için bir reçete önermiyorlar. Burada felsefi postmodernizmden bahsettiğimize tekrar dikkat çekelim. Zira dönemsel postmodernizm, yani post-modern yönetim yaklaşımları biraz önce bahsettiğimiz gibi yapısalcı hücrede kalmıştı. Eleştirel kuramcılar, aynı hücrede yer almalarına rağmen nesnel tarafa postmodernizmden biraz daha yakınlar. Sonuçta hücreler 0-1 mantığıyla çalışmıyor, arada geçişkenlikler var mutlaka. Zaten o yüzden eleştirel gerçekçi felsefeden filan bahsediyorlar. Yani bir gerçek olması lazım bizim dışımızda. Tamam, çok da dışımızda değil. Yani biz inşa ediyoruz ama sonuçta bir gerçeklik de var yani. Öyle her kişinin kendi gerçekliği yoksa da toplumsal olarak üzerinde uzlaşılan bir şeyler olabilir diyorlar. Çünkü postmodernler neredeyse hemen herkesin kendi gerçekliğinden bahsediyorlar. Bu nedenle kendini EYÇ alanında konumlandıran araştırmacılar sadece yapı sökülümüne başvurmakla kalmayıp birtakım reçeteler önermeye de çalışıyorlar.

Temel Meseleler

Peki, temel dertleri ne EYÇ'nin? Bir anlamda bu dertler daha önce bahsettiğimiz Frankfurt Okulu'nun dertlerine benzer şeyler. Örneğin içinde yaşadığımız sosyal düzenin doğallaştırılmasıyla ilgili bir dertleri var. Ne demek sosyal düzenin doğallaştırılması? Diyorlar ki etrafınıza baktığınızda gördüğünüz yapılar, ne bileyim işte rektörlerimiz, dekanlarımız, bölüm başkanlarımız, ustalarımız, çıraklarımız, mavi yaka-beyaz yaka çalışanlarımız, amir-memur, karı-koca, çocuklar, çekirdek aile, büyükler, el öpmeler filan... Bütün bunlar, etrafta ne görüyorsak aslında bize çok doğal geliyor. Doğal geliyor, çünkü zaten içinde yaşıyoruz biz. Başka türlü nasıl olacak ki? *Taken for grantedness* deniyor İngilizce'de, öyle kabul ediyorsunuz zaten. Verili kabul etmek aslında bir şeylerin kurumsallaşmış olması demek, bunu kurumsal kuramdan biliyoruz. Öyle olunca da hiç onun başka türlü olabileceği aklınıza gelmiyor. Yani başka türlü de bu işlerin yürüyebileceği aklınıza gelmiyor. İşte EYÇ diyor ki o iş öyle değil.

Ben şuradan da hatırlıyorum. Lise yıllarımdan beri iyi bir İsmet Özel okuyucusu sayılırım, ki kendisi bence Frankfurt Okulundan çok beslenmiştir. Tabi ben bu bağlantıları yıllar sonra kurabiliyorum. Şöyle diyordu bir yerde; "ben yıllar boyunca tek bir şey söylemeye çalıştım bütün yazılarımda:

o iş sizin bildiğiniz gibi değil". Dolayısıyla aslında EYÇ'nin de dediği aynı, o iş sizin bildiğiniz gibi değil. Yani bir şey görüyorsunuz ama onun arkasında başka şeyler var. Dolayısıyla o şey başka türlü de olabilir, yapılabilir deyip statükoyu eleştirerek yapı söküme uğratmaya çalışıyorlar. Oradaki kapitalist çıkar ilişkilerini afişe etmeye çalışıyor. Diyelim ki ataerkil yapıları, hiyerarşik düzenleri, ayrımcı, sömürgeci süreçleri eleştirmeye, ifade etmeye çalışıyorlar. Bir nevi uyandırma servisi görevini yerine getirmeye çalışıyorlar. Hayatı kompartımanlara ayırıp belli alanlara odaklanıp kalmadan, her yönüyle incelemeye çalışıyorlar. Apolitik değiller mesela. Her ne kadar Habermas son anda çuvallasa da Gazze meselesinde, EYÇ çalışan akademisyenlerin çoğu bu konularda çok duyarlı insanlar. Sonuç olarak EYÇ hayatımızın kapitalist, emperyalist, sadece üretmeye ve büyümeye odaklı yönlerini ele alarak bu arka planın yönetim ilişkilerindeki yansımalarına ışık tutmaya çalışıyor.

Buradan, EYÇ'nin dertlerinin ikinci grubuna, yani yönetsel çıkarların evrenselleştirilmesi meselesine geçebiliriz. Bununla ilgili *İş Ahlakı Dergisi'*nde *Yönetme Hastalığının Şifası* başlıklı bir kitap eleştirisi yayımlamıştım (Erdemir, 2014). İncelediğim kitap, yani *Vincent de Gaulejac'*ın (2013) *İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum* başlıklı kitabı, EYÇ'nin bu konudaki endişelerini çok güzel özetliyor aslında. Yönetsel çıkarların evrenselleştirilmesi. Yani dünyayı hep bir kar zarar tablosu ile algılamak. Dünyada hepimizin amacı ne? Kariyer. Kariyer demek bir yerde bir iş bulmak, çalışmak, üretmek. Çalışmak, üretmek, çalışan, çalıştıran, yöneten, yönetilen... Bunlar hep hayatın işletme mantığıyla ele alınmasının yansımaları. EYÇ bunu edimsellik diye çevrilen *performativity* kavramı ile ifade ediyor. Yani sürekli bir verimlilik arayışı, sürekli bir performans arayışı, performans ölçümü. Gaulejac kitabında bunu şöyle bir örnekle açıklıyor: Diyelim ki devlet ortaöğretimde okullaştırma oranını artırmak ile ilgili bir performans hedefi koyuyor eğitim bakanlığının önüne. Amaç daha çok çocuğun okula gitmesi, okula giden öğrenci sayısının artırılması, sistem dışı çocukların sisteme dâhil edilmesi. Ama iş rakamsal bir performans kriterine indirgenince bakanlık bürokratları bunu hemen çözüveriyorlar. Ne yapıyorlar? Bir küçük yasal değişiklikle okula devam etmeyen bütün çocukları otomatik olarak açık ortaokul veya lise programlarına öğrenci olarak aktarıyorlar. Böylece okullaşma oranı artıveriyor, ama tabii ki asıl amaç hâsıl olmuyor. Bunun benzerini işletmelerde hatta üniversitelerde performans ölçümü yaparken de yaşıyoruz. Bir kriter koyuyorsunuz, o kriteri sömürmek için veya arkasından dolanmak için akla hayale gelmedik yöntemler icat ediliyor. EYÇ diyor ki işi performativiteye bağlayarak asıl önemli noktaları gözden kaçırmayalım.

Yönetimcilik meselesi de aslında bizim ortaokul-lise yıllarından aşına olduğumuz bir tartışma konusuyla ilgili: Sanat, sanat için midir yoksa toplum için midir? Yani yönetim biliminin amacı işletme problemlerini çözmek midir yoksa işletmelerin ve çalışanlarının davranışları anlamak ve kuramlaştırmak mıdır? İşte bizim alanda sanat sanat içindir diyenlere bilimci, sanat toplum içindir diyenlere yönetimci (*managerialist*) deniyor. Bilimciler diyorlar ki bizim bilim yaparken amacımız firma sorunlarını çözmek değil, onları anlamaya çalışmak ve buradan yola çıkarak yöneticilerin veya çalışanların davranış patenlerini açıklamaya çalışan kuramlar geliştirmektir. Dolayısıyla da işletmelere işlerini daha iyi yapmalarına yarayacak reçeteler yazmak bilim insanının işi değildir diyorlar. Diğer taraftan yönetimciler de tam tersini savunuyorlar. Bilimin amacı sorun çözmektir, eğer bulgularımız işletmelerin sorunlarını çözmeyecekse neden araştırma yapıyoruz, devlet veya firmalar bizi neden fonlasınlar diyorlar. Ürettiğimiz bilgi işe yaramayacaksa kendimiz çalıp kendimiz oynar, piyasanın gerçeklerinden uzak kalırız diyorlar. EYÇ'nin bu tartışmadaki yeri daha çok bilimcilerin tarafında. Yönetimcileri bilim insanından ziyade danışman olarak görüyorlar ve bu kişilerin kitaplarını da Guru Literatürü olarak isimlendiriyorlar. Bu tutumlarının nedeni de şu: Bilimin nihai amacı işletmelerin değil insanlığın ortak çıkarlarını gözetmek olmalı. Ancak kimi zaman, hatta çoğu zaman işletmelerin çıkarları ile insanlığın çıkarları çatışır. Örneğin bir ilaç şirketi kansere çare bulmuş olsun. Normalde beklenen bu keşfin en kısa sürede insanlığın hizmetine sunulmasıdır. Ancak bir danışman pekâlâ bu ürünün piyasaya sürülmesi için acele edilmemesi gerektiğini, mevcut gayet iyi satan pazar lideri üründen zaten iyi kar edildiğini, seri üretim için yapılacak yeni yatırımların bir süre ertelenmesinin daha kârlı olacağını tavsiye edebilir. Bu ve benzeri nedenlerle EYÇ'ciler yönetimci tarafa paçayı kaptırmamak gerektiğini söylüyorlar. Firmaların sorunlarını çözme işini zaten o işi meslek edinmiş danışmanlar yapacaklar. Bir şekilde o teorileri okuyup, okuyup, dönüştürüp firmalara takdim edebilirler. Diğer yandan, EYÇ'nin nesnel ontolojiye yakın yönü aynı zamanda şunu da söylüyor: Danışmanların yazdığı o reçetelerin hiçbirisi garanti değil. Yani toplam kalite bir kültürde çalışıyor, bir başkasında çalışmıyor, 360 derece performans ölçümü aynı şekilde. Bir aile şirketi tek adam yönetimi yüzünden batarken bir diğeri demokratik yönetildiği için iflas edebiliyor. Bütün bunlar çok karmaşık meseleler olduğu için zaten reçete üretmek de biraz beyhude diyorlar.

Bununla bağlantılı olarak işletme eğitimi de en çok eleştirilen konulardan bir tanesi EYÇ tarafından. Çünkü onlar bizim işletme okullarında hep

bu yönetimci yaklaşımının okutulduğunu, öğretildiğini ve bu söylemin sürekli olarak kendini yeniden ürettiğini söylüyorlar. Yani dünyada da öyle, Türkiye’de de öyle. Bizde mesela tezlerin, makalelerin başlıklarında hep bir ‘uygulama’ lafıdır gider. Görgül çalışmalarda araştırma yerine uygulama sözcüğü kullanılır sürekli olarak. Bunun nedeni de bu yönetimci bakış açısının kurumsallaşmış olması. Ama işte o işletme okullarından çıkanların meşhur Enron skandalına, 2008 finansal krizine yol açtığını, dolayısıyla da etik-ahlaki meseleleri dert etmediklerini, böyle her şeyi mübah gördüklerini filan söylüyorlar. Recai Coşkun (2009) hocanın bir çalışmasında ifade ettiği gibi, yönetim kitaplarında Marks & Spencer geçiyor ama Karl Marks asla geçmiyor!

Ve sonuç olarak da rızanın üretilmesi dediğimiz konsept. Yani işyerlerinde sömürüye, ayrımcılığa, haksızlığa dayalı uygulamalara insanların birtakım mekanizmalarla bir şekilde razı edildiklerini söylüyorlar. Benim eş danışmanı olduğum bir doktora öğrencim vardı. EYÇ odaklı bir tez yazdı. Konusu işletmelerde kadınlara yönelik ayrımcılığın normalleştirilmesi ya da doğallaştırılması gibi bir şeydi. Yani mesela işletmelere bakıyorsunuz, iş ilanları görüyorsunuz, ne bileyim işte ‘erkek eleman alınacaktır’ gibi ifadeler veya yaşla ilgili birtakım sınırlamalar olabiliyor. Şimdi bunlar acaba firmalarda çalışanlarca nasıl algılanıyor diye bir araştırma yaptık. Konuyu araştırmanın kendi zorlukları da var aslında, o da ayrı bir hikâye. Konunun nezaketinden dolayı veri toplayacak firma bulmak da çok kolay olmadı. Ama neticede şöyle bir sonuç çıktı ortaya: Kadınlar dahi, “canım şu işleri tabii ki erkekler yapmalı” modundalar. Bu sefer de öğrencimiz bu anlayış nasıl böyle içselleştirilmiş, doğallaştırılmış bu kadar diye bunu bir söylem analiziyle anlamaya çalıştı. Farkında bile değiller aslında. “Aa öyle miydi, hiç böyle düşünmek aklımıza gelmedi” filan diyorlar. Peki neden böyle oluyor? Çünkü bunun bir de yönetim tarafından kullanılan doğallaştırma stratejileri var. Yani işte biz aslında kadınları zor işlerden korumaya çalışıyoruz falan denerek bunlar doğallaştırılıyor.

İşte EYÇ açısından bakıldığında işletmelerdeki güç farklılıkları ve bilgi asimetrisi bu farklılıkların doğallaştırılmasını kolaylaştırıyor, insanları bir şekilde razı ediyorsunuz. Yani ne bileyim işte yetenek yönetimi diyorsunuz, performans yönetimi diyorsunuz. Mesela OCB var, örgütsel vatandaşlık davranışı. Hakkında pek çok yayın yapılıyor. Nedir bu vatandaşlık davranışı? Ekstra rol davranışı deniyor. Yani senin sözleşmede yazmayan, bir anlamda üzerine vazife olmayan işlerle de işletmene katkıda bulunuyorsun. Akşama

kadar tişört dikiyorsun, sonra akşam misafirliğe gittiğinde bir de komşularına bizim tişörtler süper diyorsun. Bir de o tişörtü pazarlamaya çalışıyorsun. Şimdi bunlar bize ne olarak yansıtıyor? Kurum kültürü, örgütsel bağlılık, işte takım ruhu, biz bir aileyiz söylemleri vesaire. Personel güçlendirme diyorsun mesela, ama çaktırmadan çalışanın sorumluluklarını genişletiyorsun. İşte bunların hepsi EYÇ açısından bakıldığında eleştiriliyor güç ilişkilerinden doğan hiyerarşinin doğallaştırılması veya rızanın üretilmesi taktikleri olarak görüldükleri için. Bunlarla ilgili literatür çok geniş.

Yönetim Organizasyon Alanına Katkıları

EYÇ'nin yönetim organizasyon alanına katkılarını da birkaç başlık altında ele alabiliriz. Birincisi işte bu konuştuğumuz güç ilişkilerini sorgulamayı bize gösterdi. Yani o iş öyle değil. Bir anlamda görüneni nasıl sorgulayacağımızı bize göstermiş oldular. Çünkü bu şöyle bir şey. Yani sonuçta sizin herhangi bir çalışma ortamında başka birileriyle aranızda bir güç mesafesi varsa, o insanların size söyledikleri hiçbir şey gerçek değil. Ama lehte ama aleyhte. Yani lehte konuşsalar yağcılıktan, aleyhte konuşsalar hasetlikten. Yani bir şekilde bir güç asimetrisi, çıkar çatışması varsayımı var arka planda ve bunlar söylemlere bakılarak analiz ediliyor.

EYÇ'nin insanı doğallaştırma ve rıza üretimi süreçleri yüzünden kısıtıldığı bu kapandan çıkartmak için önerdiği çözüm ise özgürleşim (*emancipation*). Tabi klasik Marksizmde yaygın öneri sendikal hareket üzerinden yürütülen bir direniş ve müzakere idi. EYÇ'nin önerileri ise daha önce de bahsettiğim gibi biraz daha kapitalizmi terbiye etmeye yönelik. İnsanlara kapitalist çalışma ortamlarında bir miktar alan açacak özgürleşimci çözümleri üretmek. Çalışanlarla işte biraz daha esnek ilişkiler kurulması. Hiyerarşilerin azaltılması. Bir yandan da daha böyle niteliklere dayalı bir hiyerarşinin kurulması ve benzeri birtakım öneriler geliştiriyorlar. Çok da değil tabii ki, EYÇ'ye yönelik eleştirilere de geleceğiz. Öneri geliştirme konusunda EYÇ biraz sıkıntılı.

Bir başka katkı olarak postmodernistlerle birlikte yapıbozumu yöntemi de bize öğretmiş oldular. Yani bir şeye bakınca onu tersine çevirip bir de alttan bakmayı öğretmiş oldular. Mesela bizim kitapta örnek vermiştim (Erdemir, 2013). Bir yönetici şöyle diyor: "Bizim kadın çalışanlarımızdan birisi o kadar kuruma bağlıydı ki çok önemli bir ürün lansmanında sunum yapabilmek için doğumunu erteledi". Bunu da gurur duymak için, örnek göstermek için filan anlatıyor. Sezaryen olacakmış, iki gün sonraya ertelemiş. EYÇ

ise buna şöyle yaklaşıyor: Yönetici mesela bu açıklamayı bir erkek çalışanı için “arkadaşımız safra kesesi ameliyatı olacaktı da toplantı için erteledi” diyebilir mi, böyle bir şeyi aklına bile getirebilir mi diyor. Ama diğeri kadın olduğu için böyle söyleyebiliyorsun, çünkü bilinçaltında kadınlara yönelik farklı bir kategori var. Kadın dediğin fedakârlık yapmak zorunda gibi cinsiyetçi bir yaklaşım var. Hatta cümleyi kurarken “bir kadın çalışanımız” filan derken ataerkil bir sahipleniş var vesaire. Dolayısıyla yöneticinin cümleleri yapısöküme uğratıldığında oradan demokratik bir yönetim çıkma ihtimali örgütsel anlamda çok mümkün değil diye anlaşılıyor. Yani bize görünen kısımdan başka taraflarını görmeyi öğretmiş oluyor EYÇ.

EYÇ'nin en önemli katkılarından ve başından beri bence en iyi yapabildiği şeylerden birisi marjinal konuları gündeme getirmiş olması. Aslında anaakım olmayan, yani genellikle yönetim organizasyon literatüründe çok fazla çalışılmayan, çok göze batmayan, kenarda kalmış mevzuları gündeme getirmiş oldu. Yani işte cinsiyet çalışmaları olsun, kimlik çalışmaları olsun ne bileyim işte bu emek sömürsü konuları filan gibi şeyler. Bu arada, takdir etmek gerekiyor ki, YÖNEP'in şimdiye kadar yaptığı da bu oldu zaten. Önemli bir katkı. Ancak yine daha önce belirttiğim gibi bu, her çalışılmamış konu EYÇ'nin ilgi alanına girer demek anlamına da gelmiyor. Sadece bu da değil, postmodernistlerin katkılarıyla materyal dönüşüm dediğimiz şey de gündeme gelmeye başladı. Mesela Deniz Tunçalp'in (2023) saat kuleleri ile ilgili çalışması var veya ofislerdeki masaların biçimleri ile kurum kültürleri arasındaki ilişkiye yönelik çalışmalar var. Yani EYÇ bize konu çeşitliliğinin yanı sıra veri ve yöntem çeşitliliği de sağlamış oldu.

Araştırma Yöntemlerine Etkileri

Yöntem çeşitliliği demişken EYÇ'nin araştırma yöntemleri alanına getirdiği katkılardan da ayrı bir başlık altında bahsetmek gerekir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, postmodern dönüşümün de etkisiyle EYÇ her şeyden önce farklı yöntem ve veriler kullanarak farklı türden araştırmalar yapmayı gündemimize getirmiş oldu. Çünkü temelden pozitivistlere karşılar. Bu yüzden de post-pozitivist dediğimiz türden yöntemsel yaklaşımlar geliştirdiler. Bu anlamda bir zamanlar bilimsel bulunmayan nitel araştırma yöntemlerinin meşrulaşmasına ve yaygınlaşmasına katkıda bulundular. Yöntem olarak pozitivism ve post-pozitivism arasındaki temel fark ontolojik olarak post-pozitivizmin öznel bir yaklaşıma sahip olması. Yani araştırmacı pozitivistde beklendiği gibi hayata bir kameranın gözünden, tamamıyla objektif bir bakış

açısıyla bakmıyor. EYÇ en baştan zaten bunun mümkün olmadığını, araştırmacının daha araştırma sorusunu belirlerken, ölçüm yöntemini, veri kaynağını seçerken, bulguları yorumlarken mutlaka sürece etki ettiğini, tamamen objektif bir gözlemin mümkün olmadığını iddia ediyor. Bununla ilgili bir film önermek istiyorum: 2003 yapımı Kitchen Stories/Mutfak Hikayeleri. Bir İskandinav filmi. Film mutfak araç gereçleri imal eden bir firmanın yaptırdığı pozitivist olarak tasarlanan bir pazar araştırmasını konu alıyor. Ancak araştırma sürecinde işlerin hiç de öyle planlandığı gibi pozitivist yoldan ilerleyemediğini çok güzel örneklerle anlatıyor.

İşte araştırmacının kendini araştırmasından tamamen soyutlayamayacağı varsayımıyla EYÇ, bir adım daha ileriye giderek, araştırmacının araştırma ile ilişkisini açıkça deklare etmesi anlamında düşünümsellik (*reflexivity*) diye bir kavram öneriyor. Ne demek düşünümsellik? Araştırmacının çalışmasını metne dökerken veri toplama sürecinde neler yaşadığı, neler hissettiği, ne gibi sorunlar yaşadığı, bütün bunların araştırma sürecine nasıl yansıdığı ile ilgili de bilgi vermesi. Yıllar önce nitel araştırma ile ilgili bir seminerde Bilkent'ten Güliz Ger hoca anlatmıştı. Başörtülülerin tüketim alışkanlıkları üzerine çok meşhur bir araştırmaları vardı. Onun için veri toplarken mesela araştırma ekibi olarak kendi aralarında şunu tartışmışlar: Başörtülü tüketicilerle mülakat yapacağız, onları tüketim süreçlerinde gözlemleyeceğiz, ama biz başörtülü değiliz. Acaba araştırma sürecinde nasıl giyinmemiz gerekir? Kendi halimizde gitsek belki psikolojik bariyer olacak. Başörtü taksak veya sırf bu iş için ekibe başı örtülü birini katsak etik olmayacak. Süreç içerisinde bu ve benzeri yaşadıkları git-gelleri de anlatıyorlar araştırmalarında. Yani araştırma sadece veriyi topladık, analiz ettik, şunları bulduktan ibaret değil. Arkada bir sürü numara dönüyor. O dönen numaralar da araştırmanın değeriyle ilgili şeyleri ifade ediyor. Dolayısıyla bunların da gündeme getirilmesi lazım diyorlar.

Veri ve yöntem çeşitliliğinin bir başka sonucu da disiplinlerarası araştırmaların artması. Mesela ben uzun süredir Tanpınar'ın *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* adlı romanı üzerinde çalışıyorum (Tanpınar, 1961). Bu roman benim baktığım açıdan bir kurumsal girişimcilik örnek olayı ve ben kurumsal girişimciliği anlamak için bu romanı veri olarak alıyorum. Pozitivist yaklaşım açısından kurgu bir metnin yönetim meselelerini anlamak için veri alınabileceğini aklınıza bile getiremezsiniz. Tanpınar'ın romanını kurumsal girişimcilik örnek olayı olarak aldığımı söylemiştim. Gerçekten de bu roman ontolojik açıdan yorumsamacı bir çizgide ve gerçekliğin sosyal olarak nasıl inşa edildiğinin şâheser örneklerinden biri. Biz bugün gerçekliğin sosyal inşâsı

kavramını Berger ve Luckmann'ın daha önce bahsettiğim kitabıyla birlikte anıyoruz. Bu iki önemli sosyolog söz konusu kitaplarını 1966 yılında yazmışlar. Oysa Tanpınar romanı çok daha önce, 1950'lerde yazmış. Bir işlevleri olmadığı halde birtakım kamu kurumları nasıl ortaya çıkıyor? Bunu hayatın içinde gözlemleyip yazmış. Mustafa Özel Hoca mesela yıllardır romanlar üzerinden Türkiye'nin ve dünyanın siyasi, ekonomik ve sosyal hayatını anlatmaya çalışıyor. Çünkü sanatçılar, özellikle de romancılar, çoğu zaman hayatı bilim insanlarından daha derinlikli kavrayabiliyorlar.

EYÇ'nin de etkisiyle nitel araştırmaların alanda meşruiyet kazandığını söylemiştik. Bu açıdan pek çok yeni araştırma ve analiz deseni de yönetim araştırmalarına dahil oldu. Söylem analizi mesela. Daha önce konuştuğumuz kadın çalışanın doğumunu erteleme meselesinde yapısöküm için söylem analizi kullanılmış. Veya etnografik analiz. Gamze Yücesan-Özdemir (2001) mesela gitmiş iki farklı fabrikada birer ay bizzat çalışmış mavi yakalı işçi olarak. Orada hem çalışmış hem de etnografik veri toplamış. Eleştirel etnografik araştırma ile ilgili ilk örneklerden Türkiye'de. Yani asıl veriyi anketle değil, işin içinde bizzat yaşadığınızda toparlayabiliyorsunuz. Ellerinizi kirletmeniz lazım. Eylem araştırması da öyle. Hem yönetip hem veri topluyorsunuz. Eylem araştırması ile ilgili ileride bir örnek vereceğim. Hayat kadınları, eşcinseller, standart dışı mesailerde çalışanlar gibi pek çok farklı kesimin hikayelerini ancak nitel yöntemlerle toplayıp yorumlayabiliyorsunuz.

Gündemdeki Konular

EYÇ'nin gündemindeki konuların gözden geçirilmesi için önerebileceğim çok güzel ve yeni bir makale var. Bu konunun önde gelen uzmanlarından Spicer ve Alvesson'un (2025) *Critical Management Studies: A Critical Review* başlıklı makaleleri EYÇ'nin gündemindeki konuların yanı sıra EYÇ'nin bu konulara yaklaşımı ile ilgili özeleştirilere de yer veriyor. Ben de bu çalışmayı özetlemiş oluyorum bir miktar bu kısımda. Yazarlar bu makalede 2008 ile 2022 arasında EYÇ dergilerinde yayımlanmış bütün çalışmaları incelemişler. Ben bu çalışmada ele alınan konuları iki başlık altında sınıflandırdım. İlki EYÇ'nin eskimez konuları. Daha ilk ortaya çıkışından beri, hatta ortaya çıkışına da neden olduğu için, EYÇ'nin en daimî konularından biri akademik çalışmanın organizasyonudur. Yani üniversitelerin giderek işletme mantığıyla çalışır hale gelmesi ile ilgili konular. Piyasa baskısının bilimsel çalışmaları yönlendirmeye başlaması, akademik performans sistemlerinin mesleğin içini boşaltması, uluslararası ranking sistemlerinin üniversitelere

verdiği zararlar gibi konular. İkinci en yaygın konu alternatif organizasyon biçimleri. Uber, airbnb, metaverse gibi platform bazlı yapılar veya ne bileyim mesela Afrika'da bir yerde ortaya çıkan yeni iş yapma, yardımlaşma biçimleri. Bunlarla bağlantılı olarak paylaşım ekonomisi üzerinde duruyorlar. İşyerlerinde baskı ve kontrol sistemlerine karşı direnç mekanizmaları ve dayanıklılık üzerinde çalışıyorlar. Mesela direniş stratejileri uygulayıp işe geç gelenler, işe kapanma, sessizlik, gizli işsizlik vs. Söylem analizleri var özellikle Foucault'cu perspektiften güç ve bilgi analizleri, toplumsal cinsiyet çalışmaları, kimlik çalışmaları. Marksizm, post kolonyalizm, psikanaliz vs. bunlar zaten 2008'den önce de, en baştan beri EYÇ'nin gündemini bir anlamda omurgasını oluşturan konular.

Yazarlar son zamanlarda EYÇ çalışmalarının giderek çalışma ve örgütlenme meselelerinden uzaklaştığını ifade ediyorlar. Bununla bağlantılı olarak yeni gündeme gelen konular da var. Bu konuların özelliği farklı disiplinleri ve konuları çaprazlamasına kesiyor olmaları. Ne bileyim mesela bir binanın biçimi ile orada uygulanan yönetim tarzı arasındaki ilişkiden hareketle bir araştırma sorusu geliştirilebilir mi? EYÇ'nin katkılarından biri olarak disiplinlerarası yaklaşımdan bahsetmiştik. Şimdi EYÇ'nin gündeminde keşişimsellik diye çevrilebilecek *intersectionality* kavramı var, farklı türden ayrımcılık veya dezavantajların farklı kombinasyonları ile ilgili bireysel çalışmalar yapılıyor. Mesela hem siyahi hem kadın hem engelli bir bireyin yaşadığı eşitsizlik durumu bunların her birine tek tek sahip olanlardan farklı incelenabiliyor. İşte bu çeşitli harflerle ifade edilen ve sayıları sürekli artan cinsiyet türleri keşişimsellikle ilgili mesela. Embodiment, yani bedenlenme, bedenleştirme hatta belki de daha doğrusu bedenle ilgili kılma demek lazım. Çalışma ortamlarının insan bedeni, sağlığı, fiziksel özelliklerinden hareketle incelenmesi. Aramızda sağlık yönetimi çalışan hocalarımız var, embodiment benim sağlık alanıyla en yakından ilişkilendirilebileceğini düşündüğüm kavram bu arada.

Akışkanlık bir başka gündem maddesi. Bauman'dan (2006) biliyoruz akışkanlığı. Uber tarzı akışkan örgütler var artık günümüzde. Yani sanal örgüt demek yetmiyor bu yapıları tanımlamaya. Kimin patron, kimin çalışan, kimin yöneten, kimin müşteri olduğunun birbirine karıştığı yeni örgüt biçimleri ortaya çıkıyor. Bir de farklı, yani alışılmadık bağlamlar çalışılıyor artık. Farklı ülkeler. Eskiden hep Amerika'yı anlatıyorlardı, İngiltere'yi anlatıyorlardı. Şimdi artık bu dergiler aracılığıyla biz Afrika'da, Malezya'da, ne bileyim işte Kırgızistan'da, yani başka kültürlerde, başka toplumlarda olan

birtakım dertleri de gündeme almaya başlayabiliyoruz. Veya farklı, alışılmadık çalışma biçimleri. Gemilerde çalışanlar, veya 15 gün çalışıp 15 gün izin yapanlar var farklı işyerlerinde. Standart dışı mesailer diye bir literatür var mesela. Artık bunları gündeme almaya başlayabiliyoruz EYÇ sayesinde. Ama aynı yazarlar şunu da söylüyorlar. Yani çok da fazla bir gelişme yok EYÇ'nin ilgilendiği konular ile ilgili. Yani hep aynı konular uzun yıllardır birbirini tekrar eder hale gelmiş. Bunu zaten bir sonraki başlıkta, yani EYÇ'nin eleştirisi bağlamında konuşacağız.

EYÇ'nin Eleştirisi

EYÇ'nin kendisi de tabii eleştiriden muaf değil. Hem içeriden hem dışarıdan eleştiriler var EYÇ'ye yönelik. EYÇ kendi kendini de eleştirmekten geri durmuyor. EYÇ'ye yönelik temel eleştirilerden birisi müzmin muhaliflik. Negativite dediğimiz şey. Yani hep bardağın boş tarafını görme meselesi. EYÇ'ye dışarıdan yapılan eleştirilerin başında bu geliyor. Böyle sürekli problemleri, can sıkıcı işleri gündeme getiriyorsunuz. Böyle bir dünya nereye gider? Sizin dediklerinizi yapsak gerçek dünyada bir adım atamayız modunda eleştiriler var.

İkinci önemli eleştiri ise daha çok EYÇ'nin kendi içinden geliyor. Diyorlar ki EYÇ giderek köklerinden, yani eleştirel kuramdan uzaklaşıp yönetimcileşiyor. Marksizmin asıl problemlerinden, emek sürecinde onun ilgilendiği şeylerden uzaklaşıyor, firmalara akıl verir hale geliyor. Hatta bir arkadaşım anlatmıştı, bu EYÇ'nin önde gelen bazı figürleri takım elbiselerini çekip büyük firmalara nasıl daha insanî çalışma ortamları oluşturulabilir, çalışanlara nasıl özgürleşim sağlanabilir filan gibi konularda danışmanlık hizmeti veriyorlarmış. Normalde aslında klasik EYÇ açısından böyle kapitalist firmalarla işbirliği filan çok tasvip görecektir şeyler değil. Ama işte bu arkadaşlar önce meseleleri gündeme getirip, çalışanlar eziliyor deyip, sonra firmalara gidip güzel paralar alıp böyle şık kıyafetlerle, arabalarla işte nasıl insanları özgürleştirici bir ortam oluşturabilirsiniz, nasıl işte ezen-ezilen gerilimini biraz hafifletebilirsiniz gibi yaklaşımlarla bir danışmanlık yapma moduna geçiyorlar.

Yeni nesil EYÇ'ciler ise bu yönetimcileşme eleştirilerine karşı diyorlar ki, bizim bu müzmin muhaliflik modundan çıkmamız lazım. Marks'ın dediği gibi hayatta bir şeyleri değiştirmek istiyorsak oyunun içinde olmamız gerek. Bu amaçla eleştirel edimsellik (critical performativity) diye bir yaklaşım öneriyorlar. Bu konuda kitapları var, makaleleri var. Bu yaklaşımın özü şu: Performativite, yani her şeyi sayısallaştırma, evet problemleri bir yaklaşım.

Ama belli bir düzeyde bu performativite olmadan da olmaz. Yani ben kimse-nin performansını ölçmeyeceğim desem, adam sabah 8’de geldi mi gelmedi mi ona bile bakmayacağım. Bu sefer hiçbir kurum işlemez. Dolayısıyla biz bu kadar işi abartmayalım. Bunun olurluğunu bulalım diyorlar. Bununla ilgili çözümler önermeye çalışıyorlar. Konuyla ilgili Alper Aslan’ın (2020) güzel bir makalesi var SBF Dergisinde çıkan. Bu paylaşım ekonomileri acaba eleştirel edimselliğe bir örnek olabilir mi diye tartışıyor. Sonuç olarak ana akım yönetim literatürünün EYÇ’yi en çok eleştirdiği nokta edimsellik olduğu için bu konu etrafında bir uzlaşma oluşturmaya çalışıyorlar.

Bir de EYÇ’nin giderek postmodernleşmeye yöneldiği ile alakalı eleştiriler var. Yani ontolojik olarak realizmden uzaklaştığını söylüyorlar. Halbuki daha önce paradigmatik çerçevede göstermiştik, EYÇ postmodernizme göre daha realist. Yani dışımızda bir gerçeklik olduğunu bir ölçüde kabul ediyor. Bunun pratik sonucu da belli konularda çözümler öneriyor olmak. EYÇ’nin postmodernleştiğini söyleyenler ise EYÇ’nin artık eleştirdiği konularda bir çözüm ortaya koymaya çalışmadığını, dolayısıyla da sürekli eleştirmekten ibaret bir yaklaşım haline geldiğini, ortaya koymaya çalıştığı çözümlerin de işe yaramadığını söylüyorlar. Bu eleştirilere karşı da yeni nesil EYÇ’ciler Baskhar (1978)’dan mülhem eleştirel gerçekçilik diye farklı bir ontolojik pozisyon alıyorlar. Yani diyorlar ki evet dışımızda bir gerçeklik var ama o kadar da net değil, bunu ancak kendi aramızda konuşup tartışarak anlamaya çalışabiliriz. Yani biz o kadar da postmodern değiliz, bir omurgamız var, bir anlamda durduğumuz bir yer var diyerek o yeri doğru tespit etmeye yönelik birtakım yaklaşımlar geliştiriyorlar.

Peki başarılı oluyorlar mı bu konuda? Buna evet demek çok kolay değil. Geçenlerde bir makale okumuştum bu konferansa hazırlanırken, EYÇ’nin liderlik konusundaki önerilerini test etmek için bir eylem araştırması planlamışlar. Bir tane sivil toplum kuruluşu bulmuşlar. Bunlara demişler ki siz demokratik liderlik yapacaksınız. Yani lider yok, yöneten yönetilen yok. Kararlar ortaklaşa alınacak. Bu yöntemi 6 ay denemişler. Ne olmuş sonuçta? Herkes tekrar eski düzene dönmüş. Yani demokratik bir şekilde bir lider olması gerektiğine karar vermişler. Çünkü lider olmayınca işleri yönetemiyorlar. Dolayısıyla EYÇ tarafından ortaya konan iddialar iddialarla bazen uygulama fırsatı bulduğunda bir çözüm üretemeyebiliyor. Somut, işe yarar öneriler geliştirme konusunda sıkıntılar var. Sonuç olarak EYÇ çıktığı yerden itibaren bugün vardığımız durum itibarıyla biraz artık patinaj yapar hale gelmiş durumda. Kendileri de zaten özeleştiri verip ilgili literatürde aynı şeyden şikayet ediyorlar.

EYÇ'nin Geleceği

Bütün bu eleştirilerin ardından EYÇ'nin geleceği nasıl görünüyor? Daha doğrusu EYÇ neden bu halde ve nasıl kurtulur? Bu konuda yine Spicer ve Alvesson (2025) birkaç başlık altında EYÇ'nin neden bu halde olduğunu ve gelecekte neler olabileceğini tartışıyorlar. İlk ele aldıkları konu *authoritarianism*. Yani diyorlar ki bu alanda çalışma yapan genç arkadaşlar böyle birilerinin müridi oluyorlar. İşte Alvesson'cular, Willmott'cular, Parker'cılar vs. oluşuyor ve genç araştırmacılar hep onların gösterdikleri hedeflere ateş ediyorlar. Bu yazarların geliştirdikleri bazı perspektifler var, artık sağlık alanına, insan kaynakları yönetimi alanına, üretime, liderlik alanına hep bu perspektifler uygulanıyor. Bu anlamda EYÇ Kurt Lewin'in değişim modelindeki ifadeyle donuklaşmış. Bir diğer ifadeyle EYÇ artık olgunlaşmış, kurumlaşmış. Öyle olunca da artık herkes kendini bir yere yamamaya çalışıyor. Bir dergiye, efendim bir yazara, bir konferansa yaslanmaya çalışıyor. Bu da EYÇ'yi daha yeni ufuklara taşımayı zorlaştırıyor.

İkinci olarak *obscurantism* dedikleri bir olgu var. Bunu şöyle açıklayabiliriz: EYÇ'nin ne dediği tam anlaşılmıyor. Bir sürü şey söylüyor ama ya söylediklerinin karmaşıklığından ya da söyleyenler böyle ağdalı bir dille konuşmayı marifet bildiklerinden dinleyenler, okuyanlar ne olduğunu anlayamıyor. Efendim bunlar ağır mevzular, benden başkası bilemez, herkes anlayamaz şeklinde jargonla yükleme falan gibi şeyler. Yani belki de en güzel şekilde bilmesinlercilik diye çevrilebilir. Yani siz anlamazsınız, biz konuşalım, siz dinleyin moduna girme gibi bir durum. Benim başıma da geldi bu aslında. EGOS'un bir konferans öncesi çalıştayında Saatleri Ayarlama Enstitüsünde girişimciliğin sosyal inşası üzerine bir bildiri sunuyordum. EYÇ'nin önde gelen isimlerinden biri benim bildirimle ilgili şunu söyledi: Sen bunun postmodern felsefe ile, sosyal inşacılık ile ilgili olduğunu mu zannediyorsun? Yani ben daha öznel bir ontolojiye sahip diye bildirimde kurumsal kuramdan yararlanmaya çalışırken hoca beni anaakım pozitivist araştırma yapmakla eleştirdi. Zaten sonraki sunumlarda durumu daha net anladık. Mesela birinde üç kişi çıktı sahneye. Birisi kaptan, öbürleri tayfaymış. Ellerindeki bir senaryodan bir sahne canlandırıyorlar. Birbirlerine bağırıp çağırıyorlar filan. Biz de hayretle bakıyoruz bu işler nerelere vardı diye. O yetmedi, biri kalktı, dedi ki siz senaryodan okuyorsunuz. Böyle yapılandırılmış olmaz, improviye etmeniz lazım. Biz tabi koştuk o aşamadan sonra.

Bunun benzeri bir başka kavram da *formulaic radicalism*. Yani elinizde bir çekiç varsa, bütün problemleri çivi gibi algıyorsunuz durumu. Ele alınan her meselede aynı sonuçları bulmak durumu söz konusu. EYÇ'nin de birtakım aletleri var çantalarında. Baktıkları her yerde aynı problemleri görüyorlar.

Burada emperyalizm var, şurada sömürü, burada ayrımcılık filan. Ama o kadar, gösteriyoruz sadece. Bu şuna benziyor biraz. Modern batı ülkelerinde, mesela bir parkta birinin çocuğunun başını okşayamazsınız, hele yanağını sıkmaya kalkarsanız direk hapse gitme durumu var. Neden? Çünkü taciz olarak tanımlanıyor orada bizim kültürümüzde son derece olağan bu durumlar. Bir kavram icat edilmişse artık o kavram icat edilmeden önceki duruma dönmek mümkün değil. Yazarların *usual suspectism*, yani olağan şüphelilercilik olarak dile getirdikleri kavram da yine aynı sorunun araştırma tasarımı ile ilgili boyutu. Yani araştırma soruları hep böyle belli yerlerden çıkıyor. Standart formüller var. Örnekleme seç, sömürüyü bul! Yeni araştırma sorusu icat edemiyoruz diyorlar. Bunun yönetime yansıyan yönü de *empirical light-touchism* olarak tanımlanıyor. Yani sığ görgülcülük. Bir anlamda veri toplama konusunda, araştırma tasarımı konusunda ağır işten kaçınma durumu. Kendini bir yöntem disiplininin uzak tutarak yöntem kısmını hafiften geçiştirmek. Bu zaten nitel, postmodern, eleştirel çalışmalarla ilgili ana eleştirilerden bir tanesi. Demin bahsettiğim tayfa hikayesi bunu güzel örnekliyor aslında. Feyerabend'in mesela Yönteme Karşı (1975) diye bir kitabı var. Ama bu sefer de bu odada 40 kişi var, 40 yöntem oluyor. Böyle olunca da ortak bir dil geliştiremiyoruz. Yani sonuçta veriyi toplarken 2-3 ay bazen yıl bir yerde çalışmak, orada hakikaten elini taşın altına koyarak veri toplamak, insanlarla yaşamak, onları anlamaya çalışmak. Tabii çok güzel çalışmalar da var EYÇ tarafında, ama onun dışında bir de böyle bir şey var. Ben böyle düşünüyorum deyip hiçbir geçerlilik, güvenilirlik, inandırıcılık delili sunma ihtiyacı duymayan, benim yaklaşımım da böyle, ne yapalım falan diyen, iyice hani hiç artık tutulur bir tarafı olmayacak birtakım şeyler de gündeme gelmeye başlıyor. Bu sefer de ortak bir şey bulamıyoruz. Sonuçta bilim dediğimiz taş taş üstüne koyacağız da ortada bir şey yok. Yani bir şey olsa biz de onun üzerine koyacağız. Oraya koyuyor, öbürü öbür tarafa koyuyor. Ortaya devlerin omuzunda yükselen bir duvar çıkmıyor.

Türkiye'de EYÇ

Son olarak Türkiye'de EYÇ'yi konuşalım dedik. Ancak gördüğümüz gibi bununla ilgili slayt boş. Acaba neden? Unuttuğum için veya hazırlamayı bitiremediğim için değil. Türkiye'de EYÇ biraz böyle. Çok fazla çalışılmıyor. Yine de konuya ilgili genç araştırmacılar var. Pınar Memiş ve Şule Aydın Turan Sakarya'da, Ankara'da Alper Aslan ve Cihat Erbil, Antalya'da Emir Özeren ve Sibel Doğanay ilk aklıma gelenler. Yine Isparta Okulu'nda arkadaşlar var. Bu alanda en çok çalışan arkadaşımız Ozan Nadir Alakavuklar'ın,

birisi hatta yine bu alanın meşhurlarından Martin Parker ile, iki çalışması var (Alakavuklar, 2010; Alakavuklar ve Parker, 2011) Türkiye’de EYÇ’nin neden çalışılmadığı ile ilgili. Onun da dile getirdiği, benim de gözlemlerimden hareketle ekleyebileceğim birkaç neden var.

Bunlardan ilki; bir kere zaten örgüt kuramı Türkiye’de az çalışılan bir şey. Yani bizde genelde davranış, mikro çalışmalar, ölçekle veri toplama, regresyon, korelasyon, yani nispeten biraz daha kolay yayın üretmek mümkün olduğu için bu konular daha revaçta. Oysa örgüt kuramı ile ilgili meseleler biraz daha, nasıl demiştik yukarıda, obskür, yani ağır. Bilim felsefesi bilmek lazım, kuram bilmek lazım, nitel ya da nicel sağlam yöntem tasarımı bilmek lazım. Bu da yetmiyormuş gibi EYÇ ve postmodern kuram örgüt kuramları içerisinde daha az bilinen, anlaşılması daha zor meselelerle ilgileniyor. Yıllar önce bir yönetim kongresinde EYÇ bildirisi sunan bir arkadaşına şunu tavsiye etmiştim. Sunum süren zaten 15 dakika, lütfen hazırladığın sunumun ilk on slaytını sil, sunuma on birinciden başla. Çünkü giriş yapmaktan mevzuya gelemiyor. Kuram nedir, eleştirel kuram nedir, eleştirel yönetim nedir filan bir türlü asıl araştırmaya gelemiyor. Önce bir modernizmi, pozitivizmi, kapitalizmi dövmek gerekiyor. Çünkü bilinmeyen bir şeyi anlatmaya çalışmaktan, kendini ifade etmeye, çalıştığı alanı meşrulaştırmaya çalışmaktan asıl mevzuya gelemiyor.

İkinci neden de aslında birinci nedenin nedeni. Türkiye’de bu konuların meşrulaşması çok uzun zaman aldı. Nitel araştırma bilimden sayılmadı, kuramsal meseleler sıkıcı bulundu, EYÇ ve postmodernizm uçuk hayaller olarak görüldü. Bu nedenle üniversiteler, dergiler, akademisyenler arasında, kongrelerde filan uzun yıllar bu tip mevzulara karşı direniş ortaya çıktı. Bu aslında EYÇ’nin Türkiye’de gelişmesiyle ilgili üçüncü problemin de nedeni. Sonuçta bu mevzu komünist bir şey, yani sol bir şey. O da Türkiye’de, özellikle de akademyada biraz daha marjinal insanların işiymiş gibi kabul ediliyor. Dolayısıyla o alana yeni insan girmesi, akademisyen girmesi, bu damgalanma etkisinden dolayı biraz zor olabiliyor. Veya hani bu alanda çalıştıysa zaten örgüt üyesi filan gibi anlaşılabilir. Hatta belki bu nedenden dolayı Türkiye’de EYÇ çalışanların önemli bir kısmı benim de dahil olduğum daha muhafazakar diyebileceğimiz akademisyenlerden oluşuyor. Hani belki solcu damgası yeme ‘tehlikemiz’ olmadığı için.

Bir de sonuncu olarak şunu söyleyeyim. Türkiye’de örgüt kuramının duayen ismi Behlül Üsdiken bir keresinde demişti ki, örgüt meselelerini çalışırken kurumsal kuram çalışın, EYÇ işine girmeyin, çünkü bu topraklarda bunun karşılığı yok. Yani bağlam buna uygun değil. Bizim bağlamı anlamak

için en iyi kuram kurumsal kuram demişti. Buna şöyle bir örnek verebilirim. Bir kitap okumuştum İletişim Yayınlarından çıkan: Emeğin Tevekkülü (Durak, 2010). Araştırmacı Konya'daki fabrikalarda dindar işçiler ve işverenler arasındaki ilişkileri incelemiştir. Yani bir anlamda muhafazakâr çalışma ortamlarında emek sömürsünü, işçi-işveren çatışmasını aramıştır. Hani elimizdeki çekiç hikâyesinde bahsettiğimiz gibi. Araştırmanın sonucunda tabii böyle bir çatışma bulamıyor bir türlü. Çünkü çalışanlara gidiyor, soruyor: Sizi nasıl sömürüyorlar? İşçiler diyor ki yok, biz patronlardan memnunuz, bize iyi bakıyor. Yani onlar zenginse o da onların imtihanı, varlık da yokluk da Allah'tan filan diyorlar. Patrona gidiyor. Diyor ki çalışanları eziyorsunuz. Patron diyor ki yok, biz asgari ücretin üzerinde ödüyoruz, primler veriyoruz, yardım ediyoruz, aile gibiyiz, erzak gönderiyoruz, çocuklara eğitim desteği filan. Yani bir türlü çatışmayı bulup kuramı yerine oturtamıyor. Bu da 'ütopik uzlaşma' diyor en sonunda. Benzer şey mesela asil-vekil kuramı ile ilgili de geçerli. Kuramın fırsatçılık varsayımı bizim kültürde pek oturmuyor.

Peki ne yapılabilir? EYÇ'nin Türkiye'de yapabileceği bir şeyler varsa bu mutlaka bağlamın analize dahil edilmesiyle olabilir. Kuramı standart sorularına orijinal açılımlar getirebilmek için bağlamı, bu toprakları iyi anlamak lazım. Evet, kapitalizm insanlığın en büyük sorunu. Kapitalistleşmeye herkesin bir şekilde direniş göstermesi lazım. Ama bunu sürekli Batı'da icat edilmiş kavramları evirip çevirip burada bulmaya çalışarak yapamayız. Örgütsel vatandaşlık var mesela. Benim baktığım Türkiye'de yapılmış hiçbir doğru dürüst çalışmada ölçek boyutları orijinalini tam tutmuyor. Biz onları zorlaya zorlaya çekiştire çekiştire uydurmaya çalışıyoruz. Korelasyon bulmaya çalışıyoruz. Hâlbuki bizim kendi meselelerimizi gündeme almamız lazım. Kendi topraklarımızdaki orijinal birtakım bulguları bulup, bunları uluslararası düzeyde çalışıp, yani görgül olarak da ligt-touchism falan yapmayıp, gerçekten sahaya inip çalışmak lazım. Mesela Türkiye'de bir dönem Karadeniz'de gündeme gelen nataşa olgusu sosyologlar tarafından hiç doğru dürüst çalışılmadı. Bugün de göç ve göçmenler gibi problemlerimiz var. Ya da bizim kendi kültürümüzle alakalı mesela imece gibi kavramlarımız var. Belki kapitalizme direnmek için kendi kültürümüzde var olan bazı yöntemler geliştirmişizdir. Bunları çalışıp bulmak lazım. EYÇ'nin repertuarı geniş, yani en azından yaklaşım zenginliği açısından, yöntem zenginliği açısından bize çok katkı sağlayabilir. Yapısökümcülük sahada gördüğümüz mekanizmaları keşfetmekte çok işe yarayabilir. Dolayısıyla biraz bağlamı analize katmakla ilgili konuşmak, çalışmak lazım. Belki onunla ilgili bir çalıştay yapmak lazım. Çünkü oralardan kıymetli mevzular gündeme gelebilir ve oradan yürünerek bu tıkanıklık aşılabilir.

Kaynaklar

- Adler, P. S., Forbes, L. C., & Willmott, H. (2007). 3 Critical management studies. *Academy of Management Annals*, 1(1), 119-179.
- Alakavuklar, O. N. (2010). Eleştirel bakış açısı: Türkiye için bir lüks mü yoksa gereklilik mi?. 18. *Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı*, 290-298.
- Alakavuklar, O. N., & Parker, M. (2011). Responsibility and the local: The prospects for critical management in Turkey. *Critical Perspectives on International Business*, 7(4), 326-342.
- Aslan, A. (2020). Eleştirel yönetim çalışmaları fildişi kulesinden nasıl çıkabilir? Eleştirel edimsellik ve topluluk ekonomileri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 75(2), 667-685.
- Barley, S. R., & Kunda, G. (1992). Design and devotion: Surges of rational and normative ideologies of control in managerial discourse. *Administrative Science Quarterly*, 363-399.
- Bauman, Zygmunt (2006). *Liquid modernity*, Cambridge: Polity Press.
- Berger PL, Luckmann T (1966). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. New York: Anchor Books.
- Bhaskar, R. (1978). *A realist theory of science*. Brighton: Harvester-Wheatsheaf.
- Burrell, G. & Morgan, G. (1979). *Sociological paradigms and organisational analysis: Elements of the sociology of corporate life*. London: Hein.
- Coşkun, R. (2009). Yönetim-Organizasyon ders kitaplarında biçim ve ideoloji. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(1), 239-258.
- Durak, Y. (2013). *Emeğin tevekkülü: Konya'da işçi-işveren ilişkileri ve dindarlık*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erdemir, E. (2007). Adayış mı kaçış mı? Yönetimsel kontrol karşısında postmodern dönüşüm söylemi. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 7(1-2): 67-96.
- Erdemir, E. (2014). Yönetme hastalığının şifâsı. *İş Ahlakı Dergisi*, 7(1), 151.
- Erdemir, E., & Koç, U. (2010). Postmodernizm ve komplekslik: Örgüt kuramı bağlamında paradigmatik bir tartışma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5(1), 25-48.
- Feyerabend, P. (1975). *Against method: Outline of an anarchistic theory of knowledge*. London.
- Gaulejac, D. V. (2013). *İşletme hastalığına tutulmuş toplum*. Çev. Ö. Erbek, Ayrıntı, İstanbul.
- Klikauer, T. (2015). Critical management studies and critical theory: A review. *Capital & Class*, 39(2), 197-220.
- Peters, T. J., & Waterman, R. H. (1995). Yönetme ve yükselme sanatı: Mükemmeli arayış, Çev. Selami Sargut, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul.

- Spicer, A., & Alvesson, M. (2025). Critical management studies: A critical review. *Journal of Management Studies*, 62(1), 446-483.
- Tanpınar, A. H. (1961). *Saatleri ayarlama enstitüsü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Taşçı, D., & Erdemir, E. (2013). *Örgüt kuramı*. Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Tunçalp, D. (2023). Times Alla Turca E Franga. *Organization as time: Technology, power and politics*, 297-328, Cambridge University Press.
- Yücesan-Özdemir, G. (2001). Mavi yakalı işçiler üzerine çalışmalarda eleştirel etnografi: Yöntembilimsel ve politik açılımlar/sorunlar. *Praksis*, 4, 332-346.

FRANKFURT OKULU ve ELEŞTİREL TEORİ

Soner SOYSAL*

Giriş

Sonradan Frankfurt Okulu adını alacak olan Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü 1920'lerin başlarında Frankfurt'ta kuruldu. Bu dönem hem Birinci Dünya Savaşı gibi yıkıcı bir deneyimin hem de Rusya'daki başarılı Bolşevik devrimi ve Orta Avrupa'daki devrimlerin yenilgisi gibi olayların doğurduğu sonuçların şekillendirdiği bir dönemdir. Sol kanat düşünürlerin bazıları, bu dönemi şekillendiren olayları doğru bir şekilde analiz ederek yapılan hatalardan kaçınmak ve gelecekte nasıl hareket edilmesi gerektiğini belirlemek için, Marksist teoriyi yeniden değerlendirmeye giriştiler (Jay, 1996, s. 3). Frankfurt Okulu ve eleştirel teori bu yeniden değerlendirme girişimi sonucunda ortaya çıktı. Bu yeniden değerlendirme süreci, ortodoks Marksistlerin indirgemeci tavırlarının reddedilmesini ve Marx'ın ihmal ettiği toplumsal koşulların ekonomi ya da ekonomik ilişkilere indirgemeksizin analiz edilmesini içerir. Bu tek bir disiplinin üstesinden gelebileceği bir görev değildir, ki bu yüzden Frankfurt Okulu başından itibaren disiplinler arası eleştirel ve toplumsal dönüşümü amaçlayan bir toplum teorisi kurmayı hedefledi. Bu amaç doğrultusunda, felsefe, sosyoloji, psikanaliz, iktisat, tarih vb. disiplinlerden bilim insanları Okulun çalışmalarına dahil oldu.

Okulun etkisi 1933 yılından itibaren başlayan sürgün yıllarıyla birlikte, özellikle İngilizce konuşulan bölgelerde, artmıştır. Max Horkheimer, Theodor Adorno, Herbert Marcuse, Friedrich Pollock, Franz Neumann ve Erich Fromm Amerika Birleşik Devletleri'ne göç eden ve bu etkinin artmasında önemli rol oynayan üyelerdir. "1960'lar ve 1970'lerin başları," Okulun etkisinin dünya geneline yayıldığı dönemdir, öyle ki "—eleştirel teori— öğrenciler ve entelektüellerin hayal gücünü yakaladı" (Held, 1980, s. 13).

* Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimler Fakültesi, Felsefe Bölümü.

Dünyanın birçok yerinde Okulun üyelerinin eserleri toplumsal olayların esin kaynağı olmuştur. “Yeni radikal protesto eylemlerine [...] katılanların çoğu, bu ‘okulun’ çalışmalarında Marksist teorinin ilgi çekici bir yorumunu ve Marksizme daha ortodoks yaklaşanlar tarafından nadiren araştırılan konu ve sorunlara (örneğin kitle kültürü ya da aile ve cinsellik) bir vurgu buldular” (Held, 1980, s. 13). Frankfurt Okulunun etkisi ve çekiciliği 60’lar ve 70’lerdeki kadar yüksek düzeyde olmasa da günümüzde de—özellikle, üçüncü kuşak olarak bilinen üyelerinin çalışmaları üzerinden—devam etmektedir.

Aşağıdaki metinde, hem toplumu anlamaya yönelik çalışmalar yapan disiplinleri hem de toplumu dönüştürmeyi hedefleyen hareketleri derinden etkilemiş olan Frankfurt Okulunun kuruluşu, gelişimi ve eleştirel teorinin ortaya çıkışı ve şekillenışı ele alınacaktır. Bu anlamda, bu makale Okulun tarihi ve gelişiminin belirli bir dönemle ilgileniyor olması nedeniyle kapsamı oldukça sınırlı olan bir metindir. Öncelikle Okulun kuruluşu ve ilk yöneticisi Carl Grünberg dönemindeki yapılanması ve temel eğilimi ele alınacaktır. Sonrasında ise, ikinci yönetici olan Max Horkheimer’la birlikte Okulun temel eğiliminde meydana gelen değişim ve eleştirel bir toplum teorisine duyulan ihtiyaca yapılan vurgu ortaya konulacaktır. Devamında, eleştirel teorinin ne olduğu, Horkheimer’ın “Geleneksel ve Eleştirel Kuram” başlıklı makalesi üzerinden, detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Sonuç bölümünde ise, kuşaklar ve bu kuşakların ilgilendiği konulardaki değişim üzerinden, Okulun tarihsel gelişiminin bir özeti verilecektir.

Kuruluşa İlişkin Kısa Notlar ve Grünberg Dönemi

Yaygın olarak Frankfurt Okulu olarak bilinen Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü (Institut für Socialforschung) resmi olarak 3 Şubat 1923 tarihinde Frankfurt Üniversitesi çatısı altında kurulmuştur. Enstitünün kuruluşunda öncülük yapanlar Felix Weil, Friedrich Pollock ve Max Horkheimer’dir. Ancak bu üçlüden o dönemde sosyalizmin gerçekleştirilmesiyle ilgili pratik sorunlar hakkında doktora tezi yazmakta olan Weil’in yeri ayrıdır (Jay, 1996, s. 5). Weil hem Enstitünün kurulmasına yönelik resmi girişim ve yazışmaları yapar hem de zengin bir tahıl tüccarı olan Weil’in babasının Enstitü için maddi destek vermesini sağlar.¹ Enstitü binasının inşası, kütüphane kurul-

¹ Horkheimer, baba ve oğlun Enstitünün kuruluşundaki önemlerini, Martin Jay’in Enstitünün tarihini anlattığı *Diyalektik İmgelem (The Dialectical Imagination)* kitabı için bir önsöz talebine karşılık olarak yazdığı Aralık 1971 tarihli kısa mektupta şu sözlerle ortaya koyar: “[Enstitü kurma] girişimi, Hermann Weil’in desteği ve oğlu Felix’in nüfuzunu kullanması sayesinde, toplumsal teoriyle ilgilenen ve farklı akademik geçmişlere sahip bir grup insanın, geçiş döneminde olumsuz olanı formüle etmenin akademik kariyerdan daha önemli olduğu inancıyla bir araya gelmesiyle başarıya ulaştı. Onları bir araya getiren şey, varolan topluma yönelik eleştirel bir yaklaşımdı” (1996, s. xxv).

ması, mobilyaların temini, personel giderleri vb. ihtiyaçları bu maddi destek sayesinde karşılanır.

Enstitü kurma fikri, Weil'in 1922 yılında düzenlediği ve katılımcıları arasında Georg Lukács, Karl Korsch, Friedrich Pollock ve Karl August Wittfogel'in da bulunduğu "Birinci Marksist Çalışma Haftası" sırasında Weil tarafından ortaya atıldı. Bu fikir hem Pollock hem de Horkheimer tarafından desteklendi. Weil, Eylül 1922'de, Frankfurt Üniversitesi mütevelli heyetine "Bir Toplumsal Araştırmalar Enstitüsünün Kurulmasına İlişkin Memorandum" başlıklı öneriyi sunar (Kluke, 1972, ss. 486-513; aktaran Slater, 1977, s. 1). Weil, bu memorandumda Enstitünün temel amacını şu şekilde ortaya koyuyordu: "ekonomik temellerden kurumsal ve düşünsel üstyapıya varıncaya kadar, kendi bütünlüğü içinde toplumsal yaşantıya ilişkin bilgi ve kavrayış" yaratmak (Slater, 1977, s. 1).

Sunulan bu memorandum kabul görür ve Eğitim Bakanlığı tarafından Enstitünün kurulmasına izin verilir. Ancak Bakanlıkla yapılan anlaşmada Enstitü yöneticisinin Profesör ünvanına sahip olması şart koşulur. Ne var ki, o dönemde ne Weil, ne Pollock ne de Horkheimer bu ünvana sahiptir. Weil bu görev için Kurt Albert Gerlach'ı düşünür, ancak Gerlach'ın Ekim 1922'de ani ölümü nedeniyle bu girişimi sonuçsuz kalır. Sonrasında, bu görevi Avustralyalı hukuk ve siyaset bilimi profesörü olan Carl Grünberg'e teklif ederler. Grünberg ikna edilir ve Viyana Üniversitesindeki görevini bırakıp Frankfurt'a gelip Enstitünün başına geçer (Jay, 1996, s. 9; Slater, 1977, s. 2). Böylelikle, Enstitünün resmi kuruluş süreci tamamlanır ve Enstitü yönetiminde, 1927'den sonra aktif olarak Enstitü çalışmalarına katılmasa da, 1929'da felç geçirene kadar sürecek olan Grünberg dönemi başlar (Bottomore, 2003, s. 12; Slater, 1977, s. 9).

Grünberg 1924'te yaptığı açılış konuşmasında kendi döneminde Enstitünün izleyeceği yöntemi açıkça ortaya koyar. Bu yöntem Marksist araştırma yöntemidir ve Enstitü içinde bu yöntemden sapmalara izin verilmesi söz konusu olmayacaktır. Phil Slater'ın anlatımıyla, Grünberg, açılış konuşmasında, "kendi ekibi içinde temel yöntemsel ve ideolojik farklılıklara, bunların ya sulandırılmış uzlaşmalara ya da şiddetli parçalanmalara yol açabileceği için, hoşgörü gösterilmeyeceğini [...] Aksine, Enstitü[de] tek bir yöntem" kullanılmasını gerektiğini söyler ve bu durumu da "'Yöneticinin diktatörlüğü' ifadesiyle vurgular" (1977, s. 2).

Douglas Kellner, söz konusu konuşmaya referansla, Grünberg'in Marksizm anlayışını şu şekilde özetler:

Marksizm [...] kendi kendine yeten bir felsefi sistem, bir *Weltanschauung* (dünya görüşü), bir araştırma yöntemi [...] bir bilim ve bir tarih felsefesidir ve burjuva felsefesi ya da felsefi materyalizmle bir ilişkisi yoktur [...] Tarihsel materyalizm, nesnesi kendi değişim ve gelişim süreci içindeki somut dünya ya da daha kesin bir ifadeyle kendi değişim süreci içindeki toplumsal yaşam olan bir bilimsel araştırma yöntemidir. (1975, s. 132).

Kellner'a göre, Grünberg'in Marksizm olarak aldığı tarihsel materyalizmin "kategorileri ebedi, evrensel ve değişmez doğrular değil, daha ziyade değişmekte ve gelişmekte olan bir toplumu betimleyen kavramlardır" (1975, s. 133). Marksist altyapı üstyapıyı belirler iddiasını benimseyen Grünberg, tarihsel materyalist araştırmanın amacının toplumsal değişimin yasalarını altyapı incelemeleri üzerinden keşfetmek olarak belirler. "Grünberg," der Kellner, "toplumsal yaşamın tüm tezahürlerinde mevcut ekonomik sistemin bir yansıması olduğuna inandığı için, toplumsal teorinin asıl amacı ekonomik sistemin gelişim yasalarını keşfetmektir" (1975, s. 133). Bu yasaları keşfetme sürecinde, Grünberg tümevarımcı yol izlenmesi gerektiğini düşünür. "[Materyalist araştırma] son derece tümevarımsaldır; onun sonuçları zaman ve mekan içinde bir geçerlilik iddia etmez, sadece görelî, tarihsel olarak koşullandırılmış bir anlama sahiptir" (Grünberg, 1924; aktaran Jay, 1996, s. 11).² Toplumsal değişimin neden ve yasalarının peşine düşen materyalist bir felsefe kaçınılmaz olarak tümevarıma ve empirik yöntemlere ağırlık verecektir. Bottomore, Grünberg'in bu yöntem tercihinin Enstitünün çalışmaları üzerindeki etkilerini, "[a]slında, Avusturya-Marksistlerine yakın görüşlere sahip bir iktisat ve toplum tarihçisi olan Carl Grünberg döneminde, Enstitünün çalışmalarının önemli bir bölümünün güçlü bir empirik karaktere sahip" olduğunu vurgulayarak ortaya koyar (2003, s. 12).³ Ancak bu yaklaşımın, Paul Laurent Assoun'un dikkat çektiği gibi, çok daha temel bir sorunu vardır:

² Bu tümevarım tercihi enstitünün tüm üyeleri tarafından benimsenmemiş ve Grünberg dönemi ile Horkheimer dönemi arasındaki temel ayrım noktalarından birisi olmuştur. Jay, "Grünberg'in tümevarımsal epistemolojisinin Horkheimer ve grubun diğer genç üyelerinin onayını alamadığı" (1996, s. 12) söylerken, Kellner "onun yöntemi diyalektik olmaktan çok tümevarımsaldır" (1975, s. 133) diyerek bu onaylamama durumunun altında yatan gerekçeyi ortaya koyar. Ayrıca, Grünberg, tümevarımcı yaklaşımın doğurduğu ya da doğurabileceği epistemolojik sorunları umursamıyor (ya da habersiz) gibi görünüyor. Nedenselliğe fazlasıyla yaslanan bir yaklaşım olması bir yana, tümevarımcı yaklaşım saf ya da tarafsız bir özne tasarımına dayandığı için, anlamaya çalıştığı toplumsal değişimin bu özneyi hiç etkilemediği gibi çelişik bir durumla yüzleşmek durumunda kalır. Özne de değişmekte olan toplumun bir parçasıdır ve bu değişimi ortaya çıkaran yasaların bir ürünüdür. Rolf Wiggershau, Grünberg'in "sosyal bilimlerde nesnellik sorununu askıya" aldığını iddia eder (1994, s. 27). Grünberg bunları kendine dert etmese de, Enstitünün sonraki kuşakları diyalektik bir yöntem üzerinden bu sorunları ele alacaklardır.

³ Kellner da bu konuda benzer bir tespitte bulunur: "Enstitünün 1920'lerdeki çalışmaları Grünberg tarafından yönetiliyordu, empirik ve tarihsel olma ve Avrupa işçi-sınıfı hareketinin sorunlarına yönelme eğilimindeydi" (1990, s. 13).

“Enstitü’nün ilk müdürü Grünberg Marksizmi *Sozialwissenschaft*’ın [toplum bilimi] ayrıcalıklı modeli olarak görür, ama böylelikle Marksizmi bilimsel ve hatta tümevarımcı bir yöntembilime indirgeme eğilimi içindedir; ki pozitivist bir eğilim olmadan bu olmaz” (2012, s. 61). Bu pozitivist eğilim, tam da, Enstitünün ikinci yöneticisi olan Horkheimer’in eleştirdiği ve bir toplum teorisi için yetersiz olduğunu düşündüğü geleneksel teoriye denk gelir.⁴

Horkheimer Dönemi ve Eleştirel Teorinin Doğuşu

Grünberg’in 1929’da geçirdiği felçten dolayı emekli olmasından sonra Enstitü yönetimine 1930’da Horkheimer getirilir. “Enstitü,” bu dönemde, “Grünberg döneminde olduğu gibi, öncelikle işçi hareketleri ve sosyalist teoriye değil, daha ziyade *çağdaş* toplumun bir teorisini geliştirmeye vakfedilecekti” (Abromet, 2011, s. 141). Kellner Enstitünün Horkheimer döneminde “toplumsal dönüşümün bir aracı olarak hizmet edebilecek disiplinler arası bir toplumsal teori geliştirmeyi amaçladı[ğın]” ve “Enstitünün bu dönemdeki çalışmaları[nun] felsefe, toplumsal teori ve araştırmanın bir sentezi olarak karakterize edildiğini” (1990, s. 13) söyler. Dolayısıyla, Horkheimer dönemiyle birlikte, Enstitünün hedefi, işçi hareketlerinin sorunlarıyla sınırlı kalmayıp, toplumun bir bütün olarak dönüştürülmesini hedefleyen yeni bir toplum teorisi inşa etmeye dönüşür. Bu yeni teori, “geleneksel bilim ve konvansiyonel politikanın ele almakta başarısız olduğu sorulara cevap verebilecek, ortak bir hedef tarafından yönlendirilen disiplinler arası [bir] çalışmayı” (Jay, 2019, s. 143) olanaklı kılacak olan eleştirel toplum teorisi-dir. Horkheimer bu teorinin amacının ne olduğunu, 1931 yılında yaptığı “Toplumsal Felsefenin Günümüzdeki Durumu ve Bir Toplumsal Araştırma Enstitüsünün Görevleri”⁵ başlıklı açılış konuşmasında şu sözlerle ortaya koyar:

[T]oplumsal felsefenin nihai amacı—insanlar yalnızca bireyler değil de, bir topluluğun üyeleri oldukları ölçüde—insan yazgısının felsefi yorumudur. Toplumsal felsefe, bu nedenle, devlet, yasa, ekonomi, din gibi sadece insanların toplumsal varoluşları bağlamında yorumlanabilecek olgularla ilgilenmelidir: kısacası, insanlığın tüm maddi ve manevi kültürüyle (1989, s. 25).

⁴ Horkheimer bu eleştirisini ve geleneksel teorinin alternatifi olarak önerdiği eleştirel teoriyi önce 1931 tarihli “Toplumsal Felsefenin Günümüzdeki Durumu ve Bir Toplumsal Araştırma Enstitüsünün Görevleri” (Horkheimer, 1989) başlıklı açılış konuşmasında genel hatlarıyla, sonrasında da, 1937’de yazdığı “Geleneksel ve Eleştirel Teori” (Horkheimer, 2002) makalesinde detaylı bir şekilde ortaya koyar. 1937 tarihli bu makaleden sonra, “‘Eleştirel Teori’ Horkheimer grubu teorisyenlerinin kendilerini tanımlamak için kullandıkları ana etiket haline geldi” (Wiggershaus, 1994, s. 5).

⁵ Kellner’a göre bu konuşma, hem Horkheimer’in “kendi eleştirel teorisinin toplum bilim ve felsefenin sentezi olarak ilk önemli kavrayışını” ortaya koyması hem de “Enstitünün projesine faydalı bir giriş sağlaması” nedeniyle çok önemlidir (1990, s. 13).

Söz konusu konuşmanın temelinde toplumsal felsefe ile bilim arasındaki ilişki meselesi bulunmaktadır. Toplumsal felsefe sorunlaştırdığı “birey ile toplum arasındaki ilişki, kültürün anlamı ve toplumsal yaşamın temeli” gibi konuları “tarihsel ve toplumsal bağlamdan” kopuk bir şekilde ele almıştır (Held, 1980, s. 32). Horkheimer’a göre, tarihsel ve toplumsal bağlamdan koparma tavrı doğa bilimlerinin tavrıdır. Çünkü onlar araştırma nesnelerinin değişmez doğa yasalarına tabi olarak var olduklarını düşünürler. Dolayısıyla, bu bilimler için, araştırma nesneleri zaman ve mekandan bağımsız olarak var olurlar ve hangi zamanda, hangi mekanda, hangi toplumda bulunurlarsa bulunsunlar, araştırmacıların karşısına hep aynı şekilde çıkacaklardır. Halbuki, toplumsal meseleler böyle değildir, tarihin akışı içinde ortaya çıkar ve şekillenirler; hatta ortaya çıkma ve şekillenme biçimleri de toplumdan topluma değişebileceği gibi aynı toplumun gelişiminin farklı aşamalarında farklı şekillerde gerçekleşebilecektir. Ayrıca, doğa bilimleri araştırma nesnelerini tarih ve toplum dışı varlıklar olarak ele aldıkları için, iş bölümü üzerinden parçalı bilgi üreterek, sonradan bu bilgileri bir araya getirip araştırma nesnesine ilişkin bütüncül bir kavrayış sergilemek olanaklıdır. Ancak, tarihsel ve toplumsal bağlamdan kopuk bir şekilde ele alınmaları mümkün olmayan toplumsal meselelerde böyle bir şey mümkün değildir; hem araştırma nesnesi değişmektedir hem de araştırmacının kendisi. Bu nedendir ki, Horkheimer, “filozoflar, sosyologlar, politik iktisatçılar, tarihçiler ve psikologların, birinin diğer alanlarda laboratuvarında tek başına yapabildiklerini ve tüm gerçek bilim insanlarının her zaman yaptıklarını yapmak için, kalıcı araştırma gruplarına katılarak güncel felsefi sorunlar etrafında bir araştırma örgütlemelerinin” gerekli olduğunu söyler ve “[y]ani,” diye devam eder, “büyük resme yönelik felsefi sorularını en iyi bilimsel yöntemlerle takip etmek, çalışma ilerledikçe bu soruları dönüştürmek ve daha kesin hale getirmek, yeni yöntemler bulmak ve yine de bütünü gözden kaçırmamak” (Horkheimer, 1989, s. 32).

Horkheimer tüm toplumsal sorunların ekonomi ve ekonomik ilişkilere indirgenmesine de karşıdır ve bu tavrın “soyut ve bu nedenle de kötü anlaşılmuş bir Marx olacağını” söyler (Horkheimer, 1989, s. 34). Kendi yönetiminde Enstitü üyelerinin çalışmalarını şu soru üzerinden şekillendirmelerini talep eder: “Belirli bir zaman dilimi içinde ve belirli bazı ülkelerde, belirli bir toplumsal gruba bu grubun ekonomideki rolü, üyelerinin ruhsal yapılarındaki değişiklikler ve bu grup tarafından yaratılan ve onu bir bütün olarak toplumsal bütünlük aracılığıyla etkileyen düşünce ve kurumlar arasında hangi ilişkileri ortaya koyabiliriz” (Horkheimer, 1989, s. 34).

Horkheimer'ın bu konuşmasıyla başlayan yeni dönemde, tam da disiplinler arası olmanın gerektirdiği gibi, Enstitüye sosyoloji, felsefe, psikanaliz, ekonomi, siyaset bilimi, hukuk, tarih vb. farklı disiplinlerden yeni üyeler katılır. Kellner, bu üyeler arasında Leo Löwenthal, Friedrich Pollock, Erich Fromm, Henryk Grossmann, Herbert Marcuse, Theodor W. Adorno, Otto Kirchheimer, Franz L. Neumann'ın isimlerini sayar (1990, s. 13). Bunlardan "Adorno, Fromm, Löwenthal ve Marcuse Enstitünün 'beyin takımı' haline geldiler ve [Horkheimer'ın açılış konuşmasında ortaya koyduğu Enstitü] programına çok önemli katkılarda bulundular" (Kellner, 1975, s. 135).

Geleneksel ve Eleştirel Teori

Horkheimer açılış konuşmasında kabaca ortaya koyduğu eleştirel toplum teorisini, aradan altı yıl geçtikten sonra yazdığı, "Geleneksel ve Eleştirel Teori" (Horkheimer, 2002) başlıklı makalesinde, geleneksel teoriyle karşılaştırarak, detaylı bir şekilde yeniden ele alır. Karşılaştırmaya başlamadan önce, o dönemde, teorinin araştırmacılar tarafından genel olarak nasıl anlaşıldığını ortaya koyar. "Araştırmacıların çoğuna göre, teori bir araştırma konusu hakkındaki, içlerinden bazılarının geri kalanların bunlardan türetilbileceği bir şekilde bağlantılı oldukları, bir önermeler toplamıdır" (Horkheimer, 2002, s. 188). Bir teorinin geçerliliği hakkında konuştuğu olgular karşısında test edilir. Eğer teori ile olgu uyumsuzsa, uyumsuzluğun kaynağının hangisi olduğunu belirlemek için ikisinin de yeniden incelenmesi gerekir: "Ya bilim insanını gözlemi doğru bir şekilde yapmamıştır ya da teorinin ilkelerinde bir sorun vardır" (Horkheimer, 2002, s. 188). Dolayısıyla, teori ile olgular arasında bu türden uyumsuzluklar ya da çelişkiler ortaya çıktığında değiştirilebilecek bir hipotez olduğunun kabul edilmesi gerekir. Böylesi bir yaklaşım, örtük (belki de çok açık) bir şekilde, teoriyi kuran özne ile hakkında teori inşa edilen olgu ya da olgu dünyası arasında bir tür bağımsızlığı varsayar. Yani, olgu dünyası, insandan bağımsız bir şekilde vardır.⁶

Horkheimer, devamında, Descartes'ın *Yöntem Üzerine* kitabında ortaya koyduğu üçüncü ilkeye göndermede bulunarak, teorinin amacının tüm bilimleri bağlayacak türden genel bir bilim anlayışı kurmak olduğunu ve bu eğilimin temelini de söz konusu ilkede yattığını iddia eder.

Teorinin genel amacı, herhangi bir araştırma nesnesiyle sınırlı olmayıp olası tüm nesnelere kapsayan, sistematik bir evrensel bilimdir. Bilimlerin bölünmüşlüğü, özel alanların ilkelerinin aynı temel önermelerden türetili-

⁶ Bu konuya aşağıda daha detaylı olarak ele alınacak.

yor olmasıyla, yıkılmaktadır. Cansız doğanın incelenmesi için geliştirilmiş kavramsal aygıt canlı doğayı sınıflandırmasına da hizmet etmektedir ve bu aygıtın kullanımında, yani türetim kurallarını, sembolleri, türetilmiş önermeleri gözlemlenebilir olgularla karşılaştırma işleminde bir kez ustalaşmış olan herkes, bunu her zaman kullanabilir (2002, s. 188-189).⁷

Bu tüm bilimlere ortak bir yöntem inşa etme girişimidir ve bu girişim tikel bilimler ya da disiplinlerin araştırma nesnelерinin farklılığını görmezden gelir, hepsini de aynı türden, tarihdışı ve değişmez bir öze sahip nesnelermiş gibi ele alır. Böylelikle, insanın hakkında bilgi üretebileceği şeyler genel olarak, klasik epistemolojik şemada gördüğümüz gibi, 'bilinen şey' başlığı altına yerleştirilmiş olur. Bu da, bilinen şeyleri bilmek için tek bir yöntem ya da yolun yeterli olacağı gibi bir izlenim oluşturur. Horkheimer'ın, Descartes'tan yaptığı uzun alıntıda geçen şu ifadeler bu izlenimin ne kadar güçlü etkiler yarattığını ortaya koyar: "Geometricilerin en zor ispatlara ulaşmak için kullandıkları o sade ve kolay uzun tündengelimli akıl yürütme zincirleri, insanın kavrayışının altına düşen bütün bu şeylerin karşılıklı olarak benzer tarzda ilişkili olabileceklerini düşünmeme neden olmuştu" (Descartes, 1955, s. 92; aktaran Horkheimer, 2002, s. 189).

Horkheimer'a göre, bu tündengelimsel yöntemin temelinde yatan evrensel ya da tümel önermenin kaynağı, sistemi ya da teoriyi kuranın felsefi tutumuna göre değişecektir. Ancak, bu tümel önermeyi, kaynağı ne olursa olsun, kesin bir şekilde doğrulama olanağı olmadığı için teorinin genel yapısı, eğilimi ve ondan beklenen şeyler değişmeyecektir. Bu temel önermeler "deneyim yargıları, [...] (John Stuart Mill'de olduğu gibi) tümevarımlar, (rasyonalist ve fenomenolojik ekollerde olduğu gibi) açık içgörüler ya da (modern aksiyomatik yaklaşımda olduğu gibi) keyfi varsayımlar" olabilir, ancak "[h]erhangi bir teorik sistemin karşılaması zorunlu olan temel gereklilik tüm parçaların birbirlerine tam ve sürtünmesiz bir şekilde geçmesidir" (Horkheimer, 2002, s. 190). Teorinin matematiksel bir dil kullanmaya yönelik eğilimi bu sürtünmesiz birliğin oluşmasını sağlayan temel etkenlerden biridir. Horkheimer'a göre bu eğilim nedeniyle, "teori oluşturma, en azından doğa bilimlerinin büyük bir bölümünde, matematiksel inşa meselesi haline gelir," çünkü "deneyim nesnelерinin isimleri, teorinin unsurları olarak, önermeler ve sonuçların bileşenleri olarak giderek azalırken, matematiksel semboller giderek artmaktadır" (2002, s. 190).

⁷ Nietzsche bu eğilimi çok daha önce görmüş ve 1888 tarihli bir notta şöyle yazmıştı: "On dokuzuncu yüzyılımızı diğerlerinden ayıran şey bilimin zaferi değil, bilimsel yöntemin bilim üzerindeki zaferidir" (Nietzsche, 1968, s. 261; §466).

Horkheimer sosyal bilimlerin, geleneksel teori çerçevesinde çalışarak büyük pragmatik başarılar elde eden doğa bilimlerinin izinde gittiklerini söyler. Bu sosyal bilimlerin empirik ya da masa başı çalışmalar üzerinden gerçekleştirilmesi, bu çalışmaları gerçekleştirenlerin düşünme biçimlerinde bir farklılık olduğu anlamına gelmeyeceğinin altını çizer ve ekler “[ç]ağdaş toplumun son dönemlerinde, insan bilimleri (*Geisteswissenschaften* [tin bilimleri]) denilen bilimlerin dalgalı bir piyasa değeri olmuştur ve pratik değeri tartışılmaz ve daha başarılı olan doğa bilimlerini taklit etmeye çalışmak zorundadırlar” (Horkheimer, 2002, s. 192). Bu taklit etme işi, bu bilimlerin açıklama modeli olan teorik açıklamayı kullanma zorunluluğunu da beraberinde getirecektir. Horkheimer’a göre, doğa bilimlerinin açıklama modeli olguları “kavramsal olarak formüle edilmiş bilginin altına yerleştirme,” yani “bir olguya ilişkin bir algı [...] ile bizim bilmemizin kavramsal yapısı arasında bir ilişki kurma” işidir (Horkheimer, 2002, s. 193). Dolayısıyla, sosyal bilimler de, karşılaştığı olguları, doğa bilimlerinin yaptığı gibi, teorinin kurduğu kavramsal çerçeve içinde sınıflandırma ve kayıt altına alma işini yapar hale gelirler. Teorik çerçevenin uygun gördüğü şekilde olguları sınıflandırma işi aynı zamanda bu olgular arasında teorinin belirlediği ilişkileri kurma işidir ve bu da bilim insanına geleceğe yönelik tahminde bulunma olanağı sağlar. “Burada belirlenen asıl görev, en uygun kavramsal aygıtın yardımıyla olguları kaydetmek ve sınıflandırmak, teorisyenin nihai amacı da gelecekteki sosyo-psikolojik fenomenleri tahmin etmek olacaktır” (Horkheimer, 2002, s. 215).

Bu sınıflandırma ve kayıt altına alma işi zorunlu olarak bu işlemleri yapan özne ile bu işlemlere maruz kalan nesne arasında mutlak bir ayrım varsayar. Horkheimer’a göre, “[u]zman bilim insanının ele aldığı nesne, kendi teorisinden hiçbir şekilde etkilenmez. Özne ile nesne birbirlerinden kesin bir şekilde ayrılmıştır” (2002, s. 229). Araştırma nesnesinin öznenin kesin bir şekilde ayrılması, onu öznenin karşısına bağımsız ve zorunlu bir şey olarak çıkarır. Bu da, öznenin hiçbir şekilde araştırma nesnesini etkileyemeyeceği, onu değiştiremeyeceği anlamına gelir ki, bunun doğuracağı sonuç, sosyal bilimler söz konusu olduğunda, yerleşik toplumsal gerçekliğin bağımsız ve zorunlu bir olgu olduğunun kabul edilmesidir. Şöyle der Horkheimer: “Nesnel olay teoriden bağımsızdır ve bu bağımsızlık onun zorunluluğunun bir parçasıdır: gözlemci nesnede herhangi bir değişiklik yapamaz [...] teorinin nesnesini teoriden ayrı bir şey olarak düşünürsek, onu yanlıştırız ve pasifliğe ya da konformizme düşeriz” (2002, s. 229).

Horkheimer’a göre, ne özne ne de onun karşısında duran nesne geleneksel teorinin varsaydığı gibi bağımsız kendiliklerdir. Öznenin karşısında ken-

dinden bağımsız ve zorunluymuş gibi gördüğü dünya ya da gerçeklik alanı “bir bütün olarak toplumun etkinliğinin bir ürünüdür. Çevremizde gördüğümüz nesnelere — şehirler, köyler, tarlalar ve ormanlar — insan eliyle işlenmiş olmanın izlerini taşırlar” (Horkheimer, 2002, s. 200). Benzer şekilde, özne de bağımsız bir varoluşa sahip değildir, o da bütünüyle toplumsal etkinliğin, tarihin ürünüdür. “İnsanlar sadece giyimleri ve dış görünüşleriyle değil, be-densel biçimleri ve duygusal yapılarıyla da tarihin ürünüdürler. Görme ve duyma biçimleri bile, binlerce yılda gelişmiş olan toplumsal yaşam sürecinden ayrılamaz” (Horkheimer, 2002, s. 200). Dolayısıyla, geleneksel teorinin çatısını oluşturan özne ile nesnenin birlerinden bağımsızlığı ve algılama sürecinde öznenin pasif nesnenin aktif olduğu yapı, tarihsel bir bilme süreci inşa etmeye çalıştığı için, hem olanaksız bir şeyin peşinde koşuyor hem de toplumsal yapıyı mutlaklaştırarak onu insanın kendi eylemleriyle değiştiremeyeceği bir şey haline getiriyor. Halbuki, her ne kadar algılama sürecinde böyle hissetmesek de,

[d]uyularımızın bize sunduğu olgular iki yolla toplumsal olarak önceden biçimlendirilmiştir: algılanan nesnenin tarihsel karakteri yoluyla ve algılayan organın tarihsel karakteri yoluyla. Her ikisi de aslında doğal değildir; insan etkinlikleri tarafından şekillendirilmişlerdir, ancak algılama eylemi içinde birey kendini alıcı ve pasif olarak algılar (Horkheimer, 2002, s. 200).

Bunun ayırıcılığı olmayan “toplumsal teoriler, eleştirel teori açısından, egemen toplumsal etkinlik biçimlerini yeniden üreten toplumsal pratik biçimleridir” (Kellner, 1990, s. 21). Dolayısıyla, kendini üreten toplumsal gerçeklik alanını verili kabul edip, kendini üreten ve biçimlendiren bu gerçekliğin içinde onu sorgulamadan çalışmaya devam edecektir. Bunun sonucunda da, “[b]ilgin ve bilimi toplumsal aygıtın bünyesine dahil edilmiştir; onun yaptığı işe hangi güzel isimleri verirse versin, başarıları mevcut durumun korunmasında ve sürekli olarak yenilenmesinde bir etkidir” (Horkheimer, 2002, s. 196).

Eleştirel teori, tam da, hem kendisinin hem de nesnesinin tarihsel ve toplumsal olarak belirlendiğinin farkında olduğu için, toplumu incelerken aslında kendini doğuran ve şekillendiren koşulları incelediğinin, yani aynı zamanda kendisini de incelediğinin farkındadır. Onun eleştirel bir teori olabilmesinin olanağı da burada yatmaktadır. “Eleştirel teori,” der Thomas McCarthy, “tam olarak, incelediği olguların tarihsel ve toplumsal kökenleriyle ve sonuçlarının içinde etkilerini gösterecekleri toplumsal bağlamla ilgilenir,” ve şöyle devam eder “[eleştirel teori] toplumsal araştırmanın kendisinin, bilgi nesnelere potansiyel olarak tam da aynı bilginin öznesi olduğu

bir toplumsal etkileşim biçimi olduğunu, böylelikle de ister istemez toplumsal ilişkileri değiştirmede potansiyel bir faktör olduğunu vurgular” (1994, s. 16).

Toplumsal ilişkileri dolayısıyla da toplumsal yapıyı değiştirmede bir faktör olan eleştirel kuram, ister istemez yerleşik toplumsal yapının karşısında ve eleştirel bir konumda duracaktır. Yerleşik toplumsal ilişkiler belirli bir güç ilişkileri yapısı inşa ettiği için, değişim talebi zorunlu olarak bu yerleşik güç ilişkilerinin en altında kalanlardan gelecektir. Dolayısıyla da eleştirel teori zorunlu olarak ezilenlerin tarafında olacaktır. “Eleştirel toplum teorisi, toplumsal pratikle olan bu refleksif [kendine dönüşlü] ilişkiye sahip çıkarak, ezilen toplumsal grupların öz-bilincinin bir parçası haline gelerek, toplumsal değişimde bir faktör olmayı açık bir şekilde hedefler. Hizmet ettiği amaçları soruşturmanın bağlamının dışına düşen bir şey olarak görmez” (McCarthy, 1994, s. 16). Bu nedendir ki, Horkheimer eleştirel teorisyeni “[i]şi adaletsizliğin olmadığı bir topluma yol açacak gelişmeleri hızlandırmak olan teorisyen” (2002, s. 221) olarak, eleştirel teoriyi de “toplumsal adaletsizliği ortadan kaldırma kaygısı dışında kendi üstünde etki” (2002, s. 242) hissetmeyen bir teori olarak betimler. Sonuç olarak, Horkheimer’a göre, “[h]er şeye rağmen, özgür insanlardan oluşan bir topluluk olarak gelecekteki bir toplum düşüncesinin—ki mevcut teknik araçlarla [böyle bir topluma] ulaşılması mümkündür—bir içeriği vardır ve tüm bu değişimin arasında ona sadık kalınmalıdır” (2002, s. 217).

Sonuç

Grünberg’le başlayan, Horkheimer’ın açılış konuşması ve özellikle de manifesto niteliğindeki “Geleneksel ve Eleştirel Teori” makalesiyle bir ekol haline gelip Frankfurt Okulu adını alan eleştirel kuramın tarihi, yaygın olarak, kuşaklar üzerinden bölümlere ayrılır. Birinci kuşak denilen gruba Horkheimer, Adorno, Marcuse, Walter Benjamin, Pollock, Löwenthal, Kirchheimer ve Fromm gibi isimler dahil edilir. Jay bu kuşağın çalışmalarının genel eğiliminin “felsefe ile toplumsal analizin bütünleştirilmesi [...] Hegel’in diyalektiğinin materyalist bir doğrultuya kavuşturulması [...] [ve] toplumsal düzeni insan *praksisi* aracılığıyla dönüştürmek” (1996, s. 42) olduğunu söyler. Birinci kuşak Marksist bir eleştiri çizgisi izlemesine rağmen, bu konuda ortodoks Marksistler gibi katı bir tutum içinde değillerdi. Kellner’ın deyişiyle, “[b]u araştırma programı, geçmişte bireysel ve toplumsal psikolojiyi görmezden gelme eğiliminde olan ve aynı zamanda kültür ve boş zama-

na (*leisure time*) yönelik çalışmaları önemsememiş olan bir Marksist toplum teorisi için biraz alışılmıştan dışındadır (*unorthodox*) Bu konulara ilgi gösterilmesi, nihayetinde eleştirel teorinin pek çok özgün katkısını ortaya çıkaracaktır” (1990, s. 15). Bu özgün katkılardan biri, Marx’ın öngörüsünün aksine, işçi sınıfının sistemin “mezar kazıcısı” olmak yerine sistemle bütünleşip geleceğini bu sistemin devamında görece hale gelmesini açıklayabilmek için “Marx’ın ekonomik makroyapılara ilişkin analiziyle Freudcu sosyal psikolojiyi” (Garlitz & Kögler, 2015, s. 381) birleştirmesidir.

İkinci kuşağı oluşturan grupta, başta Jürgen Habermas ve Claus Offe olmak üzere Albrecht Wellmer, Klaus Günther, Hauke Brunkhorst, Alfred Schmidt, Ralf Dahrendorf, Gerhard Brandt ve Oskar Negt gibi isimler bulunur. Habermas her ne kadar birinci kuşağın çalışmalarını tamamen reddetmek gibi hedefle başlamasa da, hem “teoriyi yeni bir dizi toplumsal, kültürel ve politik duruma uyarlaması” hem de “dil ve konuşma pratiğinin analitik olarak incelenmesi (Austin, Searle), söylemsel hakikat teorileri (Peirce, Dummet) ve sistemler teorisi (Parsons, Luhman) gibi yeni yöntemler keşfetmeye başlamasıyla,” (Swindal, 2010, s. 228) önceki kuşağın akıl kavrayışından farklı bir akıl kavrayışı gerektiği sonucuna vardı. Bu nedenle, önceki kuşağın aksine, akli epistemolojik bir çerçeveye içinde ele almayı⁸ “tarihsel olarak gelişen bir insan toplumunun dilsel olarak dolayımlanmış bir potansiyeli olarak yeniden kurar” (Garlitz & Kögler, 2015, s. 383). Bu sayede, birinci kuşak teorisyenlerinin sorun olarak pek ilgilenmedikleri, bireyleri tam anlamıyla baskı altına alan ve her türlü olanağı kullanarak bu baskıyı içselleştirilmelerini sağlayan bir yapı içinde bireyin nasıl olup da isyan edecekleri sorusuna bir cevap verme olanağı ortaya çıkar. “Aklın karşısına dönüştüğü bir Aydınlanma diyalektiği tarafından mahkum edilmek yerine, işlevselcilik ve diğer nesneleştirici ve iletişim-karşıtı güç biçimlerine yenik düşmekten kaçınmak için aklın tüm kapsamının yeniden inşasına aktif bir şekilde katılmaya davet ediyoruz” (Garlitz & Kögler, 2015, s. 384)

Üçüncü ve son kuşağa dahil edilen düşünürler arasında ise, Axel Honneth, Stanley Arowitz, Andrew Arato, Nancy Frazer, Seyla Benhabib, Thomas McCarthy, Gillan Rose, David Held⁹ gibi isimler bulunur. Üçüncü kuşağı karakterize eden eğilim, Honneth’in, Hegel’e geri dönerek ortaya koyduğu yeni bir tanınma teorisidir. Honneth, toplumsal gruplar arasındaki çatışmanın gözden kaçırılmaması gerektiğini düşünür. Çünkü, “[ç]atışma

⁸ Çünkü “bir zamanlar özneyi nesnel belirlenimlerinden özgürleştirmek ve kurtarmak anlamına geliyordu” ama şimdi “tam karşısına dönüşmüştü” (Garlitz & Kögler, 2015, s. 383).

⁹ Bu listeye daha pek çok isim eklenebilir ancak ben sadece öne çıkan bazı isimleri saydım burada.

tarihsel ilerlemenin ve insan özgürleşmesinin içsel hareketini temsil eder, bu nedenle de eleştirel toplum teorisinin ana teması içine düşer. ‘Tanınma mücadelesi’ olarak adlandırılan toplumsal grupların özgürleşme mücadelelerini en iyi karakterize eden [kavramdır]” (Corradetti). Honneth’in tanınma teorisi sevgi, saygı ve itibar olmak üzere üç katmandan oluşur. Bunlar, “faillerin tam anlamıyla otonom kendilikler olarak gelişmeleri için karşılanması gereken üç derin antropolojik ihtiyacı temsil ederler” (Garlitz & Kögler, 2015, s. 385).

Kaynaklar

- Abromet, J. (2011). *Max Horkheimer and the Foundations of the Frankfurt School*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Assoun, P. L. (2012). *Frankfurt Okulu*. (I. Ergüden, Çev.) Ankara: Dost Yayınevi.
- Bottomore, T. (2003). *The Frankfurt School and its Critics*. London: Routledge.
- Corradetti, C. (tarih yok). The Frankfurt School and Critical Theory. (J. Fieser, & B. Dowden, Dü) *Internet Encyclopedia of Philosophy*. 6 10, 2025 tarihinde Internet Encyclopedia of Philosophy. adresinden alındı
- Garlitz, D. B., & Kögler, H.-H. (2015). Frankfurt School: Institute for Social Research. J. D. Wright (Dü.) içinde, *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (2 b., Cilt 9, s. 380-386). Amsterdam: Elsevier.
- Held, D. (1980). *Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas*. Berkeley: University of California Press.
- Horkheimer, M. (1989). The State of Contemporary Social Philosophy and the Tasks of an Institute for Social Research. S. E. Bonner, & D. M. Kellner (Dü) içinde, *Critical Theory and Society: A Reader* (s. 25-36). New York: Routledge.
- Horkheimer, M. (1996). Foreword. M. Jay içinde, *The Dialectical Imagination* (s. xxv-xxvi). Berkeley: University of California Press.
- Horkheimer, M. (2002). Traditional and Critical Theory. M. Horkheimer içinde, *Critical Theory: selected essays* (M. J. O’Connell, & Others, Çev., s. 188-243). New York: Continuum.
- Jay, M. (1996). *The Dialectical Imagination*. Berkeley: University of California Press.
- Jay, M. (2019). Ungrounded: Horkheimer and the Founding of the Frankfurt School. P. E. Gordon, E. Hammer, & A. Honneth (Dü) içinde, *The Routledge Companion to the Frankfurt school* (s. 137-151). New York: Routledge.
- Kellner, D. (1975). The Frankfurt School Revisited: A Critique of Martin Jay’s *The Dialectical Imagination*. *New German Critique*, 4(Winter), 131-152.
- Kellner, D. (1990). Critical Theory and the Crisis of Social Theory. *Sociological Perspectives*, 33(1), 11-33.

- McCarthy, T. (1994). Philosophy and Critical Theory: A Reprise. D. C. Hoy, & T. McCarthy içinde, *Critical Theory* (s. 5-30). Cambridge: Blackwell Publishers.
- Nietzsche, F. (1968). *The Will to Power*. (W. Kaufmann, Dü., W. Kaufmann, & R. J. Hollingdale, Çev.) New York: Random House.
- Slater, P. (1977). *Origin and significance of the Frankfurt School: A Marxist Perspective*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Swindal, J. (2010). Second Generation Critical Theory. A. D. Schrift (Dü.) içinde, *The History of Continental Philosophy* (s. 227-252). Chicago: The University of Chicago Press.
- Wiggershaus, R. (1994). *The Frankfurt School: Its History, Theories, and Political Significance*. (M. Robertson, Çev.) Massachusetts: The MIT Press.

HERBERT MARCUSE'NİN TEKNOLOJİK AKIL ve TEK-BOYUTLU FELSEFE ELEŞTİRİSİ

Soner SOYSAL*

Giriş

Frankfurt Okulu'nun¹ temel eleştiri yöntemi içkin eleştiridir (*immanent critique*). Marcuse'nin teknolojik akıl dediği araçsal akla ve bu aklın hem ürettiği hem de dayandığı tek-boyutlu felsefeye yönelik eleştirisi de bu eleştiri çizgisini takip eder. İçkin eleştiri yürürlükte olan sistemi, halihazırda sahip olduğu potansiyeller ve bu potansiyellerinin gerçekleşme düzeyleri üzerinden kıyaslayarak ilerler. Elbette, Frankfurt Okulu ve Marcuse için söz konusu bu potansiyeller, varoluş mücadelesini hafifletecek ya da ortadan kaldıracak, insanı başkalarının refah ve konforu için ömür boyu zahmetli işlerde çalışmaktan kurtaracak, insanın özgür bir şekilde kendi varoluşunu gerçekleştirebileceği yeni bir toplumsal düzenin kurulmasına yönelik potansiyellerdir.

Kapitalist sistemin temelinde yatan araçsal akıl ve bu aklın kendini en açık haliyle ortaya koyduğu analitik felsefe, Marcuse'ye göre, teknik ve bilimsel gelişmelerin özgürleştirici yeni bir toplumsal düzenin kurulmasını olanaklı kılacak hale gelmiş olmasına rağmen, tek-boyutlu bir söylem ve eylem evreni yaratarak bu türden niteliksel bir toplumsal değişimin önünü keser. Öyle ki, bu tek-boyutlu söylem ve eylem evreni içinde yaşayan insanlar yerleşik olandan başka bir toplumsal düzenin varlığını bile düşünemez, hayal edemez hale gelirler. Baktığı her yerde nicelik ve davranış gören araçsal akıl ve sadece totoloji ve empirik olarak doğruluk değerleri tespit edilebilir önermeleri meşru kabul eden analitik felsefe, insanı da bu yaklaşımları üzerinden anlamaya çalıştığı için insan varoluşunu bütünlüğü içinde anla-

* Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimler Fakültesi, Felsefe Bölümü.

¹ 3 Şubat 1923 tarihinde Frankfurt Üniversitesine bağlı olarak kurulan Toplumsal Araştırmalar Enstitüsünün yaygın olarak bilinen adı "Frankfurt Okulu"dur.

ma olanağından yoksundur. Çünkü insanın bunların sınırladığı alanın dışına taşan dolayısıyla da kavrama ya da meşru görmeleri mümkün olmayan özellikleri de vardır ki insanı diğer varlıklardan ayıran temel özellikler de bunlardır. İnsan değer üreten ve değerler üzerinden kendi varoluşunu şekillendiren bir varlıktır. Değerler niceliğe dönüştürülemeyen, empirik yöntemlerle doğruluk değerleri belirlenemeyen şeyler oldukları için araçsal akıl ve analitik felsefenin meşru ve anlamlı gördüğü şeyler alanının dışına itilerek, yani gerçeklik alanının dışına itilerek, kişisel tercih meselelerine indirgenirler. Dolayısıyla da, bunların inşa ettiği bir toplumsal düzenin kendine hedef olarak seçip yücelteceği değerler insan varoluşuyla ilişkili ve niceliğe dönüştürülemeyen özgürlük, mutluluk vb. değerler değil, kar, verimlilik vb. niceliğe dönüştürülebilir ve insan varoluşuyla ilişkisiz değerler olacaktır. Bu nedenle, Marcuse için, hem bu toplumsal düzenin kendisini hem de onu kuran araçsal akıl ve analitik felsefeyi eleştirmek sahici bir toplum felsefesinin kaçınılmaz görevi haline gelir. Bu makalede, Marcuse'nin araçsal akıl ve analitik felsefe eleştirisi ortaya konularak, bu tek-boyutluluğu aşmaya yönelik önerileri incelenecektir. Ancak, öncesinde Marcuse'nin Frankfurt Okuluyla ilişkisi, eleştirel teoriye katkıları ve ilgilendiği konular hakkında genel bir bilgi vermenin makalenin anlaşılabilirliği açısından yararlı olacaktır.

Marcuse'nin Frankfurt Okulu Tarihindeki Yeri ve Katkıları

Frankfurt Okulunun en önde gelen üyelerinden birisi olan Herbert Marcuse 19 Temmuz 1898 yılında Berlin'de doğdu. Ailesi asimile olmuş varlıklı bir Yahudi aileydi (Jay, 1996, s. 28). 1918'de zeplin yedek subayı olarak askerlik görevine başladığı dönemde aynı zamanda Almanya Sosyal Demokrat Partisinin (SPD) üyesiydi. Ancak, 1919 yılında, SPD'nin Rosa Luxemburg ve Karl Liebknecht'in ölümlerinden sorumlu olduklarının açığa çıkmasıyla birlikte partiden istifa etti (Wiggershaus, 1994, s. 95-96). Berlin'deki Humboldt Üniversitesinde dört dönem ders aldıktan sonra Freiburg'a geçerek Alman edebiyatı üzerine çalışmaya ve felsefe ve politik ekonomi dersleri almaya başladı. Freiburg'daki eğitim süreci, 1922 yılında kabul edilen *Der Deutsche Künstlerroman (Alman Sanatçı-Romanı)* başlıklı doktora teziyle sonuçlandı (Kellner, 1984, s. 18) ve sonrasında Berlin'e döndü. 1928'e kadar Berlin'de kalan Marcuse, Freiburg'a döndü ve Martin Heidegger'in Asistanı olarak atandı (Wiggershaus, 1994, s. 97) ve Heidegger'le birlikte *Hegel's Ontologie und die Grundlegung einer Theorie der Geschichtlichkeit (Hegel'in Ontolojisi ve bir Tarihsellik Teorisinin Temelleri)* başlıklı *Habilitationsschrift*² hazırlamaya baş-

² Üniversitede ders verme hakkı elde etmek için doktora sonrası hazırlanması gereken tez.

ladı (Jay, 1996, s. 28). Bu *Habilitationsschrift* Heidegger tarafından hiç onaylanmasa da 1932 yılında kitap olarak yayımlandı. Elbette bu durum teknik olarak Marcuse'nin üniversitede bir öğretim üyeliği elde etme şansını ortadan kaldırdı. Ancak, Marcuse'ye göre, Nazilerin 1932 yılında iktidara gelmiş olması da onun bir üniversitede kadro bulmasını olanaksız kılıyordu. Kellner, Marcuse'nin bir söyleşide Jürgen Habermas'a konuyla ilgili şunları söylediğini aktarıyor: "1932'nin sonunda, Nazi rejimi altında profesörlük hakkını asla elde edemeyeceğim oldukça açıktı" (Marcuse vd., 1978, s. 126; aktaran Kellner, 1984, s. 92). Böylelikle, Marcuse için Frankfurt Okuluna giden süreç başlamış olur. Freiburg'dan umudunu kesen Marcuse Frankfurt Okulu yönetimiyle iletişime geçer ve onlarla çalışmak istediğini bildirir. Frankfurt'a davet edilir ve yapılan görüşmeler sonrasında Enstitü Marcuse'ye Cenevre şubesinde bir kadro ayarlar; bu süreçte Edmund Husserl de devreye girerek Frankfurt Üniversitesi mütevellisi Kurt Riezler'e bir mektup yazar ve Marcuse'ye yardımcı olmasını ister (Kellner, 1984, s. 92). Kellner'ın ifadeleriyle, "Marcuse, sonradan ortaya çıkacak tüm felsefi ve politik farklılıklara rağmen, günümüzde genellikle 'Frankfurt Okulu' olarak adlandırılan grupla özdeşleşecek ve onların projelerine önemli katkılarda bulunacaktır" (1984, s. 92).

1934 yılında New York'a gider ve 1942 yılına kadar Enstitünün Columbia Üniversitesindeki şubesinde çalışır. 1942 yılında Washington'a taşınır ve yaklaşık on yıl boyunca Savaş Enformasyon Bürosu (Office of War Information) ve Stratejik Hizmetler Servisi (Office of Strategic Services) için çalışır. 1940 yılında Amerika Birleşik Devletleri vatandaşlığına geçer ve 1979 yılında ölene kadar orada kalır (Kellner, 1984, s. 95; Farr, 2025).

Marcuse'nin özellikle bu dönemde yaptığı çalışmalar Frankfurt Okulu ve eleştirel teoriye büyük katkılar yapmıştır. Şimdi bu çalışmalardan birkaçı üzerinden kısaca bu katkıları inceleyelim. Marcuse'nin en önemli eserlerinden birisi ve yazdığı ilk İngilizce eser olan *Reason and Revolution (Akıl ve Devrim)* 1941'de yayımlanır. Bu eser, eleştirel toplum teorisinin on dokuzuncu yüzyıldaki yükselişini Hegel ve Marx'ın felsefelerinin detaylı bir analiziyle birlikte sunarak teorinin temel varsayımlarını ortaya koyar. Ayrıca, hem Marx'ın felsefesinin Hegel felsefesinin bir devamı olduğunu ve Hegel felsefesinin, çoğunluğun düşündüğü gibi, faşizmi destekleyen bir felsefe olmadığını göstermeye çalışır. Kellner'a göre, Marcuse, Hegel ve Marx'ın felsefelerinin "rasyonel, eleştirel ve konformist düşünceye karşı yıkıcı" olan "negatif felsefe[ler]" olduklarını akli yerleşik gerçekliğe tabi kılan "pozitif felsefeyle

karşılaştırarak” ortaya koymaya çalışır (1984, s. 130). Arnold Farr ise, bu eserle birlikte “diyalektik fikrinin ya da [...] negatif düşünmenin Marcuse’nin eleştirel teorisinin temel unsuru haline” geldiğini ve bu eserin amacının “Hegel’i kurtarmak değil, diyalektik ya da negatif düşünmeyi kurtarmak” olduğunu ileri sürer (2025). İçkin eleştiriyi ve toplumsal dönüşümü olanaklı kılan tam da bu negatif düşünmedir. Kellner’a göre, “Akıl, toplumsal pratikte gerçekleşmesi gereken ancak henüz gerçekleşmemiş olan potansiyelleri kavramsallaştırarak, varoluş ve öz arasında ayırım yapar. Eğer toplumsal koşullar onların gerçekleşmesini engelliyorsa, akıl devrim talep eder” (1984, s. 131)

Marcuse’nin bir diğer önemli eseri 1955 yılında yayımlanan *Eros and Civilization* kitabıdır. Bu kitapta Marcuse, Marx’ın devrimin dinamiği olarak gördüğü işçi sınıfının yürürlükteki baskıcı toplumsal ve ekonomik yapıyı değiştirmek yerine onunla bütünleşmesini anlamak için, Marx ve Freud’un teorilerini bir araya getirmeye çalışır. Marcuse uzunca bir süredir Marksist teorinin görmezden geldiği öznel unsurların bu bütünleşmedeki önemini farkındaydı ve buna çözüm üretmeye çalışıyordu. Çözümü ilk başlarda Heidegger’de aramıştı, ama sonuç alamayınca Freud’a döndü (Abromeit & Cobb, 2004, s. 10). Kellner, 1978 yılında yaptığı bir röportajda, Marcuse’nin o zamanlarda Freud çalışmaya başlamasının nedenini şu şekilde açıkladığını aktarır:

Marksizm’de bireysel özgürleşme ve psikolojik boyuta vurgu olmadığı için farkında olduğu için Freud’u yoğun bir şekilde çalışmaya başladığını söylemişti. Marcuse, devrimci bilincin neden gelişmediğini açıklayacak ve bireyleri faşizm, Stalinizm ve tüketici kapitalizmiyle uyumlu hale gelmeye iten öznel koşulları belirleyebilecek bir teori üretmek istediğini iddia etti (1984, s. 154).

1964 yılında, en bilindik ve en etkili eseri olan *One-Dimensional Man*’i (Tek-Boyutlu İnsan) yazar. Bu eserde, Marcuse, araçsal aklın egemenliği altındaki ileri endüstri toplumunda eleştirel ve negatif düşünmenin nasıl yok olup gittiğini ve bireylerin bu toplumun barındırdığı çelişkileri görme ve kavrama yeteneklerini kayb ettiklerini iddia eder. Marcuse’nin teknolojik akıl dediği araçsal akıl, tek-boyutlu bir düşünme biçimi ve tek-boyutlu bir toplum inşa eder ve bunları da bireylere olası tek düşünme ve toplum biçimi olarak dayatır. Bronner ve Kellner’a göre,

Marcuse, içinde teknoloji ve bilimsel rasyonalitenin yeni bir düşünme ve davranış dünyası ürettiği bir evreni betimler. Düşünce daha önce yerleşik topluma alternatif toplumlar sunma işlevi görürken, şimdi bu yeni tekno-

lojik evren içinde yalnızca egemen sistemi daha verimli hale getirmek ve teknik araçları normatif amaçların üzerine çıkarmak için vardır. Aslında, tam da ahlaki ve eleştirel amaçlar güçlerini kaybettikleri için, Marcuse tarafından analiz edilen egemen düşünme biçimleri, bireylerin eleştirel yargı kapasitelerini geliştirmek yerine onların mevcut düzene uyum sağlamalarına neden olur (1989, s. 9).

Aesthetic Dimension (Estetik Boyut) 1978’de, ölümünden bir yıl önce yayımlanır. Marcuse’ye göre özgün ya da özerk olan tüm sanat eserleri özgürleştiricidir, çünkü yerleşik gerçeklikten ve onun inşa ettiği gündelik hayatın akışından bir kopuşu beraberlerinde getirirler. “Kendi özerkliği içinde,” der Marcuse, “hem bu [toplumsal] ilişkilere karşı çıkar hem de aynı zamanda onları aşar. Böylelikle sanat egemen bilinci, sıradan deneyimi altüst eder” (Marcuse, 1977, s. ix).

Burada Marcuse’nin tüm eserlerini derinlikli bir şekilde ele alma olanağım olmadığı için sadece yukarıdakilerle yetiniyorum. Marcuse’nin eserleri arasında politik açıdan en büyük yaratan *Tek-Boyutlu İnsan* olmuştur. Öyle ki, Göran Therborn’a göre, “bu kitap muhtemelen enstitünün kırk yıllık varlığı süresince ürettiği her şeyden daha fazla etkiye sahip olan bir kitaptır” (1988, s. 365). Abromeit ve Cobb, Marcuse ve eserlerinin 1960’lar boyunca ne kadar etkili olduklarını şu ifadelerle ortaya koyarlar: “Marcuse, 1960’lar boyunca, Yeni Sol’un ya babası, ya büyükbabası ya da gurusu olarak anıldı” (2004, s. 2) ayrıca Marcuse’nin kitapları “Buenos Aires, Roma ve Roma’daki öğrenci kitapçılarında neredeyse eşzamanlı olarak yer aldı” (Hobsbawm, 1996, s. 446; aktaran Abromeit & Cobb, 2004, s. 2). Yine, benzer bir şekilde, Joseph B. Maier, Marcuse ve Frankfurt Okulunun 1960’lardaki politik eylemler üzerindeki etkilerini şu çarpıcı sözlerle ifade eder: “Yeni bir radikal kuşağın Marx’ı Tanrı ve Marcuse’yi de onun baş peygamberi olarak benimsediği 1960’ların kargaşası sırasında, bir an için 1930’ların ortalarındaki mesajın alınmış olduğu, yeni bir *Methodenstreit*’in [yöntem tartışması] patlak verdiği ve enstitünün tarihi anının geldiği düşünüldü” (1988, s. 33).

İçkin Eleştiri: Kapitalist Sistemin Temel Çelişkisinin Eleştirisi

Marcuse, *One-Dimensional Man (Tek-Boyutlu İnsan)* kitabının ilk baskısına yazdığı giriş bölümünde, tek-boyutlu topluma giden yolu kısaca özetledikten sonra, ileri endüstri toplumunun rasyonelliğinin irrasyonel olduğu tespitinde bulunur. Çünkü, ona göre, bu toplumun görünüşteki verimliliği insan ihtiyaç ve yetilerinin manipülasyonuna, görünüşte sağladığı barış orta-

mı sürekli bir nükleer savaş tehdidine ve ekonomik büyümesi de, teknolojik gelişmelerin bu durumu ortadan kaldıracak olanaklar sunmasına rağmen, bireylerin varlıklarını sürdürebilmek için sürekli olarak ağır ve zahmetli işlerde çalışmak zorunda bırakılmasına dayanır (Marcuse, 1991, s. xli-xlii). Frankfurt Okulu'nun temel eleştiri yöntemi olan içkin eleştiri de bu tespitler temelinde somut karşılığını bulur. İçkin eleştiri, temelde, eleştiri nesnesini sahip olduğu olanaklar ve bu olanakları gerçekleştirip gerçekleştirmediği, ne kadarını ve nasıl gerçekleştirdiği gibi konular üzerinden değerlendirme yapar. Zaten, Marcuse'ye göre, toplumu tek-boyutluluğa götüren ve tek bir boyutun içine hapseden gelişmeleri incelemek eleştirel teorinin amaçlarından birisidir. Eleştirel teori bu incelemeyi içkin eleştiri üzerinden gerçekleştirir. Şöyle yazar Marcuse: "Bu gelişmelerin kökenlerini araştırmak ve tarihsel alternatifleri incelemek, çağdaş topluma yönelik bir eleştirel kuramın amaçlarının bir parçasıdır. Bu teori öyle bir teoridir ki, toplumu insanlık durumunu geliştirmek için kullandığı ve kullanmadığı ya da kötüye kullandığı yetenekleri ışığında analiz eder" (1991, s. xlii).

Marcuse, kapitalist sistemi insanların varoluş mücadelelerini hafifletecek olanaklara sahip olmasına rağmen, bu mücadeleyi daha da yoğunlaştırması nedeniyle eleştirir. Kapitalist sistem, teknolojik gelişmeler sayesinde, insanların varlıklarını sürdürmek için gerekli olan ihtiyaçlarını daha az ya da hiç emek harcamadan sağlama olanağına ulaşmış olmasına rağmen, bu olanakları tahakkümünü daha da artırmak ve kölece çalışmayı neredeyse insanların temel varoluş biçimi haline getirmek için kullanır. Temel hedefi sadece ve sadece kâr, daha fazla kâr, olan bir sistemin teknolojinin getirdiği olanakları daha fazla üretip daha fazla satmak için değil de, insanların varoluş mücadelelerini hafifletmek için kullanmasını beklemek gereğinden fazla bir iyimserlik olurdu. Karl Marx kapitalizmin doğasında bulunan bu eğilimi *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*'da (1844 *Ekonomik ve Felsefi El Yazmaları*) Wilhelm Schulz'dan yaptığı bir alıntıyla şu şekilde ortaya koyar:

Fransa'da, üretimin gelişiminin şimdiki aşamasında, çalışabilecek durumda olan herkesin günlük ortalama beş saat çalışma süresinin, toplumun tüm maddi çıkarlarını karşılamaya yeteceği hesaplanmıştır. ... Makinelerin mükemmelleşmesiyle zaman kazanılmasına rağmen, nüfusun büyük bir çoğunluğu tarafından ortaya konulan kölece çalışmanın süresi daha da artmıştır (Schulz, 1843, s. 67-68; aktaran Marx, 1988, s. 29-30)

Kapitalist sistemin sahip olduğu olanakları, insanları varoluş koşullarını elde etmek için kölece çalışmaktan kurtarmak yerine bu durumu daha da ağırlaştıracak şekilde kullanması; onu içkin eleştirinin hedefi haline getirir.

Bu olanakları insanların varoluş mücadelesini hafifletecek, onları kölece çalışmaktan kurtarıp özgür bir yaşama kavuşturacak şekilde kullanacak alternatif sistemler mümkündür. Bu alternatif sistemlerin olanaklı olması, kapitalist sistemin içkin eleştirisi üzerinden eleştirilmesinin ve bu eleştirinin tarihsel bir nesnellik kazanmasının olanağını kurar.

Teknolojik Akıl ve Tek-Boyutlu Felsefe Eleştirisi

Marcuse'ye göre, olanakların kötü ya da kötüye kullanılmasından daha derin bir mesele vardır. Bu teknolojik olanaklar beraberlerinde—hangi sistem içinde ve nasıl organize edildiklerinden bağımsız olarak—mutlak bir tahakkümü getirirler. Teknolojik olanakların altında yatan araçsal akıl insan varoluşun her alanına, gerek üretim araçları gerekse üretilen ürünler aracılığıyla, yayılır. “İleri kapitalizmde,” diye yazar Marcuse, “teknik rasyonalite, tüm irrasyonel kullanımlarına rağmen, üretken aygıtta somutlaşır. Bu sadece makineleştirilmiş fabrikalar, aletler ve kaynakların sömürülmesi için değil, aynı zamanda ‘bilimsel yönetim’ (*scientific management*) tarafından düzenlendiği haliyle, makine sürecine uyum ve bu sürecin işletilmesi olarak emek kipi için de geçerlidir” (1991, s. 22). Üretken aygıtta somutlaşan bu teknolojik akıl, sadece altyapıyı oluşturan üretim araçları ve üretim sistemi ve bunların doğurduğu ilişkilerde değil, üstyapıda da, yani geri kalan tüm ilişki ve kurumların oluşturduğu alanda da kendini gösterir. Dolayısıyla teknolojik akıl bütün bir sistemi inşa eder ve hem üretim araçları hem de bunların ürettiği ürünler üzerinden bu sistemi topluma dayatır. Marcuse'nin sözleriyle, “[ü]retken aygıt ve onun ürettiği mal ve hizmetler toplumsal sistemi bir bütün olarak ‘satar’ ya da empoze eder” (1991, s. 11-12). Bu dayatmanın sonucu tam anlamıyla tek-boyutlu bir toplumdur. Teknolojik olanakların gelişmesi ve üretim sürecinin otomasyon aracılığıyla çok daha verimli hale gelmesiyle, sistem o kadar üretken bir hale gelir ve insanları mal ve hizmetlere—her ne kadar bunların çoğu yanlış ihtiyaçlar olsalar da—öyle boğar ki, bireyler sisteme bir alternatif düşünme ihtiyacı bile hissetmezler. Şöyle yazar Marcuse: “Teknolojik rasyonalite ve verimlilik olumlamayı, pozitif düşünmeyi teşvik ederler ve bunu geniş halk kitleleri arasında yayarlar. İleri endüstri toplumu, ürettiği mallar ve hizmetlerle sözcüğün tam anlamıyla kendini satar, yani insanları hizaya sokmaya, gerçek alternatifleri bastırmaya yardımcı olan konfor ve kolaylıkları satar” (2001b, s. 49).

Burada satılan ya da dayatılan sadece bir bütün olarak bir ekonomik ya da toplumsal sistem değil, teknolojik ya da araçsal aklın kendisidir. Çünkü

teknolojik akıl gerek üretim araçlarının gerekse üretilen ürünlerin bizzat kendilerinde somut bir halde bulunmaktadır. Üretim sürecinde makineyle karşı karşıya gelen işçi, makineyi tasarlayan aklın öngördüğü şekilde davranmak zorundadır. Üretim sürecini ve makineyi tasarlayan aklın öngördüğü şekilde davranmadığı sürece makineyi kullanma olanağı yoktur. Üretim sürecini ve aracını tasarlayan akıl ile ürünü tasarlayan aynı akıldır. Eğer üretim süreç ve aracını tasarlayan akıl ile ürünü tasarlayan akıl uyumsuz ya da karşıt temeller üzerinden işleyen akıllar olsalardı, üretim yapmanın olanağı olmazdı. Diğer taraftan, bu üretim süreci içinde üretilen ürün de ürünü tasarlayan aklın öngördüğü davranış biçimini tüketiciye dayatacaktır. Ürünü tasarlayan aklın öngördüğü şekilde davranmayan biri o ürünü kullanamayacaktır. Tüm bunların anlamı, aslında, tek bir akıl ve bu akla dayalı belirli bir düşünme ve davranış biçiminin, üretim süreci ve üretilen mal ve hizmetler üzerinden toplumun tamamına, tüm alanlarda dayatılması ve bunun sonucunda da tek-boyutlu bir toplumun ortaya çıkmasıdır. Marcuse'nin ifadeleriyle,

[k]itlese ulaşım ve iletişim araçları, barınma, besin ve giysi gibi metaller, eğlence ve bilişim endüstrisinin karşı konulamaz ürünleri, belirlenmiş tutum ve alışkanlıkları, tüketicileri az ya da çok hoş bir şekilde üreticilere ve onlar aracılığıyla da bir bütün olarak sisteme bağlayan düşünsel ve duygusal tepkileri beraberlerinde getirirler [...] Böylelikle, içinde içerikleri sayesinde yerleşik söylem ve eylem evrenini aşan düşünce, özlem ve amaçların püskürtüldüğü ya da bu evrenin terimlerine indirgenmiş bir tek-boyutlu düşünce ve davranış kalıbı ortaya çıkar. Onlar verili sistem ve onun niceliksel uzantısının rasyonalitesi tarafından yeniden tanımlanırlar (1991, s. 12).

Marcuse'ye göre, tek boyutluluğu ortaya çıkaran bu süreç "bilimsel yöntemdeki bir gelişmeyle ilişkilendirilebilir: doğa bilimlerindeki işlemcilik ve sosyal bilimlerdeki davranışçılık. Ortak özellik kavramların ele alınmasında bütüncül bir empirizm: kavramların anlamı belirli işlemler ve davranışların temsiliyle sınırlanır" (1991, s. 12). Bu, Marcuse'nin teknolojik akıl dediği araçsal aklın işleyişinin en saf halidir. Karşılaştığı her şeyi ölçülebilir ya da empirik olarak gözlemlenebilir şeylere indirgemeye çalışan, indirgemediklerini yok sayan ya da anlamsız olarak ilan eden bir akıl. Bu tavrın doğurduğu sonuç "ciddi anlamda en sorunlu kavramların çoğu[nun], bunların işlemler ya da davranışlar üzerinden yeterli bir açıklamalarının verilemeyeceği gösterilerek 'saf dışı bırakılma[sıdır]'" (Marcuse, 1991, s. 13). Bu tavır, tam da, felsefe tarihinde gördüğümüz üstesinden gelinemeyen devasa felsefi sorunların çoğunun aslında filozofların dili yanlış kullanmalarından kaynaklandıklarını iddia edip, felsefenin dilinin bir tür ayıklamaya tabi tutulması gerektiğini söyleyen Viyana Çevresi ya da mantıkçı pozitivistlerin

tavırdır. Viyana Çevresi üyelerinin hazırlayıp yayımladığı bir bildiri de geçen şu ifadeler bu tavrı açıkça ortaya koyar: “Bilimsel dünya-kavrayışı sadece her türden şey [*thing*] hakkında empirik önermeleri ve mantık ve matematiğin analitik önermelerini tanır. [...] eski metafiziğin önermeleri: bunlar anlamsızdırlar, çünkü doğrulanamaz ve içeriksizdirler. Bize göre, *bir şey, deneyimin toplam yapısına dahil edilerek ‘gerçek’ olur.*” (Neurath, 1973, s. 308).

Marcuse'nin söz ettiği bilimsel yöntemdeki bu değişim sadece doğa bilimleri alanında kalsa muhtemelen tek-boyutluluğa yol açmayacaktı. Bu yöntemin sosyal bilimlerin de uyması ve takip etmesi gereken bir yöntem olarak dayatılması, ekonomik ve toplumsal sistemin ne olduğundan bağımsız olarak, tek-boyutlu bir eylem ve söylem evreninin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Marcuse, Percy Williams Bridgman'ın bilimsel yöntemdeki bu değişimin yaratacağı etkinin “‘kavramı’ anlamamızı sağlayan anlamın bir sınırlandırışından” çok daha geniş ölçekli olacağına ve “tüm düşünce alışkanlıklarımızda derinlemesine bir değişime” (Bridgman, 1928, s. 5; aktaran Marcuse, 1991, s. 13) neden olacağına ilişkin öngörüsünün doğru çıktığını vurgular ve ekler “[b]u yeni düşünme biçimi günümüzde felsefe, psikoloji, sosyoloji ve diğer disiplinlerdeki baskın eğilimdir” (1991, s. 13).

Marcuse'nin bütüncül empirizm diye adlandırdığı bu eğilim sosyal bilimlerde öylesine egemen bir hale gelmiştir ki, doğa bilimlerinin yöntemlerini kullanarak tıpkı onlar gibi kesin sonuçlar ortaya koymaları beklenir hale gelmiştir. Thomas S. Kuhn bu beklentinin ne kadar aşırı hale geldiğini bir örnek üzerinden şu şekilde ortaya koyar: “Chicago Üniversitesindeki Sosyal Bilimler Araştırma Binası'nın ön cephesinde Lord Kelvin'in şu ünlü sözü yazılıdır: ‘Eğer ölçemiyorsanız, bilginiz eksik ve yetersizdir.’ Bu ifade bir fizikçi tarafından değil de, bir sosyolog, siyaset bilimci ya da ekonomist tarafından yazılmış olsaydı orada yer alır mıydı?” (Kuhn, 1961, s. 161). Marcuse, ölçme üzerinden niceliğe dönüştürme işinin, nesnelliğe ulaşmak için değerlerin ve değer ima eden her şeyin öznel alana itilmesi ve hakikatle ilişkisi olmayan kişisel tercih meselesi haline getirilmesi sonucunu doğurduğunu iddia eder. Şöyle yazar:

Doğanın nicelleştirilmesi, ki onun matematiksel yapılar üzerinden açıklanmasına yol açar, gerçekliği tüm içsel amaçlardan ayırdı ve bunun sonucunda da, doğruyu iyiden, bilimi etikten ayırdı. [...] Bu rasyonalitenin dışında, kişi bir değerler dünyası içinde yaşar ve nesnel gerçeklikten ayrılmış değerler öznel hale gelirler. [...] Değerler (ahlaki ve tinsel açıdan) yüksek bir saygınlığa sahip olabilirler ancak değerler *gerçek* değildir (Marcuse, 1991, s. 146-147).

Değerlerin bir tür kişisel tercih meselesine indirgenmesi tavrı, analitik felsefenin kurucusu sayılan Viyana Çevresi'nin ölçütlerine uymayan düşünceleri de öznel alana iter. Çünkü onlar da nesnel değildirlere; ne empirik önemelerdir ne de mantık ve matematiğin analitik önermeleridirler. Bunlar olsa olsa sadece ideallerdir ve “ne ontolojik ne de bilimsel-rasyonel koşullardan türetilmiyorlarsa mantıklı bir şekilde evrensel geçerlilik ve gerçekleştirilme talebinde bulunamazlar. Bilimsel akıl açısından tercih meselesi olarak kalacaklar[dır]” (Marcuse, 1991, s. 148).

Tüm bunların ima ettiği şey hiçbir değer bu akıl tarafından kabul edilmediği değildir, aksine bu akıl kendi kurduğu gerçeklik alanı içerisinde kendi değerlerini üretir. Bu aklın kurduğu gerçeklik alanı ölçülebilir ya da sayıya dönüştürülebilir varlıkların bulunduğu bir alandır. Bu alanda hem fiziksel nesnelere hem de mantığın ve saf matematiğin nesnelere bulunur; yani, empirik önermelerin nesnelere ile analitik önermelerin nesnelere. Mantık ve matematiğin, insan tarafından üretilmiş olmaları dışında, insan varoluşuyla doğrudan ilişkileri yoktur. Dolayısıyla da, insan varoluşunu ilgilendiren değerlerin bu alandan üretilmesi mümkün değildir.

Teknolojik aklın, değerler üretebileceği alan olarak geriye içinde yaşadığımız fiziksel dünya kalıyor. Bu aklın fiziksel dünya içinde karşılaştığı varlık türü nesnelere olduğu ve tüm bu ölçme ve sayıya indirgeme yaklaşımı aslında nesne ya da nesne benzeri bir varoluşa sahip olan varlıkları kavramaya yönelik olduğu için, bu alan içinde insanla karşılaştığı zaman onu da nesnelere kavramak için tasarlanmış bu yaklaşımla anlamaya çalışacaktır. Diğer bir deyişle, elindeki tek kavramsal çerçeve nesneyi anlamak için tasarlanmış olduğundan dolayı, insanı anlamaya çalıştığında onu da bir nesneymiş gibi ele alacaktır. Dolayısıyla, bu aklın bakışı, tıpkı Medusa'nın bakışının insanları taşa çevirmesine benzer bir şekilde, insanı nesneye dönüştürecektir. Bunun doğuracağı kaçınılmaz sonuç da, insanın nesne benzeri bir varoluşa indirgenmesidir. İnsanı nesneleştiren bu bakış açısı insanı anlamaya çalıştığında sadece empirik olarak kendini ortaya koyan yönleriyle, nicelleştirilebilir nitelikleriyle ilgilenecektir; insan varoluşunun empirik alanı aşan, dolayısıyla da onu müstakil bir birey olarak kuran nitelikleri dışında bırakacaktır. Bu nedenle de, bu akıl ve onun kurduğu sistem nesnelere nasıl yaklaşıyorsa insanlara da öyle yaklaşacaktır; yani onları da diğer nesnelere gibi bir araç olarak görecektir. Teknolojik akıl nicelleştirilebilir niteliklere indirgenmiş bu alandaki (insan da dahil) tüm varlıkları, yani doğanın bütünü, Marcuse'nin sözleriyle, “potansiyel bir araç olarak, denetim ve düzenlemenin nesnesi olarak tasarla[yacaktır]” (1991, s. 153).

Teknolojik aklın kurduğu bu gerçeklik alanı içerisindeki her şey verimlilik, üretkenlik, (bu aklın inşa ettiği toplumsal ve ekonomik yapıyla) uyumluluk vb. gibi değerler üzerinden anlam kazanacaktır. Max Horkheimer bu durumu şu sözlerle özetler: “Verimlilik, üretkenlik ve zekice planlamanın modern insanın tanrıları olduğu söyleniyor; ‘üretken olmayan gruplar’ ve ‘yağmacı sermaye’ ise toplum düşmanı olarak ilan ediliyor” (2004, s. 102). Teknolojik akıl gerçeklik alanını verimlilik ve üretkenliği temel alarak inşa eder. Bu alanda var olan her şey bunlar üzerinden ilişkilendirilir ve değerlendirilir. Dolayısıyla, ortaya her bir bileşenin verimliliği ve üretkenliği artırmak için şekillendirildiği, makine benzeri bir yapıya ve işleyişe sahip devasa bir yapı çıkar. Bu yapının insan dışında kalan unsurlarının çeşitli doğa bilimleri ve onların keşifleri sonucu ortaya çıkan teknolojilerle bu işleyişe uygun bir şekilde tasarlanmaları ve kullanılmaları kolaydır. Çünkü onların tamamı da durağan bir varoluşa sahip nesnelere ve katı bir nedensellik dizgesi içinde doğa yasalarına tabi bir şekilde devinir ya da değişirler. Bu nesnelere belirleyen temel özellikleri ve tabi oldukları doğa yasaları keşfedildikten sonra, onları bu verimli ve üretken sisteme uygun bir şekilde tasarlamak ve kullanmak olanaklı hale gelir.

Ancak, iş bu alanın diğer bileşenine, yani insana gelince daha incelikli çalışmalar yapmak gerekir. Çünkü teknolojik aklın bu düzene göre tasarlamaya çalıştığı varlık değişmez bir özü olan ve her zaman her durumda doğa yasalarına uygun bir şekilde eylemde bulunan bir varlık değildir. Her ne kadar teknolojik aklın kurduğu bu gerçeklik alanında bir nesne statüsüne indirgenmiş olsa da, bu varlık kendini özgür bir iradeye sahip olan ve özgür seçimler yapabilen bir varlık olarak görür. Gerçekten özgür bir iradeye sahip olup olmadığı ve seçimlerinin özgür olup olmadığı ayrı bir tartışma konusudur ama önemli olan kendisini nasıl gördüğüdür. Çünkü mesele sonuçta o varlığa böyle bir sistem içinde verimli ve üretken bir şey olarak var olma kararını kendisinin aldığını kabul ettirme meselesine dönecektir.

Tek-Boyutlu Felsefenin Ürettiği Gerçekliğin Toplum ve Birey Tarafından İçselleştirilmesi

Marcuse’ye göre sistem kendini öncelikle bariz manipülatif yöntemlerle toplumu oluşturan bireylere satar. Bunu yaparken iki temel yöntem kullanır; savaş devleti ve refah devleti. Refah devleti bireylerin ihtiyaçlarını karşılayarak bireylerin güvenini sağlamak ve bu sayede alternatif sistem arayışlarını anlamsız kılmak üzerine kuruludur. Ancak, bireyin, Marcuse’nin gerçek ih-

tiyaçlar dediği, biyolojik ihtiyaçlarının bir sınırı vardır ve doyurulmaları olanaklıdır. Dolayısıyla, sisteme duyulması beklenen güveni sınırı olan bu tür ihtiyaçlar üzerinden kalıcı bir şekilde kurmak güçtür. Sistem bu güveni kalıcı kılmak için bireylerde biyolojik olanların dışında, varoluşlarıyla doğrudan ilgisi olmayan ihtiyaçlar yaratır, ki Marcuse bunlara yanlış ihtiyaçlar der. Bu ihtiyaçların biyolojik bir temeli olmadığı için bir sınırları yoktur ve doyurulmaları olanaksızdır. Bu nedenle de, bireylerin manipüle edilmesine neden olurlar. Marcuse'ye göre, “[b]iyolojik düzeyin ötesindeki insan ihtiyaçlarının yoğunluğu, doyumları ve hatta karakterleri daima koşullandırılmıştır” (1991, s. 6-7). Yanlış ihtiyaçlar kitle iletişim araçları vb. araçlar kullanılarak bireylere sanki kendi gerçek ihtiyaçlarıymışçasına benimsetilir. Sistem bireylerin bu ihtiyaçlarının doyumunu sağlayarak onların sisteme güven duymalarını sağlar. Bu yanlış ihtiyaçların doyumunu için ürünlerin hem üretilmesi hem de tüketilmesi aşamalarında sürekli olarak teknolojik aklın ürünleriyle karşı karşıya kalan birey, teknolojik aklın işleyiş biçimini içselleştirmeye başlar. Daha önce de gördüğümüz gibi, ürünler bireylere sistemin bütününe empoze ederler. Marcuse'nin ifadeleriyle:

Kitlese ulaşım ve iletişim araçları, barınma, beslenme ve giysi gibi metalar, eğlence ve bilişim endüstrisinin karşı konulamaz ürünleri beraberlerinde tüketicileri az ya da çok hoş bir şekilde üreticilere ve onlar aracılığıyla da bir bütün olarak sisteme bağlayan düşünsel ve duygusal tepkileri getirirler. Ürünler beyin yıkar ve manipüle edeler; kendi yanlışlığına bağışık yanlış bir bilinç geliştirirler (1991, s. 12).

Savaş toplumu da buna benzer bir etki yaratır. Aslında Marcuse'ye göre ikisi de bir ve aynı şeydir; “şunu vurgulamak isterim ki, kapitalist Refah Devleti, bir Savaş Devletidir” (2005, s. 80). Toplumu bir düşman algısı üzerinden sistemle bütünleşmeye zorlar. Bu algıyı yaratırken kullanılan düşmanın gerçekten var olup olmaması ya da bir tehdit oluşturup oluşturmaması önemli değildir. Sistem varlığını sürdürebilmek için bir düşmana ihtiyaç duyar. “Bir Düşmana sahip olmak zorundadır,” der Marcuse, “büyük D harfiyle bir düşman, bir mutlak Düşman [...] orada olması gereken, eğer var değilse yaratılması gereken bir düşman” (2005, s. 80). Bu düşman ya da tehdit algısı toplumda bir bütünleşmeye neden olur; bu “çok maddi temeller üzerine kurulu bir bütünleşmedir; düşmana karşı seferberlik üretim ve istihdam için büyük bir teşvik olarak iş görür, böylelikle yüksek yaşam standardının sürdürülmesini sağlar” (Marcuse, 1991, s. 21).

Teknolojik aklın kurduğu sistemin bireyleri sistemle bütünleştirmek ve sistemin işleyişini içselleştirmeleri için kullandığı diğer bir yöntem ise bü-

tüncül yönetimdir. Kapitalist sistemin insanın varoluş mücadelesini hafifletmek için büyük olanaklara sahip olduğunu, ancak bu olanakları tam da mücadeleyi daha zorlaştıracak şekilde kötüye kullandığını ve bu yüzden de Frankfurt Okulu'nun içkin eleştirisinin hedefi haline geldiğini görmüştük. Marcuse'ye göre, kapitalist sistem olanakların kötüye kullanımının ortaya çıkardığı bu bariz çelişkiyi bireylerin algılamamasını sağlamak için teknolojik aklın ürettiği bu devasa

aygıtın gerekliliklerini—aşırı kapasiteden kurtulmak için, karlı bir şekilde satılması gereken malları satın almaya yönelik ihtiyaç ve bunları üretilmesi ve geliştirilmesi için çalışmaya yönelik bir arzu yaratmak—nüfusa empoze etmek için yoğun çabalar gerektirecektir. Sistem, böylelikle, hem bütüncül yönetime hem de, büyük kamusal ve özel şirketlerin çıkarlarıyla onların müşteri ve hizmetçilerinin çıkarları arasındaki önceden belirlenmiş uyumu güçlendirecek şekilde, kamusal ve özel kurumların yönetimlerinin tahakküm altına alınarak yönetilmesine bütüncül bir bağımlılığa eğilim gösterir (1991, s. 35).

Bunun anlamı, sistemin insan varoluşunun tüm alanlarını en ufak ayırntısına kadar tasarlaması ve kontrol etmesidir. Daha önce sistemin yanlış ihtiyaçlar üretip bunların doyumuna yönelik üretim yaparak bireyleri sistemin işleyişine bağlı ve bağımlı hale getirdiğini görmüştük. Bu yanlış ihtiyaçlarla birlikte, sistem yeni bir yaşam biçimi kurar ve bunu ideal bir yaşam biçimi olarak sunar. Teknolojik aklın kurduğu bu yaşam biçimi içindeki her unsur, sistemin işleyişini daha verimli ve üretken hale getirecek şekilde önceden tasarlanmıştır. Marcuse bunun “yabancılaşmış emeğe olan ihtiyacı, herhangi bir terör yoluyla değil, bireysel ihtiyaçların bilimsel olarak ön-kosullandırılması ve kendiliğinden doğan ihtiyaçlarla toplumsal olarak gerekli ihtiyaçların eşitlenmesi yoluyla, sistematik ve yöntemli bir şekilde yaratılması ve yeniden üretilmesi” (2001a, s. 88) sayesinde gerçekleştiğini ileri sürer. Dolayısıyla, bu sistemin üretim ve tüketim döngüsünün içinde varolmak zorunda kalan birey önceden tasarlanmış olan davranış ve düşünme biçimlerini içselleştirir. Sonuçta ortaya çıkan durum “bilinçdışı ve içgüdüsel alanı da dahil olmak üzere, insan varoluşunun bütünü toplumsal olarak fethedilmesidir” (Marcuse, 2001a, s. 88).

İnsan varoluşunu analitik felsefenin meşru saydığı önermelerin alanıyla sınırlayan teknolojik akıl insanı da diğer nesnelere gibi aynı etkiye aynı tepkiyi veren bir varlık olarak tasarlar. Bu insan tasarımı birey tarafından bir kere içselleştirildiğinde, bu tür bireylerin oluşturduğu bir toplumu yönetmek ve makine benzeri bir işleyişe sahip bir bütün olarak örgütlemek kolay olacaktır.

tır. Burada başat rolü, elbette ki, analitik felsefenin içerikleri empirik alanın gerçekliğine ya da totolojilere indirgenmiş kavramlarını kullanan beşerî bilimler oynayacaktır. Marcuse, bu durumu, Albert Walton'dan bir alıntıyı da kullanarak şu şekilde ortaya koyar: “Bireyler, bireyselliklerinden dışsal bir zorlama tarafından değil, tam da yönetimi altında yaşadıkları rasyonalitenin kendisi tarafından mahrum bırakılırlar. Endüstriyel psikoloji doğru bir şekilde ‘insanların mizaçlarının, değişmeyen duygusal alışkanlıklar olduklarını, bu nedenle oldukça güvenilir tepki kalıpları olduklarını’ varsayar” (Marcuse, 1998, s. 48).

Endüstriyel psikoloji, insanı öngörülebilir davranışlar sergileyen bir varlık olarak ele alma eğilimindedir. İnsanı sadece üretim sürecinde değil, aynı zamanda tüketim sürecinde de verimli hale getirmenin yollarını arar. Bunu yaparken de, insanı tıpkı bir nesne gibi ele alır. Hangi etkilerin insan denilen varlığın hangi tepkileri vermesine neden olacağını, daha doğrusu üretim ya da tüketim sürecinde istenilen tepkiyi almak için hangi etkileri kullanmak gerektiğini araştırır. Marcuse'ye göre, “uzunca bir süredir fabrikayla sınırlı olmaya son veren” (2001b, s. 53) endüstriyel psikoloji bunu öyle başarılı bir şekilde yapmaktadır ki, bu başarısı Freud'un bilinçdışı kavramını kuşkulu hale getirir. “Bilinçdışı—reklam, endüstriyel psikoloji ya da insan ilişkileri biliminin teknikleri aracılığıyla—toplumsal yönetime bu kadar kolay bir şekilde maruz kalıyorken, gerçekten hala (Freud'un terimi kullandığı anlamda) bilinçdışından söz edebilir miyiz?” (Marcuse, 2001a, s. 88).

Sonuç olarak, sadece empirik olarak doğrulanabilir önermeler ile mantık ve matematiğin saf önermelerini meşru önermeler olarak kabul eden analitik felsefe ve bu felsefede temellenen araçsal ya da teknolojik akıl sadece inorganik varlıkları değil, organik varlıkları da bir amaç için araç haline dönüştürür. Dolayısıyla, karşımıza amaçlar ve bunlara uygun araçlardan oluşan ve bu amaç-araç ilişkisinin belirlediği bir gerçeklik alanı çıkar. İnsan varoluşunu belirleyen ve anlamlı kılan değerler empirik olarak doğrulanamayan şeyler oldukları için bu alana dahil edilmezler ya da bu alanı parçası olacak şekilde çeşitli işlem ya da davranışlara indirgenirler. Bu indirgemenin anlamı, bu değerlerin değer olmaktan çıkıp bu gerçeklik alanını destekleyen ya da güçlendiren araçlara dönüşmeleri demektir. Teknolojik aklın kurduğu bu gerçeklik alanı içinde bu değerlerle yaşayan birey de bir süre sonra bu değerleri bu halleriyle içselleştirecek ve hem içinde yaşadığı dünyayı hem de kendisini bu değerler üzerinden kavrayacaktır. Birey kendisini nesneleştiren, bir amaç için araç konumuna indirgeyen bu aklın bakış açısını o kadar içselleştirir ki,

artık kendisinin doğal durumunu bir araç olarak kabul etmek ona rahatsız edici gelmez; kendisini başka türlü göremez. Teknolojik aklın bu gerçeklik alanında inşa ettiği toplumsal sistem de amaçlar ve araçlar üzerine kurulu olacaktır. Dolayısıyla da, bu toplumsal sistem içinde var olan ve var olabilecek her şey bu toplumsal sistemin işleyişle uyumlu olacaktır. Bu toplumun kurumları, bilimi, kültürü vb. hepsi de aynı işleyişi sergileyecek, bunun sonucunda da birey bu aklın inşa ettiği tek-boyutlu bir gerçeklik alanına sıkışıp kalacaktır.

Tek-Boyutlu Gerçekliği Aşma Olanakları

Bu tek boyutlu gerçeklik alanından kurtulma olanağı, tek olanaklı kavrama ve anlama biçiminin araçsal aklın meşru kabul ettiği biçim olmadığını, bu aklın steril alanının dışına atılan ve insan varoluşunu anlama ve anlamlı kılma olanağına sahip olan nitelikleri ve değerleri kavrama yeteneğine sahip kavrama biçimlerinin de olduğunu kabul etmek gerekiyor. Başka türlü söyleyecek olursak, tek olanaklı aklın araçsal akıl olmadığını kabul etmek gerekiyor. Marcuse'nin hocası olan Martin Heidegger'de bu türden farklı kavrama biçimlerini görüyoruz. Heidegger ontik ve ontolojik soruşturma arasında ayırım yaparak, teknolojik aklın dışarıda bıraktığı ve insan varoluşunu kavrama olanağına sahip olan nitelik ve değerleri kavramak için alternatif bir kavrama biçimi ortaya koyar. Heidegger ontik soruşturma dediği doğa bilimlerinin soruşturma yöntemlerinin karşısına, doğrudan doğruya "var olmak ne demektir sorusuna" (Gelven, 1989, s. 23-25) yönelen ontolojik soruşturma yöntemini koyar. Bu soruyu teknolojik aklın meşru olarak ilan ettiği sınırlar içerisinde soruşturmak olanaklı değildir. Çünkü, bu soruyu hem sorabilmek hem de cevabının peşine düşebilmek için nesneleştirmeyen bir bakış açısına sahip olmak gerekir. Soru sadece Heidegger'in Dasein dediği insanın, yani kendi varoluşuna ilişkin açık olmasa da bir farkındalığa sahip bir varlığın sorabileceği bir sorudur. Dasein dışındaki varlıklar bu türden bir farkındalığa sahip değildir. Sorunun cevabının peşine yine böyle bir farkındalığa sahip bir varlık düşebilecektir. Ayrıca, bu soruyu soran varlık cevabın peşine düştüğünde cevap için soruşturmaya başlayabileceği tek yer kendi varoluşu olacaktır. Çünkü diğer varlıkların varoluşlarına ya da zihinlerine doğrudan erişimi yoktur. Sadece kendi varoluşuna ve zihnine doğrudan erişebilir. Ancak, kendi varoluşuna bakarken, diğer nesnelere bakarken kullandığı nesneleştirici bakışı kullanamaz. Eğer kullanırsa kendi varoluşunu bir nesne haline dönüştürmüş, dolayısıyla da kendi varoluşunun dışına düşmüş olur. Bunun

anlamı da kendi varoluşuna dolaysız erişimini ve bunun sonucu olarak da soruyu cevaplama olanağını kaybetmesidir (Gelven, 1989, s. 21-46). İnsan bir nesne gibi var olmaz. Bir süreç içinde var olur, bunun farkındadır ve varoluş süreci içinde seçimler yaparak içinde bulunduğu varoluş biçimini değiştirme olanağına sahiptir. Halbuki, nesnelere böyle bir olanağı yoktur. Bu nedenle, araçsal akıl ya da ontik soruşturma biçimlerinin nesneleştirilen bakış açıları'nın insanı gerçekte olduğu haliyle anlama olanağı yoktur. Başka kavrama biçimlerinin olanaklı olduğunun bilincine varıp içinde yaşadığımız gerçekliğe ve kendimize bu kavrama biçimleri üzerinden bakmadığımız sürece araçsal aklın bizi konumlandığı araç olma halinden kurtulma olanağımız yoktur.

Diğer bir kurtuluş olanağı, Heidegger felsefesinin dayandığı önemli temellerden biri olan Friedrich Nietzsche'nin felsefesinden gelir. Nietzsche bir yaşam filozofudur. Felsefesini yaşamı destekleyen şeyleri savunmaya, yaşamı kötürümleştiren ya da gelişmesini baltalayan şeyleri yıkmaya çalışmak üzerine kurmuştur. Bu nedenle, yaşamı kötürümleştirdiğini gördüğü Batı metafiziğine savaş açarak, bu metafiziğin kurduğu tüm değerlerin yeniden değerlendirilmesini talep eder. Bu savaşı yürütürken kullanabileceği tek olanak dildir. Ne var ki, kullanmak zorunda olduğu dil tam da savaştığı bu metafizik tarafında kurulmuş bir dildir. Dolayısıyla, bu dili kurallarına uygun bir şekilde kullanarak kurduğu her cümle, bu metafiziği güçlendirerek var etmeye devam edecektir. Bu yüzden, Nietzsche kullanmak zorunda olduğu bu dili kurallarını yıkarak, bozarak kullanır. Bu metafiziğin bu dil üzerinden kurduğu ve mutlaklaştırdığı bu gerçeklik alanını, başka türlü aşmanın olanağı yoktur.

Marcuse, Heidegger'in öğrencisidir ve Heidegger felsefesinin büyük bir bölümü de Nietzsche felsefesi üzerine kuruludur. Dolayısıyla da, Marcuse'nin araçsal ya da teknolojik aklın kurduğu bu tek-boyutlu gerçeklik alanını aşmaya yönelik önerilerinin bu iki filozofun felsefelerinden izler görmek şaşırtıcı olmayacaktır. Öncelikli olarak, araçsal aklın tarihsel alternatifleri ima eden kavramları işlemler ve davranışlara indirgeme, indirgeyemediklerini anlamsızlık alanına itme eğilimine direnmek gerekir. "Teknolojik akıl," der Marcuse, "aşkın alanı gerçekdışı ve gerçekçi olmayan haline getirir ya da onun içeriklerini operasyonel bir bağlama tercüme eder" (2001b, s. 54) ve bunun sonucunda "[o]lguları kavrayan ve bu sayede olguları aşan kavramlar kendilerine özgü dilsel temsillerini yitiriyorlar. Bu aracılıklar olmadan dil, akıl ile olgunun, hakikat ile yerleşik hakikatin, öz ile varoluşun dolaysız özdeşliğini ifade ve teşvik etme eğilimine girer" (Marcuse, 1991, s. 85). Buna

direnilmediği sürece yerleşik gerçekliği başka türlü düşünme ve kavrama olanaklarının, başka türlü akıl tasarımlarının olanaklı olduğu fark edilemeyecektir. Dolayısıyla, teknolojik aklın indirgediği ya da gerçektışı ilan ettiği kavramları, tüm tarihsel içeriklerini gözeterek ve bunları ima edecek şekilde kullanmak, bunu inatla ve ısrarla sürdürmek gerekir. Benzer şekilde, teknolojik aklın kurduğu yerleşik dili ve bu dil içinde kurulan söylem biçimlerini kullanmamak gerekir. Marcuse avangardı bir örnek olarak sunar. “[...] *var-olanı* [that-which-is] *kendi terimleriyle ifade etmek ve tanımlamak gerçekliği çarpıtmak ve tahrif etmektir*. Gerçeklik, olguların mantığı ve dili içinde kodlanandan başka ve daha fazlasıdır. Diyalektik düşünce ile avangart edebiyatın çabaları arasındaki içsel bağ şudur: olguların sözcük üzerindeki gücünü kırmak ve olguları kuran, dayatan ve yararlananların dili olmayan bir dili konuşmak” (2023, s. xxv-xxvi).

Sonuç

Marcuse’ye göre, ileri endüstri toplumu ve onun dünyayı ve toplumu algılama biçimini şekillendiren teknolojik akıl, insanın özgür olduğu yeni bir topluma giden dönüşümü getirecek olanaklara sahip olmasına rağmen, tek bir düşünme biçimini olası tek düşünme biçimi olarak ilan edip toplumun bütününe dayatarak tek-boyutlu bir toplum yaratır. Bu tek boyutluluk kendini sadece toplumsal alanla ya da onun tek bir alanıyla sınırlı kalmaz. Gerek toplumsal gerekse bireysel yaşamın en ücra köşelerine kadar uzanır. Karşına çıkan her şeyi niceliğe indirgemeye çalışan ve bunu yapabildiği zaman da karşısındaki şeyi anladığını, kavradığını sanan bu akıl insana da aynı şekilde yaklaşır. Bu aklın inşa ettiği gerçeklik içinde niceliğe indirgenemeyen, ölçülemeyen ya da sayıya dönüştürülemeyen hiçbir şey gerçek değildir ve bu nedenle de anlamı da yoktur. İnsanı, içinde yaşadığı toplumu ve gerçekliği şekillendiren, onu herhangi biri değil de kendine has bir kimliği ve kişiliği olan belirli bir birey yapan değerler, bu akıl tarafından gerçek olmayan şeyler olarak ilan edilip anlamlı şeylerin alanının dışına itilirler ve kişisel tercih meselesine indirgenirler. Çünkü bunlar niceliğe ve sayıya indirgenebilir, ölçülebilir şeyler değildir. Böylelikle, teknolojik akıl karşısına çıkan her şeyi sadece ölçülebilir niteliklerden oluşan nesnelere statüsüne indirger. Bunun sonucu olarak da bu aklın meşru görebileceği değerler olarak geriye sadece nesnelere ve nesnelere arasındaki ilişkilerden doğan ve ölçülebilir olan değerler kalır. Özgürlük ve mutluluk gibi niceliğe dönüştürülemeyen değerler de-

ğil de, niceliğe dönüştürülebilir olan kar ve verimlilik gibi değerler meşru ve anlamlı olarak kabul edilir. İleri endüstri toplumu ve onun temelinde yatan teknolojik akıl insanın sadece nesne olarak varolabildiği bir gerçeklik inşa edip onu da mutlaklaştırır. Böylelikle de insan varoluşunu mutlak olduğunu iddia ettiği bur gerçekliğin içine hapseder. Bu işin bir tarafıdır. Diğer tarafında ise, bu gerçekliğin olası tek gerçeklik olduğunun topluma ve bireylere benimsetilmesi vardır. Bunu da gerek refah ve savaş toplumu uygulamaları, insanlarda yanlış ihtiyaçlar üretip onları manipüle etmek gerekse yaygın eğitim ve kitle iletişim olanaklarını sonuna kadar kullanarak gerçekleştirir.

Marcuse, ileri endüstri toplumunun inşa ettiği bu tek-boyutlu gerçekliğin mutlak bir gerçeklik olmadığını, farklı düşünme ve gerçeklik inşa etme olanaklarının var olduğunu ancak bu olanakları fark etmek için pozitif düşünmenin efsunundan kurtulmak gerekiyor. Bunun için öncelikle insanın kendi varoluşunun nesne benzeri bir varoluş olmadığını kavraması ve nesne benzeri olmayan bu varoluşu nesnelere kavramak için tasarlanmış yöntemlerle kavrama olanağı olmadığını anlaması gerekiyor. Bununla birlikte, bu yerleşik gerçekliği inşa eden aklın kurduğu tek-boyutlu gerçekliği anlatmak üzere tasarlanmış ve sadece bu gerçekliği ifade etme olanaklarını doğru kullanım olarak belirlemiş olan dili kullanırken de dikkatli olmak gerekiyor. Bu dilin kurallarına uygun bir şekilde kurulmuş her cümle bu yerleşik gerçekliği hem olumlayacak hem de güçlendirecektir. Bu nedenle, yukarıda verdiğim Nietzsche örneğinde olduğu gibi dili belirlenmiş kurallarını bozarak, sözcükleri de sıkı sıkıya belirlenmiş anlamlarını yıkarak (örneğin, onları metaforlaştırarak) kullanmak gerekir. Marcuse'ye göre, ancak bu sayede, teknolojik aklın inşa ettiği bu gerçekliğin bastırıldığı ya da görünmez ve kavranmaz kıldığı alternatif gerçeklikleri ve yaşam biçimlerini ifade etme ve bu tek-boyutluluğu aşma olanağı bulabiliriz. Marcuse, böyle kapalı devre işleyen ve kendini sürekli olarak kendine göndermede bulunarak doğrulayan bu gerçekliğin içinde, başkaca gerçeklik biçimlerine, alternatif toplumsal sistemlere, alternatif varoluş ve yaşam biçimlerine göndermede bulunan her şey ütopya olmakla itham edilip küçümsenecektir. Marcuse'nin sözleriyle, “[v]erili yaşam sisteminin her yerde mevcut bulunan verimliliğiyle karşı karşıya kalındığında, [bu verili yaşam sisteminin] alternatifleri her zaman ütöpic görünmüştür” (Marcuse, 1991, s. 254). Başka bir ifadeyle, “Hakikat yerleşik toplumsal düzen içinde gerçekleştirilmediğinde, ikincisine [yerleşik toplumsal düzen] yalnızca bir ütopya olarak görünür” (Marcuse, 2009, s. 106).

Kaynaklar

- Abromeit, J., & Cobb, W. M. (2004). Introduction. J. Abromeit, & W. M. Cobb (Dü) içinde, *Herbert Marcuse: A Critical Reader* (s. 1-39). New York: Routledge.
- Bronner, S. E., & Kellner, D. M. (1989). Introduction. S. E. Bronner, & D. M. Kellner (Dü) içinde, *Critical Theory and Society: A Reader* (s. 1-21). New York: Routledge.
- Farr, A. (2025). Herbert Marcuse. (E. N. Zalta, & U. Nodelman, Dü) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Temmuz 09, 2025 tarihinde Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2025/entries/marcuse/> adresinden alındı
- Gelven, M. (1989). *A Commentary on Heidegger's Being and Time*. Illinois: Illinois University Press.
- Horkheimer, M. (2004). *Eclipse of Reason*. London: Continuum.
- Jay, M. (1996). *The Dialectical Imagination*. Berkeley: University of California Press.
- Kellner, D. (1984). *Herbert Marcuse and the Crisis of Marxism*. Los Angeles: University of California Press.
- Kuhn, T. S. (1961). The Function of Measurement in Modern Physical Science. *Isis*, 52(2), 161-193.
- Maier, J. B. (1988). Contribution to a Critique of Critical Theory. J. Marcus, & Z. Tar (Dü) içinde, *Foundations of the Frankfurt School of Social Research* (s. 29-54). New Jersey: Transaction Books.
- Marcuse, H. (1977). *Aesthetic Dimension*. Boston: Beacon Press.
- Marcuse, H. (1991). *One-Dimensional Man*. Boston: Beacon Press.
- Marcuse, H. (1998). Some Social Implications of Modern Technology. *Technology, War and Fascism* (s. 39-65). içinde London: Routledge.
- Marcuse, H. (2001a). The Containment of Social Change in Industrial Society. D. Kellner (Dü.) içinde, *Towards a Critical Theory of Society* (s. 81-93). London: Routledge.
- Marcuse, H. (2001b). The Problem of Social Change in the Technological Society. H. Marcuse, & D. Kellner (Dü.) içinde, *Towards a Critical Theory of Society* (s. 37-57). London: Routledge.
- Marcuse, H. (2005). Liberation from the Affluent Society. D. Kellner (Dü.) içinde, *The New Left and the 1960s* (s. 76-86). New York: Routledge.
- Marcuse, H. (2009). Philosophy and Critical Theory. H. Marcuse, & J. J. Shapiro (Dü.) içinde, *Negations* (s. 99-117). London: MayFly Books.
- Marcuse, H. (2023). A Note on Dialectic. *Reason and Revolution* (s. xxii-xxx). içinde New York: Routledge.
- Marx, K. (1988). *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*. (M. Milligan, Çev.) New York: Prometheus Books.

- Neurath, O. (1973). *Wissenschaftliche Weltauffassung, Der Wiener Kreis* [The Scientific Conception of the World: The Vienna Circle]. O. Neurath, M. Neurath, & R. S. Cohen (Dü) içinde, *Empiricism and Sociology* (s. 299-318). Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.
- Therborn, G. (1988). The Frankfurt School. J. Marcus, & Z. Tar (Dü) içinde, *Foundations of the Frankfurt School of Social Research* (s. 343-373). New Jersey: Transaction Books.
- Wiggershaus, R. (1994). *The Frankfurt School: Its History, Theories, and Political Significance*. (M. Robertson, Çev.) Massachusetts: The MIT Press.

HEGEMONİK İKTİDARIN SÜRDÜRÜLMESİNDE İDEOLOJİK AYGITLARIN ROLÜ

Sümeyye YILDIRIM*

Giriş

Hegemonya, bir grubun diğerlerine üstünlük sağladığı, başkalarını yönlendirdiği ve etkilediği durumu ifade etmektedir. Hegemonik iktidar kavramı ise, genellikle belirli bir grup veya sınıfın ideolojik, ekonomik, siyasi ve kültürel etkisine çağrışım yapmaktadır. Bu grup/sınıflar hegemonya yoluyla kendi değerlerini ve çıkarlarını toplumda hâkim kılarak diğer grupları etkilemektedir.

Örgütlerde baskın grubun diğer bireyler üzerindeki hegemonyasının yayılmasında eğitim, din, siyaset ve medya gibi ideolojik aygıtlar önemli bir rol oynamaktadır. Bu aygıtlar aracılığıyla yöneticiler, kendi ideolojilerini benimsetme ve bireyleri bu ideolojiler doğrultusunda yönlendirme fırsatı bulurlar. Örgüt içindeki gruplar, bu ideolojik yapıların etkisi altında belirli bir tahakküm ile karşı karşıya kalmaktadır. Bireyler, kendilerini kuşatan ideolojik aygıtlardan etkilenererek, dâhil olmak istemedikleri yapılara boyun eğebilmektedirler. Çalıştıkları ortamda medya ve kültür gibi birçok aygıt, hegemonya fikrini bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde yaymaktadır.

Hegemonya kavramı ile ideoloji kavramı sıkı bir ilişki içerisindedir (Mouffe, 2014). Ancak hegemonya kavramının ideoloji kavramını bünyesinde barındırması bu ayrımı kesinleştirmektedir. Hegemonyanın sürdürülmesinde ideolojik aygıtlar önemli bir noktadadır. Foucault, okul, eğitim kurumu, kilise gibi aygıtların hegemonyada önemli olduğuna değinmiştir (Merquior, 1985). Yine aynı şekilde ideolojik aygıtları daha detaylı bir şekilde ele alan Althusser (2010) dinsel, öğrenimsel, aile, hukuk, kültürel kurum ve

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü.

siyasal kurum olmak üzere farklı şekillerde incelemiştir. Bu ideolojik aygıtların işlevlerinin ortaya konulması, hegemonik yapının yeniden üretilmesi ve toplumsal istikrarın nasıl sağlandığını anlama noktasında önemlidir.

Yöneticilerin ideolojik aygıtları kullanarak kendi ideolojilerini meşrulaştırması örgüt içerisinde çalışanların farklı bakış açılarına sahip olmamaları, kendi değerlerine uygun davranamaması gibi birtakım olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. İdeolojik aygıtlar bir yandan yöneticilere fayda sağlarken çalışanların karşı hegemonya oluşturmalarında da etkili olabilmektedir. Karşı hegemonya, hakları ihlal edilmiş grupların haklarını savunmasına ve egemen ideolojiye karşı çıkmalarına imkân sağlamaktadır. Ayrıca bireylerin kendi fikirlerini ifade etmeleri ve eşitlikçi toplum yapısının sürdürülmesi noktasında önemlidir. Bu nedenle bu çalışmada hegemonik iktidar kavramına dair bilgilere verilerek, bu kavramın işlerliğinin sağlanmasında ideolojik aygıtların rolünü ve örgüte yansımalarını ortaya koymak amaçlanmıştır. *“Hegemonik iktidarı sürdürürken, ideolojik aygıtlar nasıl rol oynamaktadır? İdeolojik aygıtların örgüte yansımaları nasıldır?”* araştırma soruları bu çalışmanın ana sorularını oluşturmaktadır.

Literatürde hegemonya ve ideolojiye dair birçok bilgi olmasına rağmen (Sallach, 1974; Woolcock, 1985; Zaimoğlu, 2016) hegemonik iktidarın sürdürülmesinde ideolojik aygıtların rolüne dair çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmayı ele almak, hegemonik düzenin nasıl meşrulaştığını ve bireylere yönelik rızanın nasıl üretildiğini anlamak ve bunun örgüte yansımalarını ortaya koymak açısından önemlidir.

Hegemonik İktidar Kavramı

Hegemonya kavramı, bir kişinin başka bir kişi üzerindeki üstünlüğünü ve baskısını ifade etmektedir (TDK, 2024). Genellikle toplumda geçerli olan normlarla ve fikirlerle desteklenmektedir. Hegemonya, günümüzde belirli bir fikrin toplumda baskın hale gelme eğilimini tanımlamaktadır. İlgili terim olan hegemon, hegemonik güç kullanan veya hegemonik fikirlerin yayılmasından sorumlu olan aktör, grup, sınıf veya devleti tanımlamak için kullanılır (Rosamond, 2024). Hegemonya kavramını akademik bir çalışma olarak ilk kez Antonio Gramsci kullanmıştır (Gramsci, 1989: 73). Gramsci hegemonyayı toplumsal sınıflar üzerinden ele almıştır. Bu ele alış, yönetici kesimin toplumun kalan kesimine hâkim olmasına ve toplumu yönlendirebilmesine dayanmaktadır (Gramsci, 1989: 73). Gramsci, elit bir azınlığın toplumun diğer kesimine nasıl hükmettiğini ve çoğunluğun da hükmedilmeyi nasıl kabul

ettiğini merak etmiştir. Gramsci bu sorunun cevabını hegemonya kavramında bulmuştur. Temelde hegemonya kavramından toplumu yöneten elit bir azınlık grubun toplumun diğer kesimleri üzerindeki ideolojik ve kültürel kontrolünü anlamaktadır. Bu sayede egemen sınıf, kendi çıkarını destekleyecek olan eğilimlerini, inançlarını, ahlâk kurallarını ve değerler sistemini aile, okul, kilise gibi toplumsal kuruluşlar aracılığıyla yaymaktadır. Egemen sınıf diğer sınıflar üzerinde ideolojik kontrolü gerçekleştirmektedir (Fiori, 1989). Hegemonya kavramı, sınıfsal egemenlik ilişkilerinin yeniden üretilmesinin yanı sıra, toplumsal yapının ve siyasal iktidarın toplumu nasıl yönettiğini de içerir. Bu bakımdan yönetim ve siyasal egemenliğe ağırlığını koyan her sınıf, sivil toplum seviyesinde tüm toplumu yönetmeye gücü olduğunu kanıtlamak zorundadır. Diğer bir ifadeyle sınıf, kendi alanı dışındaki diğer alanlarda da tüm toplumu örgütleyip yönetme gücüne sahip olmalıdır. Bu açıdan yönetmeye talip olan sınıfın hegemonik üstünlük kurması da gerekmektedir. Üstünlük, sadece sınıfsal değil aynı zamanda siyasetin niteliği, siyaset yapma ve şekillendirme gibi birçok konuyla da bağlantılıdır (Dural, 2012: 314). Hegemonik üstünlük, siyasi bir kavrama çağrışım yapsa da bu çalışmada bir grup üzerindeki üstünlüğüne yönelik anlamlarına daha çok vurgu yapılacaktır.

Gramsci'ye göre hegemonya olumsuz bir şekilde işlememektedir. Daha ziyade belirli bir grubun diğer gruplar üzerinde entelektüel ve ahlâki liderliği nasıl uyguladığını açıklayan terimdir. Bu yönüyle işçi sınıfının hegemonyasından olumlu bahseden bir terimdir (Mumby, 1997: 348). Egemenlik ve iktidar ilişkilerine odaklanan bu terim, ilişkilerin sürdürülmesi ve üretilmesi süreçlerini anlama açısından kilit rol oynamaktadır (Biber ve Turancı, 2014: 31). Bu yönüyle hegemonya tabakalaşmaya da sebebiyet vermektedir. Tabakalaşma, art arda gelme süreci olarak kabul edildiğinde hegemonyaya sahip olanlar ile olmayanlar arasında ve hegemonyaya sahip olanlar ile hegemonyayı ele geçirmeye çalışanlar arasında ard arda gelişen bahsetmek mümkündür. Bu açıdan ard arda geliş, üç basamaklı bir tabakalaşma piramidini meydana getirmektedir. Piramidin en tepesinde hegemonyaya sahip olanlar ve hegemonyanın kendilerine imkân sağladığı her türlü kurgulama yeteneğini kullanan güç/güçler, hemen peşinden kendini hegemon olabileme potansiyelinde görenler ve kurgulamada¹ yer edinmek isteyen güç/güçler, en altta ise herhangi bir gücü elinde bulundurmayan, kurgulanan durumu

¹ Kurgulama kelimesi burada belirli bir düşünce, ideoloji veya bakış açısının inşa edilmesini ifade edebilir. Nitekim çalışmalarda (Kazanıcı, 2006; Gürbüz, 2015), ideolojilerin kurgusal olduğu ve belirli bir gücü elinde bulundurmak isteyenlerin benimsetmek istedikleri düzene dair kurgularından bahseder.

kabul etmiş olan güçsüzler yer almaktadır (Çetin, 2016: 146). Bu açıdan hegemonik güç belirli tabakalara göre değişiklik göstermekte ve bu durum iktidarın sürdürülmesine yansımaktadır.

Hegemonik İktidarın Araçları Olarak İdeolojik Aygıtlar

Hegemonya, iktidara sahip olan sınıfın kişisel düşüncelerinin, değerlerinin, kültürlerinin ideolojik aygıtlar aracılığıyla, toplumun rızasını göz ardı etmeden topluma dayatılmasıdır. Bunu yerine getirirken devlet kendi hegemonyasını oluşturmada birtakım ideolojik aygıtlara ihtiyaç duymaktadır (Hall ve Jacques, 1995). Foucault'a göre hegemonik iktidarın sağlanmasında kışla, hastane, hapisane, okul gibi mekânsal düzenleme; bedensel hareket ve davranışların belli bir düzende olmasında etkinliklerin denetimi; bireylerin titizlikle yetiştirilmesi anlamında talim; ve bireylerin harekete geçirilmesinde güçlerin birleşimi gibi temel koşullara ihtiyaç vardır (Merquior, 1985: 108-110). Örneğin fabrika bireyleri dışlamayıp, onları üretim aygıtına bağlamaktadır. Okul, bireyleri bilgi aktarım aygıtına, psikiyatri hastanesi ise bireyleri normalleştirme aygıtına bağlamaktadır (Urhan, 2007: 113). Bu gibi aygıtlar ideolojilerin karşı tarafa yansıtılmasında önemlidir. Hegemonyanın sürdürülmesinde de belirli ideolojilerin benimsenmesi ve karşı tarafa benimsenilmesi ön plana çıkmaktadır. Bu açıdan ideolojik aygıtları tanımlamadan önce ideoloji kavramına dair bilgiye yer vermek, belirli hegemonyanın nasıl sürdürüldüğünün anlaşılmasında yol gösterici olabilir.

TDK'ya göre ideoloji, *“siyasal veya toplumsal bir öğreti oluşturan, bir hükûmetin, bir partinin, bir grubun davranışlarına yön veren politik, hukuki, bilimsel, felsefi, dinî, moral, estetik düşünceler bütünü”* şeklinde tanımlanmaktadır (TDK, 2024). Marx ve Engels ideoloji kavramını maddi hayattan bağımsız hayali bir fikirler dünyasını dolduran soyut kavramları belirtmek için kullanmışlardır. Günümüzde ideoloji aynı fikirde olunmayan kişilerin inançlarını, tutumlarını ve fikirlerini belirtmek için kullanılmaktadır (Martin, 2015: 10). İdeoloji, *tahakküm, meşrulaştırma, yorumlama, entegrasyon, normatif mantık ve bir eleştiri nesnesi* olarak görülmektedir (Seeck vd., 2020: 53). Bu yönleriyle ideoloji, bir grubun diğer grup üzerindeki kontrolünü sağlama noktasında tahakküm, mevcut toplumsal düzenin doğal olarak gözükmesinde meşrulaştırma, bireylerin yaşamı nasıl algıladığını şekillendirmede yorumlama, bireylerin belirli bir norm çerçevesinde hareket etmesinde entegrasyon, belirli bir görüşün tartışılmaz olması noktasında normatif mantık, eleştirilen bir olgu olmasında bir eleştiri nesnesi olarak ön plana çıkabilir.

İdeoloji, bireylere egemen düşüncenin kültür, yaşam tarzı ve değer yargılarını benimseterek, onları mevcut sisteme uyumlu hale getiren bir araç olarak işlev görmektedir. Bu durum çoğunlukla bilinçsiz bir şekilde gerçekleşmektedir. İdeoloji, bireylerin içerisinde bulunduğu yapıyı ve durumu olduğu gibi kabul edip benimsemesini ve başka hiçbir alternatif yokmuş gibi davranmasını sağlamaktadır. Her ne kadar ideoloji tarihsel ve bağlamsal süreçlerde değişmiş olsa da genel anlamda politik, ekonomik ve toplumsal bir düzen kurmayı, bu düzeni rasyonelleştirmeyi ve sürdürmeyi sağlayan düşünceler sistemini çağrıştırmaktadır (Borhan, 2023: 28). İdeoloji kavramına dair önemli görüşleri olan Althusser, ideolojinin *toplumsal grubun harcı* olduğunu belirtmiştir. Ona göre ideoloji toplumlar tarafından bireylere kazandırılan kimliktir. Bu kimlik her bireyde düşünsel açıdan izler bırakmaktadır. Bu noktada her bireyin belirli bir ideolojisi olduğunu belirterek, insanı “ideolojik bir hayvan” olarak tanımlamıştır. İdeolojiler, insanların iş bölümünden sahip oldukları sosyal hayatlarına kadar devam eden bir ilişki ağını temsil etmektedir. Bireylerin yarattığı fikirlere değil, toplumsal eylemi yönlendirebilecek güce sahip olan fikirlere dayanmaktadır (Karaoğlu, 2020: 1). Yani, ideolojiler yalnızca bireysel düşüncelerden ibaret değildir aynı zamanda toplumsal hareketleri ve davranışları şekillendirme kapasitesine sahip güçlü düşünceler ve inanç sistemleridir. Bunun etkili bir şekilde işlemesi için Althusser ideolojiye dair fikirlerini genişleterek “devletin ideolojik aygıtı” denilebilecek yapıların bireylerin ideolojisini şekillendirdiğini ön plana koymuştur. Althusser “devletin baskı aygıtları” (DBA) olarak nitelendirdiği hükümet, ordu, polis, mahkeme, okul, hapisane vb. direkt tahakküme yönelik yapılar ile devletin ideolojik aygıtı dediği, sistemin kendisi içinde olumladığı ve yeniden ürettiği (dinsel, öğrenimsel, aile, hukuk, kültürel kurum, siyasal DİA) ideolojik yapıları ayırtırmaya çalışmaktadır (Althusser, 2010: 51). Ona göre kapitalist devlet sisteminin yeniden üretimi için iki temel aygıt kullanılmaktadır. İlki asker, polis, mahkeme ve hapisane gibi devletin baskı aygıtları olan ve kaba gücü kullanan unsurlardır. İkincisi ise toplumda egemen olan görüş ve düşüncelerin topluma yayılmasında etkili olan medya, eğitim-öğretim kurumları, kilise, aile ve siyasi partiler gibi devletin ideolojik aygıtlarıdır. Bu kurumların hepsinin devletin örgütlenmesi içerisinde yer aldığı görülür. Günümüzde eğitim kurumları ve medya, sistemle uyumlu işgücünün yeniden üretimini gerçekleştirmektedir. Devletin ideolojik aygıtları insanların içinde yaşadığı dünya ile ilgili yanlış fikirler üretmelerine neden olmaktadır. İdeoloji onlar için içerisinde yer aldıkları toplumsal koşullarla kurdukları hayali ilişkilerden oluşmaktadır. İnsanlar gündelik yaşam-

da olup bitenleri bütüncül ve bilimsel bir yaklaşımla kavrayacak donanımına sahip değillerdir. Bu nedenle ideolojik aygıtların kendilerine atfettiği özne konumlarını içselleştirirler. Bunu yaparken içerisinde yaşadıkları koşulları doğallaştırırlar (Yaylagül, 2019: 118). Althusser'e göre, devletin (baskı) aygıtı, hükümet, yönetim gibi kişiler aracılığıyla zor kullanmayı, devletin ideolojik aygıtları ise ideolojiyi yaymayı ifade eder (Althusser, 2010: 52). Bu açıdan hegemonyanın sürdürülmesinde ideolojik aygıtları açıklarken ideolojiler genellikle gün yüzüne çıkmaktadır. Althusser, DİA'ları Dini DİA, Öğretimsel DİA, Hukuki DİA, Sendikal DİA, Haberleşme DİA'sı, Kültürel DİA olmak üzere farklı şekillerde sınıflandırmaktadır (Althusser, 2010):

Haberleşme DİA'sı: Althusser'in devletin ideolojik aygıtları olarak ifade ettiği medya, egemen ideolojinin yayılması ve korunmasında önemlidir (Althusser, 2010: 51). Medya, egemen sınıfın rızasını üreterek, kamuoyunu egemen sınıfın çıkarları doğrultusunda yönlendiren ve kontrol eden ideolojik bir aygıttır. Bu arada, kapitalist toplumun istikrarı, egemen sınıfın ideolojik egemenliğinden kaynaklanır (Goodarzi vd., 2021: 139). Bu yönüyle medya, iktidar sahipleriyle organik bir bağ içindedir ve medyanın içeriği ekonomik iktidarı elinde tutanlar tarafından şekillendirilir. Bu nedenle medya iktidardan ve ideolojiden ayırt edilememektedir (El Sherbieny, 2022: 105). Medya özellikle gazete ve televizyonu aracı kılarak insanlar üzerinde egemenliğini sürdürmektedir. Amacı araca dönüştüren medya, kamu yararı ve kamu merakını dönüştürmektedir. Bu durum her ne kadar kamuya belirli konularda malzeme sağlama olarak gözüксе de Chomsky'nin ifade ettiği gibi "kamu zihniyetini kontrol etmeye" daha yatkındır. Bu bakımdan medyanın "benim gibi düşün" algısı yayılmış olmaktadır (Kaplan ve Ertürk, 2012: 9).

Öğrenimsel DİA: Althusser'e göre devlet, çeşitli ideolojik aygıtları kullanarak üretim ilişkilerini yeniden üretmekte ve meşruiyet kazanarak ayakta kalmaktadır. Althusser'e göre ideoloji her zaman bilimsel bilginin içerisinde sunulmalıdır. Aksi halde insanı dışlamaktadır. Althusser kapitalizm öncesi toplumda ideolojinin kiliseyle sağlandığını ancak bunun yerini modern kapitalist toplumda okulun aldığını belirtmiştir (Sucu, 2012: 33). Althusser'in okulu düşünmesinin temel sebebi, anaokulundan başlanarak yıllar boyunca, çocuğun etkilere en açık olduğu çağda egemen ideolojiye bürünmüş beceri ve katıksız egemen ideolojiyi aldığını düşünmesidir. 16 yaşından sonra öğrenim gören gençler yoluna devam etmekte, bir süre sonra "küçük ve orta teknisyen", "beyaz yakalı işçi", "küçük ve orta devlet memurları" gibi tabakalar oluşmaktadır. Bunun neticesinde sömürü görevlileri, baskı görevlileri ve ide-

ologlar sağlanmış olmaktadır (Erdem, 2004: 46). Althusser eğitim kurumlarını, baskının çok fazla hissedilmediği yumuşak bir alan olarak nitelendirmektedir. Bu nedenle iktidar, ideolojisini rahat bir şekilde yayarak varlığını devam ettirmektedir. Diğer bir ifadeyle zorunlu eğitime küçük yaşta dahil edilen bireyler, eğitim yoluyla öğretilenleri sorgulamadan kabul etme eğilimindedir. Çünkü soyut düşünme, sorgulama ve eleştirel düşünme mekanizmaları tam anlamıyla gelişmemektedir (Borhan, 2023: 30). Örgütlerde de çalışanların ilk işe başladıkları andan mesleklerinin ilerleyen aşamalarına kadar verilen eğitimlerde, bağlı bulunduğu örgüt üyesinin değer ve normları, iş yapma şekilleri ve işin kuralları benimsetilmektedir. Çalışanlar benimsetilen bu kurallara uyum sağlama konusunda yoğun çaba harcamaktadır.

Kültürel DİA: Kültür, bir bireyin üyesi olduğu topluluğun üyelik standardını karşılayabilmesi açısından bilmesi, düşünmesi, hissetmesi gerekenleri belirleyen öğrenilmiş kalıpları ifade eder. Bu ifade, örgütlere uyarlandığında kültür çoğunlukla, örgüt üyelerinin zihinsel yönlerini idare eden paylaşılan kurallar ve üyeleri belirli kalıba sokan araçlar olarak görülmektedir. İşlevsel bir kültürden bahsedilmesi durumunda kültür hegemonya oluşturmada veya rıza sağlamada etkilidir (Man, 2025: 61). Ayrıca kültür, işlevsiz çalışma davranışlarını engellemektedir. Çünkü, kurum üyeleri, kurumun çıkarları doğrultusunda olan şeyleri yapmak için birbirleriyle taahhüt etmektedir. Örneğin, kurumun değerlerinin, politikalarının, ideolojilerinin ve felsefelerinin belirtildiği kurumsal misyon ifadeleri, kurum üyeleri için bir referans çerçevesi sağlamaktadır (Ogbor, 2001: 594). Ayrıca kuruma yeni gelen çalışanlar zamanla örgütün kültürü çerçevesinde hareket edebilmekte, bu kültürü içselleştirebilmektedir.

Sendikal DİA: Bu DİA, mesleğin çıkarlarını savunma ideolojisini gerçekleştirilmektedir. Bu ideoloji ile mesleğin ve bireylerin haklarının korunması ön plana çıkar (Althusser, 2010: 28). Aynı zamanda sendika, kolektif temsiliyete çalışarak sistemin kişisel olmayan yapısını daha da güçlendirmeye veya yok etmeye çalışmaktadır (Blackburn ve Prandy, 1965: 117). Dolayısıyla sendikaların hakları savunma ve var olan düzeni sarsma gibi ikili rolü vardır. Çalışanlar, sendikalar aracılığıyla haklarını savunurken bir yandan da hegemonik düzene karşı kendi fikirlerini yayma olanağı bulmaktadırlar.

Hukuksal DİA: Herhangi bir kural veya ilkenin karşı tarafa iletilmesinde hukuk ön plana çıkmaktadır (Koskeniemi, 2004: 3). Hukuk, Althusser'e göre hem devletin baskı aygıtı hem de ideolojik aygıtını oluşturmaktadır. Hem hukuk alanının cezalara karşı olağandışı müdahalesi hem de kapita-

list üretim ilişkilerinin yeniden üretiminde “vicdani” temsil eden hukuki-ahlaki ideolojinin her an, her yerde aralıksız müdahale ile sağlanmaktadır (Althusser, 2010: 69). Hukuk bunu yerine getirirken diğer ideolojik aygıtlarla da iş birliği içerisindedir. Örneğin hukuk çalışmaları, sendikaların hukukla etkileşiminin, egemenliği depolitize ederek, işçilerin ve sendikaların bireysel ve kolektif bilincini disipline ederek liberal hukuk hegemonyasını yeniden ürettiğini savunmaktadır (Kirk ve Cruz, 2024: 65). İşçi yasaları işçilerin haklarını savunmayı amaçlasa da sistemin çıkarını destekleyici tarafı daha ağır basabilmektedir.

Devletin ideolojik aygıtları görüldüğü gibi birçok noktada hegemonyayı elinde bulundurmak isteyen ve hegemonyaya sahip olmak isteyenlerin yaşamına sirayet etmektedir. Bu açıdan hayatın sosyal, kültürel, hukuki gibi birçok alanında hegemonyanın ortaya çıktığı görülmektedir.

Yönetel Hegemonya ve İdeolojik Aygıtların Rolü

Her iktidar, kendini meşrulaştırma eğilimindedir. Bu nedenle merkezi yöneticiler, iktidarlarını korurken baskı aygıtlarının yanında ideolojik aygıtları da kullanmaktadır. Döneme ve zamanın koşullarına göre bu aygıtlar artıp azalabilmekte ve yeniden üretilebilmektedir (Taslaman, 2016: 51). Gramsci egemen sınıfın geniş toplumsal kesimler üzerindeki hegemonik iktidarın etkisini anlamada ideolojiden yararlanır. Toplumsal yapının yeniden üretilmesinde örgütlenme ve birleştirme işlevlerinin ideolojik hegemonya dolayımında gerçekleştirildiğini belirtir (Bozçalı, 2022). Hegemonya ile çoğunluğun sisteme razı olması amaçlanmaktadır. Yöneten sınıf bu sayede ideolojik amaçlarını gerçekleştiren fikirleri topluma yaymaktadır (Kara, 2016: 156). Bu nedenle hegemonyasını sürdürmek isteyen yöneticiler ideolojilerini ön plana çıkarır.

İdeoloji, organizasyon içerisinde olup bitenlerde toplumsal kültürün önemine dikkat çeker. İdeolojiler çalışma, tüketim, sosyal ilişkiler, adalet, yönetim, rasyonalizasyonlar ve ileri teknoloji gibi çeşitli alanları kapsamaktadır. Ayrıca bir toplumun veya kültürün (ulusal veya uluslararası düzeyde), onun kurumlarını ve organizasyonlarını belirli bir tarihsel dönemde nasıl birbirine bağladığını vurgulamaktadır. Yani, ideolojiler toplumun farklı alanlarını ve yapılarını belli bir dönemde bir araya getirerek bütünlük sağlamaktadır (Alvesson, 1987: 13). Marx'ın görüşüne göre ideoloji, sınıf yapısına sahip bir toplumun gelişimiyle eşzamanlı olarak yani zihinsel ve fiziksel işin ayrıldığı bir toplumda ortaya çıkar. Bu durumda, egemen sınıf zihinsel işleri yapar-

ken, alt sınıf fiziksel işleri yapar. Bu noktada, egemen sınıf zihinsel üretim araçlarını kontrol eder ve toplumdaki fikirler yalnızca o sınıfın çıkarlarını yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda bu çıkarları daha da ileriye taşımak için kullanılır. Kendi çıkarlarına hizmet ettikleri için Marx, egemen sınıfın ideolojilerini sahte ve yanıltıcı olarak görmüştür (Weiss ve Miller, 1987: 105). Örneğin, ücretlerin düşmesine rağmen işçilerin bu durum karşısında sessiz kalması bu durumun göstergesidir. İşçilerin önceliği işini kaybetmemektir. Ancak bu süreçte işçiler üzerinde baskı oldukça yüksektir. Ulusal/uluslararası kurumlardan gelen işsizliğin önemli bir problem olduğu ve bu problemin emek piyasasının esnekleşmesiyle çözüleceği söylemi ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu nedenle düşük ücretle çalışmaya mecbur bırakılarak bir gün yüksek ücret umudu ile çalışmaktadırlar (Bakır, 2018: 1477).

Belirli bir ideolojiyi sürdürmek isteyenler, gerçeğin bilimsel bilgisiyle değil, siyasi veya felsefi idealiyle ilgilenmektedir. Toplumsal gerçekleri karmaşık ve sürekli değişen ilişkiler içerisine dahil etmemektedir. Ancak bunları iyi hazırlanmış bir tablo içinde bu ideale göre kurgularlar (Roucek, 1944: 480). Bir ideolojinin ne ölçüde ifade edildiği veya çıkarımının nasıl yapılması gerektiği konusunda bireyler arası önemli farklılıklar vardır. Birey veya grup düzeyindeki ideoloji, örgütsel bağlamda davranışı etkileyen önemli bir değişkendir. Özellikle aşağıdaki durumlarda ideolojinin önemli olduğu kabul edilmektedir (Hartley, 1983: 28):

- **Örgütlerde Değişim:** Değişim, iç ve dış güçlerden kaynaklanabilmektedir. Pazarlardaki veya endüstriyel organizasyonun ekonomik pozisyonundaki değişiklikler dış güçlerden organizasyonun gelişimi ise iç güçlerden kaynaklanmaktadır. Her iki güç de belirli sosyal grupların temel inançlarına meydan okuyabilir. Böylece benimsedikleri ideolojiye baskı yapabilir. Bu tür bir baskı, ideolojide değişiklik yaratabilir veya ideolojiyi oluşturan değerlere ve inançlara karşı daha fazla bağlılığa yol açabilir.
- **Bireysel düzeyde, değerler arasında seçim yapmayı gerektiren bir çatışma vardır:** Organizasyonel değişim, bireylerin veya grupların karşıt beklentilerini artırarak bu tür durumları kötüleştirir.
- **Bir organizasyondaki gruplar arasında çatışma meydana gelir:** İdeoloji, bir eylem aracı ve pozisyonun gerekçesi olarak kullanılabilir. Çatışma, organizasyonel değişimin kaçınılmaz bir parçası olabilir. Çünkü belirli grupların organizasyondaki gücü azalabilir, artabilir veya en azından değişime tehdidiyle karşı karşıya kalabilir (Hartley, 1983: 28).

İdeolojiler, örgütün farklı durumlarında ön plana çıkabilmektedir. İdeoloji örgütsel değişim açısından önemli bir yer tutsa da çatışmayı da be-

rabesinde getirmektedir. Bu konuda hegemonik ideolojinin *yanlış bilinç* olduğuna dair fikir vardır. Marx işçi sınıfının kendi toplumsal tecrübelerini, kendilerini, kendilerine ait olmayan fikirler aracılığıyla anlamaya yöneldiklerini belirtmiştir. Marx ayrıca burjuva ideolojisinin işçileri veya proleteriyayı yanlış bilinç durumu içerisinde bıraktığını belirtmiştir. Bireylerin kim olduğu, toplumla ilişkilendirilme biçimleri, toplumsal deneyimlerini nasıl anlamlandırdıklarına dair bilinçleri toplum tarafından üretilmektedir (Fiske, 1990: 221). Bu noktada hegemonik ideoloji, belirli bilinç ile toplumsal ilişki biçimlerini doğal, evrensel, ussal ve sonsuz şeyler olarak göstermektedir. Evrensel, genel gözükene ideaların ya da çıkarların gerçekte özel çıkarların maskeleri olduğunun anlaşılmasına engel olduğu için ideoloji yanlış bilinç durumunu çağrıştırmaktadır (Papatya ve Özdemir, 2015). Althusser (2020: 123) bu durumu, kapitalist bir sermayedar üzerinden açıklamaktadır. Bir kapitalistin ihtiyaçları, rekabetin olmaması durumunda karşılanmayacak ve kapitalist olmaktan çıkmasına neden olacaktır. Ancak bir yandan da sermayesi sayesinde işçilerine vaat ettiği iyilikler karşılığında şu soruları sormaya gayret eder; “işe paramı koyuyorum, kendimi tehlikeye atıyorum, karşılığında kâr elde etmem gerekmez mi? İşçileri yönetmek için patron olmalı, zaten başlarında yok, ben olmasam neyle yaşayacaklar? Kâr ve mülkiyete dair iyi bir ah-lâki ideoloji temelinde kendi kendine oluşturduğu düşünce desteklenmezse, bu durumda kapitalist olmaktan çıkacaktır.

Genel anlamda bakıldığında Althusser’in ideolojik aygıtları örgütsel hegemonyayı ideolojik kontrol (Gaulejac, 2013), normların ve değerlerin dayatılması (Galbraith, 2004) ve rızanın üretilmesi (Gramsci, 1986) gibi noktalarda şekillendirebilmektedir.

İdeolojik Kontrol

Örgütsel bir süreç olarak ideolojik kontrol birkaç aşamadan oluşur. İlk aşamada, çalışanların örgütle ilgili bireysel ideolojileri, yöneticinin tercih ettiği ideoloji ile değiştirilir. İdeolojinin değiştirilmesi genellikle eleştirilen mevcut gerçeklikten yeni ideoloji tarafından belirlenen arzu edilen gelecek vizyonuna dönüşüm yolunu göstererek yapılır. Eğer örgüt üyeleri mevcut gerçekliğin eleştirisini kabul ederlerse ve ideoloji tarafından belirlenen gelecek vizyonundan etkilenirlerse, bu ideolojiye uygun hareket edeceklerdir. İdeoloji hangi eylemlerin örgüt için yararlı, hangilerinin zararlı olduğunu belirler. Bu nedenle, eylemleri ideolojiyle tutarlı olan bir örgütsel aktör ödülleri elde edecek ve eylemleri gayri meşru olanlar yaptırımlara maruz kalacaktır.

(Lewandowski, 2017: 17). Böylece egemen güç, egemenliği pekiştirmek için sahip olunan ideolojiyi benimsetmekle kalmamış, aynı zamanda ideolojinin devamlılığını sürdürmek için gerekli toplumsal zemini de oluşturmuş ve hırlamıştır (Sain ve Zabun, 2018: 137).

Örgütlerde kontrol açısından en yaygın uygulama alanı bürokratik kontroldür. Bürokratik kontrolde, örgütün sosyal plandaki örgütlenmesi kontrol mekanizmasına dönüşmektedir. Bunun gerçekleşmesi iki farklı şekilde olmaktadır. Birincisi, yatay ve dikey bölümlerin oluşturulması, çalışanların görev ve sorumluluklarının detaylı bir biçimde tanımlanması çalışanın yönlendirildiği kontrol aracına dönüştüğü kısımdır. İkincisi ise periyodik performans değerlendirme ve yapısal kariyer düzeni inşa etme suretiyle çalışanı işe ve yönetsel amaçlara uymaya zorlayan yapıdır (Özcan, 2024: 5). Devletin ideolojik aygıtları da bürokratik kontrolün uygulanmasında önemli bir işlev görmektedir. Bu aygıtlar, örgütlerin içinde belirlenen kurallar ve yapılar aracılığıyla çalışanların davranışlarını şekillendirir ve onları belirli bir düzene uymaya zorlar. Bürokrasinin oluşturduğu bu kontrol mekanizmaları, çalışanların sosyal ve ekonomik hayatlarını düzenlerken aynı zamanda devletin belirlediği ideolojik ve politik amaçları da destekler. Böylece, örgütler aracılığıyla uygulanan bürokratik kontrol, devletin toplum üzerindeki kontrolünü pekiştiren ve ideolojik söylemi meşrulaştıran bir araç haline gelir. İdeolojinin geldiği nokta Weber'in demir kafesini hatırlatmaktadır. Weber demir kafesi bürokrasi üzerinden açıklamaktadır. Weber'e göre bürokrasi, insanların yaşamlarını toplumsal, ekonomik ve modern yaşamın içerisine hapsettiği için insanlar bu yaşam tarzlarına uyum sağlamak zorunda kalmaktadır (Weber, 2017a: 15). Bu açıdan bürokrasinin de bireylerin yaşamını yönlendiren bir durum olduğu düşünüldüğünde insanları mekanik bir yapının içerisinde kalmaya hapsettiği görülmektedir:

“Ne gelecekte o kafeste kimin yaşayacağını, ne de bu devasa gelişimin sonunda da tamamen yeni peygamberlerin mi görüneceğini ya da eski ideallerin ve düşünce adamlarının mı güçlü bir biçimde yeniden doğacağını ya da –bunların dışında bir şey olacaksa- insanı kasan bir kibirlilikle beraber bir tür mekanikleşmiş taşlaşmanın mı yaşanacağını hiç kimse bilmiyor. Her durumda, bu medeniyet gelişimin son evresi için şunu söylemek doğru olabilir: “Hayalden yoksun uzmanlar ve kalpsiz zevk düşkünleri... Bunlar, daha önce hiç ulaşılmamış bir insanlık düzeyine ulaştıklarını düşünüp dururlar.” (Weber, 2014: 262)

Görüldüğü gibi gerçeklik ideolojik düzene göre biçimlenmekte, bireyler ideolojiden kaynaklı bakışla dünyayı görmektedir. Bu düzen, bireylerin sos-

yal hayatlarını, düşünce yapılarını, inançlarını ve diğer insana özgü faaliyetlerini etkisi altına almaktadır. İdeolojik silsileler içerisinde birey, ideolojilerle dolu olan hapishanenin içerisinde mahkûm bir pozisyonda yer almaktadır. Bu hapishanede özgür düşünme ve hareket etme olanağına uzak oldukları için tarafsız düşünme yeteneğinden de uzaklaşmaktadır (Sucu, 2012: 31).

Yönetim her şeyden önce çalışanları performans kaygısı içindeki görevlilere dönüştürmekle ilgilenmektedir. Çalışanın kâr elde etmesi dikkate alınmaktadır. Müşterinin ödeyecek parası olması onu velinimet haline getirmektedir. Bu nedenle ticari ve insan kaynakları yönetimi finansal yönetimin isteklerine boyun eğmektedir (Gaulejac, 2013: 44). İnsan kaynakları yönetiminin politikası olarak performans değerlemeler, şirketin hedefleri doğrultusunda çalışanların motivasyonunu artırmak amacıyla kullanılır. Ancak, bu sistemler aynı zamanda çalışanların sürekli olarak şirket hedeflerine uyum sağlamaları için baskı altında kalmalarına neden olabilir. Yöneticiler bu tür sistemlerle çalışanları kendi çıkarlarına uygun bir şekilde yönlendirme ve kontrol etme imkânı bulur. Işıklı (2010: 188) ideolojik aygıtların çalışanlar üzerinde nasıl bir etkisi olduğunu aşağıda ifadesinde belirtmiştir:

“... Çalışanın sistemle ilgili bir eleştiri yapmadan önce uygulamanın amacıyla çatışmadığını göstermesi gerekiyor. Bu nedenle çalışanlar önce savunma vermekte, işten kaçmadığını anlatmakta, sonuç olarak sadece uygulamada çıkan problemlerden bahsetmektedirler. [Eleştirilerinde daha rahat davranmak] işyeri ile çatışma ve ‘işten kaçan’ damgasını yeme tehlikesi içeriyor. Çalışanlar çalışma süresi üzerindeki katı kontrolden hoşlanmasalar bile gizleyecek bir şeyleri olduğu zannedilmesin diye bunu serbestçe söyleyemiyorlar... İşveren çalışanın motivasyonunu artırmak istediğinde ‘biz bir aileyiz’ derken ve çalışanların sadakatinin, güven duygusunun ne kadar önemli olduğundan bahsederken aslında kontrol mekanizmalarını artırmaktadır...”

Örgütlerdeki yönetim, ideolojik aygıtlar aracılığıyla çalışanların düşünce ve davranışlarını belirli bir yönde şekillendirebilir. Eğitim programları, şirket kültürü, liderlik tarzları, çalışanların ideolojik olarak şekillendirilmesinde önemli rol oynar. Dolayısıyla çalışan sadakati ve güvenini önemseyen yönetimde çalışanlar örgüte dair aidiyet duygusu beslemektedir. Biz duygusunun daha fazla ön plana çıkarılması çalışanların kendi duygularından ve düşüncelerinden uzaklaşmasına neden olmaktadır. Bu açıdan yönetimin benimsediği kültür çalışanların birçok yönüne etki etmektedir. Örneğin Gerçek yaptığı çalışmada açık ofislerin, yöneticilerin tüm çalışanları eş zamanlı olarak görmesi, büyük alana daha çok çalışanı sığdırma gibi nedenlerle ortaya çıktığını belirtmiştir. Çalışanların deneyimleri alındığında çalışanlar çalışma

ortamında kişiselleştirmeye dair alan oluşturmadıklarını ve bu durumun zamanla robotlaşma ve bireyselliği kaybetme gibi durumları ortaya çıkardığını tespit etmiştir (Gerçek, 2022). Bu yönüyle açık ofis konsepti, iş birliği ve iletişimi teşvik ederken, aynı zamanda hiyerarşik yapıların belirsizleşmesine ve çalışanların bireysel kimliklerinin şirket kimliğiyle bütünleşmesine neden olabilir. Bu durum, çalışanların kendi bağımsız düşünce ve davranışlarını bastırmalarına ve şirketin çıkarlarına hizmet etmeye yönlendirilmesine yol açabilir.

Örgüt kültürünün çalışanlara benimsetilmesinde ve dayatılmasında ise medya önemli bir rol oynamaktadır. Medya, toplumsal gözetimin sağlanmasında, kamuoyunun oluşturulmasında, enformasyonun denetlenmesinde ve iktidar süzgecinden geçirilmesinde önemlidir. Özellikle yeni iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle beraber zaman ve mekân mefhumunun önemini yitirdiği çağda iktidarlar toplumsal denetim ve gözetimi gerçekleştirmek için medyayı kullanmaktadır. Bu açıdan medya, toplumun her alanına yayılarak iktidarı denetleyen bir araç konumundan iktidar tarafından toplumu denetleyen bir ideolojik aygıt haline almaktadır (Çaycı, 2016: 91). Pek çok teknoloji şirketi, çalışanların performansını izlemek için çeşitli araçlar kullanmaktadır. Bu araçlar, çalışanların ne kadar çalıştığını, hangi projelerde ne kadar süre harcadığını ve hangi görevlerin tamamladığını takip eder. Yöneticiler bu tür izleme sistemlerini kullanarak çalışanlar üzerinde bir kontrol mekanizması kurar. Çalışanlar, bu izleme altında sürekli bir performans baskısı hisseder, bu da onların işyeri kültürü içinde belirli bir davranış ve düşünce biçimine uymalarına neden olabilir.

Kültür, medya gibi aygıtların yanı sıra din de bireylerin algılarının şekillenmesinde önemlidir. Dinsel ideolojik aygıtlar çalışanların sosyal ve ekonomik koşullar karşısında “kaderci” bir tutumda olmalarına sebebiyet verebilmektedir. Çalışanların yaşadıkları zorlukları sınav, imtihan olarak görmesi, yöneticilerin çalışanlar tarafından kabul edilen düzenin bir parçası olarak devam etmesine neden olabilir.

Normların ve Değerlerin Dayatılması

Örgütsel bağlamda, kültürel değerler ve normlar, çalışanların davranışlarını şekillendiren ve kurumsal başarıyı etkileyen temel bileşenlerdir. Bu açıdan değer ve normların çalışanlara benimsetilmesi örgütün hedeflerini gerçekleştirmesinde önemli bir husustur.

Kültürel değer ve normlar çalışanların disiplininde temel araçlar olarak yerleşmektedir. Değer ve normlara bağlılık, yüksek performans sergileyen, düzenli ve disiplinli çalışan kişiler ile düşük performansa sahip kişiler arasındaki farkı belirlemektedir. Çalışan kişi artık değer ve normlarla yüklü bir kültürü içselleştirme ve kendini normalleştirme aşamasına geçecektir (Özcan, 2014: 7). Kişilerin örgütte hayatta kalması, yöneticilerin belirlediği değer ve normlara bağlı olması ile mümkündür. Örgütlerde de baskın ideolojiyi ve değerleri yaymak için çeşitli mekanizmalar kullanılır. Örneğin, şirket politikaları, ödül ve cezalandırma sistemleri ve çalışanların rol modelleri olarak görülen liderler, örgütsel hegemonyanın yayılmasında etkili olabilir. Bu açıdan işyerlerinde insan kaynakları politikaları eğitim süreçlerinin bir devamı gibi işlev görmektedir. Eğitimde öğrenilen normlar, disiplin ve çalışma etiği, işyerlerinde pekiştirilir. İnsan kaynakları, işe alım, eğitim ve kariyer gelişim programları ile çalışanlara şirketin değerlerini benimsetir ve onların bu ideolojik çerçevede hareket etmelerini sağlar. Örneğin okullarda öğrenilen değerler ışığında işçiler ve çalışanlar toplumsal normları pekiştirebilir. Bu durum da işçilerin mevcut iş bölümü ve hiyerarşik yapıyı kabul etmesine neden olmaktadır. Ayrıca liderlik eğitiminde yöneticilerin hiyerarşik üstünlüğüne yapılan vurgu neticesinde işçi-yönetici arasında statü farklılıkları meşrulaştırılmaktadır. Althusser'in (2010: 120) ifade ettiği gibi üretim süreci boyunca baskı ve sömürü etmeni kişiler, müdür, müdür yardımcısı, ustabaşı, mühendis, üst düzey teknisyeni gibi kişilerden oluşmaktadır. Bu kişiler, yerine getirdikleri işlevlerde her türlü yeteneği bünyelerinde taşıyabilir, toplumsal psikoloji tekniklerini kullanabilir, vicdani bunalım yaşayabilir, bilinçlenebilir hatta proleterlerin safına geçmeye varmasa bile bu yöne dair eğilimi olabilir. Ancak nesnel açıdan bakıldığında üretim ilişkilerinin işleyişi içinde yer alan baskıcı personel konumunda kalırlar (Althusser, 2010: 120).

Eğitimin ideolojik bir kurgu olduğu ve üretim aşamalarında nitelikli insan yetiştirme için yanı sıra milli duygu ve düşüncelerin yeniden üretimine katkı sağlayan kurum haline dönüştüğü belirtilmektedir (Borhan, 2023: 27). Gramsci, burjuvazinin proleterleri geçici bir süreliğine kullandığını ve kendi hegemonyasını proleterlere kabul ettirmek adına radikal bir eğitim-öğretim reformu hazırladığını öne sürmektedir (Aka, 2009: 329). Ayrıca iktidar ve egemen gücün varlığını ideolojisi ile kabul ettirmede ve egemenliğe uygun zemin meydana getirmede eğitim önemli bir role sahiptir. Eğitim ile henüz sorgulama ve eleştiri yeteneği belirli bir olgunluğa gelmeyen kişilerin istenilen forma getirilmesi hem kolay hem de iktidarın gücünü yayması için arzu edilen bir durumdur. Bu açıdan eğitime, siyasal iktidarın devamını sağlayıcı

araç gömleği giydirilmektedir (Sain ve Zabun, 2018: 137). Bu açıdan maddi koşullar işçi sınıfını statükoya boyun eğmeye zorlamaktadır. İşçiler, işyerinin benimsetmeye çalıştığı değer ve normları benimseme eğilimindedir.

İktidarın farklı şekilleri örgüt içerisinde ideolojilerin benimsetilmesinde ve hegemonyanın yayılmasında etkilidir. Caydırıcı iktidarda, kendine boyun eğdirmeye yönelik uygulamalar vardır. Yönetici, sonuçları açısından sıkıntılı veya sorunlu durumları öne sürerek bireylerin karar alma ve fiili davranışları yerine getirme mekanizmalarını etkilemektedir. Caydırıcı iktidar bu noktada olumsuz sonuçlara gönderme yaparak, bireylerin kendisine itaatini sağlamaktadır. Ödüllendirici iktidarda tam tersi bir durum söz konusudur. Yönetici pozitif sonuçlara gönderme yaparak çalışanları yönlendirmekte ve belirli bir ödülle kendine itaat edilmesini sağlamaktadır. Her iki durumda da bilinçli bir biçimde iktidara boyun eğme söz konusudur. İkna edici iktidarda ise eğitim, bireylere özgü ve doğru gözükten şeyleri yaptıran bir araca dönüşmektedir. Burada, bireyler seçime dayalı itaatin farkında değildir. Kapitalist veya sosyalist ülkelerde, otorite ve güç odaklarının çıkarları noktasında ikna edici iktidar, ekonomik ve politik mekanizmaların işleyişinde önemli bir role sahiptir (Galbraith, 2004: 14-15). Bu açıdan iktidar şekillerinin tümü çalışanlar üzerinde olumsuz bir algıya sebebiyet vermemektedir. Yöneticiler bu iktidar biçimlerini elinde bulundurarak hegemonyasını sürdürebilmektedir. Bazı iktidarlar bunu, ılımlı bir şekilde bazıları ise katı tutum çerçevesinde yerine getirmektedir. Ödüllendirici iktidarda çalışanlar örgüte dair daha aidiyet besleyerek yöneticinin belirlediği kuralları daha çabuk benimseme eğilimindedir. Bu kuralları belirlerken herhangi bir zorbalığa maruz kalmaz. Ancak diğer taraftan çalışanlar yöneticilerin hegemonyasını kabul etmiş olmaktadır.

Rızanın Üretimi

Rıza, egemen sınıfın gücü ve iktidarına meşruiyet kazandırılmasıyla ön plana çıkmaktadır. Toplumda kabul edilen ve çoğunluğun rızasını sağlayan egemen güç, alacağı kararlarda ve hayata geçirilen uygulamalarda herhangi bir kriz yaşamamak adına varlığını ve rızasını toplum üzerinden sağlamaktadır. Hegemonyada egemen güç, sadece devlet ve siyasi aktörlerden oluşan bir yapıdan ziyade, uluslararası işletmelerin de bu güç alanının içerisinde olduğu bir yapıdır. Günümüzde uluslararası şirketlerin ulusal şirketlere göre daha fazla ekonomik güce sahip olması, bu kurumları toplumun düşüncelerini ve isteklerini yönlendiren ve kendi çıkarları doğrultusunda yeniden şekillendiren bir konuma itmektedir (Önlü, 2019: 765). Gramsci rızayı, ege-

men sınıfın kendine has dünya görüşünün ve düşünme şeklinin toplumun üyelerine kabul ettirilmesi olarak açıklar. İnsanların düşüncelerini yeniden ürettiği kurumlar arasında okul, kilise, din ve medya yer almaktadır. Bu kurumlar vasıtasıyla egemen sınıf görüşlerini ve düşüncelerini tüm topluma yaymaktadır. İnsanlar herhangi bir sorunla karşılaştıklarında kendilerine öğretildiği şekliyle yani egemen sınıfın bakış açısıyla olayları değerlendirmektedir. Bu bakış açısı insanlara doğal ve sağduyu olarak görülmektedir. Olaylara sınıfsal çıkar olarak bakan (sapkın) kişiler ise sağduyuyla düşünmektedir (Yaylagül, 2019: 112). Burada baskın grubun çıkarı herkesin çıkarı olmakta ve genele yayılmaktadır. Bir açıdan alt sınıf ve gruplar genelleyen bu ideallere kendi isteğiyle katıldıkları için rıza üretimi meydana gelmektedir (Akıner ve Küngerü, 2015: 142). İktidara göre ideoloji, insanların kendi durumlarının farkında olduğu, bu koşulları sorguladığı ve mücadele ettiği diğer bir ifadeyle karşı-hegemonya oluşturma gayretinde olduğu bir alanı temsil etmektedir. Bu nedenle toplum içerisinde yönetilenlerle yöneticiler arasında bölünmelerin kaçınılmaz olması, iktidarı elinde bulunduranların hiçbir karşıt görüşe meydan vermeyecek şekilde ilkeleri belirlemesine sebebiyet vermektedir (Sepetçi, 2021: 69).

Althusser'e göre, ideolojik aygıtlar toplumsal rızayı üretmek için kullanılır. Örgütlerde hegemonik liderlik, çalışanların yönetim ve organizasyon yapısına rıza göstermelerini sağlayarak, örgütsel yapının devamlılığını sağlar. Bu, çalışanların örgütsel hedefleri ve politikaları benimsemeleri ve içselleştirmeleri yoluyla gerçekleşir (Erdem, 2004). Egemen güçlerin iktidarlarını korumalarında çoğunluğun rızasını kazanma ve meşrulaştırma önemli bir noktadadır. Çoğunluğun çıkarı, yönetici sınıfın çıkarına uygun hale gelmektedir. Bu çıkar örtüşmesi, rızanın üretimiyle gerçekleştirilmektedir. Rızanın üretilmesinde, hegemonyaya ulaşmada, tahakküm kurma sürecinde çoğunluğun zihninin yönlendirilmesi diğer bir ifadeyle manipülasyon önemli bir noktadadır (Güler, 2018: 77). Egemen sınıfın ideoloji ve çıkarları doğrultusunda kamuoyu oluşturmada ve manipüle edilmede propaganda faaliyetleri ön plana çıkarken kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla ve yeni iletişim olanaklarının ortaya çıkmasıyla bu faaliyetler daha örtük ama bir o kadar da etkili bir görünüme ulaşmıştır. Bütün iktidar şekilleri, çoğunluğu manipüle ve ikna etme, rıza üretmede medya, halkla ilişkiler, tanıtım gibi her türlü iletişim argümanını kullanmaktadır (Öztekin ve Öztekin, 2020: 2931). Örneğin bir yönetici, örgüt içerisinde çalışanların yeni otomasyon sistemi benimsemelerini istediğinde, bu sistemin sağladığı avantajlara ve bu teknolojiye nasıl entegre olacaklarına dair tanıtıcı programlar düzenleyebilmektedir.

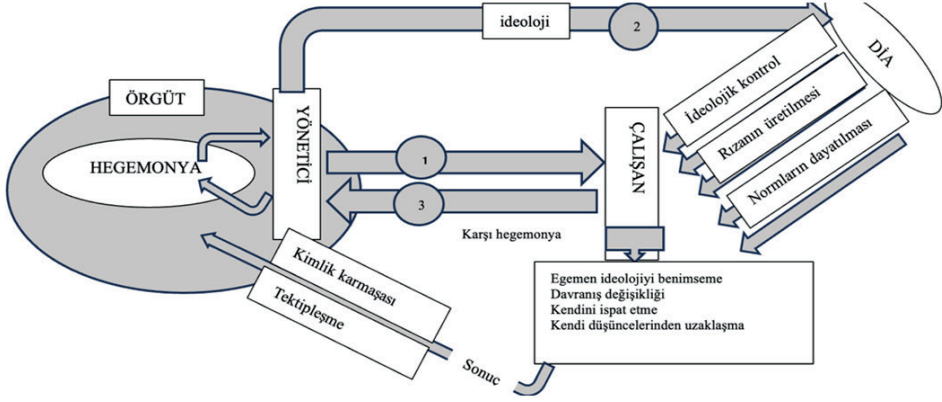
Hegemonik Güçle Mücadele: Karşı-Hegemonya

Egemen sınıfın düşüncelerinin her çağda baskın olması, zihinsel üretim araçlarının ve dağıtım kanallarının mülkiyetini ya da denetimini elinde bulundurmasının sonucudur. Bu durum, egemen sosyal grubun topluma dayattığı genel eğilimlere uygun içeriklerin geniş kitlelere ulaşmasına neden olmaktadır. Diğer düşüncelerin ise dar bir çevrede sınırlı kalmasına veya dağıtım kanallarına pek erişememesine yol açmaktadır (Çakır, 2020: 37). Hegemonya, askeri ve ekonomik güç olan yapıya; siyasi ve ideolojik güçten oluşan üstyapıya dayanmaktadır. Gramsci'ye göre üst yapının zayıf olması, üyeler arasında dağılmaya yol açmaktadır. Ancak bu sürecin sadece içeriden gerçekleştiği söylenememektedir. Dış etkenlerin de hegemonyanın ideolojisinin zayıflamasına katkısı vardır. Bunlar karşı-hegemonyadan oluşmaktadır (Ateed ve Özcan, 2023: 751). Özellikle bazı durumlarda karşı-hegemonya üst yapının kendi içerisindeki çelişkileri ve uyumsuzluklarından kaynaklanabilirken, bazı durumlarda ise sendikalar, medya, hukuk kuralları gibi birçok araç hegemonik gücün zayıflamasına yol açmaktadır. Örneğin çalışanlar haklarının yeterince sağlanmadığını düşündüklerinde grev yaparak içinde buldukları düzene karşı çıkmaktadırlar. Bu grev, medya aracılığıyla toplumun vicdanını harekete geçirebilmektedir. Dolayısıyla çalışanların içinde yaşadığı koşulları medya aracılığıyla topluma iletmesi de hegemonyanın etkisinin azalmasında önemlidir. Toplum, bireylerin haklarını gözeterek, çalışanlar üzerindeki baskının azalmasına yol açmaktadır.

Her ne kadar yöneticiler çeşitli ideolojik aygıtları kullanarak hegemonik düzeni sürdürmek istese de çalışanların karşı hegemonya oluşturmaları önemlidir. Özellikle çalışanların sendikal DİA ve medya gibi ideolojik aygıtları kullanarak haklarını savunma girişimleri örgütlerde hegemonyanın zayıflamasına neden olmaktadır. Yapılan bir çalışmada işçiler haklarını arayabilmek ve dışsal baskılara direnebilmek için sendikalar aracılığıyla kolektif eylemler yapmaktadır (Yılmaz, 2017). Sendikalar bu yönüyle, işçileri işveren karşısında güçlendirmeyi amaçlayan dayanışma örgütleridir (Artar ve Baydar, 2013: 1). Çalışanların karşı hegemonya girişimleri, benimsenen ideolojilerin sorgulanmasına ve bireylerin kendi değerlerini benimsemelerine imkân sağlamaktadır. Bu nedenle çalışanların eleştirel bir bakış açısıyla yöneticilerin hegemonyasına uygun olarak değil de kendi değer ve normlarının farkında olarak örgütte çalışmaları örgütün gelişimi açısından da önemli bir adımdır. Bu açıdan ideolojik aygıtları elinde güç olmayan kişilerin de kullanacağı görülmektedir.

Aşağıda Şekil 1’de hegemonik iktidarın sürdürülmesinde ideolojik aygıtların rolünün özetine yer verilmiştir.

Şekil 1. Hegemonyanın Sürdürülmesinde Ideolojik Aygıtların Rolü

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 1’e göre yöneticiden çalışana yönelik iki ok çalışandan yöneticiye bir ok işareti görülmektedir. Birincisi, yöneticinin çalışan üzerindeki kontrolünü vurgulamayı hedeflemektedir. İkinci ok işareti ise yöneticinin belirli bir hegemonyasını sürdürmesinde ideolojiden yararlandığını ve bunu ideolojik aygıtlarla çalışanlara benimsetmeye çalıştığını ortaya koyar. Üçüncü ok ise çalışanların yöneticinin ideolojisine karşı-hegemonya oluşturma girişimini ifade eder. Yöneticinin hegemonyasını çalışanlara iletmesinde ideolojik aygıtlar ideolojik kontrol, rızanın üretilmesi ve normların dayatılması noktalarında etkili olmuştur. Çalışanların bu aygıtları bilinçli/bilinçsiz bir şekilde algılamaları, egemen ideolojiyi benimsemelerine, ideoloji çerçevesinde davranış değiştirmelerine, kendilerini yöneticiye ispat etmeye ve kendi düşüncelerinden uzaklaşmalarına sebep olmaktadır. Bu çerçevede çalışanların ideolojiyi benimsemeleri tektipleşme ve kimlik karmaşası gibi olumsuz sonuçlar ortaya çıkarabilmektedir. Bu nedenle çalışanların eleştirel bakış açısına sahip olması önemlidir. Sadece yöneticinin dayattığı ideolojiyi benimseyen örgütlerin çeşitlilik sağlamaları ve hayatta kalmaları da zorlaşmaktadır.

Sonuç

Hegemonik iktidarın sürdürülmesinde ideolojik aygıtların rolünü incelemeye yönelik yapılan çalışmada yöneticiler eğitim, kültür, medya gibi aygıtları kullanarak çalışanlar üzerinde belirli bir kontrol gerçekleştirmektedir. İdeolojik aygıtlarla birlikte yöneticiler, kültürü benimsetme, performans kaybı aşılama, yol gösterme, örgüt için faydalı eylemleri belirleme gibi birçok

noktada çalışanları yönlendirmektedir. Bu durum her ne kadar örgüt için faydalı eylem olarak gözükse de çalışanların bir zaman sonra kuruma bağlılık hissedememelerine, özgün eser üretmemelerine sebebiyet vermektedir. Hegemonik iktidarın gücünü sürdürürken çoğu zaman baskı kullanmadığı, ılımlı yaklaşımlarının, esnek politikalarının da bu gücü sürdürmesinde önemli bir yer edindiği sonucuna ulaşılmıştır.

İdeolojik aygıtlar örgüt faaliyetlerinin her aşamasında kullanılmaktadır. Yöneticiler hegemonyasını benimsetirken ideolojik aygıtları bir araç olarak kullanmaktadır. Bu çerçevede yönetim tarzının, örgüt kültürünün, insan kaynakları uygulamalarının ve yöneticinin manipülatif hareketlerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Çalışanlar üretim hattında bulunabilmek ve kendilerini örgütte var edebilmek için tüm bu hegemonik güçle karşı karşıya gelmek ve bu gücü benimsemek durumunda kalmaktadırlar. Çalışanlar ideolojik aygıtlarla doğrudan veya dolaylı olarak karşılaşmaktadır. Dolayısıyla yöneticilerin kullandığı tüm ideolojik aygıtları çalışanlar da karşı hegemonyaya aracı olarak kullanabilmektedir. Çalışanların hukuki haklarının yanı sıra örgüt içerisinde geliştirdikleri kültür de karşı-hegemonya oluşturmalarında etkilidir. Çalışanların sendika ve medya gibi ideolojik aygıtları kullanarak karşı hegemonya oluşturma çabaları, mevcut düzenin sorgulanmasına ve daha adil örgüt yapısının oluşmasına katkı sağlayabilmektedir.

İdeolojik aygıtlar, normların benimsetilmesinde, rızanın üretilmesinde ve bürokratik kontrolde önemli bir role sahiptir. Bu ideolojik aygıtları etkili kullanan yöneticiler, amaçlarını gerçekleştirebilmektedir. Ancak yöneticilerin amaçlarını gerçekleştirebilmesi sadece kendi hegemonyasını sürdürmesini gerektirmemektedir. Örgütte düzenin sağlanması çalışanlar ve yöneticilerinin iş birliğine dayanmaktadır. Bu çerçevede çalışanların hegemonyaya karşı direnç göstermeleri örgütün gelişimi için önemlidir. Çalışanların karşı hegemonya oluşturmada birçok ideolojik aygıt etkilidir.

Çalışma neticesinde yöneticilerin, değişim süreçlerinde, genel gözüken ideolojinin yayılmasında, eleştirilen mevcut gerçekliğin değiştirilmesinde, hiyerarşinin etkili bir şekilde işlenmesinde ideolojik aygıtları etkili bir şekilde kullandığı görülmektedir. İdeolojik aygıtların sadece yöneticiler açısından fayda sağlayan bir araç olmadığı çalışanların karşı hegemonya oluşturmada da yararlandığı görülmektedir. Çalışma kapsamında ideolojik aygıtların ve hegemonyanın geniş kavram olması bu çalışmanın sınırlılıklarından biridir. Gelecek çalışmalarda, daha spesifik olarak, ideolojik aygıtlardan medya ve kültüre odaklanılarak bu ideolojik aygıtların hegemonya üzerindeki etki-

sine dair çalışmalar planlanabilir. Çalışanların karşı hegemonya oluşturma süreçlerine ve deneyimlerine dair çalışmaların planlanması örgütteki diğer çalışanlara yol göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca karşı hegemonya oluşturma stratejileri doküman analizi yapılarak incelenebilir. Dikkat edilmesi gereken hususlardan birisi de çalışanlar üzerindeki baskının fazla olması ile ilgilidir. Çalışanların karşı-hegemonya oluşturmaları önemli olsa da baskı altında bu her zaman mümkün olamamaktadır. Bu nedenle karşı-hegemonya oluşturmama nedenlerine dair başka çalışmalar yapılabilir.

Kaynaklar

- Aka, A. (2009). Antonio Gramsci ve "hegemonik okul". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(21), 329-338.
- Akiner, N., & Küngerü, A. (2015). Küresel hegemonik ideolojinin popüler tektipleştirme pratiklerine bir örnek: Selfie. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (24), 132-147.
- Alvesson, M. (1987). Organizations, culture, and ideology. *International Studies of Management & Organization*, 17(3), 4-18.
- Arrighi, G. (1993). The three hegemonies of historical capitalism. *Cambridge Studies in International Relations*, 26, 148-148.
- Artar, F. & Baydar, G. (2013). İşçi sınıfı ve karşı hegemonya: Türkiye için alternatif pedagoji ve iletişim olanakları. 13. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi. https://www.academia.edu/15921301/%C4%B0%C5%9F%C3%A7i_S%C4%B1n%C4%B1f-%C4%B1_ve_Kar%C5%9F%C4%B1_Hegemonya_T%C3%BCrkiye_i%C3%A7in_Alternatif_Pedagoji_ve_%C4%B0leti%C5%9Fim_Olanaklar%C4%B1
- Ateed, E. H., & Özcan, M.S.Ö. (2023). Theorizing the fall of hegemony: a neo-gramscian perspective. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(2), 745-758.
- Bakır, H. (2018). Neo-liberalizmin hegemonyası altında Türkiye emek piyasası. *Çalışma ve Toplum*, 3(58), 1459-1480.
- Biber, A., & Turancı, E. (2014). Toplumsal şeytan üçgeni: İktidar, hegemonya ve propaganda. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (21), 28-41.
- Blackburn, R. M., & Prandy, K. (1965). White-collar unionization: a conceptual framework. *The British journal of sociology*, 16(2), 111-122.
- Borhan, E. (2023). Eğitimin ideolojik dönüşümü: kuramsal bir değerlendirme. *Yenisey Uluslararası Dil, Edebiyat ve Eğitim Dergisi*, 3(1), 25-34.
- Çakır, M. (2020). Hegemonya ve sınıf (sızlık) bilinci. *Journal of Awareness*, 5(1), 35-64.
- Çaycı, B. (2016). Medyada gerçekliğin inşası ve toplumsal denetim. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (25), 84-96.

- Çetin, B. N. (2016). Hegemonik güç ilişkilerinin yeniden kurgulanması bağlamında amerikan şirket jeopolitiği. *İstanbul University Journal of Sociology*, 36(1), 143-173.
- El Sherbieny, D. M. (2022). Media ideologies and the factors affecting press coverage of the international events. *Journal of Political Science and International Relations*, 5(4), 104-111.
- Dural, A. B. (2012). Antonio Gramsci ve hegemonya. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(39), 309-321.
- Erdem, H. H. (2004). Althusser'in felsefesinin temel kavramları. *Kayı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 3, 37-48.
- Galbraith, J.K. (2004). İktidarın anatomisi. (R. Diker, Çev.). Hece Yayıncılık.
- Gerçek, M. (2022). Çalışanların gözünden açık ofis deneyimi: nitel bir araştırma. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 23(1), 149-163.
- Goodarzi, M., Fahimifar, A. A., & Shakeri Daryani, E. (2021). New media and ideology: a critical perspective. *Journal of Cyberspace Studies*, 5(2), 137-162.
- Gramsci, A. (1989). *Hapishane defterleri*. (K. Somer, Çev.). Onur Yayınları.
- Güler, M. (2018). Bir manipülasyon aracı olarak rızanın imalatı. *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 3(5), 75-101.
- Hall, S., Jacques, M. (1995). Yeni zamanlar. (Çev. A. Yılmaz). Ayrıntı Yayınları.
- Karaoğlan, U. (2020). İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları (kitap incelemesi). https://www.researchgate.net/publication/346930880_IDEOLOJI_VE_DEVLETIN_IDEOLOJIK_AYGITLARI_KITAP_INCELEMESI
- Kaplan, K., & Ertürk, E. (2012). Dijital çağ ve bireyin ideolojik aygıtları. *Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 2(4), 7-12.
- Kara, B. (2016). Globalleşme sonucu söylemler ve medya bağlamında ideoloji. 21. *Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 5(14), 149-161.
- Karataş, A. (2022). Hegemonya, altyapısal iktidar ve disipline edici iktidar kavramlarının devlet üzerine değerlendirmeleri. *Social Sciences Studies Journal (SSSJJournal)*, 4(23), 4316-4325.
- Kazancı, M. (2006). Althusser, ideoloji ve ideoloji ile ilgili son söz. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 24(5).
- Kirk, E., & Cruz, K. (2024). Trade union legal mobilization and consciousness. *Journal of Law and Society*, 51, S66-S82.
- Koskenniemi, M. (2004). International law and hegemony: a reconfiguration. *Cambridge Review of International Affairs*, 17(2), 197-218.
- Lewandowski, R. A. (2017). Ideological control in public and business organizations. *Nowoczesne Systemy Zarządzania*, 12(2), 17-30.
- Man, F. (2015). Akılcılık, kontrol ve hegemonya: örgütlerde emek kontrolü üzerine eleştirel bir değerlendirme. *İş Yazıları Dergisi*, (2), 45-64.

- Martin, J. L. (2015). What is ideology?. *Sociologia, Problemas e Práticas*, (77), 9-31.
- Merquior, J G. (1985). *Foucault (1. bs.)*. University of California Press.
- Mouffe, C. (2014). Hegemony and ideology in Gramsci. In *Gramsci and Marxist Theory (RLE: Gramsci)* (pp. 168-204). Routledge.
- Mumby, D. K. (1997). The problem of hegemony: Rereading Gramsci for organizational communication studies. *Western Journal of Communication (includes Communication Reports)*, 61(4), 343-375.
- Ogbor, J. O. (2001). Critical theory and the hegemony of corporate culture. *Journal of Organizational Change Management*, 14(6), 590-608.
- Önlü, M. (2019). Hegemonya kuramı çerçevesinde kurumsal sosyal sorumluluk yaklaşımına ilişkin bir değerlendirme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(3), 763-786.
- Özcan, K. (2014). Yönetimsel kontrol ve örgütsel düzen: Michel Foucault ve Zygmunt Bauman ekseninde bir tartışma. *Amme İdaresi Dergisi*, 47(2), 1-42.
- Öztekin, A., & Öztekin, H. (2020). İktidarın meşruiyeti ve rıza üretimi: Masallardan ve mitlerden kitle iletişimine toplumsal bilincin inşası. *OPUS International Journal of Society Researches*, 16(30), 2911-2940.
- Papatya, N. ve Özdemir, Ş. (2015). "Kültürel anlam üretiminde çokuluslu şirketlerin ideolojik marka iletişim aracı olarak hollywood sineması:"forrest gump" filmi- nin sinematografik imaj analizi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(2): 1-28.
- Pesqueux, Y. (2002, June). Ideology and organization. In *Developing philosophy of management-crossing frontiers* (pp. fichier-actes).
- Rosamond, B., (2024). Hegemony political science, <https://www.britannica.com/topic/hegemony>, Erişim Tarihi (20 Eylül 2024)
- Roucek, J. S. (1944). A History of the Concept of Ideology. *Journal of the History of Ideas*, 5(4), 479-488.
- Sain, K. & Zabun B. (2018, Nisan 28-30). Eğitim-ideoloji ilişkisinde ulus devletin tarihsel belirleyiciliği. 1. Uluslararası Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Sempozyumu, Antalya, Türkiye, 130-139.
- Sallach, D. L. (1974). Class domination and ideological hegemony. *The Sociological Quarterly*, 15(1), 38-50.
- Seeck, H., Sturdy, A., Boncori, A. L., & Fougère, M. (2020). Ideology in management studies. *International Journal of Management Reviews*, 22(1), 53-74.
- Sepetci, T. (2021). Potansiyel bir karşı-hegemonya alanı oluşturma aracı olarak devasa çok oyunculu çevrimiçi oyunlar. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, (34), 65-89.
- Sucu, İ. (2012). Althusser'in gözünden ideoloji ve ideolojinin bir taşıyıcısı olarak yeni medya. *Selçuk İletişim*, 7(3), 30-41.

- Taslaman, C. (2016). *Türkiye’de İslam ve küreselleşme*. Destek Yayınları
- Weiss, R. M., & Miller, L. E. (1987). The concept of ideology in organizational analysis: The sociology of knowledge or the social psychology of beliefs?. *Academy of Management Review*, 12(1), 104-116.
- Woolcock, J. A. (1985). Politics, ideology and hegemony in Gramsci’s theory. *Social and Economic Studies*, 199-210.
- Yılmaz, Ç. (2017). Özelleştirme karşıtı mücadele ve işçi sınıfı bilinci: PETKİM örneği. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 72(4), 915-943.
- Zaimoğlu, G. (2016). Hegemonya ve ideoloji bağlamında basının rolü: Zaman gazetesi’nde 17-25 Aralık öncesi ve sonrasında yayımlanan iktidarla ilgili haberlerdeki söylem değişimi üzerine bir inceleme. Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇEVRE ve İNSAN İLİŞKİLERİ: ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRME

Ramazan KAYA*

Elifime

Giriş

Kendini kuşatan dünya ile ilişki içerisinde şekillenen ve anlam kazanan insan, tarihsel süreç içerisinde bu ilişkisini geliştirmiş ve yaşadığı çağın özelliklerine göre dönüştürmüştür. İnsanın varoluşundan bu yana sahip olduğu fiziksel, sosyal ve psikolojik çevrelerle kurduğu ilişki, felsefi bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde birbirinden farklı iki temel eğilim ortaya çıkmaktadır. Bu eğilimlerden ilki, insanı temel değer ve belirleyici unsur olarak konumlandırırken; diğeri, insan dışındaki varlıkları da bu çerçeveye dâhil etmektedir. İnsan-doğa ilişkisi, ilkçağlardan itibaren süregelen köklü bir ilişkidir. İlkçağ filozoflarının doğaya bakışında egemen olma düşüncesi ön planda olmasa da, 17. yüzyılda bilimsel ilerlemelerin etkisiyle ortaya çıkan yeni doğa kavrayışı, bu ilişkiyi köklü biçimde dönüştürmüştür. Özellikle Bacon'ın *"bilmek egemen olmaktır"* ilkesi ile Descartes'ın mekanik dünya görüşü, insanı merkeze alan ve ölçünün insan olduğu bir anlayışı egemen kılmıştır. Bu paradigma, yalnızca insanın kendisini değil, çevresini algılama biçimini de değiştirerek hâkim dünya görüşü haline gelen mekanik bir doğa tasarımı beraberinde getirmiştir (Gül, 2013: 18). İnsan-doğa ilişkisi tarihsel ve felsefi bir perspektiften incelendiğinde, bu ilişkinin düşünsel temelleri ile dönüşüm süreçleri açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Özellikle modern dönemde insanı merkeze alan yaklaşımlar, doğaya yönelik bakışta paradigmatik bir kırılmaya neden olmuş; bu kırılma, çevrenin algılanma biçimini derinden ve köklü bir şekilde dönüştürmüştür.

Bu bağlamda, Antik Yunan felsefesinden beslenen Batı düşüncesinde insan, çeşitli yönleriyle parçalanmış ve kutuplaştırılmıştır. Platon'la başla-

* Arş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe Bölümü.

yan insan ruhunu bölümlere ayırma anlayışı, modern felsefede Descartes ile ruh-beden ayrımı şeklinde devam etmiş; insanın akli yönü ile akli olmayan yönü arasındaki ayırım derinleşmiştir. Bu parçalı bakış açısı, Hristiyan düşüncesinde de korunmuş ve Rönesans ile Aydınlanma hareketlerinin temel ilkelerinden biri haline gelmiştir (Gökalp, 2016: 712). Nitekim bu çerçevede, Batı medeniyetinin ruhunu şekillendirerek insan-evren, insan-toplum ve özellikle insan-çevre ilişkisini anlamlandıran temel zemin olmuştur.

İnsan-Doğa İlişkisinin Tarihsel Süreci

İlkçağ felsefesinde doğa düşünürleri, doğayı tanıma amacıyla her biri farklı bir "*arkhe*" belirlemişlerdir. Bu dönemde doğa felsefesi kapsamında insan ve doğa ilişkisi, yalnızca doğa temelli bir yaklaşımla ele alınmıştır. İnsan, çevresinde gerçekleşen olayları açıklayabilmek için doğayı gözlemlemiş ve doğanın gücünden etkilenerek tüm anlamlandırmalarında doğayı temel almıştır. İlk doğa düşünürleri özellikle "*arkhe*" sorunu üzerinde yoğunlaşmış ve dış dünyadaki varlıkları meydana getiren ilk maddeyi bulmaya çaba göstermişlerdir.

Felsefi düşünce açısından bakıldığında insan-doğa ilişkisi, kökeni ilk çağlara dayanan süreklilik arz eden bir ilişkidir. İlkçağ filozoflarının doğaya yöneliminin temelinde, doğaya egemen olma değil, onu anlama çabası yatmaktadır. Bu dönemde insan, doğayla arasına mesafe koymak yerine, onunla bütünleşmeyi tercih etmektedir. Felsefe tarihi eserlerinde çoğunlukla "doğa filozofları" olarak isimleri geçen ve "İyonya" ya da "Milet Okulu" olarak isimlendirilen ekolün filozoflarına gelince; bu filozofların ana hedeflerinin, içerisinde yaşadığımız yani görünen âlemi oluşturan ve âlemin kendisinden kaynaklandığı temel maddeyi (*arkhe*) bulmak olduğunu görülmektedir. Antik Yunan felsefesinin sorduğu ilk soru "evrenin ana maddesi nedir?" sorusu ya da daha bilinir biçimiyle *arkhe* problemidir. Yunan felsefesinin, neredeyse bir bütün olarak, doğaya yöneldiği dönemde filozoflar, doğaya ilişkin açıklamanın yine doğanın kendi içinde aranması gerektiğini düşünmüşlerdir. Bir başka deyişle, bu filozoflar doğada bir çokluk olduğunu gözlemişler ve bu çokluğu bir birliğe bağlı olarak açıklamaya çalışmışlardır. Bu nedenle, bu dönem filozoflarının özellikle *arkhe* sorunuyla ilgilendiklerini ve var olanların kendisinden meydana geldiği ilk maddeyi belirlemeye çalıştıklarını, yani ontoloji yapmaya çalıştıklarını söylenmektedir. (Külcü, 2016: 3) Bu görünen âlemin dayandığı bir temel var mıdır, varsa nedir? Bu dayanak bir madde mi, yoksa bir ilke midir? Tekil mi, yoksa çoğul mudur? Felsefe

tarihi açısından en eski sorular olarak karşımıza çıkan bu tür sorular, felsefe tarihinin temelindeki ilk tohumlar olarak kabul edilebilir. Antik Yunan filozofların kendi etraflarından başlayarak çevrelerini incelemeleri ve onun ilk maddesini aramaları ile ilgili olarak Aristoteles, *Metafizik* adlı eserinde şu sözlere yer verir: “İlk filozofların çoğu, her şeyin ilkeleri olarak yalnızca maddi yapıdaki ilkeleri göz önüne almaktaydılar. Onlara göre her şeyin kendisinden meydana geldiği, kendisinden doğup sonuçta yine kendisine döndüğü bir şey vardır. Öğe olan, şeylerin ilkesi olan budur (Aristoteles, 1996: 90).”

Antik Dönem Doğa Felsefesi, doğa ve varlık üzerine sistematik bir düşünce geliştirme çabasıyla şekillenmiştir. Günümüzde “natüralist” ya da “fizikçi” olarak adlandırılan bu filozoflar, doğayı kendi içinde işleyen bir düzen olarak kabul etmiş ve bu düzenin temel yasalarını ortaya koymaya çalışmışlardır. Pek çok yazılı kaynak, felsefenin başlangıç noktası olarak bu düşünürlerin yönelttiği sistematik soruları ve bu sorulara verdikleri yanıtları işaret etmektedir. Her ne kadar felsefe tarihi doğrudan bu doğa filozoflarıyla başlamamış olsa da, onların ortaya koyduğu sorular ve bu sorulara çözüm ararken kullandıkları yöntemler, günümüze kadar uzanan felsefi bir sürecin temelini oluşturmuştur. Bu süreçte İyonya Okulu’nun belirleyici bir rol oynadığı görülmektedir. Okulun temsilcileri arasında Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes yer almakta olup, okulun kurucusu olarak Thales kabul edilmektedir. Thales’in felsefi yaklaşımı, evrende gözlenen çokluğu tek bir ilkeye, yani *arkhe*’ye indirgemeye yöneliktir. Thales’e göre bu ilke, mitolojik öğelerden farklı olarak doğaüstü değil; doğada gözlemlenebilen “su”dur. Bu görüşle birlikte, felsefe tarihinde *arkhe* arayışı başlamış, evrenin özünü oluşturan ilk maddeye yönelik sorgulama süreci başlatılmıştır (Külcü, 2016: 1). Bu filozoflar maddi neden dışında bir neden düşünmemişlerdir. Antik dönem doğa varlık üzerine rasyonel bir düşünce geliştirme çabasıyla felsefenin temellerini atarken, “ilk ilke” veya “temel neden” etrafında şekillenen sorgulamaları, mitolojik açıklamalardan ayırarak evrenin özünü doğa yasaları üzerinden anlamaya yönelen felsefi bir geleneğin başlangıcını oluşturmaktadır.

Doğa filozoflarının evrenin kökenini açıklarken başvurdukları “su”, “apeiron” ve “hava” gibi unsurlar, çevrenin oluşumuna ilişkin ilk açıklamalar olarak değerlendirilebilir. Dikkat çekici olan husus, bu düşünürlerin çevrenin kaynağını anlamaya çalışırken doğanın kendi öğelerinden yola çıkmaları ve bu arayışı aşkın bir kaynağa başvurmadan gerçekleştirmeleridir. Bu noktada insan-çevre ilişkisi daha belirgin bir hâle gelmektedir. Bu ilişkinin anlaşılmasında Thales’in düşünceleri özel bir önem taşır. Her ne kadar

Thales'in düşüncelerinde mitolojik unsurların izleri bulunsa da, onun ilk filozof ve "felsefenin babası" olarak kabul edilmesinin temelinde, mitoslardan ziyade felsefi içerikli ve rasyonel nitelikteki fikirleri yer almaktadır. Thales, doğaya dair anlayışını gözleme ve deneylere dayandırmakta; bu deneysel bilgiyi düşünsel süreçle harmanlamaya çalışmaktadır. Ona göre değişim vardır, ancak bu değişimin temelinde değişmeyen bir öz bulunmaktadır. Suyun, tüm varlıkların temelini oluşturduğunu; farklı biçimlere girerek evrende çeşitli varlıkların meydana geldiğini ileri sürmektedir. Böylece Thales'in belirlediği *arkhe* olan su, özü itibarıyla sabit kalmakta, ancak görünüş itibarıyla farklılıklar sergilemektedir (Yardımcı, 2024: 7). Bu itibarla Thales ilk defa determinist ve indeterminist tartışmanın da fitili ateşlemektedir.

Thales'in öğrencisi Anaksimandros ise, "Evrenin başlangıcında ne vardı?", "Kozmos nasıl meydana geldi?", "Varlıklar nasıl ortaya çıktı?" gibi sorulara yanıt aramış ve görünüşteki varlıkların nasıl oluştuğuna ilişkin düşünceler geliştirmiştir (Yardımcı, 2024: 8). Milet Okulu'nun ikinci temsilcisi olan Anaksimandros, hocası Thales'in belirli bir madde olan "su"yu *arkhe* olarak kabul etmesine karşılık, daha soyut bir ilke ileri sürerek "apeiron"u, yani sınırsız olanı, evrenin temel maddesi olarak önermiştir. Apeiron kavramıyla ifade ettiği sınırsız madde, henüz güç ve özün birbirinden ayrılmadığı bir varlığı işaret etmektedir. Ona göre evrende meydana gelen tüm oluşlar sürekli bir hareketin ürünüdür ve bu hareket ilk ilkenin özünde yer almaktadır. Dolayısıyla evrende olan biten her şeyin açıklaması bu ilkenin içkin hareketi aracılığıyla kavranabilir hâle gelmektedir. Bu bağlamda Anaksimandros'un *arkhesi*, evrenin anlaşılması açısından kurucu bir işlev taşımaktadır. Yunan düşüncesinde karşıtların çatışması önemli bir yer tutmakta olup, bu düşünceyi sistematik biçimde ele almaya çalışan ilk filozof Anaksimandros'tur. Onun günümüze ulaşan tek fragmanı da karşıtlar üzerine olmuştur. Anaksimandros'a göre evrende yer alan öğelerin her birinin belirli bir yeri vardır. Karşıt olarak değerlendirilen bu dört unsur: toprak, su, hava ve ateştir. Bu unsurların hiyerarşik düzeni ise şöyledir: en altta toprak yer almakta, onu su, ardından hava ve en üstte ateş takip etmektedir (Atagül, 2018: 139-141).

Bir başka Milet Okulu'nun filozofu olan ve Anaksimandros'un öğrencisi olarak bilinen Anaksimenes, hocasından farklı olarak, *arkhe* konusunda Thales'in yaklaşımına daha yakın bir tutum sergilemiştir. Anaksimenes'e göre *arkhe*, gözlemlenebilir bir unsur olan "hava"dır (Görgeç, 2019: 515). Ona göre hava, sonsuz bir deniz gibi evreni çevreleyen, toprağı ve suyu kuşatan;

onları verimli kılan, ince ve dinamik bir maddedir. Bu nedenle hava, göklerin ve içinde barındırdığı varlıkların ortak kaynağıdır. Miletli doğa filozoflarına genel olarak bakıldığında, doğayı açıklarken temel aldıkları ilk prensibin “canlı” bir madde olduğu görülmektedir. Buradaki canlılık, arkhenin içkin bir şekilde canlılığı barındırdığı, yani kendiliğinden etkin bir yapıya sahip olduğu anlamına gelmektedir.

Antik Yunan’ın en büyük filozoflarından olan Sokrates daha çok ilgisini insana yöneltmiş ve doğa felsefesi ile neredeyse hiç ilgilenmemiştir (Aster, 2005: 179). Sokrates’in öğrencisi olan Platon’da doğa bilgisinin kesin bilgi olmayacağı için duyuyla kavranılan dünyayı oluş ve bozuluşun yeri olarak tanımlamaktadır (Gökberk, 2011: 65). Aristoteles, doğa kavramını temel bir ayırım üzerinden ele alarak varlıkları doğal olarak var olanlar ve doğal olarak var olmayanlar şeklinde sınıflandırmıştır. Doğal varlıklar arasında hayvanlar ve bunların organları, bitkiler ile temel elementler—toprak, su, ateş—yer almakta ve bunların varlığı doğaları gereği mevcuttur. Doğal olanı doğal olmayandan ayıran belirleyici unsur ise, bu varlıkların kendi içsel doğalarına uygun olarak sergilediği hareket ve değişim, yani devinim ilkesidir. Aristoteles’in fizik anlayışı, gökyüzü ve yeryüzü cisimleri arasında özsel bir ayırım olduğu görüşü üzerine temellenmektedir. Bu anlayışa göre, gökyüzü cisimleri kalıcı, yetkin ve sonsuz nitelik taşıırken; yeryüzü cisimleri gelip geçici, sonlu ve mükemmellikten uzaktır. Her varlık, doğal konumuna ulaşıncaya dek hareket hâlinindedir ve bu noktaya ulaştığında durarak nihai durumuna erişmiş olur. Gökyüzüne ait olan maddeler, bu üstün doğaları gereği yukarıya, yani göğe doğru hareket ederken; yeryüzüne ait maddeler ağır oldukları için aşağıya, yani yere doğru yönelmektedir (Kahveci, 2023: 11). Aristoteles’in fizik anlayışının gökyüzü ve yeryüzü arasında ontolojik bir hiyerarşi kurmakta, yeryüzündeki cisimlere geçici ve kusurlu bir doğa atfedilmektedir.

Orta Çağ ise, doğadan ve deneyden bağımsız, kopuk bir bilgi arayışını benimseyerek doğa nesnelерinin bilgisini araştırmaya gerek duymamıştır. Bu dönemde, hazır olarak kabul edilen doğa ve evren bilgisi, otoriteye duyulan aşırı inançla benimsenmiş ve bu dışındaki bilgi arayışları önemsenmemiştir. Çünkü insan aklı, doğrudan doğru bilgiye erişebilen bir yeti olarak kabul edilmiş; doğaya ve nesnelere bakmaya ihtiyaç görülmemiştir. Manevi, dinsel ve Tanrı faktörünün ağırlık kazandığı Orta Çağ’da amaç, dinsel motifleri akılla açıklamak olmuş; başka bir ifadeyle, akli inanç doğrularına uyarlamak temel görev sayılmıştır. Bu sebeple Orta Çağ düşünürlerinde ön planda

olan görüş “anlamak için inanmak” olmuştur. Doğa ise bu bağlamda, Orta Çağ insanı için güvenilir ve anlaşılması güç bir alan olarak görülmüştür (Kahveci, 2023: 13). İkincil ve değersiz bir konuma itilen doğa araştırma ve üzerine düşünülmesi gereken bir konu olmaktan çıkmaktadır.

Orta Çağ felsefesi bağlamında değerlendirildiğinde, doğa, bilinen değerler hiyerarşisinin en alt basamağında yer almaktadır. Bu dönem anlayışına göre doğa, üzerinde düşünmeye ve incelemeye değer bir alan olarak kabul edilmemektedir. Doğa, bilgi edinme kaynağı olma vasfına sahip görülmemekte; gözlem veya deney, bilgi üretimi için gerekli sayılmamaktadır. Zira insan akli, doğrudan ve herhangi bir araca ihtiyaç duymaksızın, doğruları kendi başına üretebilecek bir yetiye sahip olduğu görüşü hakimdir. Bu anlayış çerçevesinde, hazır ve yüce bir bilgi kaynağı olarak görülen kutsal metinler, tüm bilgi ihtiyacını karşılamaktadır. Evrenin anlaşılması için yenden bir araştırmaya gerek duyulmaz; zira doğa ve evren hakkında önceden belirlenmiş, sabit ve değişmez bir model hâlihazırda mevcuttur. Bu model, Aristoteles’in fizik anlayışı, Batlamyus’un astronomik görüşleri ve kutsal kitaptan alınan metafizik tasarımların birleşiminden oluşan Orta Çağ’ın hazır doğa tablosunu temsil etmektedir (Kahveci, 2023: 11). Bu dönemde otorite ve inanca dayalı epistemolojik yaklaşım benimsenirken doğa araştırmaları geri plana atılarak doğa Tanrı’nın yarattığı bir düzenin arka planına çekilmiştir. Bu düşünsel yönelim insan-doğa ilişkisinde bir mesafe oluşmasına zemin hazırlamış, doğa artık anlamın öznesi değil, Tanrısal düzenin edilgin bir arka planı olarak konumlanmıştır.

Tarihsel Süreçteki Kopuş

İnsan ile doğa arasındaki ilişki, kökeni İlkçağlara dayanan köklü bir etkileşimdir. İlkçağ düşünürlerinin doğaya egemen olma fikrine sahip olmasına karşın, 17. yüzyılda bilimsel gelişmelerin etkisiyle şekillenen yeni doğa tasavvuru —özellikle Bacon’ın “*bilmek egemen olmaktır*” anlayışı ve Descartes’in mekanik evren modeli— insanı merkeze yerleştiren bir paradigma oluşturmuştur. Bu yaklaşım, bireyin hem kendini hem de çevresini kavrayış biçiminde köklü bir dönüşüme yol açarak mekanik bir doğa anlayışının hâkim hale gelmesine neden olmuştur (Gül, 2013: 18). Bu anlayış, insanı merkeze alarak ölçüyü insana bağlamakta ve insanın kendisini ve çevresini algılama biçimini kökten değiştirmektedir. Böylece doğa-merkezli dünya görüşünün yerini insan-merkezli, mekanik bir çevre anlayışı almaktadır. İnsan-merkezli çevre yaklaşımları, insanı merkeze yerleştirerek onu doğanın

efendisi olarak konumlandırılan bir bakış açısı sunmaktadır. Bu yaklaşımlarda öncelik insanın ihtiyaçlarına verilmekte, insan adeta çevrenin ölçüsü olarak kabul edilmektedir. Bu düşünsel zemin, çevre sorunlarının merkezine insanı yerleştirmektedir. Zira “insan doğanın efendisidir” anlayışı, doğaya karşı egemenlik kurulmasına, kapitalist üretim mantığı çerçevesinde doğanın acımasızca sömürülmesine olanak tanımaktadır. (Bilgili, 2017: 508).

Aydınlanma felsefesi, insanı tüm canlıların üstünde gören bir konumlandırma ile çevreye yaklaşmış, bu durum ise insanın doğayla ilişkisini yalnızca çıkar ilişkisine indirgemesine neden olmuştur. 18. yüzyılın modern endüstri toplumlarında, insan akli mutlak bilgi kaynağı olarak kabul edilmiş; çevre ise insanın hizmetinde bir araç ya da nesne olarak değerlendirilmiştir (Demir, 2000: 147). Modern çağın çevreye etkide bulunan en önemli felsefi yaklaşımı, insan-merkezli çevre anlayışıdır. Doğayı kontrol altına alma fikrine dayanan bu anlayış, Aydınlanma düşüncesiyle birlikte şekillenmiş ve çevreyle kurulan ilişkinin doğayla uyum yerine, onun üzerinde tahakküm kurma şeklinde gelişmesine yol açmıştır (Bilgili, 2017: 509). İnsanı merkeze alan ve yalnızca onun ihtiyaçları doğrultusunda şekillenen bir dünya tasarımı, kuşkusuz insanın doğanın efendisi konumuna yükselmesine neden olmaktadır. Bu yaklaşıma insanın iktidar mücadelesi de eklendiğinde, doğayı her yönüyle kontrol etme gücü artmakta; bu kontrol zamanla sömürüye, sömürü ise ne yazık ki günümüzde insanın varlık sebebi hâline gelmektedir. Bu süreç, insanın etik değerlerden uzaklaşmasına ve hem kendisine hem de doğaya karşı acımasız ve insafsız bir tutum geliştirmesine yol açmaktadır. Teknolojik ilerlemeyi en üst düzeyde gerçekleştiren insan, bu başarısını insan-doğa ilişkisini düzenleme konusunda gösterememekte; bunun sonucunda tüketime yönlendirilen ve her şeyin talan edildiği bir toplumsal yapı inşa edilmektedir (Gül, 2013: 18).

İnsan ile çevre arasındaki ilişki, Descartes öncesi döneme kadar görece de olsa işlevsel bir yapı arz etmektedir. Ancak Descartes sonrası dönemde, insanın doğaya egemen olma düşüncesinin yaygınlaşmasıyla birlikte bu ilişki, insanın belirleyiciliğinde gelişen nedensel bir niteliğe bürünmektedir. Bu dönemde Bacon için doğaya egemenlik, insanın dinsel bir yükümlülüğü; Descartes'e göre ise insan için doğal ve uygun bir amaç olarak görülmektedir (Aydınlı ve Çiftçi, 2012: 17-18). Dünya görüşündeki bu değişim, doğa aleyhine bir dönüşüm niteliği taşımakta; söz konusu dönüşüm, Descartes ve Newton ile başlatılıp yine onlar tarafından tamamlanmaktadır (Ceylan, 2024: 181-182). Descartes, canlı organizmaları basit mekanizmalar olarak de-

ğerlendirmekte; insanı ise işleyen bir makine şeklinde tanımlamaktadır. O, şüpheciliği, analitik yöntemi ve tümdengeliyi savunurken, modern pozitivist bilimin şekillenmesinde etkili olan Bacon ise tümevarım yöntemini benimsemekte (Görmez, 2007: 21), doğa yasalarının bilinebilir olduğunu ve bu yasalara uyularak doğaya egemen olunabileceğini savunmaktadır. Bacon'un tümevarıma dayalı bilim anlayışı, insan-çevre ilişkisi bağlamında değerlendirildiğinde, çevre açısından bazı sakıncalı yönler taşımaktadır. Bu bağlamda çevre, yalnızca insanlara hizmet etmek için var olan bir unsur olarak görülmektedir. Bacon'un çevreye yönelik tutumu, bilim insanlarının doğanın sırlarını ortaya çıkarmak için onu adeta işkenceye tabi tutmalarını meşruşturmaktadır (Aydın ve Çiftçi, 2012: 18). Bacon, doğa yasalarının tanınıp pozitif bir perspektifle değerlendirildiğinde doğaya hâkim olunabileceğini savunmaktadır. Ona göre doğayı tanımak, insanın ona egemen olmasını, onu yönetmesini ve kendi yaşamına hizmet edecek biçimde kullanmasını mümkün kılmaktadır. Bacon açısından nihai amaç, insanın evren üzerindeki hâkimiyet alanını genişletmek, yaşamın zorluklarını aşmak ve doğaya boyun eğdirmektir (Bilgili, 2017: 508). İnsan-merkezci dünya görüşünün felsefi temellerine bakıldığında, daha önce de belirtildiği üzere bu anlayışın Bacon ile başlayıp Descartes ile geliştiği ve Kant'la birlikte zirveye ulaşarak modern felsefede kökleştiği görülmektedir. Bacon, asli günaha atıfta bulunarak insanın bu ilk günah sonucunda kaybettiği epistemolojik yeteneğini, bilimsel yöntemler aracılığıyla yeniden kazanabileceğini öne sürmektedir. Ona göre, insan bu yeniden kazanılan yeti sayesinde doğa üzerindeki egemenliğini tesis edebilmektedir. Bu bağlamda bilginin amacı, doğaya egemen olmaktır. Rönesans'la birlikte Avrupa insanı, iman çağına ait cenneti yitirerek tüm dikkatini yeni bir doğa tasavvuruna, yani tabii biçimler dünyasına yöneltmektedir. Ancak bu yeni doğa, semavi bir gerçekliğin tezahüründen giderek uzaklaşan bir yapı arz etmektedir. Rönesans insanı, Orta Çağ'ın insan anlayışından farklı olarak bütünüyle salt insandır; bu anlamda, yalnızca dünyaya bağlı ve ona ait bir varlıktır. Kartezyen felsefenin etkisiyle insan, ontolojik bütünlüğünden koparılarak yalnızca epistemolojik bir varlık düzeyine indirgenmiş, bilgi ise fayda eksenine oturtulmaktadır. Bu anlayış, insanı yalnızca dünya nimetlerini sömürüp kullanan bir varlık hâline getirmektedir. Fransız İhtilali ile ivme kazanan ve dikkati deneysel bilimlere çeviren mekanik bilim anlayışı, daha önceki doğa tasavvurunun izlerini neredeyse bütünüyle silmektedir. Yeni bilim anlayışının etkisiyle doğa, insan için hâkim olunması gereken bir nesneye; insanın hizmetine sunulan bir araca dönüşmektedir. (Eren, 2015: 443). Bu yaklaşım, maddi ilerleme düşüncesi ile kâr güdüsüne

dayalı kapitalist sistemin doğaya karşı olan tutumunu açıklayıcı niteliktedir. Ancak, mekanik bir evren anlayışı, doğaya egemenlik ideali ve yüksek tahrip gücüne sahip teknolojik araçlar olmasaydı, endüstri toplumu doğada bu denli bir yıkım gerçekleştiremeyebilirdi. Bu ölçekte bir tahribatın mümkün olabilmesi, yalnızca uygun bir dünya görüşüyle değil; aynı zamanda, insanın doğaya müdahalesine imkân sağlayacak güçte etkin araçlara sahip olmasıyla mümkündür. Modern endüstri toplumu, bu etkin araçları, pozitivist bilim anlayışı ve bu anlayışa dayanan teknoloji vasıtasıyla elde etmektedir (Aydın ve Çiftçi, 2012: 18).

Sanayi Devrimi'yle birlikte başlayan dönemde, doğal kaynakların kontrolsüz biçimde kullanımı hızla artmakta ve özellikle yoğun sanayileşmenin yaşandığı bölgelerde ekolojik tahribat gözle görülür bir boyuta ulaşmaktadır. Günümüzde iklim değişikliği başta olmak üzere pek çok çevre sorununun temelinde insan etkisinin belirleyici olduğu genel kabul görmektedir. Modern endüstri çağında insan-çevre ilişkisine egemen olan temel düşünce, insanın doğayı tüketerek kendi varlığını da sona erdirdiği yönündedir. Avcı-toplayıcı dönemde ve Endüstri Devrimi öncesindeki tarım toplumlarında insan, doğa karşısında korunmaya muhtaç bir konumdayken; modern endüstri toplumunda doğa, insan karşısında korunması gereken bir unsur hâline gelmektedir. Bu dönüşüm, Sosyal Darwinizm'in de etkisiyle çevrenin, doğal kaynakların ve hatta insanların sömürülmesini olağan karşılayan bir anlayışla birleşmektedir. Bu bağlamda çevrenin ve doğanın, sonuçları ne olursa olsun işletilmesi, kaynaklarının tüketilmesi ve zenginliklerinin yok edilmesi zorunlu bir pratik olarak değerlendirilmekte; klasik iktisat teorisi de bu varsayım üzerine inşa edilmektedir. Özellikle hava ve su gibi çevresel değerlerin "serbest mal" olarak tanımlanması, onların üretim sürecinde herhangi bir ekonomik değer taşımadığı yönündeki yaygın anlayışı beslemektedir. Özellikle 19. yüzyıl, bilimin ve teknolojinin hızla geliştiği, insanın ise çevreyi denetleyebilen yegâne güç olarak kendisini konumlandığı bir dönem olmaktadır. Bu gelişmelerin doğal bir sonucu olarak da çevre, geçmiş dönemlere kıyasla çok daha yoğun ve geri dönülmesi zor biçimde tahrip edilmektedir (Özerkmen, 2002: 171).

Bir zamanlar Condorcet'nin insanın ilerlemesini ve özgürleşmesini sağlayacak yegâne yol olarak gösterdiği bilim ve teknoloji, bugün geldiği noktada insanı özgürleştirmekten ziyade köleleştirmektedir. Artık bilim ve teknoloji olmadan neredeyse hiçbir şey yapılamaz duruma gelmektedir. Günümüzde, seri üretimin ve seri tüketimin egemenliği altında yeni yaşam

alışkanlıkları ve değer sistemleri şekillenmiş durumdadır (Aysenever, 2003, 67). Teknoloji soyut düzeyde incelendiğinde tarafsız bir olgu izlenimi verse de, pratikte kullanıma girdiği anda toplumsal dinamikler tarafından şekillenmeye başlar; bu nedenle tarafsız değildir. Teknolojinin ahlaki bakımdan tarafsız olduğu yönündeki görüş ise, teknolojinin kendisi ile onun kullanım biçimi arasındaki kurulan yapay bir ayırmadan kaynaklanmaktadır (Davis, 1981: 46-47). Bu nedenle uygulamaya geçilen her teknoloji, kaçınılmaz olarak ahlaki meselelerin ortaya çıkmasına yol açmakta ve bu meselelerin üzerinde belirleyici bir etki oluşturmaktadır (Freund ve Martin, 1996: 243). Bu noktada, teknolojinin yalnızca bir araç değil, aynı zamanda insan-doğa ilişkisini ve toplumsal değerleri şekillendiren güçlü bir etken olduğu açıktır. Dolayısıyla, çevre sorunlarını yalnızca teknik düzeyde ele almak yeterli değildir; bu sorunların etik boyutunu da dikkate almak gerekmektedir. İnsan ile doğa arasındaki ilişkinin niteliğini yeniden düşünmeyi zorunlu kılan bu durum, çevre etiği tartışmalarını günümüzün en kritik felsefi ve pratik meselelerinden biri haline getirmektedir. Bu bağlamda, çevre etiği kavramı, insan eylemlerinin ekosistem üzerindeki etkilerini değerlendirmek ve bu etkilere yön verecek ahlaki ilkeleri tartışmak açısından önem kazanmaktadır.

Çevre Etiği

Çevre etiği, felsefede insanlığın çevre ve çevrenin insan dışı unsurlarıyla olan ahlaki ilişkisini, ayrıca çevrenin değerini ve ahlaki statüsünü inceleyen bir disiplindir. 1970'lerin başında çevre etiği felsefenin yeni bir alt disiplini olarak ortaya çıktığında, geleneksel insan merkezilik anlayışına meydan okumuştur. İlk olarak, insanlığın dünyadaki diğer türlere göre ahlaki üstünlüğü varsayımını sorgulamaktadır. İkinci olarak, doğal çevreye ve onun insan dışı içeriğine içsel değer atfetmek için rasyonel argümanların olasılığını araştırmaktadır. Bununla birlikte, bu alanda çalışan bazı teorisyenlerin, yeni, insan merkezli olmayan teoriler geliştirmeye gerek görmedikleri belirtilmelidir. Bunun yerine, aydınlanmış insan merkeziliği (veya belki de daha uygun bir ifadeyle, ihtiyatlı insan merkeziliği) olarak adlandırılacak bir yaklaşımı savunmaktadırlar. Kısaca, bu görüş, çevreye karşı tüm ahlaki yükümlülüklerimizin, çevrede yaşayan insanlara karşı doğrudan yükümlülüklerimizden kaynaklandığıdır. Onlara göre, çevre etiğinin pratik amacı, dünya çevresini korumayı ve çevresel bozulmayı gidermeyi amaçlayan sosyal politikalar için ahlaki gerekçeler sağlamaktır (Brennan and Lo, 2024).

Çevre etiği bu doğrultuda büyük bir öneme sahiptir. Zira çevre etiği, insanın çevreye karşı sorumluluklarının ele alındığı ve doğal çevrenin sahip olduğu değerlerin sorgulandığı bir alan olarak değerlendirilmektedir. Buradaki temel sorun, insanın çevreye yönelik bakış açısının arka planında yatan zihniyettir. Bu zihinsel arka plan, çevreye olan yaklaşımımızın herhangi bir çıkar ilişkisine dayanıp dayanmadığının sorgulandığı bir kaynak olarak da değerlendirilebilir. Çevre etiği, bu bağlamda, köken itibarıyla söz konusu kaynağın rasyonel ve çevre merkezli biçimde harekete geçirildiği bir anlayışın karşılığı olarak kabul edilmektedir. Çevre etiğinde asıl sorun, çevrenin yalnızca insan ihtiyaçlarını karşılama ötesinde, kendine özgü bir değere sahip olup olmadığının irdelenmesidir (Gül, 2013: 20). Bu çerçevede çevre etiği, insan-merkezli düşünce kalıplarının sorgulanmasına olanak tanıyan eleştirel bir zemin sunmaktadır. Doğanın yalnızca bir araç ya da kaynak olarak değil, kendi başına değeri olan bir varlık olarak ele alınması, çevreyle kurulan ilişkinin niteliğini köklü biçimde dönüştürme potansiyeline sahiptir. Bu yaklaşım, çevre sorunlarının teknik veya hukuksal düzenlemelerle sınırlı bir şekilde ele alınmasının yetersizliğini ortaya koyarak, ahlaki sorumluluk bilincinin ekolojik denge açısından merkezi bir rol oynadığını vurgulamaktadır. Dolayısıyla çevre etiği, yalnızca bireysel davranışlara değil, aynı zamanda toplumsal, kültürel ve politik düzeydeki karar süreçlerine yön verebilecek felsefi bir temeli temsil etmektedir.

Çevreye ilişkin değer, erek ve amaçların somut bir ahlâk anlayışı içerisinde ele alınması, insanın eylemlerinin ve özerkliğinin sınırlarını kavraması açısından belirleyicidir. Bu sınırlar, doğanın kendisi tarafından çizilmiştir; zira doğal kaynaklar sonsuz ve sınırsız değildir ve üzerinde gerçekleşen tahribatın onarımı ya da yenilenmesi, oldukça uzun zaman dilimlerine bağlıdır. Bu bağlamda, çevre ahlâkı tıpkı çevre bilinci gibi, doğanın yapısından ve insan faaliyetlerinden beslenmektedir. Doğayı kendisinden kopuk bir nesne, yalnızca bir meta olarak görmesi, insanın çevreyle olan ilişkisinde kendisine yüklenen sorumlulukları göz ardı ederek bu ilişkiyi yalnızca bir ayrıcalık olarak değerlendirmesine neden olmaktadır. Böyle bir yaklaşım, çevreyle kurulan ilişkiyi yalnızca ekonomik düzeyde, dar kapsamlı bir çerçeveye indirgemektedir. İnsan-çevre etkileşimine ekonomik temelli bu indirgemeci bakış açısı, ekonomik değer taşımayan ancak sağlıklı bir yaşam için vazgeçilmez olan unsurları sistemin dışında bırakma eğilimi göstermektedir. Oysa doğa da kendi içsel işleyişiyle bir ekonomik sistem barındırır ve bu sistem, insanın çevresiyle kurduğu ilişkiden bağımsız olarak düşünülemez. İnsanın yürüttüğü tüm faaliyetlerde, doğanın bu içsel işleyişi destekleyici bir işlev

üstlenmektedir (Turan, 1980: 39). Bu çerçevede çevreye yönelik etik bir yaklaşım, insanın doğa üzerindeki müdahalesinin sınırlarını rasyonel ve ahlâki temellere dayandırarak ekolojik dengenin korunmasına katkı sunmaktadır. Çevreyi yalnızca ekonomik bir değer sistemi üzerinden okumak, onun çok katmanlı ve kendi içinde işleyen düzenini göz ardı etmek anlamına gelmektedir. Oysa doğa, ekonomik değeri ölçülemeyen ancak yaşamın sürdürülebilirliği açısından hayati öneme sahip ekolojik hizmetler sunmaktadır. Bu nedenle çevre etiği, insan eylemlerinin yalnızca bugünkü yarar temelinde değil, uzun vadeli ekolojik sonuçlar bağlamında da değerlendirilmesini zorunlu kılar. Böyle bir yaklaşım, insanın çevreye yönelik sorumluluk bilincini güçlendirirken, ekonomik çıkar odaklı indirgemeci bakış açılarının da eleştirel bir zeminde yeniden tartışılmasını mümkün kılmaktadır.

İnsanların çevreye dair değerlere karşı sorumlulukları; dinî, ahlâki ya da hukuki normlar çerçevesinde değerlendirilmekte ve bireyin ne yapması gerektiği ya da nelerden kaçınması gerektiği bu normatif sistemler aracılığıyla belirlenmektedir. Bir başka deyişle, birey; aşkın bir otoriteye, kendi vicdanına ya da akıl ötesi bir hükme karşı sorumluluk taşımaktadır. Bu sorumlulukların ihlali ise, ilgili alana özgü yaptırımlarla karşılık bulmaktadır (Birden, 2016: 7). Ahlâk sistemlerinin çevresel değerlere yönelik değerlendirmelerine bakıldığında, günümüzde çevrenin ciddi ölçüde bozulduğu ve kirlendiği açıktır. Ekolojik dengelerin sarsılması, doğrudan insan sağlığına etki edecek boyutlara ulaşmaktadır. Bu çerçevede insan, çevrenin dışında duran bir hâkim değil; ekosistem içerisinde belirli bir konuma sahip, canlı ve doğal bir varlık olarak değerlendirilmelidir. Bu nedenle insan, doğaya ege-men bir sahip gibi değil; gelecek nesillere devredilecek bir emaneti taşıyan sorumlu bir aktör olarak hareket etmek zorundadır (Göz, 2011: 98). Bu bağlamda çevreye yönelik sorumluluk anlayışı, yalnızca bireysel etik tercihlerle sınırlı kalmamakta; aynı zamanda kolektif bir bilinç ve ortak bir değerler sisteminin inşasını da gerekli kılmaktadır. İnsan-doğa ilişkisinin yeniden tanımlanması, insanın doğa üzerindeki tahakkümcü konumundan vazgeçerek ekolojik bütünlük içinde kendine yer açmasını zorunlu hâle getirmektedir. Böyle bir dönüşüm, çevreye yönelik sorumluluğun salt normatif bir yükümlülük olmaktan çıkarılıp varoluşsal bir bilinç düzeyine taşınmasını da beraberinde getirmektedir. Bu sayede insan, ekosistemin bir parçası olduğunu kavrayarak doğaya karşı daha bütüncül, adil ve sürdürülebilir bir yaklaşım geliştirebilmektedir.

Uluslararası Bir Gündem: Çevre Sorunu

Çevre sorunlarının uluslararası gündemde yer bulması ise 1970’li yıllarla birlikte gerçekleşmiştir. Bu dönemde “büyümenin sınırları” ve “nüfus patlaması” gibi meseleler ön plana çıkarken, takip eden on yıllarda asit yağmurları, nükleer kazalar ve iklim değişiklikleri gibi çevresel krizler küresel düzeyde ciddi endişelere neden olmuştur. Bu endişeler, giderek “sürdürülebilirlik” kavramı çerçevesinde ele alınmaya başlanmıştır. Kavram, özünde ekonomik kalkınma ile çevre arasında artan çatışmayı vurgulamakta ve bu iki alanın birbiriyle dengeli bir şekilde ele alınması gerektiğine işaret etmektedir (Ensarioğlu, 2020: 228).

1970’li yıllarda ortaya çıkan post-endüstriyel toplum yapısı ise, endüstri toplumunun doğaya verdiği zararların giderilmesi ve ekonomik faaliyetlerin çevreye duyarlı bir anlayışla sürdürülmesi gerekliliğini gündeme getirmiştir. Bu dönemde, doğanın sınırsız bir kaynak olmadığı, insanların yalnızca kâr amacıyla doğayı sınırsızca sömüremeyeceği fikri yaygınlaşmıştır. Nitekim, 18. yüzyıldan 1970’lere kadar ekonomik büyüme ve kalkınma süreçlerinde çevresel kaygılar büyük ölçüde göz ardı edilmiş, ancak post-endüstriyel dönemde sürdürülebilirlik anlayışı ön plana çıkarak çevrenin de bu süreçlerde hesaba katılması gerektiği fikri ağırlık kazanmıştır. Böylece büyümenin yalnızca ekonomik göstergelerle değil, çevresel sürdürülebilirlikle de ölçülmesi gerektiği fikri yaygınlık kazanmıştır. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, 1970’lerin post-endüstriyel toplumlarında “bolluk çağı”na yönelik iyimserlik sona ermiş; büyümenin doğal sınırları görünür hâle gelmiş ve geniş ölçekli ekolojik krizler baş göstermeye başlamıştır. Doğal felaketlerin, insan toplumlarının ekosistem üzerinde yarattığı tahribatın doğrudan bir sonucu olduğuna ilişkin bulgular kesinlik kazanmış; bunun neticesinde modern dönemin, “insanın fiziksel çevreye bağımlı olmadan yaşayabileceği” ve “biyofiziksel çevrenin insan yaşamı üzerinde etkisiz olduğu” varsayımına dayanan “insanın istisnallığı paradigması” geçerliliğini yitirmiştir. Bu paradigmaya karşı geliştirilen eleştiriler, insanın çevreden bağımsız bir varlık olmadığını; insan topluluklarının ekosistemle sıkı bir bağ içerisinde varlıklarını sürdürebileceğini ortaya koymuştur. Böylece yeni bir paradigma arayışı gündeme gelmiş, insan-merkezli çevre anlayışının yerine doğa-merkezli bir anlayışın benimsenmesi zorunluluğu doğmuştur. Bu doğrultuda çevreye yalnızca insanın ihtiyaçları bağlamında değil; insanla çevreyi birlikte, “ekolojik bütünlük” veya sistem bütünlüğü içerisinde değerlendiren yaklaşımlar ön plana çıkmıştır. Modern dönemin “insanın istisnallığı paradigması”nın yerini alan “yeni ekolojik paradigma”,

insan eylemlerinin yalnızca toplumsal değil, aynı zamanda biyofiziksel çevre tarafından da şekillendirildiğini vurgulamakta; toplumsal büyümenin sınırsız olmadığı fikrini kabul etmekte ve insan toplumlarının ekosisteme olan bağımlılığını temellendirmektedir (Özerkmen, 2002: 180-183).

Ekolojik düşüncenin siyasal bir akıma dönüşmesi ise, 20. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Bu düşünsel dönüşümün temellerinde Marx'ın önemli bir etkisi olduğu kabul edilmektedir (Görmez, 2007: 66). Marx, "*insan doğa olmaksızın hiçbir şey meydana getiremez*" ifadesiyle doğanın üretim süreçlerindeki belirleyici rolüne işaret etmekte; doğayı, insan bedeninin ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirmektedir (Capra, 2009: 243). Gerçekte insanların temel amacı ya da niyeti, dünyanın ekolojik dengesini bozmak ya da yaşadığı gezegeni yaşanmaz kılmak değildir. Ancak insan faaliyetlerinin sonucu olarak dünya, denge kaybı ve yaşanabilirlik sorunlarıyla karşı karşıya kalmaktadır. Ekolojik dengeyi bozan bu faaliyetlerin başında; yoğun enerji kullanımı, ormanlık ve tarımsal alanların yok edilmesi, bazı maddelerin doğada aşırı yoğunlaştırılması, doğada bulunmayan yapay maddelerin üretilmesi ve yoğun yapay gübre kullanımı gibi uygulamalar gelmektedir. Bu tür faaliyetler, doğanın kendi kendini temizleme kapasitesinin azalmasına yol açmakta ve çevresel sorunların artmasına sebebiyet vermektedir (Eren, 2015: 441).

Günümüzde, çevreye verilen zararın niteliksel ve niceliksel olarak ulaştığı küresel boyut, küreselleşmenin yapısal sorunlarıyla birleşerek iklim değişikliği ve buna bağlı çevresel sorunlara neden olmaktadır. Bu sorunlar, insanlığın mevcut ve gelecekteki yaşam temellerini tehdit ettiği sürece "küresel" nitelik taşımaya devam etmektedir. Çevrenin ortak bir kamu malı olması nedeniyle hiçbir ülke, çevre sorunlarının kendi sınırları dışında olduğunu iddia edemez ve etmemelidir. Sanayileşme süreci sonunda ortaya çıkan bu durum, gelişmiş ülke ekonomilerinin çevreyi yalnızca bir üretim faktörü olarak görmeleri ve çevresel sorunların çözümünde yeterli sorumluluk üstlenmemeleri nedeniyle daha da ağırlaşmaktadır (Özcan, 2022: 431). Dolayısıyla her ülke ve her devlet, çevresel duyarlılığı dikkate almalı ve gelecek nesiller için sorumluluk üstlenmelidir.

İnsanın geliştirmiş olduğu yaşam teknikleri ve bu tekniklere bağlı olarak çevresini yeniden düzenlemesi, onun doğal yaşam alanının dışında yeni bir yaşam alanı oluşturmasına aracılık etmektedir. Bu durum, insanın kültürel gelişimi sonucunda kendisini doğal çevrenin dışına taşımasına yol açarken, aynı zamanda doğanın dengesini değiştiren bir unsur hâline gelmesine ne-

den olmaktadır. Öncelikli olarak, insan kendisini doğal besin zincirinin dışına çıkarmaktadır. Zira artık yalnızca çevresinde bulduklarıyla yetinmeyen; bunun yanı sıra farklı coğrafyalardaki canlıları da tüketen ve kendi ihtiyaçları doğrultusunda üretim yapabilen bir varlık hâline gelmektedir. Ancak insan, üretimin her yeni aşamasında, geliştirdiği her yeni teknolojik araç ve teknik uygulamayla birlikte bir ya da birkaç canlı türünün yeryüzünden yok olmasına yol açmaktadır. Buna karşılık, kendi türünün nüfusunu hızla arttırmakta ve bu artıştan kaynaklanan tüketim sorununu yalnızca teknik güç kullanımıyla çözebilmektedir. Bu süreç, teknik gücün bir zorunluluk hâline almasına neden olmakta; bu durum da insanı, kendi yarattığı araçların ve makinelerin bir parçası hâline getirerek üretimin yalnızca bir aracı durumuna düşürmektedir. Böylece insan, her şey gibi kendisinin de metalaştığı bir düzene dâhil olmaktadır (Aysenever, 2003: 63-64). Bu durum, insanın doğaya hükmeden bir özne olmaktan çıkarak kendi üretim araçlarının tahakkümü altına giren bir nesne konumuna sürüklendiğini göstermektedir. Sonuç olarak, insanın çevre üzerindeki etkisi yalnızca ekolojik dengeyi bozmakla kalmamakta, aynı zamanda kendi varoluşunu da teknik sistemlerin bir bileşeni hâline getirerek özgün özneselliğini aşındırmaktadır.

İnsanı doğal yaşam zincirinin dışına taşıyan unsur, onun akıl yetisidir. Akıl, insanı doğadaki diğer canlılardan ayırmış ve onu ayrıcalıklı kılmaktadır. Ancak insan, nihayetinde doğanın bir parçasıdır. Bu bağlamda, "İnsanın bu yıkıcı özelliğinin doğaya uygulanması mantıklı değil midir?" sorusu gündeme gelebilmektedir. İnsanın kendi yaşam alanını genişletmesi ve bu alanı güvence altına alması bir zorunluluk değil midir? Kendi varlığını sürdürmek isteyen insanın, yaşam alanı için tehdit oluşturan unsurları ortadan kaldırması veya denetim altına alması gerekmez mi? Bu çerçevede, vahşi yaşamı denetim altına almak veya ortadan kaldırmak ve kendi uygar yaşamını yaymak ya da geliştirmek, insanın öncelikli hedefi hâline gelmiş görünmektedir. Bu anlayış, insanın uygarlaşmasının bir göstergesi olarak araçsal aklın ve onun sonucu olan teknik gelişmenin, aynı zamanda tehdit altındaki insan yaşamının korunmasına yönelik bir zemin oluşturduğu biçiminde yorumlanabilmektedir (Aysenever, 2003: 66). Nitekim insanın çevresini dönüştürmesinin ardında yatan duygulardan biri de bu koruma içgüdüsüdür.

Sonuç

16. ve 17. yüzyılda doğaya yönelik bakış açısı köklü biçimde değişmiş; modern dönemde doğa, sömürülecek bir araç haline gelmiştir. Sonuç olarak, çevre sorunlarının yalnızca çevrenin kirletilmesi veya bilinçsiz kullanımı

olarak değil, çok daha geniş kapsamlı; toplumsal, siyasal, ekonomik, kültürel, dini ve ahlaki boyutları da içeren karmaşık bir sorunlar yumağı olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bilimsel ve teknolojik gelişmelerle ortaya çıkan her yeni durumun bir yönüyle mutlaka çevre ile bağlantılı olması, bu etkilerin olumlu ya da olumsuz biçimde çevre üzerinde belirgin sonuçlar doğurmasına neden olmaktadır. İnsanlığın ortak mirası olan çevre, şüphesiz insanlığın geleceği açısından hayati öneme sahiptir. Bu nedenle çevre sorunlarının çözümünde veya etkilerinin azaltılmasında alınması gereken en önemli tedbirlerden biri sağlam bir çevre bilinci oluşturmak ve bunu sürekli geliştirmektir. Bu noktada felsefeden ve felsefi bilinçten yararlanmak büyük önem taşımaktadır. Teknolojik ilerlemeyi durdurmak mümkün veya doğru olamayacağından, mevcut gerçeklik doğrultusunda yeni yaklaşımlar geliştirilmelidir. Yani hem teknolojinin sunduğu olanaklardan faydalanılacak, hem de çevre kendi evimiz ve gözümüz gibi korunacaktır (Gül, 2013: 20-21).

İçinde yaşadığımız dünyanın oluşumu, milyonlarca yıl süren değişim ve dönüşüm süreçlerinin sonucudur. Bu sürecin en son safhasında insan yüzünde ortaya çıkmış ve çevresiyle olan ilişkisi zaman içinde farklı evrelerden geçmiştir. İnsan-çevre ilişkisini insanın geçirdiği adaptasyonla birlikte değerlendirdiğimizde, başlangıçta insanın çevre karşısında güçsüz ve tam anlamıyla bağımlı bir varlık olduğu görülmektedir. Ancak zamanla, bu ilişki çevreyi denetleme ve giderek ona egemen olma yönünde gelişmektedir. Diğer bir ifadeyle, insan doğaya karşı başlangıçta edilgen ve bağılı bir yaşam sürerken; kültürel ve teknolojik üretimleri sayesinde doğaya üstünlük kurmuş bir aktöre dönüşmüştür (Özerkmen, 2002: 170-182). Ne var ki bu dönüşüm, modern endüstri toplumunun şekillenmesiyle birlikte çevreyi dışlayan, insanı merkeze alan ve ekolojik dengeyi ciddi biçimde tahrip eden bir hal almıştır. Bu bağlamda insanın çevreyle olan ilişkisi, hayatta kalabilmesinin temel koşulu hâline gelmektedir. Nitekim insan, doğaya bağımlı bir varlık olarak çevresel koşullarla iç içe yaşamış, günlük hayatını çevrenin sunduğu imkânlarla göre biçimlendirmiştir. Dolayısıyla insan, ancak çevresiyle kurduğu etkileşim yoluyla var olabilen bir varlıktır (Gül, 2013: 18). Bu ilişkinin tarihsel seyri dikkate alındığında, yalnızca insan-çevre etkileşiminin değil; aynı zamanda bilimin çevreye yönelik bakış açısının da zamanla dönüşüm geçirdiği açıkça görülmektedir (Ceylan, 2024: 181).

Çağımız, ekolojik krizler çağıdır ve bu durum yalnızca iklim değişikliği ya da küresel ısınma gibi olgularla sınırlandırılmayacak kadar geniş bir çevre sorunları yelpazesini içermektedir. Ekolojik kriz, *theoria* ve *praxis* alan-

larında var olduğu düşünülen iki temel sorunla ilişkilendirilebilir. *Theoria* alanındaki sorun, tarihsel süreç içinde felsefede doğa felsefesinin ya da ontolojinin önemini yitirmesi, başka alanlara yer vermesi; *praksis* alanındaki sorun ise, insan varlığının onu varlığa getiren temel yaşam öğeleri—arkhe’leri ve elementleri—unutması, onlara yabancılaşması ve dolayısıyla insan-doğa ilişkisinin bozulmasıdır. Başka bir ifadeyle, *theoria* düzeyinde, Presokratik doğa felsefesinin ve ontolojinin yerini, yeryüzünü, arkhe’leri, elementleri ve bedeni değersizleştiren idealist felsefi yaklaşımların alması nedeniyle doğa felsefesinin değer kaybetmesi; *praksis* düzeyinde ise, elementlerin metaya indirgenerek önemlerinin ve kutsallıklarının unutulması, ekolojik kriz açısından kritik bir durum teşkil etmektedir. Bu perspektiften bakıldığında, ekolojik krizin temelinde etik değil ontolojik bir sorunun yattığı görülmektedir. Bu kriz karşısında çözüm önerisi olarak etik bir kuram geliştirmekten ziyade, “doğaya dönüş” şeklinde tanımlanabilecek ontolojik bir ilişki biçimini ön plana çıkarmak daha uygun olacak gibi görünmektedir (Görgeç, 2019: 512). Ayrıca bu görüşe ek olarak çevre kirliliğinin, Batı insanının yeryüzünde Tanrıvari bir konum benimseyerek yaşamın aşkın boyutunu göz ardı etme eğiliminin bir sonucu olarak insan ruhunun kirlenmesinden kaynaklandığını düşünenler azımsanmayacak ölçüde mevcuttur. Her ne kadar bazı düşünürler, seküler bir tavırla insan yaşamının kutsal olandan bağımsız sürdürülmesi gerektiğini ileri sürse ve erdemleri farklı deneyimlerle tanımlama yolunu seçse de, pek çok kişi çevre kirliliğinin yol açtığı bunalımlara karşı çözüm olarak geleneksel erdemlere dönüşü önermektedir. Bu görüş çevre bunalımını ‘tanrıları öldürme’ ve Semavi olandan ayrılma girişiminin sonuçları olarak ortaya koymaktadır (Nasr, 2001: 32-33). Bu bağlamda, ekolojik kriz yalnızca çevresel bir sorun olarak değil, insanın varoluşsal ve düşünsel tutumlarının bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. İnsan-doğa ilişkisinin yeniden ontolojik bir temele oturtulması, doğanın yalnızca araçsallaştırıldığı bir varlık olmaktan çıkarılmasını ve onunla yeniden anlamlı bir etkileşim kurulmasını zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla çözüm, salt teknik veya etik müdahalelerle sınırlı kalmamalı; insanın yaşam tarzı, değer sistemi ve felsefi bakış açısı ile birlikte bütüncül bir dönüşümü içermelidir. Bu şekilde, hem ekolojik denge- nin sağlanması hem de insan ruhunun yeniden doğayla uyumlu bir biçimde şekillenmesi mümkün olabilmektedir.

Güvenli sera gazı seviyeleri çoktan aşılmış durumda ve süreç giderek denetimden çıkmaktadır. Kuzey Kutbu’ndaki buzullar hızla erirken, donmuş topraklardan metan salımı artmakta ve dağ buzulları çözülmemektedir. Önümüzdeki birkaç yıl içinde hızla ilerleyen iklim değişikliğinin geri dönü-

lemez bir aşamaya ulaşmasını engelleyebilmek için köklü bir yön değişikliğine gitmek zorundayız. Artık yalnızca hedefler belirlemek, yetersiz önlemler almak, yüzeysel “yeşile boyama” uygulamalarıyla yetinmek ya da özel çıkar gruplarıyla uzlaşma yolları aramak için zaman kalmamıştır (Hansen, 2009: 248). Doğa insanın hizmetinde tüketilebilecek bir kaynak haline getirilmiştir. Bu anlayış, doğayı yalnızca ekonomik kalkınma, bilimsel ilerleme ve teknolojik gelişme uğruna araçsallaştıran bir bakış açısını meşrulaştırmaktadır. Oysa çevre sorunları yalnızca doğanın fiziksel olarak tahribatı ile sınırlı değildir; bu sorunlar, toplumsal yapıdan ahlaki değerlere, ekonomik sistemlerden kültürel alışkanlıklara kadar uzanan çok katmanlı bir krizi yansıtmaktadır. Bilim ve teknoloji, doğa üzerindeki etkilerini hem olumlu hem de yıkıcı biçimlerde gösterebilmekte; bu da insan-merkezli doğa anlayışının sınırlarını ve sonuçlarını daha görünür kılmaktadır. Bu bağlamda, yalnızca teknik çözümler üretmek değil, aynı zamanda derinlikli bir çevre bilinci geliştirmek ve bu bilinci felsefi temellere oturtmak gerekmektedir.

Gölgesinde otur amma
Yaprak senden incinmesin.
Temizlen de gir mezara
Toprak senden incinmesin.
(A. Karakoç, İncitme)

Kaynaklar

- Aristoteles, (2016). *Metafizik*, (çev. Ahmet Arslan). Sosyal Yayınları, İstanbul, 1996, s. 90.
- Aristoteles. (1983). *Politika*. (çev. Mete Tuncay). İstanbul: Remzi Kitapevi
- Aster, E. V. (2005). *İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi* (çev. V. Okur). İstanbul: İm Yayın Tasarım.
- Atagül, E. (2018). Anaksimandros'un Metafiziği. *Dört Öge*(14), 137-150.
- Aydınlı, H.İ. & Çiftçi, S. (2012). İnsan çevre ilişkisi ve Türkiye'de 1980 sonrası sağ siyasetin çevreye ilişkin yaklaşımı. *Ekev Akademi Dergisi*, 16(51), 15-30.
- Aysevener, K. (2003). İnsan ve Doğa İlişkisi Üzerine. *Felsefe Dünyası*(37), 134-143.
- Bilgili M. Y. (2017). “*Modernizm ve Postmodernizm ekseninde İnsan-Çevre İlişkileri*”. *Sosyal Bilimler Dergisi* 4(10), 979-1012.
- Bilgili, A.B. (2024). Antik Yunan Felsefesinde Arkhe Kavramı ve Görünüş-Gerçeklik Ayrımı: Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes'in Perspektifinden Bir İnceleme. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* (39), 1-18.

- Birden, B. (2016). “Çevre Etiğinde Bireyin Ahlaki Sorumluluğuna Kısa Bir Bakış”, Türkiye Biyoetik Dergisi, 3(1), 4-14
- Brennan, Andrew and Norva Y. S. Lo, “Environmental Ethics”, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2024 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/ethics-environmental/>>. Erisim Tarihi: 27.08.2025.
- Capra, F. (2009). *Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası*, (çev. Mustafa Armağan). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Ceylan, S. (2024). Geçmişten günümüze insan-çevre ilişkisi. *International Journal of Geography and Geography Education*(52), 179-199.
- Demir, Ö. (2000). *Bilim Felsefesi*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Davis, G.H. (1981). *Technology-Humanism or Nihilism: A Critical Analysis of the Philosophical Bias and Technology*. New York: University Press of America.
- Ensarioğlu, S. (2020). Ontolojiden Aksiyolojiye: Çevre Ahlâkının Felsefi Temelleri. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 228-235.
- Eren M. (2015). “Çevre Sorunları Karşısında Sorumluluk Etiği”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 13 (1), 439-452.
- Freund, p ve Martin, G (1996). *Otomobilin Ekolojisi* (çev.Gürol Koca). İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Gökalp, N. (2016). “İnsan-Çevre İlişikisine Felsefi Bir Bakış”, ISEM2016, 3rd International Symposium on Environment and Morality, 4-6 November 2016, Alanya – Turkey, 712-717 Erişim: <https://i-sem.info/PastConferences/ISEM2016/ISEM2016/papers/10-ISEM2016ID194.pdf> , Erisim Tarihi: 27.06.2025.
- Gökberk, M. (2011). *Felsefe tarihi*. İstanbul: Remzi kitabevi.
- Görgeç, O. (2019). Thales ve Anaksimenes’in Günümüzde Unutulmuş Elementleri: Su ve Hava. *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6(2), 511-526.
- Görmez K. (2007). *Çevre Sorunları*. Ankara: Nobel Yayınları
- Göz, K. (2011). “Çevre Ahlakı ve İnsan, *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 12(1), 92-100.
- Gül, F. (2013). İnsan-Doğa İlişkisi Bağlamında Çevre Sorunları ve Felsefe. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(14), 17-21.
- Hansen, J.E. (2009). *Küresel Isınmanın Kırılma Noktası* (çev. Abdullah Yılmaz). İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Kahveci, K. (2023). Orta Çağ’da Tanrısal Bir Yaratım Olarak Doğa Üzerine Felsefi Değerlendirme. *Sanat ve İkonografi Dergisi*(5), 8-13.
- Külcü, R. (2016). Thales’ten Günümüze Arkhe Arayışı. *Akademia Disiplinlerarası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 1-16.

- Nasr, S.H. (2001). İslam ve Modern İnsanın Çıkmazı (çev. Ali Ünal, Sara Büyükduru). İstanbul: İnsan Yayınları
- Özcan B. A. (2022). “Çevre Sorunlarının Küreselleşmenin Yapısal Sorunları Açısından Değerlendirilmesi”, Beykoz Akademi Dergisi 10 (1), 408-436.
- Özerkmen, N. (2002). İnsan merkezli çevre anlayışından doğa merkezli çevre anlayışına. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 42(1-2): 167-185.
- Turan, M. (1980). İnsan-Çevre İlişisine Eleştirel Bir Bakış. *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 6(1), 31-54. http://jfa.arch.metu.edu.tr/archive/0258-5316/1980/cilt06/sayi_1/31-54.pdf

GÖZETİM TOPLUMU ve YENİ YÖNETİM MEKANİZMALARI

Vehbi BAYHAN*

Giriş

Sosyal tarih sürecinde yaşanan devrimler sonucunda farklı toplum tipleri oluşmuştur. Bu bağlamda, tarım devrimi sonunda tarım toplumu, sanayi devrimi sonunda sanayi toplumu ve enformasyon devrimi sonunda enformasyon toplumu meydana gelmiştir. Tarım devriminin simgesi “karaşaban”, sanayi devriminin simgesi “buhar makinesi” ve enformasyon devriminin simgesi “bilgisayar ve internet” olarak ifade edilmektedir. Üretim yapısından bütün sosyal ilişkilere, sosyal ve kültürel yapıyı dönüştüren toplum tipleri akışkan bir şekilde yeni toplum tiplerine evrilmektedir. Enformasyon toplumu da yeni toplum tanımlamalarına dönüşmektedir. Bu çerçevede oluşan toplumlar şu şekilde adlandırılmaktadır: Yeni toplumu Ulrich Beck “Risk Toplumu” olarak tanımlamaktadır. Anthony Giddens de, risk toplumu kavramını içeren “Düşünümsel Modernleşme” kavramını kullanmaktadır. Başka bir adlandırma da, ilk kez Gary T. Marx tarafından kullanılan ve David Lyon tarafından geliştirilen, Giddens tarafından da ele alınan “Gözetim Toplumu” (The Surveillance Society) kavramıdır.

Enformasyon toplumu temelinde gelişen küresel gözetim toplumlarında, bireyin güvenlik uğruna hayatının bütün mahremiyetinin izlenmesi ve denetlenmesi çerçevesinde, varoluşunun paradoksal ve ironik durumu irdelenmektedir. Güvende olmak adına, Orwell’in “1984” romanında tasvir edilen “büyük birader” tasarımında iktidar odaklarının bireyi ve toplumu denetlemesi mubah olmaktadır. Bu bağlamda, gözetim toplumunda bireyin ontolojik paradoksal mottosu “gözetleniyorum öyleyse varım” gerçeğini kanıksamaktır. İktidar odakları, salt devlet kurumlarını içermemektedir. Neo-liberal düzenin piyasa aktörleri, “tüketim tapınaklarının” ticari kuruluşla-

* Prof. Dr., Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

rı, bireyin gündelik hayatındaki bütün mahremiyetini gözlemlemektedir. İnternet başta olmak üzere, kredi kartı, cep telefonu vb. bilişim-gözetim aygıtlarıyla birey, hayatının her alanında “Biri Bizi Gözetliyor” realitesini yaşamaktadır. Aslında tam bir küresel kapatılma içindeyiz. Foucault’un “Büyük Kapatılma” kavramından mülhem, postmodern zamanlarda küresel kapatılma hali, gözetim toplumunda otoritenin alâmeti fârikasıdır (Bayhan, 2013, s. 113-114).

Gözetim toplumunun somut uygulamaları, Covid-19 küresel salgınında bütün ülkelerde deneyimlenmiştir. Covid-19 aşısı zorunluluğunun denetimi Türkiye’de akıllı telefonlarda HES uygulamaları ile sağlanmıştır. Küresel salgın dijital gözetim aygıtlarıyla yeni yönetim pratikleri üretmiştir.

Gözetim toplumunun güncel uygulama ajanı ise yapay zekâdır. Yapay zekâ uygulamaları bir yandan hayatı kolaylaştırırken diğer yandan riskler üretmektedir. Bu çalışmada, gözetim toplumunun sosyolojik özellikleri bağlamında yeni yönetim mekanizmaları irdelenmektedir.

Gözetim Toplumunu

Gözetim olgusu ilkçağlardan beri bütün toplumlarda farklı bağlamlarda uygulanmıştır. Bu üç evre şu şekilde ifade edilebilir:

a) Bunlardan ilki, ilkel toplulukları, yerleşik uygarlıkları, göçebe toplumları, askeri devletleri, feodal beylikleri, kilise ve imparatorlukları kapsayan ve pastoral olarak adlandırılan gözetim türüdür. Bu dönemlerde ortaya çıkan gözetim türü, sulama kanalları ile tarıma dayalı büyük ölçekli kamu faaliyetleri içindeki işgücünü denetlemek, vergi toplamaya yönelik olarak toplulukla ilgili kayıtlara sahip olmak, göçebe hayatı kontrol altında tutmak, savaşlara hazır olmak için asker sayısını belirlemek ve monarşik yapı ile mevcut iktidarı desteklemek için nüfusu kayıt altında tutmak gibi amaçlar taşımıştır.

b) İkinci gözetim türü, modern toplumların ortaya çıkmasıyla gelişmiş ve teknik gözetim olarak adlandırılmıştır. Teknik gözetim, ulus devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte devletlerin var olan iktidarını sağlamlaştırmak ve toplumsal denetimi sağlamak amacı taşımıştır. Bu dönemde, toplumsal yaşamın sistematik olarak denetimi söz konusu olmuştur. Buradaki gözetimin temel unsurları; devlet idaresi, bürokratik yapılanma, ulus devletin iç ve dış tehlikelere karşı koruma güdüsü, askeri örgütlenmeler, sanayi kentleri ve kapitalist işletme sayısındaki artışlardır. Bu gözetimin karakteristik özelliğini kamusal alanda bürokrasi, üretim alanında da bilimsel yönetim ilkeleri oluşturur.

c) Günümüz toplumlarını anlatan ve gündelik yaşamı hem kitlesel hem de bireysel açıdan gözetleyen gözetim türü ise, enformatik gözetim olarak adlandırılır. Enformasyon teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan bu gözetim türü, egemen sınıflara ve iktidarlara meşru bir bilgi kaynağı sunarak, telefonların dinlenmesi, bilgisayar, uydu ve telekomünikasyon teknolojilerinden beslenir. Bu teknolojiler hala hızlı bir şekilde gelişmekte ve içine biyo-teknolojileri de almaktadır. Genetik mühendisliği ve insan genom projesi buna dâhildir (Dolgun 2008, s. 16–17). Gözetim toplumunun güncel uygulama modeli de yapay zekâdır.

Modernizmle birlikte ortaya çıkan, bir otoritenin cebri iradesiyle “işaretlenmiş bir grubun, yönetilenlerce izlenmesi/gözetlenmesi” anlamına gelen *panoptikon* kavramı post-modern kültürün ürettiği yeni yaşam örüntüleriyle birlikte rızaya dayalı gözetleme anlamına gelen ve *sinoptikon* kavramıyla tanımlanan “herkesin, işaretli bir grubu izlediği” bir duruma evrilmiş oldu. Fakat günümüzde her iki kavramın karşıladığı gözetim durumu hükmünü sürdürse de bunların bir üst evresi olarak elektroniğin, dijitalin ve internetin sunduğu olanaklarla “herkesin herkesi, her an ve her yerde izlediği/gözetlediği”, gözetleyen her bir insanın aynı zamanda gözetlenen de olduğu ve *omniptikon* kavramıyla karşılanan yeni bir durumun yaşandığını söyleyebiliriz (İlhan, 2023).

Dolayısıyla teşhir veya gözetim toplumu, sinoptikon ve omniptikon temelli bir gözetlemenin ürünüdür. Sinoptikon ve omniptikonda hiç kimse dışarıda kalmamaktadır. Çünkü sinoptik ve omniptik bakış iki tür eylem biçimiyle tüm toplumu kuşatmaktadır: Teşhir etmek/edilmek ve dikizlemek/dikizlenmek. Bu eylemler, kendini göstermek ve sergilemek için kamuya açan teşhircilerin (exhibitionist) ve teşhircileri gözetlemek için mevzilenen dikizcilerin (voyörist) pratikleridir. Dolayısıyla sinoptikon ve omniptikon, teşhir ve dikizleme eylemleriyle günümüz toplumlarının birer yaşam ve kültür biçimine dönüşmektedir (Can & Ulutaş, 2018, s.11).

Gözetim kültürü her ne kadar tarihsel ilerleyişte geleneksel toplum yapısından modernizme geçişin bir işareti kabul edilse de geldiğimiz aşamada gözetimin yarattığı hiper-şeffaflık hali, Orwel’in 1984’ünde tahayyül edilen distopik karanlığı da aşan bir yıkıcılık içeriyor. 1984’te birey ve toplum otoriter bir iktidar tarafından zorla gözetime tabi tutulurken ‘Büyük Birader’in ürettiği cebre dayalı gözetim ideolojisi doğal olarak bir dirençle karşılaşyordu. Oysa günümüzün gözetleme ve gözetlenme kültürü, Huxley’in *Cesur Yeni Dünya*’sındaki gibi bireyin gönüllülüğüne dayandığı için gözetim ideo-

lojisine karşı bir dirençten bahsetmek mümkün olmadığı gibi birey, bizzat bu kültürün hem iradi öznesi hem de nesnesi konumunda. Nitekim Huxley'in distopyasında tabii olma, kulluk, kölelik zora değil, haz ve mutluluk üreten bir teknoloji üzerinden gönüllülüğe dayanıyordu. Günümüzün '*cesur yeni dünya*'sının oksimoronik toplumu da omniptikon gözetlemeyi kendi ruhsal ve bedensel sınırlarından, özerkliğinden ve mahremiyetlerinden vazgeçme pahasına kendi rızaları ile kabul ediyor ve bundan da haz alıyor gibi görünüyor (İlhan, 2023).

Gündelik hayatta, sürekli gözetlenmenin yanı sıra, bireylerin sosyal medyada kendilerini ifade ederken de hem gözetlendiğini hem de gözetleme pratiğini bizatihi yaptığı görülmektedir. Sanal uzamda toplumsallaşmanın günümüzdeki yüzü ve karşılığı olan sosyal medya, internet öznelinin anonimlikten bilinirliğe/görünürlüğe geçişini imleyen bir toplumsal paylaşım ağıdır. Görmek ve göstermek üzerinden kurulan bu yeni ilişkilene pratikleri ile mahrem alanın, özel olanın kamusal alana dahil olması söz konusudur. Bu noktada iki şey vurgulanmalıdır. Bir: *Gözün faşizmi*, bireylerin sanal uzamda gerçekleştirdikleri bu toplumsallaşma eylemliliğini gerek her an, her yerde, her olan bitenden haberdar olmak isteyen devletler, istihbarat örgütleri tarafından gerekse de reklam ve pazarlamaya, yani tükettirmeye endekslü kapitalist şirketler vd. tarafından denetim ve gözetim ağına, Siber Panoptikon'a evriltmiştir. İki: Bireyler bilerek ve isteyerek girdikleri bu denli açık ilişkilene halleriyle bir yandan denetlenmekten, gözetlenmekten haz alma anlamında *teşhirciliğe*, beri yandan gözetlerken dahi gözetleme/dikizleme ediminde bulunarak *röntgenciliğe* yönelmişlerdir (Toprak, 2009). Bu bağlamda, sosyal paylaşım ağlarıyla birey, paradoksal olarak hem teşhirci hem de röntgenci konumuna düşmektedir.

Whatsapp ve diğer sosyal medya hesaplarından sürekli check-in yapan veya hikayesini yükleyen gençleri başta ebeveynleri olmak üzere izleyip denetleyenler bulunmaktadır. Gözetim toplumu çağımızın gerçeğidir (Bayhan, 2018: 89).

Aşağıda ironik biçimde kurgulanan diyalog, gündelik hayatta deneyimleyebileceğimiz/deneyimlediğimiz "*gözetim*" gerçekliğini betimlemektedir (Bayhan, 2018a: 1041-1042):

-Gordon Pizza mı?

-Hayır efendim Google Pizza!

-Yanlış numaraymış, kusura bakmayın.

-Hayır efendim numara doğru, Google Pizza! Google olarak Gordon Pizza'yı satın aldık.

-O zaman bir sipariş verebilir miyim?

-Her zamankinden mi efendim?

-Ne yani, ne sipariş edeceğimi biliyor musunuz?

-Elbette efendim. Son 5 keredir mantarlı, sosisli, sucuklu, kalın hamur istemişsiniz.

-Tamam o zaman, aynen öyle olsun!

-Size onun yerine kuru domatesli, biberli sebze pizza göndersek?

-Neden ki?

-Bakıyorum da kolesterolünüz 300'ün üzerinde, üreniz de yüksek.

-Nereden biliyorsunuz ki?

-Son check-up'ımız 15 gün önce imiş efendim, ona baktım.

-Tamam, anladık. Ama ben yine kendi siparişimi istiyorum. İlaçlarımı alıyorum zaten.

-Özür dilerim efendim, ilaçlarınızı da pek almıyorsunuz. 30 tabletlik kolesterol ilacınızı alalı 90 günü geçmiş.

-Sonra tekrar aldım, hem size ne?

-Sonra tekrar almamışsınız efendim, kredi kartı harcamalarınıza baktım.

-Yahu nakit aldım. Onun kaydı yoktur.

-Nakit te almış olamazsınız 45 gündür bankadan nakit çekmemişsiniz.

-Belki bir başka nakit kaynağım var, onu nereden bileceksiniz?

-Olamaz efendim. O zaman vergi kaçıyorsunuz demektir. Gelir vergisi beyanınızda başka bir nakit gelir görünmüyor.

-Yuh be!

-Sadece size yardım etmek istiyoruz efendim, bir kötü niyet yok.

-Biliyor musun? Artık gına geldi. Çekecem gidicem dünyanın ücra bir köşesine, ne internet, ne Google kafamı dinleyeceğim. Yeter be!

-Biraz zor efendim.

-O niye ki?

-Pasaportunuzun süresi dolmuş.

Gelişen internet teknolojisi, salt iktidar odaklarının herkesi gözetlemesini değil, aynı zamanda çıkar grupları tarafından sivil bireylerin de birbir-

lerini sürekli gözetlediği ve malumat topladığı bir durum oluşturmaktadır. Artık mahremiyetin sonuna gelinmiştir. İnternet ve gözetim aygıtlarıyla herkesin hayatı şeffaf camlardan görünür gibidir. Birbiri hakkında topladığı malumatı zamanı geldiğinde hasmı aleyhine kullanma ve şantaj olağan hale gelmektedir. Birbirini fişleyen ve izleyen toplumda, bireyler paranoid-şizoid ruh haline bürünmektedir.

Küreselleşmenin temel omurgası ve ikonu olan İnternetteki her yazışmamızın ve her işlemimizin başkaları tarafından “izlendiği”, “denetlendiği” ve “gözetlendiği” gerçeğini bilmemizin bize verdiği “kaygı”, “güvensizlik” ve “korku” ile birlikte yaşamak, kişiliğimizde şizofrenik parçalanmalara ve paranoid-şizoid kişilik yapısına yol açmaktadır (Bayhan, 2011:215-216). Gözetim toplumunda duygularımızı sosyal medya aracılığı ile aktarırken, şeffaflığın getirdiği mahremiyetin sonu riskini de gönüllü olarak kabul etmekteyiz.

Gözetim toplumunda gündelik hayat içerisinde tüketim ve tüketici profillerinin çıkarılması pratikleri önemlidir. Bu durum, tüketim kalıplarına yönelik enformasyonu, piyasa değeri olan ve rekabet avantajını eline geçirmek isteyen şirketlerce sürekli talep edilen bir materyale dönüştürmektedir. Bunun yolu, tüketiciyi her yönüyle tanımaktan ve gözetim altına almaktan geçmektedir. Tüketici bilgileri sürekli olarak güncelleştirilip veri tabanlarına kaydedilirken, tüketim kalıplarının belirlenmesi için oluşturulan veri bankalarında; demografik verilerden hobilere, cinsel tercihlerden dinsel inançlara ve kullanılan dış macununun markasından ayda ne kadar yumurta tüketildiğine kadar her türlü enformasyonun derlemesi yapılmaktadır. Tüm bunların sonucunda, ciddi bir pazar gücüne sahip olan şirketlerin değeri, satışını yaptıkları ürün ve hizmetlerin tutarıyla değil, sahip olunan müşteri bilgilerine ait veri bankalarının büyüklüğü ile ölçülmeye başlanmaktadır (Dolgun, 2004, s70).

Ürün bedavaysa asıl ürün bizleriz. George Orwell, 1948’de yazdığı “1984” romanında; “Büyük Ağabey sizi gözetliyor” der. Ancak bu gözetleme çoktan tamamlandı, büyük ağabey cebimizde ve bizi, artık bizden de iyi tanıyor. Biyometrik donanımlarla cep telefonumuza dahi parmak izi vererek giriyor, kendimiz, yakınlarımız ve arkadaşlarımızı bizzat biz “fişliyor” ve bunları paylaşıyoruz. Sizi anneniz, eşiniz hatta sizden de iyi tanıyan algoritmaların size gönderdiği reklamları sadece siz görüyorsunuz. Zihninize yerleştirilmeye çalışılan kıymığı fark etseniz dahi bunu komşunuzla paylaşma şansınız yok. Zira o da onun için tasarlanmış başka bir reklam izliyordur (Oğuz, 2018).

Gündelik hayatta ve küresel düzlemde yoksul ya da varıl fark etmeksizin herkesin kullandığı sosyal medya ile sürekli gözetim pratiğinin içindeyiz. Sabah elimizi yüzümüzü yıkamadan sosyal medyadayız, tuvalette, banyoda, mutfakta, uyumadan hemen önce yine sosyal medyadayız. Her anımızı bu mecrada bir şekilde paylaşıyoruz ya da her anımızda sosyal medyadaki bir içeriği beğenip, paylaşıyoruz. *Google*; merak, arayış ve ihtiyaçlarımızı, *Facebook*; ilişki çevremizi, hobi ve alışkanlıklarımızı, *Twitter (X)*; düşünce, yorum ve tepkilerimizi, *Whatsapp*; özel dünyamızı ve haberleşmemizi, *Linkedin*; iş çevremizi, *Swarm*; nerede gezip tozduğumuzu izleyip kaydetmektedir. Bütün mahremiyetimizi paylaştığımız sosyal medya ağlarındaki bilgilerimiz, şirketler tarafından kar amacıyla pazarlanmaktadır. Bunun örneği Facebook skandalıyla ortaya çıkmıştır:

2016 ABD başkanlık seçimlerinde, Trump'ın ekibinin Cambridge Analytica şirketinden bu verileri satın alarak seçmenleri kendi lehine maniple ettikleri ortaya çıkmıştır. Aynı durumun, İngiltere'nin Avrupa Birliği'nde devam edip-etmeme oylaması olan Brexit'te de uygulandığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla, gündelik hayatta her anımızı paylaştığımız sosyal medyadaki ayak izlerimizin toplandığı psikolojik ve sosyolojik profillerimizin çıkarıldığı ve seçim örneğinde olduğu gibi yönlendirmek amacıyla kullanıldığı artık bir realitedir. Çözüm, sosyal medyayı kullanmamak olamaz. Sosyal medya olmadan günümüzde iletişim mümkün görülmemektedir. Bu anlamda, sosyal medyanın daha dikkatli kullanılması yanında, sosyal medya şirketlerinin "özel hayatın gizliliği" kurallarına uymasının sağlanması gerekmektedir (Bayhan, 2018a, s.)

İnternetin ve sosyal medyanın küresel gözetim toplumunun temel aracı olmasından mülhem, bütün hayat alanlarımızda sürekli birileri tarafından gözlendiğimiz artık bir gerçekliktir. Küreselleşmenin dışı yok. Kendi içine kapalı bir toplumda yaşamak ütopyadır. E-devlet ve e-toplum olmadan gündelik hayatımızı sürdüremez konumdayız. Emeklinin veya çalışanın maaşlarını çektiği ATM'ler, alış-verişin kredi kartıyla yapılması gerçekliği, iletişimin e-mail ve sosyal medya ile anında yapılması dışında bir hayat düşünülemez. Her an dijital ayak izlerimizi sosyal medyada bırakıyoruz. Arkadaşlar veya aile üyelerinin haberleştiği sosyal medya ağları, hayatımızın ve vücudumuzun adeta bir parçası. Üzüntülerimizi, sevinçlerimizi an be an paylaştığımız sosyal medya aslında bize ayna tutmaktadır. Bizim izdüşümümüz sosyal medya hesaplarındaki paylaşımlarımızdır.

Küresel kentlerde, gözetim pratiğinin içinde yaşamak zorundayız. Hem devlet hem de kapitalist piyasanın şirketleri bütün eylemlerimizi ve hareket-

lerimizi sosyal medyadan takip etmektedir. Bir tarafta “röntgenciler” diğer tarafta “teşhirciler” bulunmaktadır. Salt sosyal medya hesabı olup bir şey paylaşmayan ancak, meraklı dedikoducu komşular gibi arkadaşlarını sürekli sosyal medya paylaşımlarıyla gözetleyen bir kitle de bulunmaktadır. Tüketim toplumunda, gösterişçi tüketim eylemlerini sosyal medyada sergilemek, yediğini, içtiğini, tatilini, hayatının her anını paylaşan bireyler artık “performans toplumu”nu üretmektedir (Bayhan, 2018a) Performans öznesi özgür, kendisi tarafından oluşturulmuş bir mecburiyete tabi kılar kendini. Kontrol toplumunun temelinde de bu özgürlük diyalektiği vardır. Günümüzde panoptikonun dışı diye bir şey mevcut değil. Kendilerini özgürlük alanı olarak sunan Google ve sosyal ağlar panoptik biçimlere bürünüyorlar. İnsanlar kendilerini gönüllü olarak teslim ediyor panoptik bakışa. Dijital panoptikondaki mahkum aynı zamanda hem kurban hem faildir. Özgürlüğün diyalektiği işte budur. Bu bağlamda özgürlük kontrol anlamına gelmektedir (Han, 2017, s. 70-72).

Gözetim toplumu gerçekliği, başka bir boyutta bireylerin birbirlerinden kuşkulandığı ve içine kapandığı “paranoid-şizoid toplum” yapısını da oluşturmaktadır. Sosyal medya ağlarında siyasal, etnik, ideolojik vb. gruplaşmaların yeniden sanal olarak üretilmesi, bireylerin kuşkucu ve içe kapanmasına neden olabileme riskini taşımaktadır.

Gözetim Toplumunda Yeni Yönetim Mekanizmalarının Paradoksları

Gözetleme, postmodern, bilgi toplumlarının merkezi bir ögesi gibi konumlandırılmaktadır. Gözetleme, günümüzde toplumsal düzenleme ve orkestrasyonun merkezi yöntemi olarak düşünülebilir. Şu an kullanıma hazır ve kullanılan toplumsal idare araçları; eski, sınıf mevkisine dayanan modern bölünmeleri ve kağıt-dosya tabanlı bürokratik sıralama işlemlerini aşacak yollarla değişik şekillerde nüfusu sınıflandırmaya, koordine etmeye ve kontrol etmeye hizmet etmekte. Biyografik profillerin, nüfus verilerinin ve biyometrik bilgilerin dönüşüm geçirmekte olan toplumsal ve küresel ortamda dinamik güç kaynakları olarak nasıl ortaya çıktıklarını daha yeni anlamaya başlıyoruz. Bu yeni enformasyon temelli kategorizasyonun gelire, cinsiyete, etnik kökene ve bölgeye dayalı ayrımlara nasıl etki ettikleri henüz tam olarak araştırılmamış durumdadır. Bu durum gözetlemenin salt sosyolojik araştırma konusu değil, aynı zamanda ahlakî ve politik açıdan duyarlılık gösterilmesi gereken bir konu olması gerektiği anlamına gelmektedir. Küresel bilgi toplumunda, toplumlar uzaktan kumanda gibi yönetildikçe ahlaki kriterlere daha az başvurulduğu sıkça öne sürülmektedir (Lyon, 2006: 27-28).

Gözetleme, salt paranoyak panoptik şeklinde değil, üretken bir güç olarak görülebilir. Güvenlik ve toplumsal düzen, çoğu insan tarafından olumlu başarılar olarak görülmektedir. Kim, karanlık çöktükten sonra sokakta korkusuzca yürümek istemez? Kim, kentsel bölgelerde pervasızca hızlı araç kullanmanın önüne geçilmesinden rahatlık duymaz? Kim, yangın çıktığında veya hırsız girdiğinde hızla alarm verilmesini ümit etmez? Bu bağlamda, pek çok gözetleme uygulamaları ve araçları kent yaşamını önemli noktalarda geliştirmek amacıyla hizmet eder ve bu şekilde de kabul görürler. Bilişim kentlerinde, inşaat alanları ve merkezi sokaklar, alışveriş merkezleri ve dükânların hepsi sürekli gözetimle inceleme altındadırlar. Enformasyon altyapısı, bu görüntülerin kontrol edilmesine, saklanmasına ve başka türde kişisel bilgilerle karşılaştırılmasına imkân vermektedir (Lyon, 2006, ss. 105-106).

Şirketler, bireyler hakkında bilgi toplayarak bir pazar yaratmaktadırlar. Nüfus cüzdanı bir yana, kredi kartı bütün mahremiyeti ele vermektedir. Kredi kartı, insanların hayatlarının profilinin çıkarılmasını, analiz edilmesini, insanların pazarlama (ya da şantaj) amacıyla hedef seçilmesini sağlayan bir araçtır. Hayatın kamu kayıtlarına geçmesi anlamında kredi kartını kavrayışımız, uçağa sık binenlere yönelik programlardan her çeşit tüketim hizmetine, çeşitli derneklere üye olmaya uzanan bir yelpazede işletmelerin sunduğu çok çeşitli hizmetleri de kapsamaktadır. Baskıcı bir "Ağabey" den çok, her birimizle kişisel düzeyde ilgili iyi niyetli bir "küçük kız kardeşler" gürûhu söz konusudur. Çünkü, kim olduğumuzu, hayatın bütün alanlarını kimlerin işgal ettiğini bilirler. Bilgisayarlar, bireysel bilgiler yığınına toplamakta, işlemekte ve belli amaçlar için kullanılmasını mümkün kılmaktadır (Castells, 2006, s. 433).

Gözetleme, paylaşılan ahlâk ve adalet değerlerine göre değil, sadece pragmatik normlara göre işleyen bir sosyal orkestrasyondur. Dolayısıyla, gözetleme, sıralama mekanizmalarından başka bir şey olmayan araçlarla işler. Tıpkı bürokrasiler gibi bireysel sorumluluğu, hisleri, duyguları ve ahlâki yargıları dışarıda bırakır. Gözetmen simülasyon mekanizmaları riskleri idare etmede kullanılmaya devam ettikçe, gitgide bu kişiler kendi menfaatlerini taşıdıklarına inandıkları sonsuz sayıda kurumun merhametine kalmış olacaklar. Bu bağlamda, gözetlemenin gerçeğin kendisiymişçesine simüle edildiği kentsel alanlarda yaşıyoruz (Lyon, 2006, s. 136).

Gözetim 21. yüzyılda dünyayı idare etme şeklimizin bir parçasıdır. Gözetim toplumundan bahsetmek, genellikle, akla uğursuz bir şeyler getirir, bize diktatörleri ve totaliteryanizmi hatırlatır. Ama bir yandan da işyerlerinin

de, ticari faaliyetlerde ve askerlik alanındaki modern örgütlenme eğilimlerinin bir sonucu olarak düşünülür. Geniş ölçekli bürokratik örgütlenmeler içinde enformasyonun artan rolüyle ilişkilendirilen bir gözetim, etkin yönetime doğru bir ilerleme olarak görülebilir. Nitekim, sosyolog Max Weber'in 20. yüzyılın başlarında işaret etmiş olduğu gibi, bürokrasi Batıdaki modern işletme ve yönetim sistemleri açısından faydalı bir şey olarak değerlendirilmiştir (Lyon, 2013, s.77-78).

Kişisel veriler, kapalı devre kamera görüntülerinden, parmak izi veya iris taraması gibi biyometrik uygulamalara, internet ve telefon görüşmesi kayıtlarından en yaygın olan rakamsal veya kategorik verilere kadar çok çeşitli şekillerde karşımıza çıkabilir. Birçok veri, bürokratik örgütlenmeler içinde oluşturulan ve banka ve alışveriş işlemleri, statüler ve hesaplar gibi şeylerle ilişkili olan son kategoriye dâhil olduğundan, "veri gözetleme" (dataveillance) olarak adlandırmaktadır. Veri gözetleme insanların faaliyet ve haberleşmelerini otomatikleşmiş yollarla enformasyon teknolojilerini kullanarak izler veya denetler.

Günümüzün gözetim süreçleri ve uygulamaları gerçekten güvenilirmediğimizi bildiğimiz bir dünyaya delalet etmektedir. Gözetim şüpheyi tetikler ve bu yüzden sosyal birlik ve dayanışmayı tehdit eder. İşyerlerine monitörler, servis araçlarına GPS cihazları yerleştiren bir işveren aslında çalışanlarına güvenmediğini ilan etmektedir. Çocuklarının ne yaptığını gözlemek için internet kameraları ve GPS sistemleri kullanmaya başlayan bir ebeveyn, onlara kendilerine güvenmediklerini bildirmektedir. Ancak, sosyal ilişkiler güvene dayanır ve bu güveni bu şekilde ortadan kaldırmamıza göz yummak ağır ağır gerçekleşen bir sosyal intihar gibidir (Lyon, 2013, s.80-81).

Weber'in zamanından beri işletme ve yönetim alanında ne tür değişimler yaşanmış olursa olsun (bilgisayarlı otomasyon, network kurma, küreselleşme, hatta "ilişki yönetimi") temel ilkeler geçerli olmaya devam etmektedir. Weber'in modern gözetim dünyası hakkındaki görüşlerinin halen bu kadar etkileyici olmasının nedeni de budur. Weber bütün bu gözetim, detaylı kayıtlar tutma, toplanan enformasyonu derleyip düzenleme, belli insanlara erişimi sınırlama faaliyetlerini sadece "ilerleme"nin bir göstergesi olarak değil, son derece kuşkulu ve karanlık şeyler olarak gördü. En kötüsü de, her alandaki yeni örgütlenme yöntemlerinin yarattığı etkin fakat ruhsuz dünyanın bir "demir kafes"e dönüşeceğini öngördü. Sıradan insanlar bu gayri şahsi, ilgisiz ve umursamaz dünyada kendilerini kapana kısırılmış gibi hissedeceklerdi (Lyon, 2013, s.83).

Devlet, ticari kuruluşlar, bireyler vs. her türlü kişisel kayda (telefon konuşmaları, e-postalar, PC kayıtları, sağlık kayıtları, ekonomik kayıtlar, vs.) rahatlıkla ulaşabilmekte, bu kayıtlar, kişilerin izni olmaksızın depolanmakta, bilinmeyen kişi ve kurumlarca, bilinmeyen biçimlerde, bilinmeyen nedenler için kullanılabilir. Dolayısıyla bu kişi ve kurumlar, bilgisi toplanan kişinin kendisiyle ilgili, kişinin kendisinden daha fazla bilgiye sahip olmaktadır. Bu konuda devletin ve resmi kurumların iddiası, bireylerin güvenliğinin bireyler hakkında elde edilen verilerle doğru orantılı olduğu noktasında toplanmaktadır: Ne kadar çok bilgi, o kadar çok güvenli ortam. Bu durum, bireylerin, kendilerine ait bilgiler üzerindeki hâkimiyetlerini kaybetme ve bilgiyi elinde bulunduranların etkisi altına girme riskiyle karşı karşıya kalmalarına neden olmuştur. Kişilerin özel alanları kamunun paylaşımına sunulmuştur. Bireysel özgürlüklerin artma eğilimi, devlet, kurum ve bireylerin, teknolojik gelişmelerle birlikte artan oranda, özel hayata müdahil olma eğilimiyle paralel gelişmektedir (Bozalp, 2018, s.65).

Tümüyle şeffaflaştırılmış bir yaşamsal alanda her an görüntülendiğini, izlendiğini; yazma, konuşma ve davranışların denetlendiğini bilmek; baskı, şiddet ve otorite araçlarının da bu şeffaflık rejiminde pervasızca alenileştirilmesi, görünürlüğünün yüksek derecede ve yaygın olarak çoğaltılması kapalı, diktatöryel rejimlerdeki aşan virtüel bir korku, anksiyete ve paranoya hissine yol açıyor. Şeffaflığın doğrudan, açık, kaba ve cüretkâr gücü kapalı, simgesel yapının dolaylı eziciliğinden daha korkutucu ve dehşetli hissedilebiliyor. Bu düzeydeki şeffaflık, devlet ve erk söyleminin üretilmesine, yayılmasına, muhkem hale gelmesine ve mutlaklaşmasına katkıda bulunuyor. Şeffaflık bu noktada, Foucault tarafından kabul edildiği şekliyle panoptikon kavramına yakın dursa da birbirinden ayrı bireyselliklerin birbirlerinin durumlarını ve alınan kararların içeriğini bozmasına katkıda bulunan karşılıklı bir gözetim sistemi olarak omniptikon rejimine daha uygun duruyor. Sonuçta bu bilinçli ve sürekli görünürlük durumunda birey, ötekinin bakışıyla yabancılaşıyor ve salt bir bilgi kaynağı haline gelerek varlığının şeffaflaşmasına izin veriyor. Bireyin bu mutlak şeffaflık potansiyeli, gözetim düzeninin, aynı anda hem üst gözetleyicileri tarafından hem de eş konumdaki gözetleyiciler tarafından denetimini, her bir jestinin ifadelendirilmesini, alt metinlerinin içselleştirmelerini gerektiriyor. Her yandan ve özellikle en tepeden bir gözün kendisine baktığını bilen kişi, onların varsayılmış gücünün kısıtlamalarını da üstleniyor; o gücü kendiliğinden kendi üzerinde uygulayarak boyun eğmelerinin ilkelerini kendisine dikte ediyor (İlhan, 2023).

Gözetim toplumunun özelliklerini içeren uygulamaların en genel biçimiyle üç alanda ortaya çıktığı görülmektedir: Birincisi, küresel terör eylemlerine karşı ve ulusal çıkarlar için - başta ABD olmak üzere, bu teknolojiler üzerinde hakimiyet sağlamış devletlerce- geliştirilen ve kişisel mahremiyet alanlarını tümüyle yok sayarak uygulamaya konan gözetim pratikleridir; ikincisi, idari yapılanma ile yönetim şeklinin, enformasyon teknolojileri doğrultusunda giderek sanal bir anlam kazanmaya ve elektronik devletin yeni bir eğilim olarak kabul görmeye başlamasıdır; üçüncüsü de, kapitalist sistemde yaşanan dönüşümler sonrasında 'yeni ekonomi' olarak adlandırılan pazar sisteminde tüketicinin ön plana geçmesi ve buna bağlı olarak tüketici davranışlarının mercek altına alınıp yakından izlenmesidir.

Gözetim toplumu bağlamında enformasyon teknolojileri ile internetin gündelik yaşamda kurduğu hakimiyetle birlikte, devlet ile vatandaşları arasında yeni bir dönem başlamıştır. E-devlet adı verilen bu dönemde, vatandaşların ilgili enformasyona ulaşması/idari hizmetlerden kolayca yararlanması ve yönetime -görece biçimde- daha aktif olarak katılmaları amacıyla, devlet giderek sanal bir ortama taşınmıştır: Birleşmiş Milletler üyesi 193 ülke hakkında, internette bir enformasyon sitesi bulunuyor; Avrupa Birliği, gelecek vizyonunun adını 'E-Avrupa' olarak belirledi; Türkiye'de, 'e-devlet' ve 'e-toplum' uygulamaları işlevsel olarak hizmete girmiştir. Birçok ülkede vatandaşlar, devletle interaktif iletişim içindeler: Resmi dilekçelerine yanıt alabiliyor, nüfus cüzdanı veya pasaport başvurusu yapabiliyor, tapu kaydı, trafik işlemleri ve emeklilik gibi gündelik rutinleri zaman kaybetmeden kolayca hallediyorlar. Dolayısıyla, devlet 24 saat boyunca, kesintisiz ve daha saydam (!) hizmetler verebiliyor. Bu bağlamda, gözetim pratikleri kolaylaşmaktadır. Elektronik ağ üzerinde, -hangi ülkenin vatandaşına ilişkin olursa olsun- her türlü bilgiye ulaşmak, istihbarat birimlerince çok daha kolay ve zahmetsiz bir hal almaktadır. Ayrıca, özellikle gelişmiş ülkelerdeki egemen güçler/merkezi iktidarların denetimi ve yönlendirmesiyle, -eğitim alt yapısının, teknolojinin, pazar koşullarının ve devletin sunduğu imkanlar doğrultusunda- insanlar teknolojiye daha bağımlı hale gelmektedir. Bunun sonucunda, giderek internet ve teknoloji bağımlısı bireyler ortaya çıkmakta; bunlar, çalışma yaşamı ile her tür toplumsal etkinliklerinde interneti temel materyal olarak kullanmakta ve sanal dünyanın hızla değişen kültürel yapısına hemen adapte olabilmektedirler (Dolgun, 2004, s.70-71).

Enformasyon ve gözetim toplumunun somut uygulama pratiklerini Covid-19 küresel salgın sürecinde deneyimledik. Bilgi temelli işlerde çalışan

iş görenlerin internet ile evden online çalışma düzenine geçmesi, okulların kapanmasından dolayı öğrencilerin evden internet vasıtasıyla online öğretime geçilmesi 21. yüzyılın toplum modeli olan bilişim toplumuna geçişin somut örnekleriydi. 14. yüzyılda veba salgını nasıl feodalitenin bitmesine neden olmuşsa, 21. yüzyılda Covid-19 küresel salgını da bilişim toplumuna geçişle birlikte hem risk toplumunu hem de gözetim toplumu gerçeğini yaşadığımızın somut göstergeleriyle doludur. Neoliberalizmin ve kapitalist ekonomi-politikanın tüketime endeksli ve çevreyi istismar eden yapısı ile Covid-19 salgınının ortaya çıkması arasında ilişki yadsınamaz bir gerçektir. Neoliberal politikalar uygulayan gelişmiş ülkelerin küresel salgında krizi yönetememeleri, normsuzluk, kuralsızlık, güvensizlik bağlamında anomi içinde yabancılaşmaları ekonomi-politikalarında paradigma dönüşümünü gündeme getirmiştir. Bu çerçevede, devletlerin ya otoriter ya sosyal ya da liberalizmi ehlileştirerek yollarına devam edeceği tartışılmaktadır (Bayhan, 2020, s.834).

Gözetim toplumunun son aşaması, yapay zekânın etkin olarak kullanıldığı günümüz ve geleceğin toplumsal yapısıdır. Yapay zekâ ile yeni bir devrimin eşliğindeyiz. Yeni bir teknoloji olmasına rağmen yapay zekâ, sağlık hizmetlerinden eğitim sektörüne, kamu politikalarından iş dünyasına kadar pek çok alanda daha etkili, verimli ve doğru kararlar alabilmek için kullanılmaktadır. Örneğin, tıbbi teşhislerde kullanılan yapay zekâ destekli algoritmalar, geleneksel yöntemlerle tespit edilmesi zor olan hastalıkları daha hızlı ve doğru bir şekilde belirleme kapasitesine sahiptir. Ancak, bu teknolojilerin sağladığı faydaların ötesinde, büyük veri ve yapay zekânın birleşimiyle ortaya çıkan gözetleme teknolojilerinin bireysel özgürlükler ve mahremiyet üzerinde oluşturduğu tehditler, giderek artan bir endişe kaynağıdır. Yapay zekânın tıbbi teşhisleri iyileştirdiği bir dünyada, aynı teknolojilerin, bireylerin konumunu, iletişimlerini ve alışkanlıklarını izlemek için kullanılabileceği bir başka potansiyel mevcuttur (Aydoğan, 2025).

Gözetim toplumunun en önemli aracı yapay zekâ teknolojileri, insanların dünyayla etkileşim kurma biçimini birçok yönden, önemli şekilde, yeniden şekillendirmektedir. Bu yeniden yapılanma örüntüleri bir yandan olumlu etkiler sağlarken diğer yandan olumsuz etkiler üretebilmektedir. Bu bağlamda, gözetim toplumunda gündelik hayatta insan ve toplumu etkileyen yapay zekâ uygulamalarının paradoksları şu şekilde betimlenebilir:

Sosyal medya : Yapay zekâ algoritmaları, kullanıcıların Facebook, Instagram ve TikTok gibi platformlarda gördükleri içeriği kontrol ederek bil-

ğinin nasıl tüketildiğini ve paylaşıldığını şekillendirir. Bu algoritmalar belirli bakış açılarını veya yanlış bilgileri güçlendirerek kamusal söylemi ve toplumsal dinamikleri etkileyebilir.

Kamu güvenliği : Yapay zekâ, öngörücü polislik ve gözetim sistemlerinde kullanılıyor ve gizlilik, etik ve medeni haklar konusunda endişelere yol açıyor. Yapay zekâ suçu azaltmaya yardımcı olabilirken, aşırı polislik ve ayrımcılıktaki rolü konusunda endişeler bulunmaktadır.

Sağlık : Yapay zekâ destekli tanı araçları sağlık hizmeti sonuçlarını iyileştiriyor, ancak veri gizliliği ve algoritmik önyargı hakkındaki sorular acil endişeler olmaya devam ediyor. Yapay zekâ, daha doğru tanılar sunarak hasta sonuçlarını iyileştirme potansiyeline sahip, ancak büyük miktarda hassas veri gerektiriyor ve bu da rıza ve gizlilikle ilgili sorunları gündeme getiriyor.

İstihdam : Yapay zekâ, işleri otomatikleştirerek, işin doğasını değiştirerek ve daha gelişmiş beceriler gerektiren yeni roller yaratarak istihdamı etkilemiştir. Bu değişim, hem yeni fırsatlar hakkında heyecana hem de iş kaybı ve gelir eşitsizliği konusunda endişeye neden olmaktadır.

Tüketici davranışı : Yapay zekâ, önerileri kişiselleştirerek, satın alma kararlarını yönlendirerek ve hedefli reklamlar aracılığıyla davranışı etkileyerek tüketici tercihlerini şekillendirir. Bu, etkileşimi artırırken aynı zamanda manipülasyon ve kişisel inisiyatif kaybı konusunda endişeleri de beraberinde getirir (Lumenalta, 2024).

Sonuç

Günümüz gözetim toplumunda, gündelik hayatın her alanındaki değişim ve dönüşüm yönetim mekanizmalarında da dönüşümü gerekli kılmaktadır. Ancak sorgulanması gereken internet vasıtasıyla hayatın kolaylaşması yanında insan mahremiyetine karşı içinde barındırdığı risklerdir. Yani gözetim pratikleri bir yandan olumlu diğer yandan olumsuz sonuçları barındıran paradoksal uygulamalara yol açmaktadır.

Ticaret, ulaşım ve yönetim altyapılarının mantar gibi çoğalan bir sürü gözetim imkânı vardır. Buna karşılık bireyler ve gruplar kendilerinden toplanan kişisel bilgilerin kimin elinde olduğunu, ne amaçla ve ne zaman toplandığını ve ne için kullanılacağını öğrenmekte ciddi bir zorluk yaşamaktadırlar. Günümüzde bir gözetim toplumunun doğuşu artık mahremiyetin korunmasından veri toplayanların hesap vermesi düzeyine geçmemizi ge-

rekli kılmaktadır. Bu, gözetim alanında denetim mekanizmaları getiren düzenlemelerle gözetimin en aza indirgenmesi yönünde baskı kurma çabalarını tamamlayacaktır (Lyon, 2013, s.87). Ancak, bunun için hukuki önlemlerin uygulanması önem taşımaktadır. Kültür değişmesi sürecinde maddi kültür unsuru olan teknoloji daha önce ve hızlı değişirken, manevi kültür unsurları daha geç değişmektedir. Yani internet teknolojisi ve yapay zekâ etkileri daha önce yaşanırken, bu teknolojileri yöneten yasalar daha sonradan çıkartılmaktadır. Bu durum Ogburn'un söylemiyle "kültürel gecikme" sonucunda meydana gelmektedir.

Gözetim toplumundaki gözetim pratikleri paradoksal olarak çelişkileri de üretmektedir. Kısaca bu uygulamalar şu şekilde özetlenebilir:

Yapay zekâ ve gözetim toplumu ile akıllı kent uygulamaları işlevsel olarak kullanılmaktadır. Mobese kameraları ile şehrin bütün mekânlarının izlenmesi güvenlik sağlama açısından önemlidir. Şehrin yönetiminde yapay zekâ uygulamaları, kamu yararına yerinde ve işlevsel kullanıldığında değeri yadsınamaz.

Yapay zekâ ile sosyal medyada kişiye özel tüketim tercihlerine yönelik algoritmalar ile sürekli kişiye özel reklamlar sunulmaktadır. Ancak kişisel eğilimlerin pazarlanma riski bireyin mahremiyetini tehdit etmektedir.

Dijital pasaport uygulaması. Covid-19 küresel salgınında aşı pasaportu olarak HES kodu olmadan uçak, tren ve otobüs gibi toplu taşımada yararlanılamadı, AVM, hastane, okul ve işyerlerine girilemedi. Gözetim toplumu denetim ve kontrol toplumuna dönüştü.

Yapay zekâ uygulamaları ve gözetim pratikleri ile göçmenlerin takibi ve sınır güvenliği de ulusal ve küresel güvenlik açısından pratik uygulamalardır.

Önleyici polislik için yapay zekâ ile konum takibi ve suç potansiyeli olanların davranış analizi ile suçlu risk analizi yapılmaktadır.

Bu pratikler ile yapay zekâ ve gözetim toplumu uygulamaları, paranoid-şizoid topluma dönüşme riskini içinde barındırmaktadır. İnsan haklarına saygılı, kanunların yerinde ve işlevsel uygulandığı toplum inşa ederek risklerden kurtulmak mümkündür. Bunun için de çağın ve toplumların değişimini anlamak önem taşımaktadır. Bu da sosyolojik araştırmalar ile toplumu anlamaktan geçer.

Kaynaklar

- Aydoğan, M. (2025). Biri Bizi Gözetliyor: Yapay Zekâ ve Gözetleme Teknolojileri, 22.01.2025, <https://tesamstrateji.com/yazi.php?link=biri-bizi-gozetliyor-yapay-zeka-ve-gozetleme-teknolojileri>
- Bayhan, V. (2020). “Küresel Salgının Sosyolojisi ve Yeni Normal Dönemde Paradigma Dönüşümü”, *Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği*, (Editör: M. Şeker, A. Özer, C. Korkut), Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, ss. 815-836.
- Bayhan, V. (2018a). “Gözetim Toplumu ve Küresel Kentler”, *Future Cities*, 2. Uluslararası Şehir, Çevre ve Sağlık Kongresi Tam Metinler Kitabı, 16-20 Nisan 2018, Kapadokya.
- Bayhan, V. (2018). “Milenyum Gençliğinin Akışkan Eklektik Kimlik Örüntüleri”, *Eğitim, Gençlik ve Gelecek, Education, Youth and Future*, (Editör: N. A. Dellal & Ö.Yıldız), Düsseldorf, Germany : LAP Lambert Academic Publishing, pp.80-97.
- Bayhan, V. (2013). Gözetim Toplumunda Otoritenin Alâmeti Fârikası: Küresel Kapatılma, *Sosyologca*, Cilt.3, Sayı.5, Ocak-Haziran 2013.
- Bayhan, V. (2011). “Küreselleşme ve Risk Toplumu”, *Sosyologca*, Sayı:1, Ocak-Haziran 2011.
- Bozalp, M. (2018). Gözetim Toplumundaki Yapısal Değişim ve Dönüşümler, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 51, Sayı 1, Mart 2018, s. 27-69.
- Can, İ. & Ulutaş, E. (2018). *Teşhir Toplumu*, İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Castells, M. (2006). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*, İkinci Cilt, Kimliğin Gücü, (Çev. E. Kılıç), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Dolgun, U. (2008). *Şeffaf Hapishane Gözetim Toplumu*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Dolgun, U. (2004). Gözetim Toplumunun Yükselişi: Enformasyon Toplumundan Gözetim Toplumu. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2(1), 55-74.
- Han, Byung-Chul (2017). *Şeffaflık Toplumu*, (Çev: H. Baroşcan), İstanbul: Metis yayınları.
- İlhan, A. (2023). Omnipotik Şeffaflığın Kötülüğü, *Birikim Dergisi*, 12.01.2023, <https://birikimdergisi.com/guncel/11227/omnipotik-seffafligin-kotulugu>
- Lumenalta(2024).How AIisimpacting societyandshapingthefuture,22.08.2024,<https://lumenalta.com/insights/how-ai-is-impacting-society-and-shaping-the-future>
- Lyon, D. (2013). Gözetim Toplumu, (Çev. G. Ayas), *Sosyologca*, Cilt.3, Sayı.5, Ocak-Haziran 2013.
- Lyon, D. (2006). *Gözetlenen Toplum*, (Çev. G. Soykan), İstanbul: Kalkedon Yay.
- Toprak, A. (2009). “Facebook’ta Mahremin Dönüşümü, Teşhircilik ve Görme/Gösterme Hazzı”, *XIV. Türkiye’de İnternet Konferansı*, 12-13 Aralık 2009, Bilgi Üniversitesi, Dolapdere, İstanbul, <http://inet-tr.org.tr/inetconf14/>

DİJİTAL TEKNOLOJİLERİN ELEŞTİREL ANALİZİ: FIRSATLAR, RİSKLER ve GELECEK PERSPEKTİFLERİ

Erdal EKE*
Sıddıka ÇAM**
Dilek ALAY***

Giriş

İnsanlığın gelişimiyle bağlantılı olarak günlük yaşam, zaman içerisinde ciddi bir değişim ve dönüşüm geçirmiştir. Bu süreç özellikle son yüzyıllarda daha da yoğunlaşmış ve baş döndürücü bir seviyeye ulaşmıştır. Günlük yaşam, iş dünyası ve toplumsal iletişimi kökten değiştiren bu değişim ve dönüşümün arka planında çok sayıda değişken olsa da en öne çıkanları arasında hiç kuşkusuz teknolojik ilerleme ve dijitalleşme gelmektedir.

Son dönemlerde Toplum 5.0 olarak nitelendirilen günümüz toplumlarının temel özelliği, dijital teknolojilere adapte olmuş ya da olmaya çalışan ve bu teknolojileri günlük yaşamın vazgeçilmez bir unsuru haline getirmiş olması olarak ifade edilebilir. Dolayısıyla günümüz toplumları incelendiğinde seviye farklılıkları olsa da dünya genelinde bir dijital insan ve dijital toplum gerçeğinin öne çıktığı rahatlıkla görülebilmektedir. Bilgisayar ve internet teknolojisiyle başlayan ve 2000'li yıllarda ciddi anlamda yükselme eğilimi gösteren dijitalleşme serüveni, son dönemde yapay zeka (YZ), bulut bilişim ve nesnelerin interneti gibi olgularla başka bir evreye geçmiştir.

Toplumsal yaşamın her alanında etkili olan dijital teknolojiler, bir taraftan ciddi olanak ve kolaylıkları beraberinde getirirken diğer taraftan da doğası gereği çeşitli sorunları ve riskleri ortaya çıkarmaktadır. Örneğin bilgisayar ve internet kullanımı ile veriye ulaşma, iletişim kurma, iş yapma alter-

* Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü.

** Öğr. Gör., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü.

*** Arş. Gör., Marmara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü.

natifleri çoğalmış ve bu süreçler olabildiğince hızlanmıştır. Bununla birlikte dijital teknolojilere erişim ve kullanım bakımından da güvenlik ve etik başta olmak üzere çeşitli sorun alanlarının ortaya çıkmasına ve yoğun bir şekilde tartışılmasına da zemin hazırlamıştır.

Refah düzeyi yüksek toplumlar dijitalleşme sürecine çok daha hızlı adapte olup bu yöndeki standartlarını her geçen gün arttırırken az gelişmiş ya da gelişmekte olan toplumlar ise bu sürece dahil olmakta zorluklar yaşamaktadır. Çünkü dijital teknolojilerin toplum temeline yayılması ciddi bir ekonomik kaynak gerektirmektedir. Bu durum doğal olarak kişi başına milli geliri ve ulusal gelir düzeyi yüksek olan ülkeler için herhangi bir sorun teşkil etmezken bu kategorinin dışındaki ülkeler için önemli bir sorun alanı olarak değerlendirilmektedir.

Teknoloji üreten ve bu alanda güçlü konumdaki ülkelerin dijital teknolojileri toplumun tamamına yaygınlaştırması ve bu yöndeki okuryazarlık düzeyini arttırması için çok sayıda politika dokümanı hazırlanmakta ve planlar dahilinde bu süreç yönetilmektedir. Aksine az gelişmiş ülkelerde ise teknoloji üretimi söz konusu olmadığı için dışa bağımlı bir konsept üzerinden hareket edilmekte ve toplumun çok az bir kısmı bu olanaklara ulaşabilmektedir.

Bahsedildiği üzere dijital teknolojiler, birey ve toplum yaşamını her alanda kolaylaştıran ve hizmet alma süreçlerini hızlandıran bir yenilik alanı olarak değerlendirilmektedir. Diğer bir ifadeyle birey ve toplum yaşamına çok önemli katkıları bulunmaktadır. Ancak bu alanın da tıpkı diğer alanlar gibi çeşitli risklerinin ve eleştirilecek noktalarının bulunduğunu da ifade etmek gerekmektedir.

Bu bölümde, günümüz dünyasının vazgeçilmez bir gerçekliği haline gelen dijital teknolojiler farklı boyutlarıyla ele alınacaktır. Öncelikle dijital teknolojilerin toplumsal ve bireysel katkıları incelenecek; ardından karanlık yüzü bağlamında ortaya çıkan sosyal, psikolojik ve etik sorun alanları tartışılacaktır. Ayrıca, eşitsizliklerin yeni bir boyutu olarak değerlendirilen dijital uçurum konusu ele alınacak ve son olarak dijital teknolojiler için sürdürülebilir ve etik bir gelecek perspektifi üzerinde durulacaktır. Tüm bu başlıklar, eleştirel bir yönetim anlayışı çerçevesinde betimlenmeye çalışılacaktır.

Dijital Teknolojilerin Toplumsal ve Bireysel Katkıları

Toplumları ve bireyleri ilgilendiren önemli bir gündem maddesi haline gelen dijital teknolojiler, gündelik yaşamı doğrudan etkilemekte ve başta yö-

netim, ekonomi, eğitim ve sağlık olmak üzere hayatın hemen her alanında önemli katkılar sağlamaktadır.

İlk çağlardan itibaren teknoloji evrim geçirip dursa da günümüzdeki “dijital çağın” başlangıcı olarak teknolojik cihazlarda dijital bilginin analog cihazlardan daha fazla depolanabildiği sürece geçişi sembolize eden 2000’li yıllar önemli bir kırılma noktasıdır (Hilbert, 2020). Ek olarak zaman içerisinde yaşanan küresel gelişmeler ve teknolojinin gelişimi, dijital teknolojilerin toplumda artan hızla yayılımını kaçınılmaz hale getirmiştir. Dijital teknolojiler iletişim, eğitim ve sağlık gibi birçok alanda kullanılmakta ve yaşamı daha kolay bir hale getirmektedir. Teknolojinin evrimi eşliğinde iletişim zaman, mekân ve mesafe engellerinden soyutlanarak daha çok sunum ve erişim yönüne sahip olmuştur. İletişim teknolojileri bireye ve topluma fayda sağlayan gerçek zamanlı ve kapsayıcı bir etkileşimi mümkün kılabilir (Shukla vd., 2022; Faustino ve Kaur, 2023; Kirillova vd., 2024).

Dijitalleşmenin makro düzeyde en etkili olduğu alanlardan birisi, yönetim alanıdır. Hangi sektörde olursa olsun bütün örgütlerde dijitalleşme denildiğinde yakalanması gereken zaruri bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Kamu hizmetlerini üreten ve sunan kamu kurum ve kuruluşları, özel sektörün hemen her alanında mal ve hizmet üreten ve sunan işletmeler ve çeşitli amaçlarla bir araya gelen sivil toplum örgütleri, çevrelerindeki dijitalleşme olgusuna farklı seviyelerde de olsa dahil olmaktadır. Özel sektör işletmeleri dijitalleşmeye dair kapasitelerini her geçen güçlendirse ve bu süreçte öncü rolü oynasalar da devletlerin de dijital dünyaya dahil olma ve hizmetleri olabildiğince dijitalleştirme anlamında özel sektörden pek de geride kaldıklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Artık hem devlette hem de özel sektörde ciddi bir dijital hizmet üretme ve sunma anlayışının söz konusu olduğu gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin mevcut durumlarına bakıldığında rahatlıkla görülebilmektedir (Eke, 2021).

Teknolojik gelişmeler ile ürün ve hizmetlerde maliyetler azalmış ve verimlilik artmıştır. Bu gelişmeler (Karataş ve Bozkurt, 2022), YZ’nin genişlemesi ve dijital ekonominin yayılması ekonomik büyümenin başlıca nedenleri arasında görülmektedir (Berawi vd., 2020; Xia vd., 2023). Dijital teknolojiler arama, giriş, ulaşım ve yeniden üretim maliyetlerini düşürerek ekonomik verimliliği arttıran önemli bir potansiyele sahiptir (Chen, 2020). Öyle ki 2033 yılında küresel YZ pazarının 10 yılda 25 kat artarak 4,8 trilyon olacağı öngörülmektedir (UNCTAD, 2025). Dijital teknolojilerin dönüşümüyle taşımacılık ve lojistik hizmetleri daha da gelişerek küresel ticareti olumlu etkilemektedir

(Özkan vd., 2018). Otomasyon, YZ ve veri analitiğinin üretim maliyetlerinde düşüşü, hızı ve müşteri taleplerine özgü üretimler ve yeni iş modelleri sağlaması (Berawi vd., 2020; Xia vd., 2023; Krap vd., 2024) gibi faydaları söz konusu iken dijital dönüşümün aynı zamanda dış ticaret ve süreç istihdamına yönelik fayda ve zorlukları beraberinde getirdiği vurgulanmaktadır (Kurt, 2020). Diğer yandan gelişmiş ekonomilerin %33'ü, gelişmekte olan ekonomilerin %24'ü ve az gelişmiş ekonomilerin %18'i istihdamda YZ'yi kullanmaktadır. 2017 yılında ulusal YZ strateji oranları sırasıyla gelişmiş ülkelerde %3, gelişmekte olan ülkelerde %1 ve az gelişmiş ülkelerde sıfır iken bu oranlar 2023 yılında sırasıyla %64, %30 ve %12 olmuştur (UNCTAD, 2025). Bu veriler, farklı düzeylerde de olsa ülkelerin dijital teknolojileri kullandığını göstermektedir.

Dijital teknolojilerin en önemli etki alanlarından birisi de eğitimidir. Eğitimde dönüştürücü bir potansiyele sahip olan dijital teknolojiler ve dijital iletişim teknolojileri, öğrenmeye teşvik eden, küresel boyutta bilgiye erişimi, eğitim ve eğitim kaynaklarına erişim imkanını arttırmayı, eğitim maliyetlerini düşürmeyi, öğrenmenin daha kalıcı hale gelmesini ve bireylerin kendi hızında öğrenmesini mümkün kılmaktadır (Kirillova vd., 2024). Ayrıca eğitimin daha kapsayıcı bir şekilde sunulabilmesi için bu teknolojileri etkili şekilde kullanabilecek öğretim elemanlarının yetkinliklerinin artırılması gerekmektedir (Bong ve Chen, 2021).

Dijital teknolojiler ekonomik ilerlemenin yanı sıra çevresel sürdürülebilirlik için de elzemdir (Berawi, 2022). Nüfusun gün geçtikçe artması dünyada biyoçeşitlilik kaybı, iklimsel değişiklikler ve çevre kirliliği gibi sorunları da arttırmaktadır (Şimşek, 2024). Dijital teknolojiler yeni ürünler, hizmetler ve süreçlerle yeşil, kaynak güvenli ve iş birlikleriyle çevresel sürdürülebilirliği destekleyebilmektedir (Berawi, 2022). Örneğin bu teknolojilerle atık yönetimi süreçleri desteklenerek atık yönetimi sağlanabilmektedir (Şimşek, 2024). Ayrıca günümüzün inovasyon dönüşümleri, dijital teknolojilerle birlikte yaşlılarda obezite hastalığının azaltılmasını mümkün hale getirmektedir (Cho ve Yi, 2022).

Sağlık, toplum yaşamında önemli hizmet alanlarından birisi olarak dijitalleşmenin yaşandığı alanlardan birisidir. Teknolojiler aracılığıyla sağlık hizmetlerinin sunumu için modern bir yol oluşturularak dijital sağlığın gelişmesi sağlanmıştır (Sui ve Facca, 2020) Geçmişte daha sınırlı ve kısıtlı sunulan sağlık hizmetleri günümüzde tele-sağlık sayesinde daha erişilebilir ve

geniş kapsamlı hale gelmiştir. Hastalar bir sağlık kurumuna başvurmadan evlerinde sağlık hizmeti sunumundan faydalanabilmektedir. Ancak yeterli veya hiç teknoloji erişimi olmayan topluluklar (Burrel, 2024) veya dijital okuryazarlık oranı yetersiz olan nüfuslar için potansiyel eşitsizlik risklerinin olabildiği dikkat çeken bir husustur (Sui ve Facca, 2020; Shukla vd., 2022; Burrel, 2024). Kırsal alanlarda müdahale öncesi dijital okuryazarlığının dikkate alınmaması “dijital ayırım” olarak bilinen bir eşitsizliğe yol açabilir (Sui ve Facca, 2020). IntechOpen elektronik sağlık kayıtları, YZ, mobil sağlık ve tele-tıp gibi uygulamaların sağlık hizmetine erişimi kolaylaştırdığını fakat bu teknolojilerin uygulanmasında etik, kültürel ve alt yapısal sorunların olduğunu belirtmiştir (Al-Shorbaji, 2021). Ayrıca bu teknolojilerle bazı hastalıkların psikososyal ve eğitimsel yönleri de uygulanması önemlidir (Timpano vd., 2013). Uzaktan takip cihazları ve mobil uygulamalar aracılığıyla hamilelerin öz bakım becerileri ve bilgi birikimleri artırılarak daha bilinçli olmaları sağlanabilmektedir.

Dijital dönüşümün etkisiyle YZ uygulamaları sağlık alanına hızlıca entegre edilmiştir. Sağlıklı kalma, teşhis, tanı, tedavi, araştırma, erken teşhis evde bakım (Akalin ve Veranyurt, 2020), klinik karar destek sistemleri, tıbbi görüntüleme ve hastalıkların tahmini gibi birçok alanda YZ teknolojileri uygulanabilmektedir (Noorbakhsh-Sabet vd., 2019; Zahlan vd., 2023). Bu sayede klinik süreçlerde teşhis, tanı ve tedavi hizmeti süreçleri daha hızlı ve az hatalı, kapsamlı, verimli ve etkili sunulabilmektedir (Noorbakhsh-Sabet vd., 2019). Sağlık alanında yapılan genetik araştırmalar ve YZ'nin kullanımıyla nadir görülen kanserler ve çeşitli genetik analizlerde teşhise fayda sağladığı görülmektedir. YZ tabanlı analizler, tedavi hizmetlerini bireyselleştirebilmekte ve risk tahminlerini daha mümkün hale getirebilmektedir. Sağlık hizmetlerinde YZ kullanımı klinik ve yönetsel anlamda maliyetleri de düşürmektedir (Akalin ve Veranyurt, 2020).

Görüldüğü üzere dijital teknolojiler, her geçen gün toplum ve birey yaşamını kolaylaştırıcı ve geliştirici bir rol üstlenmeye devam etmektedir. Toplum yaşamının sürdürülebilirliği ve hizmetlere erişim açısından zaman, mekân ve sınır kısıtlılıklarını olabildiğince ortadan kaldıran dijital teknolojilerin katkıları bu şekilde öne çıksa da diğer taraftan da eleştirel bir bakışla önizleme yapıldığında sosyal, psikolojik ve etik gibi boyutlarda olumsuz bir tarafın da olduğu görülmektedir.

Dijital Teknolojilerin Karanlık Yüzü: Sosyal, Psikolojik ve Etik Sorunlar

Sosyal Sorunlar

Dijital teknolojilerin dünya genelinde yaygınlaşmasından önce çözülmesi gereken bazı akut sorunlar bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi, gelir eşitsizliğidir. Gini katsayısına dayanan güncel verilere göre, küresel ölçekte en yüksek gelir eşitsizliğine sahip ülkeler sırasıyla Kolombiya (54,8), Belize (53,3), Brezilya (52,0), Panama (48,9) ve Guatemala (48,3) olarak öne çıkmaktadır (Haddad vd., 2024). Bir diğer istatistiğe göre, dünya genelinde yaklaşık 1,1 milyar yoksul insan bulunmakta ve bu kişilerin %83,7'si kırsal bölgelerde yaşamaktadır (UNDP, 2024). Bu yapısal eşitsizlikler, yalnızca ekonomik kalkınmayı değil, aynı zamanda dijitalleşme süreçlerini de doğrudan etkilemektedir. Yerleşim yeri ve gelir düzeyindeki eşitsizlikler, bireylerin teknolojiye erişim ve kullanımını sınırlayarak dijital uçurumun oluşmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda dijitalleşme, uluslar için her geçen gün daha fazla önem kazanan stratejik bir unsur hâline gelmiştir. Birleşmiş Milletler'in 193 ülkeyi kapsayan E-Devlet Gelişmişlik Endeksi'nde, gelişmiş ülkeler üst sıralarda yer alırken; Orta Afrika Cumhuriyeti, Güney Sudan ve Somali gibi az gelişmiş ülkeler listenin sonlarında bulunmaktadır (UN, 2024). Bu durum özellikle hukuk, sağlık, eğitim ve enerji gibi temel kamu hizmetlerine erişimde dezavantajlı grupların geri kalmasına ve toplumsal kalkınmanın yavaşlamasına sebep olmaktadır.

Bununla birlikte dijital teknolojiler yalnızca ekonomik kalkınmayı değil; bağımsız düşünceyi, dijital vatandaşlığı, katılımcı demokrasiyi ve bireysel hakların korunmasını da doğrudan etkileyebilmektedir. Nitekim 2016 Amerika Birleşik Devletleri'nin başkanlık seçimlerinde yaşanan Facebook-Cambridge Analytica skandalı, bu tehlikeyi açıkça ortaya koymuştur. Söz konusu olayda, Cambridge Analytica'nın kullanıcıların izni olmadan topladığı kişisel veriler üzerinden siyasi propaganda amaçlı hedefli reklamlar yayımladığı belirlenmiştir (Yıldırım, 2022). Bu durum, bireylerin özgür iradeye dayalı karar verme süreçlerini ciddi biçimde gölgelemiştir. Benzer şekilde, oy kullanma süreçlerinin elektronik ortama taşınması da bireysel iradeyi etkileyebilecek yeni riskleri beraberinde getirmektedir. Hindistan, Brezilya ve Venezuela gibi ülkelerde elektronik oy kullanımı zaman ve maliyet açısından avantaj sağlasa da; bu sistemin beraberinde getirdiği teknik sorunlar, siber saldırılar ve seçim sürecinde yer alan aktörlerin olası manipülasyonları seçim güvenliğini tehdit edebilmektedir (Akin, 2011).

Öte yandan, dijital teknolojilerin risk yönetimi ve kriz anlarında gösterdiği yeterlilik, günümüzde giderek daha fazla tartışılan konular arasında yer almaktadır. Dijitalleşmenin yaygınlaştırılmasına yönelik altyapı yatırımları yapılmasına rağmen, başta deprem olmak üzere çeşitli doğal afetler sırasında iletişim ağlarının yetersiz kaldığı görülmektedir. Tuna'nın (2024) 6 Şubat depremine ilişkin araştırmasında iletişim operatörlerinin kriz anında beklenen performansı gösteremediği ve bu durumun kullanıcılar nezdinde negatif algı yarattığı tespit edilmiştir.

Aynı zamanda, yeni nesil dijital teknolojiler kültürel erozyona ve tek tipleşmeye sebebiyet verebilir. Özellikle YZ teknolojilerinin gelişimi, büyük ölçüde Batı merkezli ülkelerin bilgi, belge ve kaynakları üzerinden gerçekleştiği için, kültürel çeşitliliğin homojenleşmesine neden olabileceği yönünde eleştiriler bulunmaktadır (Agarwal vd., 2025). Örneğin:

Şekil 1. Batı Merkezli YZ Modellerinden Potansiyel Kültürel Homojenizasyonun Bir Temsili

Kaynak: Agarwal vd., 2025.

ChatGPT, Google Gemini, Consensus gibi YZ araçları, belirli bir konu hakkında internet taraması yaparak kısa sürede yanıt verebilmekte; bu sayede iş süreçlerinin hızlanmasına ve konuya dair hap bilgilere kolayca ulaşılmasına olanak tanımaktadır. Bununla birlikte mevcut YZ uygulamaları hâlen öğrenme sürecindedir ve hataya açık bir yapıya sahiptir. Her ne kadar birçok soruya yanıt verebilseler de bu araçların aslında hiçbir şeyi "bilmedikleri", gerçek ile kurgu arasında ayırım yapamadıkları ve manipülasyona açık oldukları belirtilmektedir (Rosenberg, 2023). Bu nedenle geliştiriciler, uygulamanın en alt kısmında "*ChatGPT hata yapabilir. Önemli bilgileri kontrol edin.*" uyarısına yer vermektedir. YZ araçlarının hâlen gelişim aşamasında olduğu günümüzde, bireylerin edindikleri bilgileri eleştirel bir bakışla değerlendirmeleri ve sorgulamaları her zamankinden daha önemli hâle gelmiştir.

Sağlık sektörü, hataya yer bırakmayan, ertelenmesi mümkün olmayan ve yüksek düzeyde uzmanlık gerektiren bir alandır (Tengilimoğlu vd., 2018). Bu nedenle ChatGPT'nin; spesifik bilgi ve yargıdan yoksun olması, yalnızca

eğitildiği verilerle sınırlı kalması, farklı bağlamlara uyum sağlayamaması ve olası sorunlara karşı manipülatif tepkiler verme riski, idari süreçlerde aksaklıklara, çalışanların karar alma süreçlerinde hatalara ve hasta güvenliği açısından ciddi risklere yol açabilir (Singh Awal ve Singh Awal, 2023). Benzer risklerin diğer yapay zekâ uygulamaları ve otonom robotlar için de geçerli olabileceği öngörülmektedir.

Dijital ortamda verilerin toplanması, korunması ve kimlerle paylaşılacağına ilişkin mevzuatta çeşitli belirsizlikler bulunmaktadır. Oğuz (2013), kişisel verilerin korunması ve güvenliğinden hem bireylerin hem de bu verileri işleyen yasal kurumların sorumlu olduğunu belirtmektedir. Bireylerin dijital platformları bilinçsiz şekilde kullanması ya da veri sorumlusu kurumların yeterli özeni göstermemesi, kişisel verilerin sızmasına ve kötü amaçlarla kullanılmasına neden olabilmektedir.

Massachusetts Teknoloji Enstitüsü (MIT) Media Lab, dört ay süren ve dört seanstan oluşan deneysel bir araştırma yürütmüştür. Araştırmaya katılan 54 kişi üç gruba ayrılmıştır: Büyük Dil Modeli (LLM) kullanan grup, arama motoru kullanan grup ve hiçbir teknolojik araç kullanmayan beyin grubu. Katılımcılardan grup halinde bir ödev hazırlamaları istenmiş ve süreç boyunca beyin aktiviteleri EEG yöntemiyle izlenmiştir. Sonuç olarak, beyin grubu en güçlü ve en geniş kapsamlı nöral ağ etkileşimini sergilemiştir. Arama motoru kullanan grup orta düzeyde bir etkileşim gösterirken, LLM kullanan grup en düşük düzeyde beyin aktivitesi sergilemiştir (MIT Media Lab, 2025). Son olarak öğrencilerin, öğretmenlerin ve akademisyenlerin ders notu ya da sınav sorusu hazırlama; yazarların ise eleştirel düşünme ve değerlendirme yazıları oluşturma süreçlerinde; ayrıca şirket çalışanlarının süreç yönetiminde YZ araçlarını kullanırken bilişsel beceri kaybı yaşama riski bulunmaktadır. Bu risk, zincirleme bir etkiyle toplumsal yaşamın birçok alanında çeşitli zorlukların ortaya çıkmasına yol açabilecektir.

Psikolojik Sorunlar

Bireyin zamanını yönetebilmesi ve iş ya da eğitim gibi sorumluluklarına yönelebilmesi için dikkate ihtiyaç duyduğu açıktır. Ancak, dikkatin sınırlı ve değerli bir kaynak olduğu düşünüldüğünde (Davenport ve Beck, 2001), bireylerin çevresinde oldukça fazla uyarana maruz kaldığı görülmektedir. Bu durum Herbert Simon'un (1972, ss. 40-41) ifadesiyle şöyle açıklanabilir: *"Bilginin tükettiği şey oldukça açıktır: Bilgi, alıcısının dikkatini tüketir. Bu nedenle bilgi bolluğu, dikkat yoksunluğu yaratır"*.

Günümüzde akıllı saat, mobil telefon, tablet ve bilgisayarlardan gelen arama, mesaj, sosyal medya bildirimleri ile para transferlerine eşlik eden sesli uyarılar; bireyin dikkatini sürekli kesintiye uğratan ve “dijital dikkat dağıtıcı tsunamisi” olarak nitelendirilebilecek bir ortam yaratmaktadır. Bu tür kesintiler yalnızca dikkatin dağılmasına neden olmakla kalmaz, aynı zamanda yeniden odaklanabilmek için zihinsel sürecin baştan kurulmasını gerektirir (Harvard Health Publishing, 2020).

Özellikle sosyal medya platformlarında sürekli güncellemeler yapılmakta ve algoritmalar sıklıkla değişmektedir. Bu durum, bireylerin bot hesaplar ya da onaylı (mavi tikli) kullanıcılar tarafından paylaşılan içeriklere sürekli olarak maruz kalmalarına yol açmaktadır. Ayrıca sosyal medya uygulamalarında kullanıcıları platformda tutmaya yönelik psikolojik ikna teknikleri kullanılmaktadır.

Bunlar arasında ekranın aşağı kaydırılmasıyla sayfanın yenilenmesini sağlayan “pull-to-refresh” özelliği; “yazıyor...”, “son görülme zamanı”, “gönderildi” (tek tik), “iletildi” (çift tik) ve “okundu/görüldü” (mavi çift tik) gibi geri bildirim mekanizmaları yer almaktadır. Tüm bu tasarımsal unsurların temel amacı, kullanıcının dikkatini uygulama içerisinde mümkün olduğunca uzun süre tutmak ve tekrar etkileşimi teşvik etmektir. Dijital teknolojiler yalnızca dikkatin yönlendirilmesiyle sınırlı kalmayıp, bireyin bütüncül sağlığını da olumsuz yönde etkilemektedir. Özellikle mobil telefon kullanımına bağlı olarak, uzuvlarda uyuşma, boyun omurgasında yapısal bozulmalar gibi fiziksel rahatsızlıklar ortaya çıkabilmektedir (Zhang vd., 2024). Bununla birlikte, dijital bağımlılıkla ilişkili olarak odaklanma güçlüğü, dikkat eksikliği (Yengin, 2019), anksiyete, saldırgan davranışlar, depresyon ve sosyal geri çekilme gibi psikolojik sorunlar da yaşanabilmektedir (Mustafaoğlu ve Yasacı, 2018).

613 ergen üzerinde yapılan deneysel bir çalışmada, sosyal medyada az sayıda beğeni alan bireylerin kendilerini daha fazla reddedilmiş hissettikleri ve daha yüksek düzeyde negatif duygusal ve bilişsel tepkiler gösterdikleri saptanmıştır (Lee vd., 2020). Daha geniş bir perspektiften ise sosyal medya kullanımının bireylerde Hikikomori, YouTube narsisizmi, siberkondri, selfitis ve beyin sisi (brain fog) gibi çeşitli psikososyal rahatsızlıklarla ilişkilendirilebildiği görülmektedir (Tekayak ve Akpınar, 2017; Taşçı, 2021).

Etik Sorunlar

Dijital teknolojilerin geliştirilmesi, kullanıma sunulması ve kullanımının denetlenmesi; hem devletlerin hem de geliştiricilerin dikkatle ele alınması gereken kritik bir konudur. Zira bu teknolojiler büyük bir hızla gelişirken, paydaşların görüşleri alınarak etik ilkelerin belirlenmesi ve yasal altyapının oluşturulması zaman almaktadır. Bu nedenle toplumlar etik sorunlara karşı hakların korunması konusunda zaman zaman savunmasız kalabilmektedir.

Farklı ülkelerde meydana gelen yangınlar, çatışmalar veya savaş gibi kriz dönemlerinde dijital ortamda paylaşılan içeriklerin sayısı artmaktadır. Ancak bu içeriklerin hangisinin doğru, hangisinin yanlış olduğunu ayırt etmek çoğu zaman oldukça güçtür. Bu durum, özellikle kriz zamanlarında bilgi paylaşımına ilişkin etik sorumluluklar konusunda belirsizlikler yaratmaktadır.

Toplumun dijital teknolojilere erişiminin sağlanması, mevcut sorunların çözümü için tek başına yeterli değildir. Çünkü bu teknolojiler, pazarlama faaliyetlerinde çoğunlukla yalnızca olumlu yönleri vurgulanarak tanıtılmaktadır. Dahası, ilaçlar gibi bir “prospektüsü” bulunmayan dijital teknolojilere ilişkin potansiyel ve uzun vadeli riskler konusunda sunulan bilgiler oldukça sınırlıdır. Dijital teknolojiler, insan davranışlarının analiz edilmesini ve anlaşılmasını kolaylaştırırken; içerik üreticileri, ilgi, etkileşim ve finansal kazanç motivasyonlarıyla, kendilerini, ailelerini veya çevrelerindeki kişileri kamuoyuyla paylaşma sürecinde mahremiyet paradoksu yaşamaktadır (Tagoe vd., 2023).

Dijital teknolojiler, izleme süreçlerini önemli ölçüde kolaylaştırabilmektedir. Bu durum yalnızca internet siteleri ve sosyal medya şirketleriyle sınırlı değildir; hükümetler de kamu güvenliğini sağlamak, toplum sağlığını korumak ve geliştirmek amacıyla bu teknolojilerden yararlanmaktadır. Örneğin, bireylerin rızası çerçevesinde panoptikon benzeri bir yapı oluşturan mobese kameraları, radar sistemleri, navigasyon sistemleri ile COVID-19 vaka ve aşı takip uygulamaları bu duruma örnek olarak gösterilebilir (Kavut, 2023). Bu uygulamalar iyi niyetli ve yasal bir çerçevede geliştirilmiş olsa da bireylerin özel hayatlarını korumaları, bu teknolojilerin yaygınlaşmasıyla birlikte giderek daha zor hale gelmektedir.

Dijital teknolojiler, geliştirildikleri şirketlerin ve ülkelerin politik, kültürel ve düşünsel yapılarından bağımsız değildir. Örneğin, bir sosyal medya platformu el değiştirdiğinde; içerik politikası, algoritma yapısı ve kullanım biçimi değişerek farklı bir yapıya bürünebilir ve bu durum kullanıcı davranışlarını doğrudan etkileyebilmektedir.

Dijital iletişim ve medya uygulamaları, farklı düşüncelere saygı ve toplumsal çeşitliliğin yerini giderek kutuplaşma ve kültürel melezleşmeye bırakabilmektedir (Ölçekçi, 2020). Bu dönüşüm, bireylerin kamuoyundaki karşıt görüşlere tahammülünü azaltmakta ve sürekli bilgi akışı içerisinde önemli meselelere karşı duyarlılıklarını yitirmelerine neden olabilmektedir. Ayrıca değişen algoritmalar nedeniyle birçok kişi, istemeden benzer içeriklere maruz kalmaktadır ve bu da düşünce çeşitliliğinin azalmasına yol açmaktadır.

Sosyal medya uygulamaları genellikle kullanıcılarına ücretsiz olarak sunulmaktadır; çünkü bu platformlar gelirlerini büyük ölçüde reklamlardan elde etmektedir (Okay, 2020). Çevrim içindeki her hareketin takip edilip kaydedilmesiyle oluşan dijital ayak izleri sayesinde kullanıcı profilleri oluşturulmakta ve bu profiller aracılığıyla kişiselleştirilmiş içerikler sunulabilmektedir (Blue vd., 2018). Eleştirel düşünme düzeyi düşük olan bireyler, hangi verilerin yasal zorunlulukla hangi verilerin ise ticari amaçlarla toplandığını bilmeden, sunulan kullanıcı sözleşmelerini doğrudan kabul ederek uygulamaları kullanabilmektedir. Bu noktada, dijital platformların kullanıcıları yeterince bilgilendirmemesi, tüketiciyi bilgilendirme sorumluluğu açısından etik bir zayıflık olarak değerlendirilebilir.

Son olarak bazı kötü niyetli kişiler, erişimi yalnızca özel yazılımlar ve şifrelerle mümkün olan Dark Web ve onun bir alt kümesi olan Dark Net'i; insan kaçakçılığı, suikast planları ve pazarlaması, uyuşturucu ile yasal olmayan ilaç ticareti, terörizm ve çalıntı verilerin paylaşımı gibi yasa dışı faaliyetler için kullanabilmektedir (Nazah vd., 2020).

Dijital Uçurum: Eşitsizliklerin Yeni Yüzü

Topluma birçok faydası bulunduğu bilinen teknolojik yenilikler açısından ülkeler eşit değildir. Bazı teknolojilerin kullanım kapasitesi farklıyken bazı teknolojilere ise erişim güçlüğü söz konusudur. Günümüzde dünya nüfusunun ortalama olarak %67,6'sı internet kullanmaktadır. Ancak yüksek gelirli ülkelerde bu oranın %80,7 olduğu, düşük orta gelirli ülkelerde %54 ve düşük gelirli ülkelerde ise %26,5 olduğu görülmektedir (World Bank, 2025). Avrupa ve Amerika'nın birçok yerinde nüfusun büyük çoğunluğunun internet için dizüstü ve masaüstü bilgisayar kullandığı görülürken Gana gibi ülkelerde ise bilgisayar kullanma oranının küresel ortalamasının 6 kat aşağısında bulunduğu anlaşılmaktadır (Datareportal, 2025).

İlk olarak 1990'larda ortaya atılan ve yeniliklerin yayılımı teorisine dayanan dijital uçurum kavramı, çeşitli tanımlara sahip olmakla beraber temelde kim (konu seçimi), hangi özellikleriyle (düğüm ve bağların nitelikleri), neye (teknoloji türü) ve nasıl bağlanıyor (dijital gelişmişlik düzeyi) sorularıyla bir çerçeveye oturtulabilmektedir. Dijital alanların coğrafi bakımdan sınırsız olduğu düşünüldüğünde dijital uçurumun bireyler, kurumlar, bölgeler veya ülkeler arasında var olduğu ifade edilebilir. Bu durum politik seçimlere göre şekillenebilir. Politikaların kime, hangi sorun için geliştirileceği veya önceliklendirildiği kullanılacak teknolojiyi ve bu teknolojiye yapılacak yatırımı doğrudan etkilemektedir (Hilbert, 2011). Dijital uçurumun en önemli göstergeleri; dijital teknolojilere erişim ve temel altyapı eksiklikleri, bu teknolojilerin kullanım düzeyi, elde edilen faydalar ve dijital beceri düzeylerinde görülmektedir (Bulatova vd., 2023).

Dijital uçurum, bireyler ve toplumlar arasında teknolojik imkanlara erişim ve faydalanma düzeyilerindeki eşitsizliklerle kendini göstermektedir. Bu bağlamda üç temel dijital eşitsizlik türü öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki erişim eşitsizliği; özellikle kırsal ve altyapısı yetersiz bölgelerde teknolojik cihazlara ulaşımda yaşanan eksiklikleri ifade eder. İkincisi kullanım becerisi eşitsizliği; bireylerin yaş, eğitim düzeyi ve sosyal çevre gibi etkenlere bağlı olarak dijital araçları etkin kullanabilme düzeyleriyle ilgilidir. Son olarak fayda eşitsizliği ise bireylerin sağladıkları dijital yarar düzeyindeki farklılıklara işaret etmektedir. Bu eşitsizliklerin ortaya çıkmasında ekonomik imkânsızlıklar, yetersiz dijital okuryazarlık, coğrafi kısıtlılıklar ve sosyo-kültürel faktörler gibi çeşitli yapısal etkenler rol oynamaktadır. Diğer yandan dijital uçurumun sonuçları da çok çeşitlidir. Uçurum sadece teknolojiye erişimle ilgili değil, aynı zamanda insanların eğitim, ekonomi ve sosyal hayattaki durumlarını da etkilemektedir. Örneğin eğitimde fırsat eşitsizliği, uzaktan eğitime ulaşamayan öğrencilerin geri kalmasıdır. Ekonomik dışlanma, dijital ekonomiye katılmayan kişilerin iş piyasasında dezavantajlı duruma düşmesidir. Sosyal dışlanma ise bilgiye erişimi olmayan grupların toplumsal yaşamdan uzak kalmasıdır (Van Dijk, 2005).

Karmaşık, katmanlı ve birbirine bağlı bir yapıya sahip olan dijital uçurum (Longoria vd., 2022) erişim boşluğunun motivasyon, materyal, beceri ve kullanım unsurlarının yanı sıra (Ghobadi ve Ghobadi, 2015), sosyo-ekonomik durum (Bulatova vd., 2023), demografik faktörler (Longoria vd., 2022) ve ekonomik kalkınma kaynağı olarak görülen teknoglobalizm (Bulatova vd., 2023) tarafından da derinleştirilip şekillenmektedir. Tüm dijital tekno-

lojilerde görülebilir olması dijital uçurumun genişleme ihtimalini arttırırken tanımlanabileceği değişkenleri de çeşitlendirmektedir. Ülkeler arasında kapasite, katılım ve performans farklarına bakarak izafi gelişmişlik düzeyleri, eğitim düzeyi, gelir göstergeleri kırsal ve kentsel alanlar arasındaki demografik ve gelişimsel eşitsizlikler ve erişim, okuryazarlık ve kullanımdaki eşitsizlikler dahil olmak üzere yaş yapıları gibi faktörler bir ülkenin hem kendi içinde hem de diğer ülkelerle etkileşimini değerlendirmektedir (Bulatova vd., 2023). Bölge bazlı bilişim ve iletişim teknolojileri göstergelerinin 2024 yılı verilerinin toplampenetrasyon oranları incelendiğinde 5G mobil kullanımının kapsadığı nüfus yüksek gelirli ülkelerde %83,8 iken az gelişmiş ülkelerde bu oran sadece %3,5 civarındadır. Kaldı ki az gelişmiş ülkelerin 3G kullanımının kapsadığı nüfus bile yüksek gelirli ülkelerdeki bireylerin yarısından bile daha azdır. İnternet kullanan bireylerin oranına bakıldığında ise benzer şekilde yüksek gelirli ülkelerde nüfusun %93,4'ünün internet kullandığı düşük gelirli ülkelerde ise bu oranın %26,5 olduğu görülmektedir. Ayrıca yüksek gelirli ülkelerde nüfusun %96,1'i cep telefonu sahibiyken düşük gelirli ülkelerde ise bu oran %56'dır (World Bank, 2025). Dijital teknolojilere ve internete erişim bu ülkeler arasında bu kadar farklı olması birçok alanda dijital uçurumun yaşanması için büyük bir potansiyel barındırmaktadır. Diğer yandan bu oranlara rağmen gelişmiş ülkelerde bile dijital uçurum yaşanmaktadır. Nüfusun %98'inin evde internet erişimine sahip olduğu Hollanda da yapılan bir çalışmada 50 yaş üstü bireylerin masaüstü bilgisayar ve tablet kullanımı diğer bireylerden yüksek fakat akıllı telefon, oyun konsolu gibi cihazları kullanma olasılığı daha düşük bulunmuştur. Bu durum bir mobil alt sınıfın mevcudiyetini göstermektedir. Ev hanımı/erkeği, engelli ve işsiz bireylerin bazı dijital ürünleri kullanma oranının düşük olması istihdam durumunun cihaz kullanımını etkilediğini göstermektedir. Ayrıca eğitim seviyesi, gelir durumu, destek miktarı ve kalitesi ve internet tutumunun cihaz fırsatı, cihaz ve çevre çeşitliliğini olumlu yönde etkilemiştir. Dijital uçurumun fiziksel erişim engeli aşılmasına rağmen internet becerileri, kullanım türleri ve sonuçları arasında gittikçe genişleyen bir uçurum oluşmaktadır. Bunun nedeni olarak da cihazlara (bilgisayar, akıllı telefon, TV, tablet vb.), yazılımlar (abonelikler) ve çevresel birimlerine (ek sabit disk, yazıcı vb.) erişimin çeşitli olması, cihaza dair fırsat ve yeniliklerden devamlı faydalanmak için sürekli olarak harcama yapılması gerekliliği gösterilmektedir (Van Deursen ve Van Dijk, 2019).

Dijital uçurumun birden fazla etki ve sonuçları mevcuttur. Eğitim alanındaki teknolojik gelişmeler düşük gelirli öğrenciler ve dezavantajlı okul-

larda erişim, kalite ve/veya eşitsizliklere karşı zorluklar meydana getirebilmektedir (Makinde vd., 2024). Sağlık alanında kullanılan dijital teknolojiler sosyal eşitsizlikleri azaltmak için etkili olabilir. Diğer yandan bu teknolojilerin yeni eşitsizliklere yol açması ve mevcut eşitsizlikleri daha da derinleştirilmesi mümkündür (König vd., 2023). Yeni bir sağlık teknolojisi söz konusu olduğunda toplumdaki bireylerin bu teknolojiye erişiminde veya kullanımında eşitsizlikler söz konusu olarak sağlığın bir hak olarak dağılımını etkileyebilir (Weiss vd., 2018). Dijital uçurum sosyo-ekonomik gelişmeler bağlamında da hem ülke içi hem de ülkeler arası bazda eşitsizlik ve farklılıkları arttırmıştır. Özellikle yaşlı yetişkinler, engelli bireyler, ötekileştirilmiş kadınlar ve yerli halklar gibi dezavantajlı gruplar dijital uçuruma daha çok maruz kalmaktadır (Longoria vd., 2022). Dünya genelinde 2024 yılında erkeklerin kadınlardan çok daha fazla internet kullandığı, en az gelişmiş ülkelerde erkek nüfusun %41'inin; kadın nüfusun ise sadece %29'unun internet kullandığı görülmektedir. Diğer yandan sosyoekonomik olarak bakıldığında da en az gelişmiş ülkelerde kadınların sadece %21'i internet kullanırken bu oranın yüksek gelirli ülkelerdeki kadınlarda %93 olduğu görülmektedir (International Telecommunication Union (ITU), 2024). Bu durum teknoloji kullanımı açısından cinsiyetlerin hem kendi arasında hem de diğer cinsiyetle ulusal ve uluslararası düzeyde ciddi eşitsizlikler olduğunu göstermektedir. Teknolojik gelişmeler cinsiyetler arası ücret eşitsizliğini daha aza indirebilmektedir. Kadın çalışanlar teknolojik gelişmelere daha hızlı adapte olarak erkek çalışanlarla aralarındaki gelir eşitsizliğini daha aza indirebilmektedir. Ayrıca kırsal alandaki kadınlar iş hayatlarında teknolojiyi benimseyip kullanarak ücret iyileştirmelerinde kentlerdeki kadın çalışanlardan daha olumlu iyileşmeler görmektedir (Kang, 2024). Eğitim alanında yapılan bir çalışmada teknolojiye maruz kalan öğrencilerin maruz kalmayan öğrencilere kıyasla daha kolay iş bulduğu, iş gücü piyasasından iş teklifi alma ve maaş oranlarını artırma olasılıklarının daha yüksek olduğu görülmüştür (Lu ve Song, 2024).

International Telecommunication Union (2024) yayımladığı rapora göre, dijital gelişim düzeyleri ve dijital uçurum, bölgelere göre önemli farklılıklar göstermektedir. Küresel ölçekte internet kullanım oranı %68 iken, bu oran Avrupa'da %91'e ulaşmıştır. Avrupa'da yaş, cinsiyet, konum ve erişim açısından dijital uçurum büyük ölçüde kapanmıştır. Benzer şekilde, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerinde bu oran %92'dir. Amerika kıtasında dijital kalkınmada düzenleyici olgunluk, internetin uygun maliyetli oluşu, hizmet kalitesi ve siber güvenlik hazırlığı gibi konularda farklılıklar bulunsa

da nüfusun %87'si internet kullanmaktadır. Arap Devletlerinde mobil genişbant altyapısına erişim %95 düzeyindeyken, internet kullanıcı oranı %70'te kalmıştır; bu durum, altyapı dışında başka engellerin de etkili olduğunu göstermektedir. Afrika'da ise nüfusun yalnızca %38'i internet erişimine sahiptir. Kentsel ve kırsal bölgeler arasında da dikkat çekici farklar vardır. Amerika kıtasında kentte yaşayanların %90'ı, kırsalda yaşayanların ise %74'ü internet kullanmaktadır. BDT'de bu oranlar sırasıyla %95 ve %85'tir; kırsal nüfusun %7'si ise hâlâ internet erişiminden yoksundur. Arap Devletlerinde internet kullanım oranı kırsalda %50, kentte ise %83'tür. Afrika'da kentsel internet kullanımı %57 iken, kırsal alanlarda bu oran %23'e düşmektedir. Cinsiyet temelli dijital eşitsizliklerde de bölgesel farklılıklar dikkat çekmektedir. Avrupa'da kadın ve erkekler arasında internet kullanımı açısından cinsiyet eşitliği sağlanmıştır. BDT'de erkeklerin %93'ü, kadınların ise %91'i çevrimiçidir. Amerika kıtası, kadınların internet kullanım oranının erkeklerden daha yüksek olduğu tek bölgedir. Arap Devletlerinde ise kadınların yalnızca %64'ü, erkeklerin ise %75'i internet kullanmaktadır. Afrika'da dijital eşitsizlikler cinsiyet açısından da belirgindir. Ayrıca yaş grupları arasında da önemli farklar mevcuttur. Arap ülkelerinde yaşlı bireyler dijital beceriler açısından gençlerin oldukça gerisindedir. Afrika'da ise dijital uçurum hem gelir düzeyine hem de yaşa göre belirginleşmektedir. Genç ve kentsel nüfus dijitalleşmede öncü olurken, yaşlı bireyler ve kırsal topluluklar geride kalmaktadır. BDT bölgesinde de yaşlıların çevrimiçi olma oranı görece daha düşüktür (ITU, 2024).

Dijital Teknolojiler İçin Sürdürülebilir ve Etik Bir Gelecek

Dijital teknolojilerin faydalarını en üst düzeye çıkarıp, zarar ve risklerini en aza indirmek toplumsal yaşam için gereklidir. Ancak bu hedefe ulaşmak için kısa vadeli ve geçici çözümler yerine, temelden başlayan uzun vadeli yatırımlar yapılması gerekmektedir. Bu kalkınmanın sürdürülebilir olması ise sadece teknoloji üretimiyle değil, bireylerin ve toplumların bu sürece ne ölçüde entegre olabildiğiyle doğrudan ilişkilidir.

Dijitalleşmede ilk adım diyebileceğimiz nokta; uzun ve sağlıklı bir yaşam, bilgili olmak ve iyi bir yaşam standardına sahip olmak üzere insani gelişimin sağlanmasıdır (UNDP, 2025). Ancak bu insani gelişim düzeyi her toplumda aynı seviyede değildir. Özellikle gelişmekte olan ve en az gelişmiş ülkelerde, ekonomik krizler ve güvenlik endişeleri nedeniyle toplumlar öğrenilmiş çaresizlik duygusuna kapılabilir. Bu duygusal durum, toplumsal iler-

lemenin önündeki en büyük engellerden biridir. Böyle bir ortamda dijitalleşme süreçlerindeki fırsatlar ve AR-GE olanakları yeterince değerlendirilemez. Sonuç olarak, bu ülkeler hem sorunlarını çözebilmek hem de küresel gelişme trendine ayak uydurabilmek adına kendi kültürlerinden, değerlerinden ve politika anlayışlarından farklı stratejiler benimseyerek; eski teknolojileri ve politikaları ithal etme yoluna gider. Bu da onları dışa bağımlı hale getirebilir.

Dışa bağımlı bir toplumun bağımsız hale getirilmesinde eğitimin rolü yadsınamaz. Fakat günümüzde bilgiye erişim kolaylaşsa da yüzeysel eleştirel yaklaşımlar nedeniyle eğitim giderek değersizleşmektedir. Eğitimi yalnızca sınavlar ve diplomalardan ibaret gören bir toplumda bu algı yaygın hale gelmektedir. Oysa genç bireylerin akranlarıyla sosyalleşmesi, farklılıkları tanınması, deneyim kazanması ve ekip çalışmasıyla projeler üretmesi; uzun vadede yeni teknolojilerin temelini atabilecek bir potansiyel taşımaktadır.

OECD'nin yayınladığı Digital Economy Outlook 2024 isimli raporda hükümetlerin dijital politikalarda dijital ekonomi boyutunun tahmin edilmesi, değerlere dayalı YZ yönetiminin sağlanması, teknolojilerin entegrasyonun zorlaştıran politika zorluklarının ele alınması, inovasyonun artırılması ve dijital uçurumun kapatmaya çalışılması ile gizlilik ve güvenliği sağlanmış bir geleceğin teşvik edilmesi önerilmektedir (OECD, 2024). Diğer bir örnekte ise Dünya Ekonomik Forumu'nun araştırmasına göre 2030 yılına kadar en hızlı büyüyen mesleklerin; büyük veri uzmanlığı, fintech mühendisliği, YZ ve makine öğrenimi uzmanlığı, yazılım ve uygulama geliştirme ile güvenlik yönetimi alanlarında olacağı öngörülmektedir (World Economic Forum, 2025). Bu tür uluslararası raporlar, dijital teknolojilerin bir tehditten ziyade çeşitli fırsatlar sunduğunu ve eğitim ile iş yaşamının bu doğrultuda yeniden yapılandırılmasının önemli bir adım olduğunu ortaya koymaktadır. Özetle değişmeyen tek şeyin değişim olduğu gerçeğinden hareketle dijital dünyada sürdürülebilir bir yaşam ancak bu değişime uyum sağlamakla mümkün olabilir.

Sonuç olarak bu derlemede öne çıkan eksikliklerin giderilmesine yönelik aşağıdaki öneriler sunulabilir:

- Dijital dünyada etik ilkelere açıklık kazandırılması ve bu doğrultuda yasal düzenlemelerin hayata geçirilmesi,
- Algoritmaların önyargılı ve yönlendirici olmasının önüne geçmek için farklı ve güvenilir veri kaynaklarıyla eğitilmesi,
- Dijital pazarın yalnızca gelişmiş ülkelerin kontrolüne bırakılmaması adına uluslararası hukuk çerçevesinde düzenleyici çalışmalar yapılması,

- Özellikle sosyal medyadaki dezenformasyonla mücadele kapsamında teyit (fact-checking) platformları konusunda toplumsal farkındalığın artırılması,
- Teknolojinin iş yaşamında yol açtığı teknostresin eğitim ve destek programlarıyla azaltılması,
- Dijital bağımlılığın önlenmesine yönelik olarak dijital detoks ve teknolo-oruç (Erdem ve Metin, 2024) gibi farkındalık kampanyalarının teşvik edilmesi,
- Dijital ortamlarda paylaşılan içeriklerin, özel hayatın mahremiyetini ihlal etmeyecek şekilde denetlenmesi ve korunması.

Sonuç

İnsanlık için gelinen noktada kayıtsız kalınması pek ihtimal dahilinde görünmeyen dijitalleşme süreci, toplumsal yaşamın bütün alanlarını doğrudan ya da dolaylı etkilemekte ve bu etkiler genellikle olumlu yönde oluştuğu gibi belli oranlarda da olumsuz yönde ortaya çıkabilmektedir. Küresel düzeyde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ile uluslararası organizasyonların dahil olduğu büyük bir ekosistemin kurulma sürecinin devam ettiği günümüzde ülkeler açısından da ulusal düzeyde bir dijital ekosistemin konuşulmaya başlandığı önemli gerçeklerden birisi olarak ifade edilebilmektedir. Her ülke sosyoekonomik ve sosyokültürel karakteriyle bu süreçte varlığını sürdürmeye ve bu alanda kapasitesini öne çıkarmaya gayret etmekte; bu doğrultuda da ulusal düzeyde ve farklı sektörlerde eylem planları ve strateji dokümanları geliştirerek kendilerine bir yol çizme telaşı içerisinde.

Yönetim, eğitim, sağlık, ticaret vb. alanlar başta olmak üzere pek çok alanda dijitalleşme, günlük yaşamı zaman ve mekân açısından olabildiğince rahatlatıp ve daha konforlu bir hizmet alanı oluşturmaktadır. Ancak üst kısımlarda da dikkat çekildiği üzere bu durum çeşitli riskleri ve sorun alanlarını da beraberinde getirmektedir. Bilindiği üzere günümüz dünyasında robotların insanlara karşı ilerleyen süreçte özerklik kazanarak insan neslini tehdit eder hale geleceği tartışılmaktadır. Bilim kurgu filmlerine konu olan bu durumun, mevcut gelişmeler göz önüne alındığında pek çok insan tarafından hiç gerçekleşmeme ihtimalinin artık bir soru işareti olarak görüldüğü bir düşünce çıkmazına doğru olayı evirdiğini söylemek pek de yanlış olmayacaktır. Geldiğimiz noktada bütün ülkelerde başta savunma olmak üzere hemen her alanda ciddi bir dijitalleşme gayreti söz konusudur. Bu durum

dijitalleşmenin beraberinde getirdiği sorun alanlarının daha da fazla görünür olmasına ve eleştirilmesine vesile olmaktadır.

İnsanlar için sosyal, psikolojik ve etik sorun alanlarının hızla daha da görünür hale gelmesini sağlayan baş döndürücü dijitalleşme süreci, ülkeler içerisinde de sosyoekonomik eşitsizlikler nedeniyle dijital bölünmelere neden olmakta ve bu doğrultuda toplumsal kesimler arasında dijital uçurum olarak da nitelendirilebilen pek de olumlu olmayan sonuçlara neden olabilmektedir. En gelişmiş ülkeden en az gelişmişine kadar bütün ülkelerde internete ve bilgisayar teknolojilerine erişim düzeyinden başlayarak pek çok dijital olanağın kullanılmasında önemli problemler oluşabilmektedir. Diğer taraftan dijitalleşme sürecinde en çok öne çıkan konulardan birisi bu alanla ilgili okuryazarlık düzeyinin hem ülkeler arasında hem de ülkelerin kendi içerisindeki farklılık arz etmesi durumudur. Gelir, eğitim ve yaş gibi bir takım demografik özellikler bağlamında değişebilen okuryazarlık durumu, dijital teknolojilerin toplum tabanına yayılmasında en önemli değişkenlerden birisi olarak görülmektedir.

Dijital teknolojilere eleştirel yaklaşım kapsamında en çok öne çıkan konuların başında etik meselesi gelmektedir. Dijital alanda kişisel verilerin toplanması, kaydedilmesi, depolanması, korunması ve üçüncü kişilerle paylaşılmaması gibi hususlar, etik konusunun ne denli önemli olduğuna işaret etmektedir. Ancak insanların dijital ayak izlerinin kaydedilerek farklı amaçlarla zamanı geldiğinde aleyhte kullanılabilme potansiyelinin de var olduğu düşünüldüğünde bu durum korkutucu bir hal alabilmektedir.

Son olarak eleştirel yaklaşım açısından vurgulanması gereken en önemli hususlardan birisi, dijital bağımlılık konusudur. Günümüzde üzerine pek çok çalışmanın yapıldığı dijital bağımlılık, her yaştaki bireyin risk alanı içerisinde olduğu yeni bir bağımlılık türü olarak tarif edilmekte ve FoMO, Nomofobi, Siberkondri, Selfitis gibi yeni yeni tanımlamalarla insan sağlığını olumsuz etkileyen bir başka sorunsala işaret etmektedir.

Bütün bunlardan hareketle dijital teknolojiler, günlük yaşama önemli oranda olumlu katkılar yapsa da her biri farklı çalışmaların konusu olan çok sayıda olumsuz durumun açığa çıkmasına da neden olmaktadır. Burada özellikle politika yapıcı konumunda bulunan hükümetlere ve kamu kurum/kuruluşlarına çok önemli görevler düşmektedir. Dijital teknolojilere ulaşım ve bu teknolojilerin kullanımı doğrultusunda ortaya çıkan olumsuzların giderilmesi ve bu alanda ulusal düzeyde bütünlük arz eden bir koordinasyon mekanizmasının kurularak sürecin yönetilmesi gerekmektedir.

Kaynaklar

- Agarwal, D., Naaman, M., & Vashistha, A. (2025). AI suggestions homogenize writing toward western styles and diminish cultural nuances. In CHI Conference on Human Factors in Computing Systems. April 26-May 1, 2025, Yokohama, Japan. ACM, NY, USA, 21.
- Akalın, B. ve Veranyurt, Ü. (2020). Sağlıkta dijitalleşme ve yapay zekâ. *SDÜ Sağlık Yönetimi Dergisi*, 2(2), 128-137.
- Akın, M. (2011). Elektronik oy verme sistemlerinde güvenlik: deneyimler ve Türkiye için öneriler. *Istanbul University Econometrics and Statistics E-Journal*, (3), 32-47.
- Al-Shorbaji, N. (2022). Improving healthcare access through digital health: The use of information and communication technologies. *IntechOpen*.
- Berawi, M. A. (2022). Innovative digital technology and economy capacity development. *International Journal of Technology*, 13(7), 1369-1372.
- Berawi, M., Suwartha, N., Asvial, M., et al. (2020). Digital innovation: Creating competitive advantages. *International Journal of Technology*, 11(6), 1076-1080.
- Blue, J., Condell, J., & Lunney, T. (2018). Digital footprints: Your unique identity. In *Proceedings of the 32nd British Human Computer Interaction Conference (HCI 2018)*. BCS Learning & Development Ltd.
- Bong, W., & Chen, W. (2021). Increasing faculty's competence in digital accessibility for inclusive education: a systematic literature review. *International Journal of Inclusive Education*, 28, 197-213.
- Bulatova, O., Reznikova, N., & Ivashchenko, O. (2023). Digital divide or digital inequality? New dimensions of global asymmetries of socio-economic development and international trade in the conditions of technoglobalism. *Visnik Mariupol's'kogo deržavnogo univrsitetu Seriâ Ekonomîka*, 13(25), 45-57.
- Burrell, D. N. (2024). Telehealth technologies, disruptions, and health literacy. *Health Economics and Management Review*, 5(4), 33-46.
- Chen, Y. (2020). Improving market performance in the digital economy. *China economic review*, 62, 101482.
- Cho, M.-H., & Yi, C.-G. (2022). Adaptive Social Innovation Derived from Digital Economy and Its Impact on Society and Policy. *Sustainability*, 14(6), 3408.
- Datareportal. (2025). Digital 2025: Global overview report. <https://datareportal.com/reports/digital-2025-global-overview-report>
- Davenport, T. H., & Beck, J. C. (2001). *The attention economy: Understanding the new currency of business* (p. 9). Harvard Business School Press.
- Eke, E. (2021). Yönetim dijital çağın yeni normal pratikleri. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Erdem, R., & Metin, A. (2024). Tekno-Oruç bir öz disiplin pratiği olabilir mi?. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 53, 74-85.

- Faustino, A., & Kaur, I. (2023). The benefits and concerns of communication technologies in education. *Asian Journal of Advanced Research and Reports*, 17(5).
- Ghobadi, S., & Ghobadi, Z. (2015). How access gaps interact and shape digital divide: A cognitive investigation. *Behaviour & Information Technology*, 34, 330-340.
- Haddad, C.N., Mahler, D.G., Diaz-Bonilla, C., et al. (2024). The World Bank's new inequality indicator: The number of countries with high inequality (policy research working paper 10796). World Bank.
- Harvard Health Publishing. (2020). Staying focused in the era of digital distractions. <https://www.health.harvard.edu/staying-healthy/staying-focused-in-the-era-of-digital-distractions>
- Hilbert, M. (2011). The end justifies the definition: The manifold outlooks on the digital divide and their practical usefulness for policy-making. *Telecommunications Policy*, 35(8), 715-736.
- Hilbert, M. (2020). Digital technology and social change: the digital transformation of society from a historical perspective. *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 22(2), 189-194.
- International Telecommunication Union (ITU). (2024). Measuring digital development: Facts and figures 2024. ITU Publications. <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/facts/default.aspx>
- Kang, J. (2024). The Impact of Technological Progress on the Gender Wage Gap. *Highlights in Business, Economics and Management*, 43, 594-605.
- Karataş, A., & Bozkurt, K. (2022). Ekonomik büyüme ve teknolojik gelişmeler: Bir nedensellik analizi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 29(2), 209-219.
- Kavut, S. (2023). Dijital dönüşüm çağında gözetimin elektronikleşmesi: Panoptikon'dan süperpanoptikon'a gözetim toplumu. *Communicata*, (25), 22-27.
- Kirillova, E., Merzon, E., Akhmetshin, E., & Kozachek, A. (2024). Benefits of Applying Digital Communication Technologies in Educational Activities of Modern Universities. 2024 Communication Strategies in Digital Society Seminar (ComSDS), 70-74.
- König, L., Krukowski, R., Kuntsche, E., et al. (2023). Reducing intervention- and research-induced inequalities to tackle the digital divide in health promotion. *International Journal for Equity in Health*, 22.
- Krap, A., Bataiev, S., Bobro, N., Kozub, V., & Hlevatska, N. (2024). Examination of digital advancements: Their influence on contemporary corporate management methods and approaches. *Multidisciplinary Reviews*, 1-7.
- Kurt, S. A. (2020). Dijital dönüşümün ekonomiye etkileri: Türkiye ekonomisi'ne yansımaları. *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 16(30), 3083-3109.

- Lee, H. Y., Jamieson, J. P., Reis, H. T., et al. (2020). Getting fewer “likes” than others on social media elicits emotional distress among victimized adolescents. *Child development*, 91(6), 2141–2159.
- Longoria, I. A. I., Bustamante-Bello, R., Ramírez-Montoya, M. S., & Molina, A. (2022). Systematic mapping of digital gap and gender, age, ethnicity, or disability. *Sustainability*, 14(3), 1297.
- Lu, Y., & Song, H. (2020). The effect of educational technology on college students’ labor market performance. *Journal of Population Economics*, 33, 1101-1126.
- Makinde, S., Sulyman, B., & Ibrahim, A. (2024). Beyond Borders: Leveraging Technology to Achieve Sustainable Development Goals in Education. *International Journal of Universal Education*, 2(2), 90-100.
- MIT Media Lab. (2025). Your brain on ChatGPT. <https://www.media.mit.edu/projects/your-brain-on-chatgpt/overview/>
- Mustafaoğlu, R. & Yasacı, Z. (2018). Dijital oyun oynamanın çocukların ruhsal ve fiziksel sağlığı üzerine olumsuz etkileri. *Bağımlılık Dergisi*, 19(3), 51-58.
- Nazah, S., Huda, Shamsul., Abawajy, Jemal., Hassan, M. M. (2020). Evolution of dark web threat analysis and detection: A systematic approach. Deakin University.
- Noorbakhsh-Sabet, N., Zand, R., Zhang, Y., & Abedi, V. (2019). Artificial intelligence transforms the future of health care. *The American journal of medicine*, 132(7), 795-801.
- OECD. (2024). OECD Digital economy outlook 2024 (Volume 1). https://www.oecd.org/en/publications/oecd-digital-economy-outlook-2024-volume-1_a1689d-c5-en.html
- Oğuz, H. (2013). Elektronik ortamda kişisel verilerin korunması, bazı ülke uygulamaları ve ülkemizdeki durum. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, (3), 1-38.
- Okkay, İ. (2020). Dijital gözetim çerçevesinde kişiselleştirilmiş reklamcılık. *OPUS International Journal of Society Researches*, 16(32), 5359-5376.
- Ölçekçi, H. (2020). Dijital iletişim ve küresel kültürel etkileşimin homojenleşme, kutuplaşma ve melezleşme süreçleri. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, (50), 146-163.
- Özkan, M., Al, A. ve Yavuz, S. (2018). Uluslararası politik ekonomi açısından dördüncü sanayi-endüstri devrimi’nin etkileri ve Türkiye. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 6(2), 126-156.
- Rosenberg, S. (2023). What ChatGPT can’t do. <https://www.axios.com/2023/01/24/chatgpt-errors-ai-limitations>
- Shukla, K., Sapkota, Y., Das, A., & Morjaria, P. (2022). Communication technology for eye care. *Community Eye Health*, 35, 1-2.
- Simon, H. A. (1971). Designing organizations for an information-rich world. In M. Greenberger (Ed.), *Computers, communications, and the public interest* (pp. 37–72). The Johns Hopkins University Press.

- Singh Awal, S., & Singh Awal, S. (2023). ChatGPT and the healthcare industry: A comprehensive analysis of its impact on medical writing. *Journal of Public Health, 33*, 1849-1852.
- Sui, W., & Facca, D. (2020). Digital health in a broadband land. *Health Science Inquiry, 11*, 140-143.
- Şimşek, Ş. E. (2024). Dijital Teknolojilerin Gücüyle Sürdürülebilirlik: Döngüsel Ekonomi Kapsamında Sıfır Atık Uygulama Önerisi. *Journal of Business and Trade, 5*(1), 40-54.
- Tagoe, R., Amponsah, R., Kolog, E. A., & Afful-Dadzie, E. (2023). Social media & privacy: understanding privacy in the age of content creator culture. *African Conference on Information Systems and Technology, 31*.
- Taşcı, E.Ş. (2021). Pandemi döneminde teknoloji kullanımının insan sağlığı ve psikolojisi üzerine etkisi. *Türkiye Fikir Kongresi*.
- Tekayak, H.V. & Akpınar, E. (2017). Tıp alanında yeni bir dönem: Dijital çağda doğan yeni hastalıklar. *Eurasian Journal of Family Medicine, 6*(3), 93-100.
- Tengilimoğlu, D., Akbolat, M. & Işık, O. (2018). Sağlık işletmeleri yönetimi. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Timpano, F., Bonanno, L., Bramanti, A., Pirrotta, F., Spadaro, L., Bramanti, P., & Lanzafame, P. (2013). Tele-Health and neurology: what is possible?. *Neurological Sciences, 34*, 2263-2270.
- Tuna, M. F. (2024). Deprem zamanındaki GSM operatörlerine ilişkin tüketici algılarının sosyal medya paylaşımlarında araştırılması. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi, 15*(1)-Deprem Özel Sayısı, 544-570.
- UN. (2024). UN E-government knowledgebase. <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Compare-Countries>
- UNCTAD. (2025). AI market projected to hit \$4.8 trillion by 2033, emerging as dominant frontier technology. <https://unctad.org/news/ai-market-projected-hit-48-trillion-2033-emerging-dominant-frontier-technology>
- UNDP. (2024). 2024 Global multidimensional poverty index (MPI). <https://hdr.undp.org/content/2024-global-multidimensional-poverty-index-mpi#/indicies/MPI>
- UNDP. (2025). Human development index (HDI). <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI>
- Van Deursen, A. J., & Van Dijk, J. A. (2019). The first-level digital divide shifts from inequalities in physical access to inequalities in material access. *New media & society, 21*(2), 354-375.
- Van Dijk, J. A. G. M. (2005). *The deepening divide: Inequality in the information society*. Sage Publications, London, 224.
- Weiss, D., Rydland, H., Øversveen, E., Jensen, M., Solhaug, S., & Krokstad, S. (2018). Innovative technologies and social inequalities in health: A scoping review of the literature. *PLoS ONE, 13*.

- World Bank. (2025). Mobile cellular subscriptions (per 100 people). <https://data.worldbank.org/indicator/IT.CEL.SETS.P2?end=2024&start=1990&type=shaded&view=map&year=2024>
- World Economic Forum. (2025). Future of jobs report 2025. https://reports.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_Report_2025.pdf
- Xia, L., Baghaie, S., & Sajadi, S. M. (2024). The digital economy: Challenges and opportunities in the new era of technology and electronic communications. *Ain Shams Engineering Journal*, 15(2), 102411.
- Yengin, D. (2019). Teknoloji bağımlılığı olarak dijital bağımlılık. *Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 9(2), 130-144.
- Yıldırım, A. (2022). Enformasyon çağında gözetim toplumu: Facebook Cambridge Analytica skandalı. *Yeni Medya Elektronik Dergisi*, 6(2), 104-112.
- Zahlan, A., Ranjan, R. P., & Hayes, D. (2023). Artificial intelligence innovation in healthcare: Literature review, exploratory analysis, and future research. *Technology in society*, 74, 102321.
- Zhang, J., Deng, Y., Zheng, S., & Wan, C. (2024). The mediating effect of rumination and fear of missing out between mobile phone addiction and sleep quality among college students. *Scientific reports*, 14(1), 27394.

ÖZDENİN YOK OLUŞU: KURUMSALLAŞMA ve BÜROKRATİKLEŞME

Kader GERÇEKER*

Ramazan ERDEM**

Giriş

Endüstriyel kapitalizmin doğuşu beraberinde her şeyin rasyonalizasyonunu hedefleyen yeni iş modellerini ve rasyonalizmin öznesi olarak 'homo-economicus'u getirmiştir. Her şeyin, her işin ve herkesin rasyonalize edildiği yeni küresel kapitalist sistemde iş süreçleri ve örgütler radikal bir dönüşüme uğramıştır. Üretim küçük atölyelerde parça başı az sayıda üretimden devasa fabrikalarda verimliliğe dayanan kitle üretimine evrilmiştir. Yeni kapitalist üretim biçimi iş modellerinde köklü değişikliklere yol açmış; iş bölümü, uzmanlaşma, verimlilik gibi ilkeleri önceleyen katı iş prensiplerinin benimsenmesine neden olmuştur. Bu yeni sistemde iş bölümü, uzmanlaşma, verimlilik gibi ilkelerin uygulanmasının temel şartı ise bürokratikleşme ve kurumsallaşma ile mümkün görülmüştür (Weber, 2008; Chazel, 2010; Özcan, 2011).

Her şeyin rasyonalizasyonunun temininin vazgeçilmez şartı olarak görülen bürokratikleşme ve kurumsallaşma örgütlerde iş bölümü, uzmanlaşma ve profesyonelleşmeyi sağlayarak verimlilik ve performansın anahtarı olarak nitelendirilmiştir (Derlien, et al., 2011; Weber, 2023). Bürokratikleşme ve kurumsallaşma, performans ve verimliliği artırıcı etkileriyle yadsınamaz bir öneme sahiptir; ancak her alana yayılan aşırı bürokratikleşme ve kurumsallaşmanın yıkıcı sonuçları da kaçınılmazdır. Bu olumsuz etkilerin başında öznenin yok oluşu gelmektedir. Bunun yanı sıra mesleki özerkliğin kaybı, bireysel özgünlüğün yitirilmesi ve öznenin dehumanizasyonu diğer önemli olumsuz etkiler olarak sıralanabilir.

Bu çalışma her şeyin rasyonalizasyonuna dayanan ve sadece iş dünyasını değil hayatlarımızın her alanını ele geçiren aşırı bürokratikleşme ve

* Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü.

** Arş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü.

kurumsallaşma sonucunda öznenin yok olması; yönetim başta olmak üzere tüm alanlarda bireyin öznel rolünün silikleşmesi, bireysel özerkliğin yitimi, öznenin dehumanizasyonu, bireye özgü yetenek ve davranışların değersizleştirilmesine bağlı yaşanan örgütsel ve toplumsal sorunlara odaklanmaktadır. Bu çalışma, “Öznenin Yok Oluşu: Kurumsallaşma ve Bürokratikleşme” konusuna odaklanarak, literatür taraması yoluyla konuyu kuramsal bir arka plan çerçevesinde incelemeyi amaçlamaktadır. Öznenin yok oluşu, özerkliğin kaybı, rutinleşme, sıradanlaşma ve değersizleşme boyutlarıyla ilişkilendirilerek, aşırı bürokratikleşme ve kurumsallaşmanın bireysel, örgütsel ve kurumsal düzeyde yol açtığı sorunlar örneklerle tespit edilecektir.

Son olarak, bu sorunların nedenleri ortaya konularak çözüm önerileri sunulacaktır. Bürokratikleşme ve kurumsallaşmanın tetiklediği bireysel, örgütsel ve toplumsal sorunların tespiti ile yönetim bilimi alanındaki literatüre özgün katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmada, kapitalist sistemin rasyonalizasyon sürecinde ortaya çıkan kurumsallaşma ve bürokratikleşmenin bireyin öznel varlığını silikleştirerek “öznenin yok oluşu”na nasıl yol açtığını incelenmektedir. Weber ve Marx’ın kuramlarını temel alarak, bürokrasinin organizasyonel verimliliği artırmadaki katkısının yanı sıra bireyi dehumanize eden, özerklikten uzaklaştıran ve özgün yetenekleri değersizleştiren etkileri üzerinde durulacaktır.

Bürokrasinin yalnızca prosedürel düzeni sağlamakla kalmayıp, bireyin özgür iradesini sınırlandırarak onu standartlaştırılmış roller içinde sıradanlaştırdığı vurgulanmaktadır. Hekimlik, avukatlık ve akademisyenlik gibi en profesyonel mesleklerde dahi gözlemlenen bu dönüşüm, bireyin kendi mesleki pratiği üzerindeki hâkimiyetini yitirmesiyle sonuçlanmakta; bireyi, kurumsal normlara bağımlı ve kişisel özgünlüğünden uzak bir iş gücü konumuna indirgemektedir. Çalışma, aşırı bürokratikleşmenin bireyin özerkliği ve yaratıcı potansiyelini sınırlayıcı yönlerini ele alarak, bu yapısal dönüşümün genelde toplum özelde birey üzerindeki geniş kapsamlı etkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu çalışmada öznenin yok oluşu: bürokratikleşme ve kurumsallaşma konusu eleştirel bir bakış açısı ile ele alınmaktadır. Konuyla ilgili kuramsal arka planı oluşturan rasyonalizasyon, kapitalizm, bürokratikleşme, kurumsallaşma, standartlaşma, metalaşma gibi ilişkili kavramlara dair derinlemesine bir literatür taramasına başvurulmaktadır.

Her Şeyin Rasyonalizasyonu

Bu çalışmada kurumsallaşma ve bürokratikleşme süreçlerine geçmeden önce kurumsallaşma ve bürokratikleşmenin öncüllerinin başında gelen rasyonalizasyondan bahsetmenin yararlı olacağı düşünülmektedir.

Bürokratikleşme ve kurumsallaşmanın yanı sıra profesyonelleşme, yabancılaşma ve proleterleşme de temel olarak rasyonalizasyon sürecine dayanmaktadır. Her şeyin rasyonalizasyonu önceleri bürokratikleşme ve kurumsallaşma yoluyla işletmeleri veya örgütleri sonrasında ise toplumsal yapılar da dâhil olmak üzere hayatlarımızın her alanını ele geçirmiştir. Rasyonalizasyonun doğuşu ve tüm bu alanları ele geçirmesi sürecine Marksist bir yaklaşımla toplumun ekonomik dönüşümü açısından bakmak mümkündür. Weberyen bakış açısı ise rasyonalizasyonu toplumun tarihsel gelişimini sosyal olgulara dayalı bir dönüşüm süreci olarak ele almaktadır (Roth, 2014), Her ikisinin de bürokratikleşme ve kurumsallaşmaya karşı geliştirdikleri sistematik anlayış farklı perspektiflere dayansa da özünde rasyonalizasyona dayandırılmaktadır.

Marx özellikle sanayi devriminden sonra fabrikaların hızla yaygınlaşması ile elle sınırlı sayıda üretimden kitle üretimine geçilmesi sürecinde kapitalist piyasa ekonomisinin dikte ettiği verimlilik, iş bölümü, uzmanlaşma gibi ilkelerin modernitenin yeni ekonomik düzenindeki rasyonalite bağlamında ele almaktadır. Fabrikalarda kitle üretimine geçiş büyük sermayelerin yönetiminde yeni yönetim tekniklerine ihtiyacı doğurmuştur (Marx, 2019). Sermaye sahiplerinin kârını maksimize etmesi ve üretimin verimli devamlılığı için örgütsel anlamda yeni kural ve ilkelerin oluşturulması gerekmiştir (Marx, 2023). Performans ve verimliliğin artırılması, kârın maksimize edilmesi için iş bölümü, uzmanlaşma, standartlaşma gibi ilkelerin belli kurallar çerçevesinde akılcıca yürütülmesi gerekliliği bürokratikleşme ve kurumsallaşmayı tetiklemiştir. Bu nedenle işin ne kadarının, kim tarafından, hangi girdilerle yapılacağı ve sonuçta ne üretileceğine dair standart prosedürlerin oluşturulması için bürokratikleşme benimsenmiştir. Yapılan işin denetimi, karşılığında ödenecek ücret, uzmanlaşmaya bağlı yükselme kriterlerinin standartlaşması da kurumsallaşma eliyle rasyonalize edilmiştir.

Weber'in bürokrasi teorisine göre, Batı Avrupa toplumlarının tarihsel gelişim sürecinde bürokratikleşme, rasyonelleşme sürecinin doğrudan bir bileşeni olarak tanımlanmıştır (Weber, 2019). Weber rasyonalizasyonun egemenliğini Marx gibi yalnızca ekonomi ile sınırlandırmamaktadır. Weber'e göre rasyonalizasyon yönetim, din, hukuk gibi diğer alanları da egemenliği altına almıştır. Batı toplumunun tarihsel gelişimi incelendiğinde ilk olarak Protestan ahlâkı ve dinin rasyonelleştiği; din adamının profesyonel eğitilmiş bir rahibe dönüşerek rasyonel egemenliğin gücünü tahakküm ettiğinden bahsetmektedir (Kalberg, 1980).

Öte yandan rasyonalizasyon kapitalist üretim araçları ile ekonomiyi ve rasyonel bürokrasi ile yönetimi ele geçirmiştir. Rasyonel bürokrasinin oluşumunda temel etkenler, bir yanda kapitalist ekonominin şekillendirdiği işletme benzeri örgütlerdeki verimlilik, uzmanlaşma, kârlılık ve denetim kültürü; diğer yanda ise rasyonel hukukun temellerini oluşturan kural, yasa ve normların getirdiği katılık, disiplin, kuralcılık, hesap verilebilirlik ve güvenliğin sağlanmasıdır. Bu sayede bürokratikleşmenin sağladığı verimlilik ve faydacılığı, rasyonel bürokrasiyi kaçınılmaz hale getirmektedir. Özellikle kamu yönetiminin rasyonalizasyonu egemenliği güçlendirmesi gerekçesiyle rasyonel bürokrasi ve kurumsallaşma karşı konulamaz bir hal almaktadır (Schöllgen, 1979).

Kurumsallaşma

Kurumsallaşma, bir organizasyonun süreçlerinin, yapılarının ve faaliyetlerinin standartlaşarak süreklilik kazanması ve bireylerden bağımsız bir şekilde işleyebilmesi sürecidir. Bu süreç, organizasyonların uzun vadeli başarı ve istikrar sağlaması için kritik öneme sahiptir (Scott, 2014). Kurumsal kuram, organizasyonların çevresel faktörler ve toplumsal normlarla nasıl etkileşime girdiğini açıklamaya çalışır. Özellikle, kurumsal kuramın izomorfizm kavramı, organizasyonların benzer yapılar ve uygulamalar geliştirme eğiliminde olduğunu öne sürer (DiMaggio & Powell, 1983). Bu bağlamda, kurumsallaşma, organizasyonların yalnızca iç süreçlerini değil, aynı zamanda dış çevreleriyle uyumlarını da şekillendiren bir dinamik olarak karşımıza çıkar.

Kurumsal kuram, organizasyonların meşruiyet arayışı içinde çevresel baskılara nasıl tepki verdiğini de ele alır. Meyer ve Rowan (1977), organizasyonların toplumsal beklentilere uyum sağlamak için sembolik yapılar oluşturabileceğini belirtir. Örneğin, bir şirket, sürdürülebilirlik politikalarını benimseyerek çevresel duyarlılık beklentilerine yanıt verebilir; ancak bu politikalar bazen uygulamadan çok imaj odaklı olabilir. Ayrıca, kurumsallaşma süreci, organizasyonların zamanla daha öngörülebilir ve güvenilir hale gelmesini sağlar, ancak bu durum yenilikçiliği kısıtlayabilir (Zucker, 1987). Dolayısıyla, kurumsallaşma, organizasyonların hem istikrar hem de esneklik arasında bir denge kurmasını gerektirir.

En basit anlamıyla kurumsallaşma işletmelerin belirli kurallara göre örgütlenmesi olarak tanımlanabilir. Kapsayıcı bir tanımla kurumsallaşma işletmelerin veya kurumların amaçlarına ulaşmak için belirli bir yapıda örgüt-

lenmesi ve belirli yasa, kural, değer ya da normlara dayanarak yönetilmesi süreçlerini ve kurum üyelerinin nesnel ölçütlerle hareket etme gerekliliğini içermektedir. Berger kurumsallaşmayı tüm üyeler tarafından benimsenen ortak değerlere göre davranış geliştirme, faaliyetlerini sürdürme olarak tanımlamış ve üç bileşene ayırmıştır. Berger'e göre kurumsallaşmanın ilk bileşeni dışsallık özelliğine sahip olmasıdır. Buna göre kurumsal üye eylemleri neticesinde yalnızca kendine karşı değil diğer üyelere ve eylemlerinden etkilenen, etkileştiği birey ve gruplara karşı sorumluluk taşınmalıdır (Berger and Luckmann, 2016). İkinci bileşen Weber'in bürokrasi yaklaşımının gayri şahsilik ilkesiyle örtüşen objektiflik kavramıdır; faaliyetlerin öznel olmayan dışsal ve genel gerekçelere dayandırılarak gerçekleştirilmesini ifade etmektedir. Son olarak içselleştirme bileşeni objektiflik bileşeni ile nesnelleştirilen norm ve faaliyetlerin kurumun üyesi tarafından benimsenmesi gerekliliğidir (Scott, 1987). Kurumsallaşma nesnel ölçütlerle ve kurullarla belirlenmiş rasyonel yapılara işaret etmektedir. Meyer ve Rowan işletmelerin varlıklarını devam ettirebilmeleri için kurumsallaşmalarının kaçınılmaz bir gereklilik olduğu savını ileri sürmüştür (Meyer et.al., 1978).

DiMaggio ve Powell tarafından geliştirilen kurumsallaşma yaklaşımlarından biri, kurumsallaşmanın meşruiyet ölçütü olarak, işletmenin çevresiy-le uyumlu ve ölçülü bir şekilde faaliyet göstermesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu yaklaşım işletmenin çevre ile uyumlu olma, iyi ilişkiler geliştirme kabiliyeti sayesinde devamlılığını sağlayabileceğini savunur, bu nedenle işletme kurumsallaşırken çevresine odaklanmaktadır (DiMaggio and Powell, 1983). Çevresel sorunları bertaraf etmek ve çevredeki paydaşlarla sıkı ilişkiler geliştirmede işletmeler iyi kurumsallaşmış diğer işletmeleri örnek alarak onların başarılı olduğu yönleri taklit ederek kurumsallaşabilirler. İşletmelerin kurumsallaşırken en iyi örnekleri taklit ederek o yapıya benzemesi izomorfizm ya da eşbiçimcilik şeklinde tanımlanmaktadır. İşletmelerin daha iyi bir kurumsal yapı kazanması ve sürdürülebilir olması için başarılı örnekleri taklit etmesi ile gerçekleşen izomorfizm işletmelerin kurumsal anlamda birçok yönden birbirine benzemesine neden olabilmektedir (Beckert, 2010). İzomorfizm olarak adlandırılan bu en iyiyi taklit, uyum ve benzeşme kabiliyet işletmelerin kabul edilebilirliği adına başarı olarak görülmekte ve takdir edilmektedir (Selznick, 1996). Ancak işletmelerin birçok yönden benzeşmesi ve birbirlerini taklit etmeleri durumu izomorfizmin yanı sıra tek tipçiliğe de neden olabilir. İzomorfizm kurumların büyük ölçüde benzeşmesi, tek tip bir kurumsal yapıya işaret ederken zaten bürokrasinin standartlaşmış iş kalıpları, prosedürler ve keskin kurullarla sınırlandırılan bireyler bu tek tipçi katkı

sistem içinde özne olarak var olamayabilir ve belirli davranış kalıpları ile baskılanabilirler.

Bürokratikleşme

Bürokratikleşme sürecine geçmeden önce bürokrasi kavramını tanımlamakta yarar vardır. Bürokrasi kelimesinin etimolojik kökenine bakıldığında Latince kökenli iki kelimedenden oluştuğu; ilk kısmı olan “büro”nun masa, daire, memur ve ikinci kısmı olan “krasi”nin güç, iktidar, devlet, egemenlik anlamlarına geldiği görülmektedir (Kabaklı, 2002). Buradan hareketle bürokrasinin masa-büronun egemenliği, devlet memurlarının gücü, memuriyetin egemenliği gibi anlamlara geldiği bilinmektedir. Günümüzdeki kullanımı ile bürokrasi dilimizde oldukça geniş bir anlam yelpazesine sahipken yaygın biçimde; bir devlet dairesi veya kurumsal yapıdaki prosedürel yapı veya işleyiş ile çok fazla prosedürden kaynaklanan gereksiz kırtasiyecilik anlamlarında karşımıza çıkmaktadır (Çevikbaş, 2014).

Bürokrasi teorisi ve bürokratik yönetim yaklaşımını geliştiren Weber’e göre bürokrasi rasyonel egemenliğin işlerliğinin sağlayan bir yönetim biçimidir. Bürokrasi iş bölümü, uzmanlaşma, otorite ve hiyerarşik yapı, kural ve prosedürlere dayanan gayrişahsi bir rasyonel örgütlenmedir. Örgütsel yapı ve işleyişe ilişkin keskin kural ve prosedürler aracılığıyla sağlanan bürokrasi istikrar ve düzen teminine odaklanmaktadır (Özer, vd., 2015). Kimi teorisyenlere göre örgütsel verimliliğin ve yönetsel başarının anahtarı olarak görülen bürokrasi kimilerine göre gereksiz prosedürler yığını, kırtasiyecilik olarak nitelendirilmiştir. Banner (1994) bürokrasiyi sorumluluktan uzak bir egemenlik olarak görmektedir (Aktaran: Çukurçayır, 2009).

Bürokrasi çoğunlukla kamu yönetiminin işlerliğini sağlayan bir yönetim şekli olarak algılansa da özel işletmeler için de uygulanabilir genel bir bürokratik yönetimden ve buna paralel olarak bürokratikleşme sürecinden söz edilebilir. Weber’e göre bürokratik yönetim biçimi devletin askeri ve dini kurumlarının yanı sıra özel işletmeler için de geçerli ve uygulanabilir. Weber’e göre egemenliği temin eden en rasyonel yönetim biçimi bürokrasinin uygulanması yani kurumsallaşma ve bürokratikleşmedir (Sager and Rosser, 2021). Buradaki rasyonel yönetim tamamen şekli bir rasyonelliğe dayandırılmaktadır. Şekli rasyonellik ile kastedilen kurumsal amaçların (örneğin eşitlik, hakkaniyet gibi amaçlar) içeriğine bakılmaksızın salt verimlilik odaklı bir çıktı üretme anlayışıyla üretim araçlarının optimum kullanımına odaklanmaktadır. Ancak bu amaçların içeriğini, maddi olmayan değerleri ve

amaçlar neticesinde ulaşılan sonuçların iyiliğinden ziyade sürece odaklandığından basit ve yüzeysel anlamda şekli (maddi) rasyonellik söz konusudur (Bayer and Mordt 2008). Bürokrasinin büyük ölçüde şekli rasyonelliğe salt verimlilik, etkinlik gibi ekonomik değerlere odaklanarak ekonomik olmayan değerleri göz ardı etmesi bürokratikleşmenin sorunlu yanlarını göstermektedir (Öztaş, 2015). Bu bağlamda yabancılaşma, özerkliğin yitimi, değersizleşme, proleterleşme, dehumanizasyon (insandışılaştırma) bürokrasinin neden olduğu sorunlara örnek verilebilir.

Öznenin Yok Oluşu: Kurumsallaşma ve Bürokratikleşme

Bürokrasi örgütün amaçlarına ulaşması için kullanılabilir etkili yönetsel bir araçken zaman içinde aşırı bürokratikleşmenin yaşanması sonucu bürokrasi başlı başına bir amaca doğru evrilmiştir. Merton'a göre bürokrasinin kural ve düzenlemelerine karşı gelişen aşırı bağlılık ve disiplin, bürokrasinin araç olmaktan ziyade bir amaca dönüştüğünün göstergelerindedir. Bu durum neticesinde örgüt üyelerinin maruz kaldığı katı bürokrasinin, yaptıkları işten ziyade üyelerinin karakterlerini etkiler hale geldiğini ifade etmektedir (Merton, 1963). Yoğun bürokrasinin dayattığı karmaşık örgüt yapıları ve prosedürleri özellikle büyük ölçekli ve geniş faaliyet yelpazesine sahip örgütlerin üyeleri arasında koordinasyonsuzluğa neden olabilir, yoğun bürokrasiye uyum sağlamak üyeler için zorlayıcı olabilir ve onları faaliyetlerine yabancılaştırabilir (Akçakaya, 2016).

Zygmunt Bauman'ın *Modernite ve Holocaust* adlı kitabında ifade ettiği şekliyle "sosyal mühendisliğin aşırı bir şekli" olan Holocaust yani soykırım Alman bürokrasisinin başarılı uygulanmasının sonucudur. Burada uygulanan bürokrasinin amaçlarından ziyade sonuçlarına odaklanılmıştır. Şekli rasyonel bürokrasiye göre insanlar en verimli şekilde öldürülmüştür, sonuç olarak öldürme işinin en verimli şekilde yapılması şekli rasyonel bürokrasinin başarılı olduğunu göstermektedir. Bu örnekle vurgulanmak istenen bürokrasinin hastalıklı yanadır; yapılan işin soykırım gibi canice bir eylem olmasından ziyade işin verimli bir şekilde yapılmasına odaklanmak aşırı katı bürokrasinin anlam ve değerden yoksun şekli ve maddi rasyonelitesidir. Bürokrasi doğru-yanlış ayırmaksızın egemen gücün çıkarları ve ideolojisi doğrultusunda hareket etme, işin içeriği her ne olursa olsun bu işi verimli yapma amacıyla işlev görme eğilimindedir (Hearn, 1978). Bugün de Holocaust'a benzer şekilde Gazze'de yapay zekâ kullanılarak nüfus seyreltme politikaları izlenmekte ve çocuklar ve bebeklerin öldürülmesi katiller tarafından "çim biçme" olarak

nitelendirilmektedir (Cook, 2023). İleri teknolojiden yararlanılarak her şey planlandığı gibi gitmekte, önceden yapılan prosedürler yerine getirilmekte ve öldürme faaliyeti rasyonelize edilerek dünyanın en vahşi katliamlarına imza atılmaktadır. Katı bürokrasi insanların verimli şekilde öldürülmesine hizmet edebildiği gibi insani özelliklerinin ötelenmesine hatta dehumanizasyonuna (insandışılaştırma) da neden olabilir.

Bürokratikleşme temelde verimliliğin sağlanması amacıyla kurumsal yapı ve prosedürlerin standardize edilmesini hedeflemektedir. Bürokratik yapıda her bir iş bölümlere ayrılmalı ve o kısımdan sorumlu uzmanlar tarafından standart prosedürlerle yapılmalıdır (Cockerham, 2015). Ancak bürokrasinin bu tek tipçiliği meslek erbabını işine, emek nesnelere, emeğinin ücretine yabancılaştırmaktadır. İş bölümü ve standartlaşma neticesinde üreticinin özgürlük alanı daralabilmekte, özgünlüğü yok olabilmektedir. Bir işin belirli bir bölümünü sürekli aynı standartlara uygun olarak tekrarlayan kişi hem işin diğer bölümlerine yabancılaşmakta hem de maharetini kaybetmektedir (Hoy et al., 1983). Bu kaybediş Weber'in bürokrasinin yıkıcılığını nitelemekte kullandığı köleliğin çelik kafesi metaforunun bir ayağı olan standartlaşmanın daha vurucu bir ifadeyle sıradanlığın köleliğidir. İş bölümü ve standartlaşma neticesinde üreticinin özgürlük alanı daralabilmekte, özgünlüğü yok olabilmekte, yabancılaşmaktadır (Bonjean and Grimes, 1970).

Rasyonel bürokrasinin 18. yüzyıl Avrupası'nda toplumları disipline etme güdüsüyle başlayan gözetim, denetim ve standardizasyon ilkeleri gün geçtikçe bireylerin daha itaatkâr hale gelmelerine neden olmuştur. Bireyleri belli normlara uyum sağlamaya zorlayan görünmez bir iktidar olarak bürokrasinin tahakkümü meşrulaşmış, kurumsallaşma ortaya çıkmıştır (Foucault, 2010). Çok geçmeden sağlık, güvenlik, eğitim, adalet gibi alanlar kurumsallaşmış ve yoğun bürokratik yapılara dönüşmüştür. Bürokrasinin gereği olan toplumsal disiplin kurumsallaşma ile vücut bulmuş bu durum bireyin özne kimliğini silikleştiren, birey üzerinde baskı ve tahakküm unsuruna dönüşerek bireyi itaatkâr hale getiren, gözetim ve denetim aracı olan; okul, hastane, hapisane, kışla gibi kurumları doğurmuştur. Bu kurumlar yalnızca işlerin bürokrasiyle yürütüldüğü standart prosedür, kural, normlarla disiplin ve denetimin sağlandığı yapılar olmakla kalmayıp aynı zamanda bireylerin eylemlerinin de standart davranış kalıplarıyla baskılandığı gözetim mekanizmalarıdır (Foucault, 2010).

Bürokrasilerde işleyen rasyonalite "egemen gücün aklı" kısacası rasyonel egemen bürokrasidir. Bu sebeple rasyonel egemen bürokraside egemen

gücün ideolojisine göre gerçekleştirilen eylemlerde özgürleşme arayışı hayli ütöpiktir. Başkalarına veya ortak egemen bir güce ait rasyonaliteyle hareket etmek bireyi özgürleştirmeyeceği gibi egemen gücün ideolojisine bağlı hareket etme zorunluluğu onun özgürlüğünü elinden alarak bürokrasinin demir kafesinin kölesine dönüştürebilmektedir (Engel, 1970). Örneğin milattan önceleri yaşamış bir bilim insanı karar ve eylemlerinde tam bağımsız hareket ederek istediğini araştırmakta özgürdü. Şimdilerde ise bilim kurumsallaştığından ve çoğu bilim kurumu belirli bir bürokrasiye tâbi olduğundan bilim insanının özgürlüğünden söz etmek tam olarak mümkün değildir. Bugün bilimle uğraşmak için dahi ilgili bilim dalında uzun yıllar süren profesyonel bir eğitim almak gerekir. Yalnızca bu da yeterli olmaz, bu konuda araştırma yapan bir kurumda araştırmacı veya akademisyen olarak bir konum elde etmek gerekir. Bunlara ek olarak araştırmada gerekli yasal, teknik, mali (fon) vb. desteği almak için diğer kurumlarla iş birliği yapmanız ve belirli prosedürleri tamamlamanız gerekir.

En basit örnekle bilimsel bir araştırma yapmak için etik kurul izinlerinin alınması gerekmektedir. Bilimsel bir araştırma henüz tasarlanırken kurumsal kimliğe sahip (üniversitede ya da bilim kurumunda çalışan) bir araştırmacıya ihtiyaç duyar. Bu araştırma eğer tıp, genetik, farmakoloji, fizik, kimya, biyoloji, botanik vb. doğa bilimlerinde yapıyorsa gerekli teknik ekipman ve laboratuvara sahip bir araştırma kurumuna ihtiyaç duyar. Araştırma sürecinde gerekli mali desteği sağlayacak fon kuruluşlarına ihtiyaç duyar. Son olarak araştırma sonuçlarının yayına dönüştürülmesi aşamasında dergilere, yayın evlerine, kurumsal yayın platformlarına ve veri tabanlarına (Dergipark, Scopus, Web of Science vb.) ihtiyaç duyar. Hasılı bu ihtiyaç doğrudan kurumsallaşmayı ve yoğun bürokrasileri dolaylı olarak ise öznenin yok oluşunu tetiklemektedir. Örneğin bir makalenin yayım sürecindeki en etkili aktör dergilerin yayın politikaları ve editörlerdir. Yazarlar çoğunlukla araştırmayı derginin yazım ve şekil standartlarına göre tek tipleştirmekle kalmayıp aynı zamanda editör ve hakemlerin önerdiği analiz, yöntem, teknik ve bulgulara göre şekillendirmek durumunda kalabilirler.

Özetle kurumsallaşan bilim ve bilim kurumlarının tâbi olduğu bürokrasi bilim insanının özgürlüğünü kısıtlamaktadır; artık bilim insanı ve araştırmacı o alandaki egemen güçlerin (bilim kurulu, dergiler, editörler, hakemler, araştırma laboratuvarı, etik kurul, araştırma fonu kuruluşları, üniversite vb.) tesiri altındadır (Engel, 1969). Aksi halde bu kurumların bürokrasisini atlayarak kendi özgürlük alanında araştırma yapan bir bilim insanının araştır-

masının sonuçlarının kabul edilebilirliği söz konusu dahi değildir. Bugünün dünyasında küresel kapitalist düzenin getirdiği aşırı bürokratik kurumsal yapılara katılım bir zorunluluk haline gelmektedir. Burada işlerin bürokrasiye büyük ölçüde tabi olarak yürütülmesi zorunluluğu da bir bağımlılık teşkil etmekte ve bireysel özgürlüğü zedeleyebilmekte hatta mesleki özerkliği neredeyse bütünüyle yok edebilmektedir (Christensen, 1991). Çünkü bu örnekte en başa dönecek olursak ne yazık ki çoğu akademisyenin araştırma gerekçesi gözleme dayalı bir sorun tespiti veya kişisel merakından ziyade akademik yükselme kriterlerini sağlamak için trend olan ya da kolayca yayınlanabilecek konu ve yöntemlerle çalışma yapmaktır. Daha spesifik bir o kadar çarpıcı bir örnekle farmakoloji alanındaki bir bilim insanının araştırma konusunun belirlenmesinde ilaç şirketleri etkili olabilmektedir çünkü ilaç şirketleri çoğunlukla ilaç araştırmalarının birincil fon sağlayıcısı konumundadır. Bu durumun temel nedeni bürokrasinin, rasyonel egemen gücün menfaatleri ve istekleri yönünde işlemeden kaynaklanmaktadır.

Kurumsallaşan tüm diğer alanlarda olduğu gibi farmakoloji bilimi de rasyonel egemen gücün menfaatleri doğrultusunda kurumsallaşmaya uyum sağlama eğilimindedir. Fonlamanın büyük ölçüde ilaç şirketleri eliyle sağlandığı ilaç, aşı vb. ilişkin bilimsel çalışmalarda araştırmanın etik yönünün ve tarafsızlığının şaibeli olacağı gibi araştırmacının bağımsızlığı hususu da neredeyse bir ütopyaya dönüşmektedir. Ne yazık ki farmakolog ya da bilim insanı ilaç şirketleri, fon sağlayıcıları gibi egemen güçlerin hakimiyeti altındadır, mesleki özerkliğini kaybetmektedir. Dar anlamda bu örnekte bahsi geçen eylemin aktörü olarak farmakoloğun geniş anlamda ise birçok işin başrolünün özne kimliği kurumsallaşma ve bürokratikleşme yoluyla silikleşmektedir.

Kurumsallaşma mikro düzeyde yalnızca iş dünyasını ve meslekleri değil aynı zamanda makro düzeyde sosyal dünyanın aktörleri olarak bireyi gündelik hayattaki normal deneyimlerinin başrolü olmaktan alıkoyabilir, hatta olayın öznelerinden biri olan aktörü etkisiz veya tepkisiz hale getirebilir. George Ritzer (1993)'e göre kurumsal bürokrasiler bireyleri mekanik süreçlere hapsedmektedir. Ritzer'e göre, hız, hesaplanabilirlik, öngörülebilirlik ve denetim gibi kurumsal rasyonel bürokrasi ilkeleri, bireyin yaratıcılığını ve özerkliğini zedeleyerek onu standart bir özne haline getirmektedir. "McDonaldlaştırma" olarak ifade edilen bu durum bireyin özne kimliğini baskılamaktadır ve özgürce hareket etmesinin önüne geçmektedir (Ritzer, 1993). Örneğin birçok insan trafikte kaza yapmış veya sokakta fenalaşmış

birine kendi müdahale etmek yerine ambulansı çağırmayı tercih edebilir. Olası bir acil durumla karşılaştığında kişi ilk yardım bilse dahi müdahale etmekten kaçınabilir yahut bayılma, düşme gibi daha basit bir durumda dahi yanlış bir müdahale etmekten korkarak durumu sadece kurumsal yetkililere bildirmekle yetinebilir. Buradaki basit bir yaralanma olayında dahi öznenin rolü sadece ambulansı aramak ve durumu bildirmekle sınırlandırılmıştır. Öznenin aktör rolü yalnızca bilgilendirici ve talep edici pasif bir aracı rolüne indirgenmiştir.

Öte yandan hayati tehlikesi olan veya aciliyeti olan bir vakada bu pasifleşme çok daha ciddi olumsuz sonuçlara sebebiyet verebilir. Ambulans geç gelebilir ve kişi hayatını kaybedebilir bu da kurumsallaşan sağlığın beraberinde getirdiği bürokratik hantallığın sebep olduğu ciddi negatif dışsallıklardandır. Kurumsallığın katılığı ve bürokrasinin hantallığı birinin hayatını kaybetmesine ve diğerinin eylemsiz kalıp onun ölümünü seyretmesinden kaynaklanan vicdan azabına sebep olabilir. Ve en çok da bireyin olayın öznesi konumundan olayın seyircisi ya da aracısı konumuna gelmesine neden olabilmektedir. Böylesi durumlara ilişkin örnekler çoğaltılabilir; kişi ilk yardım bilse dahi bürokrasinin katılığı ve ağır yaptırımlarından korkarak risk almaktan geri durabilir ve ihtiyacı olan birine ilk yardım yapmaktan çekenebilir. Ya da ilk yardım bilgisi ile acil müdahale yetisi gerektirmeyen basit durumlarda dahi bireyler bir başkasına yardım etmekten ya da olaya müdahale etmekten kaçınabilir. Benzer bir örnek olay güvenliğin kurumsallaşması üzerinden de verilebilir, örneğin evimize hırsız girdiğinde müdahale etmek yerine polisi aramamız gerektiği dürtüsü ile eylemsiz kalabiliriz ve evimizin soyuluşunu seyrederek.

Pek çok birey, kaza, darp, saldırı veya hırsızlık gibi olaylara müdahale etmek bir yana, tanık olmaktan dahi kaçınır ve olay yerinden tepkisizce uzaklaşır. Zira olaydan doğrudan zarar görmese bile, tanıklık etmek; aylar, hatta çoğu zaman yıllar süren davalara katılmayı veya savcıya ya da polise ifade vermeyi gerektiren, ürkütücü, katı ve hantal bürokratik süreçleri beraberinde getirmektedir. Kendi yaşadığımız olayın baş kahramanlarından biri olarak eylemsiz kalmaya koşullandırılmışızdır. Çünkü güvenlik kurumsallaşmış bir alandır ve bireyin bu alandaki etkinliği pasifize olmuş, böylece özne yok olmaya başlamıştır. Sokakta şiddet gören birini gördüğümüzde yardım etmek yerine polisi aramakla yetiniriz halbuki polis gelene kadar şiddete engel olacak güçte olabiliriz, bu durumda yardıma muhtaç birini yardımımızdan mahrum bırakmış oluruz. Bu örnek olay da kurumsallaşmanın sebep olduğu

negatif dışsallığı ortaya koymaktadır. Olayın aktörlerinden biri olan özne; meşrulaşmış, güç ve hakimiyet sahibi kurumsal sağlık veya güvenlik otoritesi karşısında eylemsiz kalma eğilimindedir. Kurumsal her düzen bireyin toplumsal hayattaki özne rolü üzerinde pasifleştirici ve silikleştirici bir etkiye neden olabilmektedir.

Sonuç

Weber'e göre özgürlük, bireylerin hem hedeflerini hem de bu hedeflere ulaşmada gerekli araçların seçiminde rasyonel bir değerlendirme yapma, özgür iradeyle karar alma ve bu kararların uygulanmasındaki sorumluluğu üstlenme yeteneğidir. Fakat bürokratikleşmiş toplumlarda bu tür bir özgürlüğe yalnızca bürokrasinin zirvesindeki politik liderler ve kapitalistler vb. egemen güçler erişebilmektedir. Geniş düzenlemenin alt kademelerinde yer alan bireyler ise, büyük kurumların aşırı bürokrasinin en dış tabakasında, işlemlerini gerçekleştirme imkânlarından mahrum kalarak sistem içinde yabancılaşmış bir biçimde varlıklarını gösterirler (Derlien et al., 2011). Örneğin geçmişte ister tek başına ister küçük bir atölye ekibiyle birlikte çalışan özgün hatta özerk terzi artık tekstil fabrikasının sıradan bir işçisidir. Fabrikadaki standartlaştırılmış iş rutininin yalnızca bir parçasını uygulamakla görevli bir makine gibi çalışmaya başlamıştır (Ritzer and Walczak, 1988). Ne yazık ki artık terzi kendine has çizim ve dikim tarzını ürettiği giysilere yansıtma fırsatından mahrumdur. Ancak fabrikanın standart kalıplarına ve dikim tekniklerine bağlı kalarak tek tip giysiler üretmekte böylece hem emeğinin ürünlerine, mesleğine yabancılaşmakta hem de rutini tekrar eden sıradan bir işçiye dönüşerek özgünlüğünü ve maharetini kaybetmektedir (Derber, 1983). Bu tür Taylorist üretim anlayışının getirdiği iş bölümü ve standartlaşma sonucunda terzi giysi üretiminin yalnızca bir aşamasındaki tek bir işten sorumludur ve maalesef yalnızca işin çok küçük bir bölümünü oluşturan bu eylemi tekrarlar.

Örneğin bir paltonun tasarımından, çiziminden dikimine kadar her şeyi yapan terzi artık fabrikada o paltonun sadece düğmelerini diker hale gelmiştir. Bu durum tam anlamıyla işe, emek araçlarına ve nesnelere yabancılaşmayla ve meslek erbabının maharetini ve özgünlüğünü kaybetmesiyle açıklanabilir. Ayrıca meslek erbabının emek nesnesi ve üretim araçları üzerindeki özerkliği de zayıflamaktadır (Marx, ve Engels, 2013; Marx, 2017). Benzer bir mesleki dönüşüm ya da aşınım süreci hekimlik gibi üst düzey profesyonel meslekler içinde geçerlidir.

Hekim de tıpkı terzi gibi üretim araçları ve emek nesnelere üzerindeki hâkimiyetini kaybetmekte sağlık sisteminin dayattığı bürokrasi ve prosedürlere bağlı, kurumsallaşan tıbbı tabi hale gelmektedir. Örneğin hekim Sağlık Uygulama Tebliği'nde yazan pakete dahil olan ve Hastane Bilgi Yönetim Sistemi'ne uyumlu tanıyı girer, Sosyal Güvenlik Kurumu'nun geri ödediği ilacı reçete eder ve sistemdeki randevu (Merkezi Hastane Randevu Sistemi) süresince muayene eder; özetle mesleki hâkimiyetini, özerkliğini ve özgünlüğünü kaybeden hekimin, hekim öznesi altındaki profesyonel kimliği silikleşmeye başlamıştır. Hekimler son yıllarda yoğun biçimde tanı kılavuzlarına, klinik kılavuzlara ve karar desteği veren yazılımlara (yapay zekâ araçları vb.) bağlı hale gelmektedir. İş bölümü, standartlaşma, dar alanda aşırı uzmanlaşma ve Taylorist iş biçimleri giderek daha fazla yabancılaşmaya ve öznenin yok oluşuna işaret etmektedir. Böylece hekim sağlık hizmetleri sunum sisteminde arzın başrolünden ziyade üretimi geçekleştiren makinenin dişlilerinden birine dönüşmektedir (Oppenheimer, 1972; Freidson, 1984b; Haug, 1972; McKinlay and Arches, 1985). Bu örnek sağlık hizmetlerinin başat öznesi olan hekimin sağlık hizmeti üretim ve sunum eylemlerinde özne kimliğinin silikleştiğini, mesleki hakimiyet ve özerkliğinin zayıflaması yoluyla öznenin yok oluşunu tetiklediğini göstermektedir.

Bürokrasi ve kurumsallaşma önceleri iş süreçlerine ve mesleklere sirayet ederken şimdilerde bireyleri ve toplumu dönüştürmektedir. Çok geçmeden tıpkı kapitalizmin hayatlarımızın her alanını ele geçirdiği gibi bürokrasi ve kurumsallaşma da iş dünyasıyla sınırlı kalmayıp toplumu oluşturan sosyal yapıları da ele geçirmeye başlamıştır (Eisenstadt, 1959). Bugünlerde neredeyse hepimiz içinde bulunduğumuz örgütler ve sosyal yapıların bizlere tanıdığı özgürlük alanı içerisinde hareket etmekte, bulunduğumuz yapı içerisinde kendimiz olmak ve kendimize özgü davranışlar sergilemekten ziyade örgüt, kurum veya yapının bize dikte ettiği yönde hareket etme eğilimindeyiz. Böylesine standartlaşmış davranış kalıpları sergileme eğilimi bizleri "ben" olmaktan uzaklaştırmakta, öznel varlığımıza yabancılaştırmaktadır. "*Hayat kişilere değil, kişisel olmayan rasyonel hedeflere odaklanır*" (Weber, 1968). Her geçen gün bir kuruma, bir gruba, bir örgüte veya formal bürokratik herhangi bir sosyal yapıya ait olmak ve oraya olan aidiyetimizi sürdürebilmek için kendimiz olmaktan, "ben" olmaktan daha fazla uzaklaşmaktayız.

Aşırı kurumsallaşmış ve bürokratikleşmiş her yapı bizi biz yapan özelliklerimizden ve o yapı içerisinde öznel davranış ve tutumlarımızdan sıyrılmaya zorlamaktadır. Kurumsal ve bürokratik yapılara ait norm ve davranış

kalıpları bizi öznel duygu, düşünce ve davranışlarımızı yansıtmaktan alıkoymaktadır. Sonuç olarak rasyonel egemen bürokrasi hekimi sağlık hizmetlerinin baş öznesi konumundan bir sağlık hizmeti sunum aracına, özgünlük ve mahareti olan terziyi sürekli aynı işi tekrarlayan basit bir dikiş makinasının işlevine indirgeme eğilimindedir. Artık katı bürokrasiler ve yoğun kurumsallaşmanın ele geçirdiği yaşamlarımızda ne iş hayatımızda yaptığımız mesleğin tam anlamıyla başrolü olabiliriz ne de sosyal yaşantımızda dâhil olduğumuz gruplar içerisinde tamamen özgün olabiliriz.

Kaynaklar

- Akçakaya, M. (2016), "Weber'in Bürokrasi Kuramının Bugünü ve Geleceği", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(8): 275-295.
- Bayer, M. and Mordt, G. (2008), *Einführung in das Werk Max Webers*, Springer-Verlag.
- Beckert, J. (2010), "Institutional isomorphism revisited: Convergence and divergence in institutional change", *Sociological Theory*, 28(2): 150-166.
- Berger, P. and Luckmann, T. (2016), "The social construction of reality", In *Social theory re-wired*, ss. 110-122, Routledge.
- Bonjean, C. M. and Grimes, M. D. (1970), "Bureaucracy and alienation: A dimensional approach", *Social Forces*, 48(3): 365-373.
- Chazel, F. (2010), "Webers Bürokratiebegriff–neu betrachtet" *Trivium. Revue franco-allemande de sciences humaines et sociales-Deutsch-französische Zeitschrift für Geistes- und Sozialwissenschaften*, (7).
- Christensen, T. (1991), "Bureaucratic roles: Political loyalty and professional autonomy", *Scandinavian Political Studies*, 14(4): 303-320.
- Cockerham, W. C. (2015), "Max Weber: Bureaucracy, formal rationality and the modern hospital", In *The Palgrave handbook of social theory in health, illness and medicine*, London: Palgrave Macmillan UK, 124-138.
- Cook, J. (2023). "Israel-Palestine war: How Israel uses AI genocide programme to obliterate Gaza", *Middle East Eye*, 5 December.
- Çevikbaş, R. (2014), "Bürokrasi Kuramı ve Yönetiş İşlevi", *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 3(2): 75-102.
- Çukurçayır, M. A. (2009), "Yerel yönetimde değişim: bürokratik örgütten hizmet işletmesine doğru", *Sayıştay Dergisi*, (73): 31-49.
- Derber, C. (1983), "Managing professionals - Ideological proletarianization and post-industrial labor", *Theory and Society*, 12(3): 309-341.
- Derlien, H. U., Böhme, D. and Heindl, M. (2011), *Bürokratiethorie: Einführung in eine Theorie der Verwaltung*. Springer-Verlag.

- DiMaggio, P. J. and Powell, W. W. (1983). "The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields", *American Sociological Review*, 48(2): 147-160.
- Eisenstadt, S. N. (1959), "Bureaucracy, Bureaucratization, and Debureaucratization", *Administrative Science Quarterly*, 4(3): 302-320.
- Engel, G. V. (1969), "The effect of bureaucracy on the professional autonomy of the physician", *Journal of Health and Social Behavior*, 30-41.
- Engel, G. V. (1970), "Professional autonomy and bureaucratic organization", *Administrative science Quarterly*, 12-21.
- Foucault, M. (2010), *Özne ve İktidar*, Ayrintı Yayınları, İstanbul.
- Freidson, E., (1984b), "The changing nature of work", *Ann. Rev. Sociol.*, (10): 1-20.
- Haug, M. R. (1972), "Deprofessionalization: an alternate hypothesis for the future", *The Sociological Review*, 20(1 S): 195-211.
- Hearn, F. (1978), "Rationality and bureaucracy: Maoist contributions to a Marxist theory of bureaucracy", *The Sociological Quarterly*, 19(1): 37-54.
- Hoy, W. K., Blazovsky, R. and Newland, W. (1983), "Bureaucracy and alienation: A comparative analysis ", *Journal of Educational Administration*, 21(2): 109-120.
- Kabaklı, A., (2002), "Millete Vurulan Canlı Pranga", Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Kalberg, S., (1980), "Max Weber's types of rationality: Cornerstones for the analysis of rationalization processes in history", *American Journal of Sociology*, 85(5): 1145-1179.
- Marx, K. (2023). *Capital (Das Kapital): Vol. 1-3: Complete Edition-Including The Communist Manifesto, Wage-Labour and Capital, & Wages, Price and Profit*. DigiCat..
- Marx, K., (2017), *Kapital: Ekonomi Politikiğin Eleştirisi*, Cilt:3, (Çev. M. Selik ve E. Özalp), 1. Basım, Yordam Kitap, İstanbul.
- Marx, K., (2019), *Kapital cilt: I: Ekonomi Politikiğin Eleştirisi*, 1. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul.
- Marx, K., ve Engels, F., (2013), *Komünist Parti Manifestosu*, (Çev. Jabban S.), 1. Basım, Patika Kitap, İstanbul.
- McKinlay, J. and Arches, J. (1985), "Towards The Proletarianization of Physicians", 15(2): 161-195.
- Merton, RK (1963). Bürokratik Yapı ve Kişilik. NJ Smelser ve WT Smelser (Ed.), Kişilik ve sosyal sistemler (s. 255-264). John Wiley & Sons, Inc.. <https://doi.org/10.1037/11302-024>
- Meyer, J. W. and Rowan, B. (1977). "Institutionalized organizations: Formal structure as myth and ceremony", *American Journal of Sociology*, 83(2), 340-363.
- Oppenheimer, M. (1972), "The proletarianization of the professional", *The Sociological Review*, 20(1_suppl): 213-227.

- Özcan, K. (2011), "Kurumsal Söylemin Rasyonel Temelleri: Yeni Kurumsal Kuram Bağlamında Rasyonelite Tartışması" *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (13): 297-326.
- Özer, M. A., Akçakaya, M., Yaylı, H., ve Yücel B., N. (2015), *Kamu Yönetimi Klasik: Yapı ve Süreçler*, Adalet Yayınevi, Ankara.
- Öztaş, N., (2015), *Yönetim*, Üçüncü Baskı, Otorite Yayınları, Ankara.
- Ritzer, G. (1993). *The McDonaldization of Society*. Pine Forge Press.
- Ritzer, G. and Walczak, D. (1988), "Rationalization and the Deprofessionalization of Physicians", *Social Forces: Oxford University Press*, 67(1): 1-22.
- Roth, G. (2014), "Rationalization in Max Weber's developmental history" In *Max Weber, rationality and modernity* Routledge, ss. 75-91.
- Rowan, B., Meyer, H., & Rowan, B. (2006). The new institutionalism and the study of educational organizations: Changing ideas for changing times. *The new institutionalism in education*, 15-32.
- Sager, F. and Rosser, C. (2021), "Weberian bureaucracy", *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. Erişim tarihi: 21 Temmuz 2025, kaynak: <https://oxfordre.com/politics/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-166>.
- Schöllgen, G. (1979), *Geschichte und Rationalität Neue Max-Weber-Literatur, Felsefi Roundscahu*, 26(2): 28-51.
- Scott, R. (1987), "The Adolescence of Institutional Theory", *Administrative Science Quarterly*, 32 (4): 493-511.
- Scott, W. R. (2014). *Institutions and organizations: Ideas, interests, and identities*. Sage Publications.
- Selznick, P. (1996), "Institutionalism old and new", *Administrative Science Quarterly*, 41(2): 270-277.
- Weber, M. (2008), *Bürokrasi ve Otorite*, (Çev. H. Bahadır Akın), (Haz. M. Atilla Arıcıoğlu ve H. Bahadır Akın). Ankara: Adres Yayınları.
- Weber, M., (1968), *Economy and Society*, Totowa, N.J.: Bedminster, Wilensky.
- Weber, M., (2019), *Economy and Society: A New Translation*. Harvard University Press.
- Weber, M., (2023), *Bureaucracy*. In *Social theory re-wired* Routledge, ss. 271-276.
- Zucker, L. G. (1987). "Institutional theories of organization", *Annual Review of Sociology*, 13(1): 443-464.

KÜRESELLEŞEN DÜNYADA ÖZDENİN YOK OLUŞUNA ETKİLEYİCİ (INFLUENCER) ETKİSİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Gamze GAZAZ*

Makbule Evrim GÜLSÜNLER**

Giriş

Etkileme ve etkilenme, tarihsel süreç boyunca varlığını koruyan temel bir olgudur. Başkalarının davranış ve tercihlerini gözlemleyerek benimseme, toplumsal çevrenin önerileri doğrultusunda bir ürün veya hizmetten yararlanma ya da çeşitli örnekleri taklit etme suretiyle gerçekleşen bu etkileşim biçimleri, her dönemde karşımıza çıkan bir gerçeklik olarak değerlendirilebilir. Önceleri geleneksel kanaat önderleri vasıtasıyla bir topluluğu etkileme durumu mevcutken televizyonun ortaya çıkmasıyla reklam ünlüleri, ardından dijital mecraların oluşumuyla sosyal medya etkileyicileri aktif kanaat önderleri konumuna gelmiştir. Teknolojik yeniliklerin beraberinde getirdiği küreselleşme olgusuyla ortaya çıkan dijital kanaat önderleri, ürün ve hizmetini daha geniş kitlelere duyurmak isteyen kuruluşların da faydalandığı bir meslek dalı olmuştur.

Ürün ve hizmet değerlendirmeleri, tavsiyeleri, marka deneyimleri hakkında içerik oluşturan etkileyicilerin paylaşımları, sosyal medya mecralarında iletişim kurdukları diğer kullanıcıların markaya yönelik tutumlarını, duygularını ve satın alma niyetlerini etkileme gücüne sahiptir (Dwivedi ve diğerleri, 2021). İşletmeler, Y ve Z kuşaklarını içerisine alan yeni nesille geleneksel reklamcılıkla iletişim kurmakta zorlandıklarından dolayı, onlar için ilgi çekici olan içerik pazarlamasına yönelerek etkileyicilerle iş birliklerine ağırlık vermeye başlamış bulunmaktadır (Vries ve diğerleri, 2012). Bu sayede ürün ve hizmetlerini satın alırdırabilen egemen kesim aynı zamanda insanları

* Doktr. Öğr., Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Öğrencisi.

** Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü.

oyalarak onları politik, ekonomik ve sosyal konulardan da uzaklaştırılmaktadır. Egemen kesimin organik aydını haline gelen etkileyiciler, sosyal medyanın da etkisiyle bireylerin sağlıklı özne oluşumunu manipüle ederek engelleyebilmektedir. Etkileyicilere benzemek isteyen bireyler, bitmek bilmeyen tüketim döngüsünde kendilerini bularak kültür endüstrisi sisteminin devamına katkı sağlayabilmektedir. Böylece bireyler baskı aygıtlarına gerek kalmadan kendi rızalarıyla ekonomik ve politik olarak istenilen yönde hareket edebilmektedir.

Küreselleşme

Küreselleşme, tekelliliğin evrenselleşmesi ve evrenselleşmenin tekelleşmesi durumunun iç içe geçmesi sonucunda oluşan bir yapı olarak görülmektedir (Robertson, 1998). Literatürde yer alan küreselleşme tanımlarının büyük bir çoğunluğunda esas olarak “ulusal sınırları aşmak” ifadesi yer almaktadır. Söz konusu kavramla artık mesafelerin önemini yitirdiği anlaşılmakta, günümüz toplumunun tek bir küresel sistemin içerisinde yer alması küreselleşme olarak adlandırılmaktadır (Modelska, 2014).

Küreselleşmenin temelini kapitalist üretim tarzının getirmiş olduğu zorunluluklar oluşturmaktadır. Böylelikle bir genişleme meydana gelmiş, aydınlanma felsefesinin etkisiyle de Avrupa’da yaşanan sosyal ve siyasal değişimler meydana gelerek dünyanın diğer bölgelerine yayılmıştır. Böylelikle küreselleşme, ekonomik ilişki ağının dünyada yayılması ve yoğunlaşmasını ifade ederek batılı siyasal, kültürel ve sosyal değerlerin diğer toplumlar tarafından kabul edilmesi gereken bir tercih olarak ortaya çıkmıştır. Söz konusu değerler, tüketimden yönetime kadar birçok alanı kapsayan bir özellik göstermektedir (Ateş, 2006). Böylece reklam, pazarlama ve halkla ilişkiler faaliyetleriyle tek bir merkezden oluşan ürün ve hizmet yayılımı, dünya toplumlarının birbirlerine benzemesinde etkin bir rol oynamaktadır.

Hall (1998), küresel ve yerel kültürün iç içe geçerek yeni bir küreselleşme döneminin başladığını öne sürerek, söz konusu yeni küreselleşmenin Amerikan yaşam tarzı küreselleşmesi olduğunu savunmaktadır. Bu yeni küreselleşme anlayışının kendinden öncekilere göre farkı, tek bir merkez üzerinden yoğunlaşarak yayılmasıdır (Akay & Akgül, 2023). Özellikle kitle iletişim araçlarının da etkisiyle Amerikan yaşam tarzı daha hızlı ve ünlülerin de kullanımıyla beraber ikna edici bir şekilde yayılma olanağına sahip olmuştur.

Kitle iletişim araçları, küreselleşme konusunda biricik güç olmamasına rağmen küreselleşme sürecinin ortaya çıkmasında ve hız kazanmasında etkin bir rol üstlenmektedir. Sahip olduğu teknolojik avantajlar sayesinde ulusal sınırları ortadan kaldırarak ülkelerin birbirleriyle daha fazla etkileşimde bulunmasına olanak sağlamıştır. Aynı zamanda sahip olduğu sosyal, kültürel ve ideolojik özellikler sayesinde kitle iletişim araçları, küreselleşmenin altyapısını oluşturmuştur (Önür, 2002). Küreselleşme sadece siyaset ve ekonomi gibi yönetim alanlarını değil aynı zamanda kültürel alanları da etkileyen bir süreci içermektedir. Bu nedenle dünya kültürel bir bütünleşme içine girmektedir (İçli, 2001). Böylelikle insanlar aynı marka olmasa bile aynı tarz kıyafetleri giymekte, aynı şeyleri yemekte ve hatta evlerini benzer şekillerde dekore etmektedir.

Kültür Endüstrisi ve Bağlantılı Kavramlar

Kültür, mensuplarına davranış kalıpları dayatarak onların buldukları alandaki enformasyondan çeşitli yollardan yararlanmasını sağlamaktadır. Bireylerin bir şeyi ne şekilde algılayacağını, onu nasıl yorumlayacağını ve nasıl yanıtlayacağını belirleyerek onların düşünce biçimini etkileyip gerçeğin şekillenmesine neden olmaktadır (Kartari, 2006). Söz konusu etkileme ve şekillendirme durumu bilinçli-bilinçsiz olabilmektedir. Bu etkileme unsurlarından biri de *kültür endüstrisi kuramı* olarak adlandırılmaktadır.

Adorno, kültür endüstrisi isimli kitabında kültürün; filmler, radyo kanalları ve dergiler aracılığıyla benzerlik bulaştıran bir sistem oluşturduğundan bahsetmektedir. Özellikle kapitalizmin meta üreten bir sistem olması sebebiyle toplumsal ilişkilerden sanatsal üretime kadar bir *şeyleştirme* süreci işleyerek metalaştırmanın temeli oluşturulmaktadır. Bu temelin ana amaçlarından biri sınıf bilincinin yok edilerek bilinçsizce toplu hareket eden, kitlesel eğlenceler üzerine odaklanan ve bunlarla zaman geçiren bir topluluk veya toplulukların inşa edilmesidir. Kitle kültürü insanların bireyselliğini tehdit ederek onları edilgin bir kültür tüketicisi durumuna getirmektedir. Böylelikle bireylerin sanat, eğlence, dinlenme ve boş zaman değerlendirme aktiviteleri gibi yaşam pratikleri birer tüketim davranışına dönüşmektedir. Özellikle medya aracılığıyla sahte tatminler dağıtılarak insanlar kandırılmakta ve söz konusu tatmin duygusuna asla erişememektedir (Adorno T. W., *Kültür endüstrisi: Kültür yönetimi*, 2021). Bunun sonucunda bireylerin bir nevi standartlaştığından, aynı tür filmleri izlemekten, benzer müzikleri dinlemekten, benzer şeyleri yiyip içmekten ve benzer kıyafetleri giymekten

zevk alan, bunlardan bireysel olarak hoşlandıklarını düşünen bir kitle haline gelmektedir (Adorno & Horkheimer, 2010).

Kültür endüstrisine göre, kitle kültürü ürünleri alınıp satılan, tüketilen birer meta haline gelmiş bulunmaktadır. Hatta müzik bile metalaşan bir kültür ürünü haline gelerek alınıp satılabilen ve sosyo- kültürel düzenin bir parçası olarak hizmet sunan bir meta haline gelmiştir (Erol, 2005). Metalar, maddi değer üzerinden fiyatlandırılmaya başlayarak bir malın kullanım değerinden farklılaşmıştır. Bu süreç “meta fetişizmi” olarak tanımlanmaktadır (Marx, 2003). Lukacs (2006) ise söz konusu kavramı genişleterek “şeyleşme” olarak kavramsallaştırmıştır. Meta, bireylerin birbirlerine olan yaklaşımlarını etkileyerek onların toplumsal açıdan iletişim süreçlerinde belirleyici olmakta ve para üzerinden kurulan ilişkiler ön plana çıkarak insanlar arası ilişkiler tüketim arzusundan dolayı şeyler arasındaki ilişkiye dönüşmektedir (Tolan, 1991).

Marx, üretimin öznesi olan insanın başka bir deyişle emekçinin diğer insanlarla yabancılaşmasına dikkat çekmektedir. Çünkü insan üretim sürecinin içinde ve dışında toplumsal bir varlık olma özelliği göstermektedir. Bireyler toplumsal hayatın birçok ilişkisine farklı rollerle girip çıkmaktadır. Bir fabrikada üretim süreci içerisinde işçi, aile içerisinde baba ya da anne, duygusal ilişki biçiminde sevgili, dost, arkadaş vb. olarak tanımlanmaktadır. Fabrikada üretim süreci içinde kendi emeğine yabancılaşmanın bir sonucu olarak insanlar, kendi türüne de yabancılaşıp nesneleşmektedir. Bunun sonucunda bireylerin, ailesinden başlayarak kendi çevresiyle kurduğu ilişkiler de sağlıklı olmamaktadır. Bireylerin, kapitalist üretim süreci içinde elinden alınan kimliği onun ruhsal ve zihinsel evrenindeki bütünlüğü yıktığı gibi, doğal ve insansal çevresiyle kurduğu ilişkileri de yabancılaştırarak niteliksizleştirmektedir (Demir, 2018). Yabancılaşma, bireyin yaşamını insanın özüne aykırı bir yaşam tarzına veya insan doğasına uygun olmayan bir yaşam tarzına büründürmesi şeklinde ifade edilmektedir. Yabancılaşma, insanın yaşamın öznesi olmaktan çıkarak nesnesi olması olarak da tanımlanmaktadır. Bu süreçte bireyler, kendini, özünü gerçekleştirmeye çalışan yaratıcı insan (özne) halinden, yaşamın denklemleri ve karmaşası içinde kaybolan insan (nesne) yani başkaları tarafından etkilenip yönlendirilen insan haline dönüştürülmektedir (Şimşek ve diğerleri, 2006). Tüm bunların sonucunda kendi karakterinden, kişisel zevklerinden, kültüründen ayrılmış bir insan hatta toplum profili oluşmaktadır. Buna Yeni Zelanda'nın kültürel haka dansı örnek olarak gösterilebilmektedir. Kültürel bir dans olan haka, medyanın da et-

kisiyle filmlerde ve çeşitli gösterilerde (Eurovision, maçlar, televizyon programları vb.) bir eğlence unsuru olarak sunulurken kültürel özelliğinin göz ardı edilmesine neden olunmuştur. Bu duruma daha genel açıdan bakıldığında, fastfood kültürünün yayılımıyla beraber geleneksel yemek kültürünün dönüşümü, kitlesel üretim olanakları sayesinde geleneksel giyim tarzlarından kitlesel giyim tarzlarına yönelik örnek olarak gösterilebilmektedir.

Özne ve Öznenin Yok Oluşu

Kendilik, genel anlamda insanların eylem, tutum, kanaat ve fiziksel kişilik özelliklerinin göstergeleri olarak tanımlanmaktadır. Başka bir deyişle kendilik, bireyin kendisiyle alakalı görüşlerini, kendisini tanımlamak için kişiliğine uygun olarak atfettiği özelliklerini ve en sonunda "ben kimim" sorusuna verdiği yanıtı içermektedir (Güler ve diğerleri, 2022). Kendilik, başkaları üzerinde etki bırakan ve başkalarının birey hakkındaki edinimleri olarak tanımlanmaktadır. Burada önemli husus benliğin, bireyin kendi hakkındaki değerlendirmelerinin yanı sıra sosyal ilişkiler içinde de geliştiğinin altının çizilmesidir.

Kendilik algısı iki başlık altında incelenmektedir. Bunlardan ilki olan *gerçek benlikte*, birey kendini olduğu kişi sanmaktadır. Birey kendini gerçek benlik ile tanımlamakta, kendine dair fikir ve görüşlerini gerçek benlik ile sürdürmekte ve kendine dair benlik algısı bu sayede oluşmaktadır. İkinci olarak *ideal benlik algısında* bireyin "olmalıyım" dediği, sosyal ortam tarafından bireyin yapması gerekenlerin ortaya koyulduğu kişi meydana gelmektedir (Kocabıyık, 2014). Böylelikle kendiliğin içsel ve toplumsal faktörlerden etkilendiği söylenebilmektedir. Bunun yanında günümüz küresel dünyasında iktidarın da kendilik oluşumuna dahil olduğundan bahsetmek mümkündür.

Foucault, iktidarın bir özne yanılması oluşturarak özgürlüğü kendi çerçevesinde yayarak, bireylerin iktidarın bu oyunlarının bir aracısı olarak hareket ettiklerinden bahsetmektedir. Zorlama, sınırlama, yasaklama ve kavramlaştırma iktidarın doğasını anlamakta yetersiz kalarak iktidarın gerçekliğini anlamayı zorlaştırarak çarpıtmaktadır. Yani iktidar, gerçekliği baskı ve yasaklama yerine bilgi nesnelere yeniden üreterek toplumsal düzende oluşturduğu değerleri bireylerin içselleştirmesine neden olmaktadır (Bircan, 2010). Belli bir sosyal çevrede ve çerçevede yaşayan bireyler aynı zamanda iktidar aracılığıyla benlik üreterek kendini, içinde var olduğu topluma göstermektedir. Önceleri kendiliklerini sadece çevrelerine sunabilen insanlar, dijital mecraların ortaya çıkışıyla birlikte benlik sunumunda yeni olanaklar elde etmişlerdir.

Sosyal mecralar bireylerin sanal mecralarda benlik sunumu açısından performans sergilemesini sağlamaktadır. Kişi, yazdığı mesajlarla, kullandığı sözcüklerle ve hatta yazım yanlışlarıyla sanal sosyal çevresinde performans sergilemektedir. Sosyal mecralar kullanıcıya içeriği düzenleme veya değiştirme imkânı verirken günlük hayatta bunu yapma imkânı daha kısıtlıdır. Örneğin bireyin uygun görmediği giysi ve görünüşle yakalanma ihtimali, istenilen fotoğrafların seçilerek eklenmesi, istenmeyenlerin engellenmesi veya silinmesi sayesinde en aza indirilebilirken gündelik hayatta bu mümkün olmamaktadır (Karaoğlu, 2015). Benlik sunumunda kişiye adeta kontrol anahtarı veren sosyal medya mecralarının gelişimi, iktidarın tahakküm kurduğu alanın genişlemesini sağlamış bulunmaktadır.

Öznenin artık kurucu bir unsur olarak görülmediği, aksine kültür ve dil tarafından inşa edilen merkezi olmayan bir oluşum olduğu söylenebilir (Best & Kellner, 2016). Bu konuda kimi düşünürler öznenin ölümünden yani yok olduğundan bahsetmektedir (Jameson, 1998; aktaran Dağtaşoğlu, 2021). Öznenin yok oluşundan kasıt, bireyin benliğinin kendi toplum dinamikleri içerisinde doğal olarak gelişmesi gerekirken, bu sürecin kitle iletişim araçları ve sosyal medyanın da etkisiyle profesyonel bir şekilde geliştirilmesi sürecini içerdiğinden söz edilmektedir. Çünkü bireyin içerisinde yer aldığı toplum yapısı, küreselleşmeyle beraber burjuvazinin istekleri doğrultusunda oluşturulmaktadır. Bu da sağlıklı bir özne oluşumunun önünde engel olarak yer almaktadır. Sosyal medya mecrasının kullanımının artmasıyla beraber ortaya çıkan etkileyicilerin de bireyin özne oluşumunu manipüle ettiğinden söz etmek olasıdır. Çünkü bireyin sağlıklı bir özne oluşumu için içinde bulunduğu toplumsal yapıdan da faydalanması gerekmektedir. Fakat sosyal medya mecralarıyla beraber etkileyicilerden ürün, hizmet ve davranış kalıpları gören bireyin onlardan etkilenmemesi mümkün değildir. Etkileyiciler, paylaşımlarında ücretli ortaklıklardan faydalandığı için bilinçli/bilinçsiz olarak burjuvaziye hizmet etmektedir. Bunun sonucunda bireyler, egemen kesimin onlara sunduğu ürün ve hizmetleri satın almakla beraber (maddi kazanç) boş zaman aktiviteleri alışveriş aktivitesine dönüşmektedir (çeşitli siyasi, sosyal konulardan uzaklaşmaktadır).

Etkileyiciler (Influencer)

Etkileyiciler, takipçi sayısı fazla ve hedef kitleleri tarafından fikirlerine saygı duyulan kişiler olarak tanımlanmaktadır. Bu kişiler çeşitli sosyal medya mecralarında reklam faaliyetlerinde bulunarak hedef kitlelerini eyleme geçirebilme özelliğine sahiptir (Bayuk & Aslan, 2018).

Günümüzde tüketiciler, bilinçli bir karar vermek için diğer tüketici ve etkileyicilerin fikirlerini almayı tercih etmektedir. Bu nedenle, etkileyiciler kuruluşların ürün ve hizmetleri hakkında tüketici görüşleri oluşturmada önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca etkileyiciler, müşteri kazanımı ve marka katılımı için önemli bir rol oynamaktadır. Marka mesajlarının doğru bir şekilde hedef grup üzerinde en güçlü etkiye sahip olacak şekilde paylaşımı için etkileyicinin doğru seçilmesi son derece önem arz etmektedir (Chopra ve diğerleri, 2021).

Etkileyiciler, takipçilerinin bir ürünü neden alması gerektiği veya niçin ihtiyacı olduğunu belirterek tüketim ekonomisine katkıda bulunmaktadır. Aslında etkileyiciler, takipçilerini sembolik ifadelerle satın almaya teşvik ederek bir ürüne veya bir hizmete ihtiyaç duyduğuna yönelik bir algı oluşturmaktadır (Özkahveci & Civek, 2022). Kuruluş için kâr getiren bu algı, bireylerin rızaya dayalı sürekli bir satın alma halinde bulunmasına ve kuruluş ürün veya hizmetinin sadık bir kullanıcısı haline gelmelerine neden olmaktadır.

Hegemonya ve Rızanın Üretimi

Hegemonya kavramının temelinde sınıfsal egemenlik ilişkilerinin yeniden üretimi ve siyasal iktidarın toplumu nasıl yönettiği bulunmaktadır. Bu nedenle yönetime ve siyasal egemenliğe ağırlığını koyan her sınıf, kamuoyunu yönetme gücüne sahip olduğunu ispatlamak durumundadır. Bunun için yönetmeye talip olan sınıf, öncelikle hegemonik üstünlüğünü kurmalıdır (Dural, 2012). Gramsci'ye göre hegemonya, baskı ve direnişin yanında rıza olarak da oluşturulmuş bir yapı olma özelliği göstermektedir. Burada baskın grubun çıkarı herkesin çıkarı gibi gösterilerek genele yayılmaktadır. Bir bakıma alt sınıf ve grupların genelleştirilmiş söz konusu ideallere kendi istekleriyle katıldığı düşündürülerek rıza üretilmiş olmaktadır (Akıner & Küngerü, 2015).

Hegemonya ve tahakküm bir zıtlık içerisinde bulunuyor gibi görünse bile esasta baskı ve rıza, tahakküm ve hegemonya yan yana durmaktadır. Devlet aygıtının zorlamalarına rağmen ekonomik ilişkilerin yeniden düzenlenmesini içeren hegemonya, bir yandan zorlamayı geri plana iterken aynı zamanda onun gizlenmesini sağlamaktadır. Çünkü devlet, baskı aygıtlarını (örneğin ordu) gerektiğinde hegemonik sistemi tekrar sağlamak, korumak ya da direnenleri baskı altında bulundurabilmek için ileri bir tarihte kullanmak üzere saklamaktadır (Gramsci, Hapishane Defterleri, 1997). Böylelikle

rızanın yanında baskı araçlarını da elinde bulundurarak gerektiğinde kullanabilmektedir. Direkt baskı aygıtının kullanımı istenmeyen tepkilere neden olabilmektedir. Bu nedenle rıza üretimi açısından organik aydınlardan faydalanılmaktadır. Gramsci (1967)'ye göre devletin üstyapı görevlileri olan organik aydınlara hegemonyanın oluşumu, devamı ve yeniden üretimi açısından önem arz etmektedir. Eğer bir aydın toplum nezdinde itibar sahibiyse görüşleri kitleler tarafından kabul edilerek desteklenebilmektedir.

Rızanın üretimi kavramı, Herman ve Chomsky'nin çalışmasıyla özdeşleşse de Walter Lippman, demokratik toplumlarda rızanın üretiminin önemi üzerinde durarak modern zamanların önemli devriminin endüstriyel, ekonomik veya siyasi değil, yönetilenler arasında rıza üretme sanatının gerçekleşmesiyle olduğundan bahsederek ikna etme unsurunun, hükümetlerin düzenli bir organı haline geldiğinden söz etmektedir (Lippmann, 2010). Yönetici sınıfın mevcudiyetlerini koruyabilmek için çoğunluğun rızasını kazanarak meşru hale gelmeleri gerekmektedir. Bu nedenle çoğunluğun çıkarları, egemen güçlerin çıkarlarına uygun hale getirilmelidir. Söz konusu çıkar örtüşmesi, rızanın üretimi ile sağlanmaktadır. Sistemin rızanın üretilmesini sağlamada, hegemonyaya ulaşma ve tahakküm kurma sürecinde, kitlelerin zihninin yönlendirilerek manipüle edilmesi önemli bir rol oynamaktadır (Güler M. , 2018). Rıza üretiminde baskı ve şiddete başvurulmadan, toplumsal grupların onayının demokratik bir biçimde alınabilmesi için onların kitle iletişim araçları vasıtasıyla ikna edilmesi söz konusu olmaktadır. Bu süreç içerisinde gerektiğinde gerçekler çarpıtılarak sunulabilmektedir (Ayhan, 2007). Yani bu konuda topluluklar manipüle edilmektedir.

Herman ve Chomsky rızanın üretimi sürecinde propagandanın önemli rolüne işaret etmektedir. Kitle medyasının sadece propagandadan ibaret olduğunu iddia etmemekle beraber, verdikleri hizmetin bütünü içerisinde propaganda işlevlerinin önemli bir yer tuttuğundan bahsetmektedirler. Diğer işlevleriyle beraber medya, kendisini denetleyen ve finanse eden güçlü toplumsal grupların çıkarlarına hizmet etmekte ve onların çıkarına propaganda yapmaktadır. Medya aracılığıyla ne düşünecekleri belirlenen ve denetlenen halkın tek etkinliğinin yönetime rıza göstermek olduğundan bahsedilmektedir. Egemen kesimin ve siyasi iktidarın çevrelediği medya vasıtasıyla istenilen gündemler topluma aktarılarak belirlenen gündemlerin konuşulması sağlanmaktadır (Herman & Chomsky, 2017). Böylelikle insanlar duygu, düşünce ve davranışlarının içsel olarak kendi tercihleri olduğunu düşünmektedir fakat durum böyle olmamaktadır. Kitle medyası ve sosyal medya aracı-

lığıyla kültür bile egemen gücün isteğiyle çeşitli medya aygıtlarıyla empoze edilmektedir. Sonuç olarak her biri ayrı bir özne olan bireylerin benliği rıza üretimi sürecinde baskın gücün istekleri doğrultusunda dönüştürülmektedir.

Küreselleşen Dünyada Öznenin Yok Oluşuna Etkileyici Etkisi

İnsanlar sıkıldığında, yoğun iş molalarında ve kafalarını boşaltmak istediklerinde hemen sosyal mecralarda vakit geçirmeye başlamaktadır. Etkileyicilerin sayfasında ne yenilip içilmeli ne kullanılmalı, nereye gidilmeli cinsinden istek ve ihtiyaçlara yönelik tüm bilgiler yer almaktadır. Durum böyle olunca insanların etkileyicileri takip etmek için birçok sebebi bulunmaktadır (Erten & Bor, 2019). Bireylerin, sosyal medya kullanıcısı olarak bir sosyal medya mecrası üzerinde vakit harcama oranları arttığında, onların ilgi ve yönelimleri konusunda daha fazla veri elde edilerek reklama maruz kalma olasılıkları da artmaktadır. Bunun sonucunda ise potansiyel açıdan kâra dönüşen daha fazla değer oluşmaktadır (Fuchs, 2020). Bu nedenle egemen kesimin odağı sosyal medya kullanan bireylerin bir şeyi nasıl tüketeceği olmuştur. Bir nevi organik aydın olan etkileyicilerin kullanımı da bireylerin tüketim alışkanlıklarını yönetmede egemen kesimin aracı unsurlarından biri haline gelmiştir.

Medyanın ve reklamcılığın, insanların gerçekte ihtiyaç duymadıkları şeyleri ihtiyaç duyuyormuş gibi hissettirme gücü, “ihtiyaçların manipülasyonu” olarak adlandırılmaktadır. Bu sayede, kapitalizmin yeniden üretimine katkı sağlanmakta ve bağımlı işçi sınıfı çoğunluğu üzerindeki iktidar korunabilmektedir. Bütün insanların yaşadığı, harekete geçirici motivasyonların ana etmeni olan iki temel ihtiyaç türü bulunmaktadır. Bunlardan birinci ve en önemlisi *hayatta kalmak*, ikincisi ise *anlamlı ve tatmin edici bir varoluş edinmektir*. İhtiyaçlar manipülasyonunun temelini, insanların kendi hayati ihtiyaçlarını karşılamak için gerek duydukları kaynakların kapitalist sistem tarafından denetlenmesi oluşturmaktadır. Kapitalist sistem, insanların hayatta kalma ihtiyacını manipüle ederek, onların zamanlarını da manipüle etmektedir. Sistem, gerekli olandan çok daha fazla zaman harcatmaktadır. Böylece kişi, kendi öznesi için gerekli olan zamandan yoksun bırakılmaktadır. (Lodziak, 2003). Bu nedenle tüketim kültürünün kapitalizmin yol açtığı kimlik krizlerine bir çözüm olarak görülmesi mümkündür. Ayrıca kapitalist sistemin, tüketime kendi yeniden üretiminin bir aracı olarak bakması olasıdır. İhtiyacını gideren kişinin doyuma ulaşması söz konusu olduğundan dolayı ihtiyaçların manipüle edilmesi gerekmektedir (Senemoğlu, 2017). Böylece sürekli bir şey-

lere ihtiyacı olduğunu düşünen ve bu ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik çaba içerisinde bulunan insan grupları oluşmaktadır.

Tüketim toplumunun oluşumuyla beraber bireyler, ihtiyaçlarına denk düşen bir nesneyi tüketmekten ziyade bizzat tüketimin kendisini bir ihtiyaç haline getirmişlerdir. Bu nedenle tüketim arzusu, hiçbir zaman tatmine ulaşan bir niteliğe sahip değildir. Tüketim nesnesi bireye bir ihtiyaç hissi yaratmaktan ziyade ona yüklenen anlamla ilişkilendirilerek tüketime sunulduğundan dolayı kişi, bir ürünü ihtiyacı olmasa da satın alabilmektedir. Çünkü o şey, kendi kullanım alanının haricinde insana bir kimlik de kazandırmaktadır. Her şeyin simüle edildiği sanal ortamlarda alışveriş yapılmakta, eğlenilmekte ve yemek yenilmektedir. Böylelikle her şey iç içe geçerken, sınırlar yok olmakta; eğlence, alışveriş, spor, eğitim dev bir gösteriye dönüşmektedir. Gösteri toplumu, herkesin kendi görüntüsüne hayran olduğu bir toplum yapısıdır. Birey, kendi görünümünü bir başkası için kurgularken, diğer gösteri öznelerini de gizliden gizliye gözetlemektedir. Bu bir diğerini gözetleme, kişinin aynı zamanda kendisinin de gözetlendiğinin farkına varma durumudur. Böylelikle bir diğeri tarafından gözetlenme kaygısı içinde kalan gösteri toplumunun bireyi, sürekli kendisinin “iyi” görünmesi için uyum ve güzel olana yönelmektedir. Böyle olduğu için de kişi, tek başına olduğu zamanlarda kendisine göstermediği özeni, topluluğa karışırken elinden gelenin en iyisi şeklinde göstermektedir (Senemoğlu, 2017). Etkileyiciler de söz konusu gösteri toplumunun bir parçası olarak hem kendileri tüketim davranışını gerçekleştirmekte hem de başkalarının tüketmesine aracı olmaktadır.

Bireyler, tarzları, ilgi alanları ve uzmanlıkları doğrultusunda kendilerine yakın buldukları etkileyicileri ailelerinin bir ferdiymişçesine benimsemektedir. Markalar, tüketicilerin bu denli benimsediklerini düşündükleri etkileyicilerle iş birliği içerisine girmektedir. İnsanlar, ailesinin bir ferdi gibi kabul ettiği etkileyicilerin tanıtımını yaptıkları ürünleri satın alma hususunda daha istekli davranmaktadır. Bu açıdan bakıldığında güvenilir bulunan etkileyicilerin satın alma niyetini olumlu yönde etkilediğinden bahsedilebilmektedir (Türk, 2023). Etkileyicilerin marka sadakatine etkisinin, içeriklerinin daha toplumsal, gerçekçi, ürünü kendisinin de kullanıyormuş hissi vermesi kendilerine güveni olan kitlesinin markaya olan sadakatlerini artırdığı söylenebilmektedir (Çelik, 2022). Markalar için olumlu olan söz konusu tüketim olgusu, güvenilir bulunan etkileyiciler sayesinde bireylerin belirli markalara yönelik sadakatini oluşturmada etkili olabilmektedir. Bu durum burjuvazinin amaçlarına ulaşmasına da katkı sağlayabilmektedir.

Bir etkileyicinin yapmış olduğu paylaşım, reklam içerikli olsa dahi, takipçilerine doğal paylaşım izlenimi vermektedir. Çünkü etkileyicilerin paylaşımları reklam verenin satıcı gibi görünmemesi için olay ve anlatı bütünlüğü sağlamaktadır (Dietrich, 2014). Bu nedenle etkileticilerin bir ürün veya hizmet satın aldırma konusunda reklam ünlülerine göre daha güvenilir buldukları söylenebilmektedir.

NYX firması, 2008 yılında şirketlerinde çalışan bir kadının YouTube’de bir Vloggera (video paylaşımcısı) denk gelmesiyle etkileyicilerin gücünü keşfetmiştir. Ürün numuneleri gönderilen blogger, video paylaşımcısı ve etkileyiciler ile iş birlikleri yapan NYX, sosyal medyada organik bir büyüme sağlamıştır. Sosyal medyada hedef kitle etkileşimini %97 oranında arttırarak bir yılda %57 satış oranı elde etmiştir. Etkileyicilerin gücünü keşfeden NYX, 2016 yılında Türkiye’de makyaj etkileyicileri arasında bir yarışma düzenleyerek kazananları Los Angeles’taki görkemli ödül törenine davet etmiştir. Marka yüzü olarak gösterilen etkileyicileri sıklıkla mağazalarında tüketicilerle buluşturan NYX, Influencer Marketing ile deneyim pazarlamasını harmanlayarak tüketicilerin ilgilerini kazanmıştır. 2017 sonu itibariyle marka, diğer kozmetik markaları arasında 12.2 milyon takipçisiyle global piyasada dördüncü, sosyal medya platformlarında da ilk beş kozmetik markası arasında yer almıştır. NYX firmasının başarısının ardındaki sırrın, birbirinden farklı etkileyiciyi bir araya getirmesi olduğu söylenebilmektedir (Demirbilek, 2021). Örnekten yola çıkılarak sosyal medyada etkileyicilerin ne denli güçlü olduğu anlaşılabilir. Etkileyiciler sadece tüketim amaçlı değil, belli başlı konulardan bireyleri uzaklaştırmak açısından da kilit bir roledirler. Etkiledikleri unsurlardan biri de kültürün küreselleşmesidir.

Bize ait olan kültür, evrensel mal edilerek, bizden olmayan ile yer değiştirmektedir. Farklı olanın cazibesi üzerinden yapılan bu takasa zaman zaman karşı gelenler çıksa da zamanın hızlı akışı içinde asıl istenen kültür endüstrisi ortaya çıkmaktadır. Bu şekilde içsel olarak aradığını bulduğunu düşünen, aslında endüstrinin sunduğu seçenekler arasından seçimini yapmış olan birey, dünyanın aynı hızla tükettiği değerleri görmemekte ya da görmezden gelmektedir. Sanal mecraların hızı sayesinde bu görüş giderek bulanıklaşmaktadır. Sosyal medya mecralarının tamamı aynı zamanda kâr amaçlı kuruluşlardır. Sosyal mecralara yani kuruluşlara kaydolmanın belirli kuralları vardır ve bireyler paylaşım yaparken özgür iradesi ile paylaşımlar yaptığını düşünse bile bu paylaşımlar ilgili sosyal medya kuruluşlarının sınırlarında gerçekleşmektedir. Kuruluşların belirlediği kurallara uyum göste-

rilmediğinde bireyler platformda yer alma hakkının dahi elinden alınabildiği çeşitli yaptırımlara maruz kalmaktadır. Söylenenler doğrultusunda belirli bir sosyal medya mecrası içerisinde bulunan bireylerin sınırlandırılmasının söz konusu olduğu bir durumda özgür bir iradede söz edilemez. Ayrıca etkileyici kimliğine sahip olmak da söz konusu sınırlandırılmaya engel teşkil etmemektedir (Ay, 2020). Bu nedenle sosyal medya kuralları içerisinde hareket eden, belirli sınırlamalara maruz kalan etkileyiciler, mecra kullanıcılarının önlerine çıkmak istiyorsa bu kurallara uymak zorunda kalarak endüstriye bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde hizmet etmektedir. Etkileyicilerin yaşam tarzını kendi yaşamına entegre etmek isteyen takipçileri, onlarla aynı şeyleri satın alma çabasına girerek hem tüketici hem de bir reklam nesnesi olarak endüstriye hizmet edenler arasında yerlerini almaktadır. Bir birey sosyal medya kullanıcısı olmasa bile bir etkileyiciden ürünü görüp satın alan arkadaşının üzerinde gördüğünde, beğendiğinde ve bunun sonucunda satın aldığı endüstri yine amacına ulaşmaktadır. Küreselleşmenin getirdiği yayılımla beraber ürünlerin muadilleri oluşturularak çeşitli markalara yayılmakta ve birey istese de istemese de o zaman diliminde endüstrinin sunduğu seçenekler arasında seçim yapmak zorunda bırakılmaktadır.

Tüm bunların sonucunda dünya toplumları kendi istek, ihtiyaç, zevk ve hatta kültürlerine yabancılaşarak tektipleştikten bahsetmek mümkündür. Özellikle sosyal medyanın gelişimiyle dünyanın daha küresel bir hale gelmesi, kültür endüstrisinin etkileyici aracılığıyla daha büyük kârlar elde etmesini sağlamaktadır. Ürün ve hizmetler sadece ihtiyaç nesnesi olmaktan çıkıp ayrıca arzu nesnesine dönüşmüş bulunmaktadır. Etkileyicilerin isteyerek veya istemeyerek aralarında bulunduğu kültür endüstrisi sistemi, bireylerin aynı kıyafetleri giymelerini, aynı şeyleri yeme ve içmelerini hatta aynı dizi ve film zevkine sahip olmalarını sağlayarak, kişisel zevk ve farklılıklarının, diğer bir deyişle öznelinin yok olmasına neden olmaktadır. Bu durum, kültür endüstrisinin kitlesel üretimini destekleyerek kârlılığın katkı sağlamaktadır. Her bireyin kendi öznesi bulunmaktayken etkileyicilerin de bir parçası olduğu kültür endüstrisi sistemi, öznenin yok oluşuna neden olmaktadır. Yani bireylerin toplum yapısının içerisinde kendi dinamikleriyle oluşması gereken benlikleri, kültür endüstrisi sistemi tarafından oluşturulmaktadır. Bu sayede burjuvazinin istediklerini tüketen birey, aynı zamanda onların istediği şekilde düşünce kalıpları geliştirmektedir. Bu sayede belli başlı konulardan uzak durarak ve kendine sunulanlara rıza göstererek, planlı bir şekilde oluşturulmuş toplumsal yapı içerisinde yerini almaktadır.

Yöntem

Çalışmada, “Küreselleşen Dünyada Öznenin Yok Oluşuna Etkileyici Etkisi Üzerine Bir İnceleme” başlığı altında çeşitli kategorilerde paylaşım da bulunan, farklı takipçi sayısına sahip etkileyiciler içerik analizi tekniğiyle incelenmiştir. İçerik analizi “metin içinde tanımlanan belirli karakterlerden sistematik ve tarafsız sonuçlar çıkarmak için kullanılan bir araştırma tekniğidir” (Stone ve diğerleri, 1966). Bu çalışmanın amacı, yakın zaman dilimlerinde markalara yönelik etkileyici paylaşımların benzer ya da aynı olup olmadığını saptamak ve bu paylaşımların kitlelerin aynışmasına katkı sağlayıp sağlamadığını tartışmaktır. Uygulamada, bir maskara markası üzerinden etkileyicilerin yapmış oldukları paylaşımlar çeşitli kategoriler üzerinden incelenmektedir.

Takipçi sayılarıyla alakalı kesinleşmiş tanımlamalar olmasa da etkileyiciler ünlü (sosyal medya yaygınlaşmadan önce tanınmış kişiler), mega (takipçi sayısı 1 milyondan fazla olan etkileyiciler), makro (100 bin ile 1 milyon arasında takipçisi olan etkileyiciler), mikro (10 bin ile 100 bin arasında takipçisi olan etkileyiciler) ve nano (10 binden az takipçisi olan etkileyiciler) etkileyiciler olarak 5 grupta sınıflandırılmaktadır (Sunar & Ateş, 2021). Paylaşım alanlarına göreyse etkileyiciler, moda, makyaj ve güzellik, sağlıklı yaşam/yaşam tarzı, dergi/kitap, ev dekorasyon, spor olarak sınıflandırılmaktadır (Kıran ve diğerleri, 2019). Çalışmada yeni piyasaya sürülen bir maskaraya yönelik (Maybelline Firework Maskara) etkileyici paylaşımları instagram gir-dileri üzerinden incelenmiştir. Çalışmanın örneklemini Maybelline Firework Maskarayı paylaşan etkileyiciler oluşturmaktadır. Etkileyici seçiminde amaçlı örneklem kullanılmıştır.

Amaçlı örnekleme, zengin bilgiye sahip olduğu düşünülen durumların derinlemesine çalışılmasına olanak sağlamaktadır. Amaçlı örnekleme, birçok durumda, olgu ve olayların keşfedilmesinde ve açıklamasında faydalı olmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2018).

Araştırmanın Sınırlılıkları

- Araştırma kapsamında ele alınan ürünün kozmetik kategorisinde olması sebebiyle daha çok makyaj ve güzellik kategorisinde paylaşım da bulunan etkileyicilerin incelenmesi,
- Ürünün kozmetik kategorisinde olması sebebiyle erkek etkileyicilerin çalışmaya dahil edilememesi,
- WeAreSocial (We are social, 2024) verilerine göre, Türkiye’de en çok kullanılan sosyal medya mecrası olması sebebiyle yalnızca instagram mec-

rasında paylaşılan gönderilerin incelenmesi araştırmanın sınırlılıklarını oluşturmaktadır.

Araştırma Soruları

- Takipçi sayısına göre her kategoriden etkileyici kullanılmış mı?
- Benzer kategorilerde paylaşım yapan etkileyiciler yakın zaman dilimlerinde aynı marka ya da ürün kategorisiyle ilgili paylaşım yapıyor mu?
- Paylaşım içeriğinde sadece ürün mü var yoksa etkileyici kendini de gösteriyor mu?
- Kendini gösteren etkileyiciler ürünü uyguluyor mu?
- Paylaşım içeriğinde sadece söz konusu ürün mü var yoksa başka ürünlerle beraber mi paylaşılmaktadır?
- Tanıtımı hangi kategorilerde paylaşım yapan etkileyiciler gerçekleştirmektedir?
- Paylaşımların tarihi nedir?
- Gönderilerin beğeni, yorum ve başkalarıyla paylaşım sayıları nedir?

Araştırma Kapsamında İncelenen Etkileyiciler ve Paylaşımları

Çalışmada, Kıran vd. (2019)'nin araştırması kodlama cetveli olarak kullanılmıştır. Çalışmada her bir etkileyici grubundan instagram paylaşımları incelenmiştir. Mega etkileyici olarak Danla bilic (danlabilic) ve Şeyda Erdoğan (seydaerdogan), makro etkileyici olarak Buket Sena Özdemir (buketsenaa) ve Aylin Bülbül (aylinbulbull), mikro etlikeyici olarak Sude Ademoğulları (sudeademogullari) ve Gülçin Zelal Timucin (everyday.by.g), nano etkileyici olarak ise Özlem Akbulut (ozlemakblut) ve Esra (esrasmoood) incelemeye tabi tutulmuştur.

Etkileyici Kullanıcı Adı	Takipçi Sayısı
Danlabilic	6m
Seydaerdogan	1.8m
Buketsenaa	715b
Aylinbulbull	149b
Sudeademogullari	38.2b
everyday.by.g	12.3b
Ozlemakblut	4,7b
Esrasmoood	879

Tablo 1: Etkileyici takipçi sayısı

Tablo 1'e bakıldığında, takipçi sayısına göre ünlü etkileyici (celebrity) dışındaki diğer kategorilerden etkileyiciler kullanıldığı görülmektedir. Ünlü etkileyici kategorisinden herhangi bir Türk etkileyicilerden yararlanılmamıştır. Bunun yerine daha sonradan etkileyici olan kişilerden faydalanılmıştır. Türkiye'de gösterilen reklamlarda yerli ünlü kullanımına gidilmeyerek yabancı ünlü ve Türk etkileyiciler kullanılmıştır. Buradan yola çıkılarak etkileyicilerin ne denli güçlü olduğu, kültür endüstrisi düzeninde yerlerinin ne kadar sağlam ve etkili olduğuna ulaşılabilmektedir.

Görsel-1: Araştırma kapsamında incelenen ürün

Araştırmaya konu olan ürünün bir alışveriş sitesindeki 2 Ağustos 2024 tarihindeki verilerine göre; ürüne 1113 kişi tarafından yorum yapılmış, 10 bin kişinin sepetinde alış için beklemektedir. Ürünü 24 saatte 5205 kişi incelemiş olup üç günde 500 adetten fazla satılmıştır. Ayrıca ürünü favorileyen 146 bin kişi bulunmaktadır (Trendyol, 2024).

Bulgular

Çalışmada incelenen sekiz farklı etkileyicinin ürünle ilgili görsellerine Ek-1 ve 8 arasında yer verilmiştir.

Etkileyici Kullanıcı Adı	Paylaşım Tarihi
Danlabilic	1 Haziran 2024
Seydaerdogan	1 Haziran 2024
Buketsenaa	1 Haziran 2024
Aylinbulbull	11 Haziran 2024
Sudeademogullari	1 Haziran 2024
everyday.by.g	17 Haziran 2024
Ozlemakblut	17 Haziran 2024
Esrasmood	15 Haziran 2024

Tablo 2: Etkileyici paylaşım tarihleri

Tablo 2'ye bakıldığında, paylaşımların yakın zamanlarda yapılmasının ürüne merak uyandırarak insanların yeni bir ürün kullanımına teşvik etme amaçlı olduğu söylenebilir. Bu yolla, hâlihazırdafarklı ürün kullanan bireylerin yeni ürüne merak duyarak o ürünü satın almasının hedeflendiğinden bahsedilebilir. Ürünü piyasaya süren çatı firmanın (L'oreal) onlarca maskarası olmasına rağmen tekrar bir maskara piyasaya sürmesi ve bu durumu etkileyici pazarlamasıyla duyurumu söz konusu markayı kullanmayanların da dikkatini çekerek tanıtılan ürüne ilgi duymasını sağlayabilmektedir. Bu nedenle, etkileyici pazarlaması kuruluş için faydalı olmaktadır. Tek tipliğin yaygınlaşması, çatı bir marka grubunun çeşitli ürün ve hizmetlerle etkileyicileri de kullanarak büyük bir marka konumuna gelmesi dolayısıyla kültür endüstrisinin kârlılığına katkı sağlaması konusunda bir dezavantaj olduğu söylenebilmektedir.

Etkileyici Kullanıcı Adı	Hikâye/Gönderi	Tek/Başka Ürünlerle Paylaşılmış
danlabilic	Gönderi	Tek
seydaerdogan	Gönderi	Tek
buketsenaa	Gönderi	Tek
aylinbulbull	Gönderi	Tek
sudeademogullari	Gönderi	Tek
everyday.by.g	Gönderi	Tek
ozlemakblut	Gönderi	Başka Ürünlerle
esrasmood	Gönderi	Tek

Tablo 3: Etkileyici paylaşımlarının içerik detayları

Tablo 3'e bakıldığında, paylaşımlarda sadece bir etkileyici dışında tanıtılan ürünün tek başına gösterildiğine ulaşılmaktadır. Bu durum sayesinde gönderide başka bir ürün olmamasından dolayı paylaşımı görenlerin odağı direkt söz konusu ürüne olmaktadır. Bu da ürünün, paylaşımı görenlerin zihninde yer edinmesine katkı sağlamaktadır.

Etkileyici Kullanıcı Adı	Ürün Uygulanıyor/ Uygulanmıyor	Kendini Gösteriyor Mu?
danlabilic	Uygulanıyor	Evet
seydaerdogan	Uygulanıyor	Evet
buketsenaa	Uygulanıyor	Evet
aylinbulbull	Uygulanmıyor	Evet
sudeademogullari	Uygulanıyor	Evet
everyday.by.g	Uygulanıyor	Evet
ozlemakblut	Uygulanıyor	Evet
esrasmoood	Uygulanıyor	Evet

Tablo 4: Paylaşılan ürünün uygulanma ve etkileyicinin kendini gösterip göstermediğine yönelik inceleme bulguları

Tablo 4'e göre paylaşım yapan tüm etkileyicilerin kendilerini gösterdiği ve biri hariç ürünü uyguladığı görülmektedir. Etkileyicilerin ürünü uygulayarak tanıtması, paylaşımı görenlerin etkileyiciye daha fazla güvenmesine katkı sağlamaktadır. Bu sayede takipçilerin ürünü satın alıp deneyimleme isteği oluşabilmektedir. Ürünü uygulamayan etkileyici markanın maskaraya yönelik düzenlediği davet etkinliğini paylaşmıştır.

Etkileyici Kullanıcı Adı	Paylaşım Alanı
danlabilic	Moda, Makyaj ve Güzellik
seydaerdogan	Makyaj ve Güzellik
buketsenaa	Makyaj ve Güzellik
aylinbulbull	Yaşam Tarzı
sudeademogullari	Makyaj ve Güzellik
everyday.by.g	Makyaj ve Güzellik
ozlemakblut	Makyaj ve Güzellik
esrasmoood	Makyaj ve Güzellik

Tablo 5: Etkileyici paylaşım kategorileri

Tablo 5'e göre paylaşım yapan etkileyicilerin kategorisini çoğunlukla "makyaj ve güzellik" oluşturmaktayken, moda ve yaşam tarzı alanında paylaşım gerçekleştiren etkileyicilerden de faydalanılmıştır.

Etkileyici Kullanıcı Adı	Beğeni Sayısı	Yorum Sayısı	Başkalarına Gönderim Sayısı
danlabilic	18b	333	939
seydaerdogan	20,1b	322	648
buketsenaa	15,4b	304	853
aylinbulbull	2012	34	127
sudeademogullari	2793	178	463
everyday.by.g	Gizli	5	0
ozlemakblut	Gizli	0	0
esrasmoood	108	4	0

Tablo 6: Etkileyici beğeni, yorum ve paylaşım sayıları

Tablo 6'ya bakıldığında, etkileyici etkileşim rakamları takipçi sayısı-yla paralellik göstermemektedir. Bu nedenle, daha fazla takipçisi olan etkileyicinin daha çok etkileşim aldığı söylenememektedir. Bu durumun, takipçiler ile samimiyet, başka sayfalarda paylaşılma gibi birçok nedeni bulunabilmektedir.

Çalışmada, piyasaya yeni çıkmış bir maskaranın ünlü dışında diğer kategorilerdeki etkileyiciler tarafından paylaşıldığı gözlemlenmektedir. Maskara kullanan takipçilerin yeni piyasaya sürülmüş bir rimelden etkilendikleri bir alışveriş sitesindeki verilerden yola çıkılarak saptanabilmektedir. Ayrıca 24 saatte 5205 kişinin ürünü incelemiş olması etkileyicilerin bir ürünü tanıtma konusunda ne kadar güçlü olduklarını göstermektedir.

Marka, büyük takipçili etkileyicilerle reklam anlaşması yaparak ürün tanıtımını gerçekleştirmiştir. Daha az takipçili veya ana kategori dışındaki etkileyiciler ise ücretsiz ürün gönderimi ve ücretli tanıtım ya da herhangi bir gelir elde edemeyeceği şekilde tanıtım gerçekleştirmiştir. Yeni ürün veya hizmetin duyurumu reklam çalışmasıyla gerçekleşirken herhangi bir ücret almayan etkileyiciler markayı etiketleyerek, insanların hesabını görmesini sağlamak diğer bir deyişle keşfete düşmek (instagram platformu) ve takipçi toplamak amacıyla ürünü deneyimlemektedir. Etkileyiciler aracılığıyla ürün ve hizmet tanıtımlarının gerçekleşmesi, takipçilerine yeni meşguliyetler vererek onları çeşitli toplumsal konulardan uzak tutabilmektedir. Ayrıca etkileyiciyle kendini özdeşiren takipçi, ürünü kullanarak ona benzediğini düşünmektedir. Bu şekilde takipçi veya takipçilerin kişisel zevklerinin (dolaylı yoldan benliklerinin) etkileyiciyle özdeşleşerek ve etkileyicilerle aynı ürünleri kullanarak yok olduğundan bahsedilmesi mümkündür. Çünkü onlarca maskara markası varken ve kişinin kendi kullandığı bir maskara varken bireyin kendini etkileyici ile özdeştirerek onun tanıttığı maskarayı satın alması aslında sembolik açıdan kendi benliğini bırakarak onun benliğine odaklanması öznenin sağlıklı oluşumu önünde engel olması olasıdır. Ancak markaların pazarlama stratejileri dahilinde belirli bir ürünlerdeki favori, sepete ekleme, beğeni sayıları gibi tüketicilerin alışveriş davranışını oluşturmasını sağlayabilecek verileri düzenleyebilmesi de olasıdır. Böylece öznenin sağlıklı bir şekilde var olduğundan bahsetmek mümkün değildir. Araştırmaya tabi tutulan maskara, insanlara sunulan onlarca hatta yüzlerce ürün bombardımanı arasından sadece birini temsil etmektedir. Bireylerin bu bombardımandan kaçması mümkün olmamaktadır. Etkileyicilerin de aralarında bulunduğu söz konusu bombardıman mekanizmasından bireyin sağlıklı özne oluşumundan söz etmek

mümkün değildir. Çünkü sağlıklı özne oluşumu etkileyicilerin ürün bombardımanı aracılığıyla engellenmektedir.

Sürekli yeni ürün çeşitlerinin sunulduğu bir piyasada boş zaman aktiviteleri ürün incelemelerine veya alışveriş merkezlerinde farklı ürün arayışlarıyla harcadığında yine bu durumdan kârlı çıkan kültür endüstrisi olmaktadır. Bu nedenle iş alanları ve buna yönelik kazançları ürün ve hizmet tanıtımı olan etkileyicilerin de bilinçli veya bilinçsiz olarak kültür endüstrisine katkıda bulduklarından bahsetmek ve sağlıklı bir özne varlığının önünde engel olduklarından bahsetmek olasıdır.

Sonuç

Zaman ve mekânı birbirinden bağımsız hale getiren küreselleşme sayesinde toplumsal ilişkilerin mekâna bağımlılığı azalmıştır. Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması, küreselleşme sürecinin ortaya çıkmasında ve hız kazanmasında etkin rol oynamaktadır. Teknolojik gelişmelerle birlikte ortaya çıkan sosyal medya mecraları küreselleşmenin durdurulamaz bir şekilde yayılmasını sağlamıştır. Dünyanın bu denli küreselleşmesi, egemen sınıfın insanları kendi lehlerinde yönetme isteğinin bir sonucu olarak kültür endüstrisinin ortaya çıkmasını kaçınılmaz kılmıştır. Sosyal medya aracılığıyla etkileyici sınıfın ortaya çıkışı ve gücünü kanıtlaması sayesinde onlar da bu sistemin bir parçası haline gelmiş bulunmaktadır. Birbirinin aynısı, benzeri veya muadili ürün ve hizmetlerin tanıtılması, bireylerin aynı şeyleri yeme-içmelerine, aynı yerlerde tatil yapmalarına ve hatta çeşitli estetik uygulamalarla aynı biçimde görünmelerine neden olmaktadır. Bu sayede egemen kesim hem kendi ürün ve hizmetlerini satarak kâr elde etme hem de insanlara ilgilenecekleri farklı konular sunarak onları çeşitli politik ve sosyal olaylardan uzak tutma fırsatına sahip olmaktadır.

Takipçi sayısı görece çok olan etkileyiciler bir markanın ürün veya hizmetini tanıtarak, o ürün veya hizmetin gösterildiği paylaşımları viral hale getirme gücüne sahip olarak daha az takipçili etkileyicileri de etkilemektedir. Başka profillerde görünür olmak isteyen, görece az takipçili etkileyiciler de söz konusu ürün veya hizmeti deneyimleyerek başkalarıyla paylaşma eğilimine sahip olmaktadır. Bu sayede insanların ilgisi politik, ekonomik ve sosyal konulardan uzaklaşarak istenilen şekilde standardize edilmiş bir hale gelmektedir. Ayrıca etkileyiciler de buldukları toplumun bir parçası olduklarından dolayı hem toplumu etkileme hem de onlardan etkilenme

unsuruna sahip olmaktadır. Sadece toplumdan değil, birbirlerinden, burjuvazinin onlara sundukları bir ürün veya hizmetten de etkilenerek içlerinde yaşadıkları toplumun bir parçası olan takipçilerini de etkileyerek tüketime yönlendirebilmektedir.

Araştırmada yer alan etkileyici kullanımına bakıldığında, reklamda yerli ünlüler yerine etkileyicilerin kullanılması, bu konuda etkileyicilerin ne kadar etkili olduğu konusunda bir gösterge görevi görmektedir. Marka, büyük takipçili etkileyicilerle reklam anlaşması yaparak ürün tanıtımını gerçekleştirmiştir. Daha az takipçili veya ana kategori dışındaki etkileyiciler ise ücretsiz ürün gönderimi, ücretli tanıtım ya da herhangi bir gelir elde edemeyeceği şekilde tanıtım gerçekleştirmiştir. Yeni ürün veya hizmetin duyurumu reklam çalışmasıyla gerçekleşirken, herhangi bir ücret almayan etkileyiciler, markayı etiketleyerek insanların hesabını görmesini sağlamak, diğer bir deyişle keşfet düşmek (Instagram platformu) ve takipçi toplamak amacıyla ürünü paylaşmaktadır. Bu yolla, gönderiyi görenler ürüne ilgi duymaktadır. Ayrıca, etkileyicilerin ürünü kullanması, takipçilerine güven uyandırarak incelenen ürünün satın alınmasını, yani tüketimini etkileyen bir etmen haline gelmektedir. Etkileyicilerin büyük kısmının ürünü tek başına paylaşması, sadece tek bir ürüne odaklanılmasını sağlamaktadır. Ürünü tanıtması için etkileyici seçilirken, çoğunlukla ürünün kategorisine yönelik paylaşım yapan etkileyiciler belirlenmekteyken, başka alanlara yönelik paylaşım gerçekleştirenlerden de faydalanılmıştır. Böylece, ilgi alanı makyaj ve güzellik olan bireylere doğrudan ulaşılabilir. Ayrıca, diğer ilgi alanlarına yönelik bireyler de göz ardı edilmemiştir.

Etkileyiciler, buldukları toplumun bir ferdi olma özelliği göstermektedir. Hem toplumu etkilemekte hem de toplumdan etkilenmektedir. Onların da ücretli iş birliklerinin yanı sıra etkilendikleri kişiler bulunmaktadır. Takipçileri, etkileyicilerin paylaşımlarından kendilerine bir yol haritası belirleyerek ne giyeceklerine, ne yiyeceklerine/içeceklerine hatta evlerini nasıl dekore edeceklerine karar vermektedir. Hem etkileme hem de etkilene özelliği gösteren etkileyicilerden dolayı küreselleşmenin de etkisiyle tüketimden davranış kalıplarına kadar bir tek tipleşme meydana gelmektedir. Çalışma, bu durum için yalnızca bir örnek olma özelliği göstermektedir. Maskara yerine parfüm, seyahat edilen yer hatta davranış kalıbı bile koyulabilir. Bir ürün veya hizmetten faydalanan bireyin bunu bırakarak tanıtılan “şey” e yönelmesi yani kendi özne olma durumunu bırakması tüketim kültürünün meydana getirdiği bir durumu içermektedir. Normal koşullarda

kişinin benliği, toplumsal yaşam içerisinde girilen sosyal ilişkilerle oluşmalıdır. Fakat küreselleşmenin beraberinde getirdiği yeni yaşam tarzıyla beraber bu mümkün olmamaktadır. Günümüz dünyasında birey, sosyal medyada sunulan ürün ve hizmetler arasından seçim yaparken kendi öznesiyle değil, etkileyicilerin sunduğu ürün ve hizmeti kendi düşüncesiymiş gibi karar vererek satın alma davranışı göstermektedir. İhtiyaçların manipüle edildiği bir düzende kişinin seçimleri ihtiyaçtan değil, özdeşleşmek istediği etkileyici önerilerinden oluşmaktadır. Sağlıklı bir özne oluşumunda kişinin çevresi ve yaşadığı toplum önemli bir unsurdur. Fakat etkileyicilerin de içinde bulunduğu bir sistemde sağlıklı bir özne oluşumu olmamakta çünkü bireylerin kimlik krizinden faydalanılarak etkileyiciler ile özdeşleşmesi sağlanmaktadır. Böylelikle etkileyicilerin de içinde bulunduğu, bireylerin düşünce yapısının ve ihtiyaçlarının yönlendirildiği bir sistemde özne oluşumu manipüle edilmektedir. Bunun sonucunda bireylerin öznesinin ölmekte yani yok olduğundan bahsedilmektedir.

Kaynaklar

- Adorno, T. W. (2021). *Kültür endüstrisi: Kültür yönetimi* (12. b.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Adorno, T. W., & Horkheimer, M. (2010). *Aydınlanmanın diyalektiği*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Akay, B. T., & Akgül, B. (2023). Sosyal medyanın toplumun alışveriş algısı üzerindeki etkileri. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 14(66), s. 161-191.
- Akner, N., & Küngerü, A. (2015). Küresel hegemonik ideolojinin popüler tektipleştirme pratiklerine bir örnek: Selfie. *Akdeniz İletişim Dergisi*(24), s. 132-147.
- Ateş, D. (2006). Küreselleşme: Ne kadar tek boyutlu? *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7(1), s. 25-38.
- Ay, A. (2020). Medya ve kültür endüstrisi eleştirisinin yeniden üretimi. *Selçuk İletişim*, 13(1), s. 314-337.
- Ayhan, A. (2007). *Propaganda nedir? Propaganda ve halkla ilişkiler ekseninde ABD dış politikası*. Literatürk Yayınevi.
- Bayuk, M. N., & Aslan, M. (2018). Influencer marketing (hatırlı pazarlama). *The Journal of Academic Social Science*, 6(75), s. 173-185.
- Best, S., & Kellner, D. (2016). *Postmodern Teori*. (M. Küçük, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bircan, U. (2010). *Michel Foucault'un ve özne tarihinin yeniden okunuşu*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Chopra, A., Avhad, V., & Jaju, S. (2021). Influencer marketing: An exploratory study to identify antecedents of consumer behavior of millennial. *Business Perspectives and Research*, 9(1), s. 77-91.
- Çelik, A. (2022). *Dijital pazarlamada fenomenlerin tüketicilerin satın alma kararı ile marka sadakatine etkisi: İstanbul ili üniversite öğrencilerine yönelik bir araştırma*. İstanbul: İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Dağtaşoğlu, A. E. (2021). Modernizmden postmodernizme değişen özne anlayışının sanata etkileri. *Temaşa Felsefe*(15), s. 202-213.
- Demir, Z. (2018). Karl Marx'ın bakış açısından kapitalist toplumda yabancılaşma ve sonuçları. *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 3(5), s. 63-74.
- Demirbilek, E. Z. (2021). *Pazarlamanın dijital dönüşümü: Influencer marketing uygulamaları üzerine bir araştırma*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dietrich, G. (2014). *Dürüstlük çağı: Dijital dünyada iletişim ve itibar yönetimi*. İstanbul: The Kitap.
- Dilsiz, V. (2022, 11 8). *Rızanın imalatında büyük veri etkisine ekonomi politik bir yaklaşım*. 09 10, 2024 tarihinde <https://istanbulmarka.science/pdf/rizanin-imalatinda-bu-yuk-veri-etkisine-ekonomi-politik-bir-yaklasim.pdf>: <https://istanbulmarka.science/pdf/rizanin-imalatinda-buyuk-veri-etkisine-ekonomi-politik-bir-yaklasim.pdf> adresinden alındı
- Dökmen, Z. Y. (2010). *Toplumsal cinsiyet: Sosyal psikolojik açıklamalar*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Dural, A. B. (2012). Antonio Gramsci ve hegemonya. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(39), s. 309-321.
- Dwivedi, Y. K., Ismagilova, E., Hughes, D. L., Carlson, J., Filieri, R., Jacobson, J., . . . Wang, Y. (2021). Setting the future of digital and social media marketing research: Perspectives and research propositions. *International Journal of Information Management*, 59, s. 1-37.
- Erol, A. (2005). *Popüler müziği anlamak*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Erten, A., & Bor, H. M. (2019). *Dijital çağın mesleği: Nasıl influencer olunur?* İstanbul: Hürriyet Kitap.
- Foucault, M. (2014). *Özne ve iktidar* (4. b.). (I. Ergüden, & O. Akınhay, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Fuchs, C. (2020). *Sosyal medya: Eleştirel bir giriş*. (D. Saraçoğlu, & İ. Kalaycı, Çev.) İstanbul: Notabene Yayınları.
- Gramsci, A. (1967). *Aydınlık ve toplum*. İstanbul: Çan.
- Gramsci, A. (1997). *Hapishane Defterleri*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Güler, M. (2018). Bir manipülasyon aracı olarak rızanın imalatı. *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 3(5), s. 75-101.

- Güler, Ş., Şahin, Y., & Balcı, E. V. (2022). Sosyal medyada çevrimiçi benlik sunumunun öznel iyi oluş üzerine etkisi: Instagram kullanıcıları üzerine bir araştırma. *Erciyes İletişim Dergisi*, 9(1), s. 361-380.
- Hall, S. (1998). Yerel ve küresel: Küreselleşme ve etniklik. A. D. King (Dü.) içinde, *Kültür, küreselleşme ve dünya sistemi* (s. 39-61). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Herman, E. S., & Chomsky, N. (2017). *Rızanın imalatı: Kitle medyasının ekonomi politiği* (3. b.). BGST Yayınları.
- İçli, G. (2001). Küreselleşme ve kültür. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(2), s. 163-172.
- Jameson, F. (1998). *The cultural turn: Selected writings on the postmodern 1983-1998*. London and New York: Verso Publication.
- Karaoğlu, B. (2015). *Gündelik hayatta benlik sunumunun sosyal paylaşım ağı facebook üzerinden incelenmesi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kartari, A. (2006). *Farklılıklarla yaşamak: Kültürlerarası iletişim* (2. b.). Ankara: Ürün Yayınları.
- Kıran, S., Yılmaz, C., & Emre, İ. E. (2019). Instagram'daki influencer'ların takipçiler üzerindeki etkisi. *Uluslararası Yönetim Bilişim Sistemleri ve Bilgisayar Bilimleri Dergisi*, 3(2), s. 100-111.
- Kocabıyık, O. O. (2014). Benlik ve ahlaki kimlik. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 12(27), s. 261-280.
- Lippmann, W. (2010). *Public Opinion*. Radford VA: Wilder Publications.
- Lodziak, C. (2003). *İhtiyaçların manipülasyonu: Kapitalizm ve kültür*. (B. Kurt, Çev.) İstanbul: Çitlembik Yayınları.
- Lukacs, G. (2006). *Tarih ve sınıf bilinci*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Marx, K. (2003). *Kapital: Ekonomi politiğin eleştirisi* (1. Cilt). Eriş Yayınları.
- Modelski, G. (2014). Küreselleşme. D. Held, & A. McGrew (Dü.) içinde, *Küresel dönüşümler: Büyük küreselleşme tartışması* (s. 75-80). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Önür, N. (2002). *Küreselleşen dünyada iletişim ve toplum*. Ankara: Alp Yayınevi.
- Özkahveci, E., & Civek, F. (2022). Tüketim ekonomisinde indluencer'ların önemi: Teorik bir değerlendirme. *Academic Social Resources Journal*, 7(33), s. 7-15.
- Robertson, R. (1998). *Küreselleşme: Toplum kuramı ve küresel kültür*. (Ü. H. Yolsal, Çev.) Ankara: Bilim ve Sanat Yayınevi.
- Rosenberg, M. (1979). *Conceiving the self*. New York: Basic Books.
- Senemoğlu, O. (2017). Tüketim, tüketim toplumu ve tüketim kültürü: Karşılaştırmalı bir analiz. *İnsan ve İnsan*, 4(12), s. 66-86.
- Stone, P. J., Dunphy, D. C., & Smith, M. S. (1966). *The general inquirer: a computer approach to content analysis*. Massachusetts: M.I.T. Press.
- Sunar, H., & Ateş, A. (2021). Etkileyici (influencer) pazarşama. A. Ateş, & B. Erdem (Dü.) içinde, *Pazarlamada güncel yaklaşımlar* (s. 81-95). Eğitim Yayınevi.

- Şimşek, M. Ş., Çelik, A., Akgemci, T., & Fettahlıoğlu, T. (2006). Örgütlerde yabancılaşmanın yönetimi araştırması. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(15), s. 569-587.
- Tolan, B. (1991). *Toplum bilimlerine giriş*. Ankara: Adım Yayınları.
- Trendyol. (2024). *Maybelline new york lash sensational firework maskara*. 08 02, 2024 tarihinde [www.trendyol.com: https://www.trendyol.com/maybelline-new-york/lash-sensational-firework-maskara-p-827247021?boutiqueId=61&merchantId=972944](https://www.trendyol.com/maybelline-new-york/lash-sensational-firework-maskara-p-827247021?boutiqueId=61&merchantId=972944) adresinden alındı
- Trendyol. (2024, 08 21). *Maybelline New York Lash Sensational Firework Maskara - Siyah*. Trendyol: Maybelline New York Lash Sensational Firework Maskara - Siyah adresinden alındı
- Türk, B. (2023). *Dijital pazarlama: Influencer etkisinde satın alma davranışına dair bir saha araştırması*. Çorum: Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Vries, L. D., Gensler, S., & Leeflang, P. S. (2012). Popularity of brand posts on brand fan pages: An investigation of the effects of social media marketing. *Journal of Interactive Marketing*, 26(2), s. 83-91.
- We are social. (2024, 08 19). *Digital 2024: 5 billion social media users*. Wearesocial: <https://wearesocial.com/au/blog/2024/01/digital-2024-5-billion-social-media-users/> adresinden alındı
- Wearesocial. (2024, 1 31). *Digital 2024: 5 billion social media users*. 09 14, 2024 tarihinde [wearesocial.com: https://wearesocial.com/au/blog/2024/01/digital-2024-5-billion-social-media-users/](https://wearesocial.com/au/blog/2024/01/digital-2024-5-billion-social-media-users/) adresinden alındı
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (11. b.). Ankara: Seçkin Yayınları.

ÖRGÜTSEL İLİŞKİLERDE KAYIP HALKA: İNSAN ONURU

Mehmet Ali TAŞ*

*Onur, yaşamın ışıltılı bir tacıdır.
Bazen de o yaşamın ağır bedelidir.*

Giriş

Örgütlerin yönetim anlayışı, ekonomist paradigmanın bir ürünüdür. Bu paradigmada materyalist çıkarlar yüceltilmektedir. Her bir çalışan, kendi çıkarlarını gerçekleştirmek için başkalarıyla yalnızca fayda temelli ilişki kuran “*Homo Economicus*” şeklinde değerlendirilir. Fayda temelli ilişkiler insan hırslarını temsil etmekte ve kişisel çıkar arayışını meşru hâle getirmektedir (Dierksmeier, 2011). Kısa vadeli tatmine değer verip sıklıkla kazançlarını artırmak için fırsatçı davranan bu bireylerin ahlak dışı davrandıkları kabul edilir. Dolayısıyla materyalist eğilim, yönetim disiplinin niteliksel değerlendirmelerden kaçınmasına ve maksimum fayda için çaba sarf etmesine zemin hazırlamıştır. Buna rağmen kâr maksimizasyonu yaratmaya odaklanan geleneksel yönetim uygulamalarının, çeşitli paydaşların refahını iyileştirmek için gereken sonuçları sağlamada başarısız olduğu anlaşılmıştır (Pirson vd., 2019). Bu durum uygulamalarda değişiklik çağrısına ve insan odaklı yeni bir düzene olan ihtiyacı artırmış durumdadır (Islas-Calderón ve Vázquez-Maguirre, 2024). Zira gittikçe daha karmaşık hâle gelen bir dünyada mevcut yönetim teorileri, sorgulamayı kısıtlayan indirgemeci bir model sunmaktadır. Yönetim araştırmacılarının mevcut paradigmaları sorgulamaları ve yönetim tuzaklarının farkına varmaları gerektiği ortadadır. Dolayısıyla insan onuruna karşı kayıtsızlığın üzerinde düşünmenin zamanı gelmiştir, çünkü modern iş dünyasında yeni örgütlenme biçimleri, onur ve haysiyetin temel rolünü düşünmekte yetersiz kalmıştır. İnsanın değeri giderek fiyat mekaniz-

* Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü.

ması tarafından tanımlanmaya başlanmıştır. Bu değer, bir varlık veya kaynak şeklinde metalaştırılmıştır (Pirson vd., 2019).

İnsan kaynakları yönetimi, çalışanları belli bir kalıba sokarak standart bir insan profili tasarlamıştır; ancak onur ve haysiyet bu profilin neresindedir? (Vveinhardt, 2022). Bu soruya net bir şekilde cevap vermediğinden ve çalışana yönelik hâkim tutumundan dolayı son yıllarda insan kaynakları yönetimi, ciddi eleştirilere maruz kalmıştır (Islam, 2013). Öte yandan her insanın bir değer, bir düşünce kaynağı ve entelektüel bir sermaye olarak değerlendirilmesi gerektiği kabul edilmiştir; ancak bu pratikte her zaman başarılı olamamıştır. Örgütlerde iş etiği uygulamaları hala yönetimin kontrolindedir. Bu sebeple insan kaynakları yönetimi, örgüt faaliyetlerinin ahlaki koruyucusu olarak işlev göremeyeceği söylenebilir (Vveinhardt, 2022). Bu tespit, örgütlerde hümanist bir yaklaşımın gerekliliğine işaret etmektedir. Hümanist yönetim paradigması, özünde insanların onurunu korumak ve geliştirmektir. Örgütlerin, bireyleri temel insani özelliklerinden soyutlayarak hizmet eden metalar olarak gördüğünde bireysel gelişimlerinin engelleneceğini öne sürer (Pirson vd., 2023; Mertz vd., 2023). Oysa onur arayışı, insan kararları ve eylemleri açısından o kadar merkezi bir öneme sahiptir ki, ekonomi tarihçileri onuru destekleyen çalışma düzeninin Batı'daki ekonomik ilerlemenin başarısında rol oynadığını iddia etmektedirler (Pirson vd., 2019).

2007'de Bolton, insan onuru için gerekli olan çalışma ve işyeri koşullarını kapsayan bir onur çerçevesinin ana hatlarını çizmiştir. Örgütlerde deneyimlenen onurun çok boyutlu şekilde düşünülmesi gerektiğini ifade eder, çünkü hem öznel (özerklik, özsaygı, tatmin, sosyal ilişkiler) hem de nesnel (iş güvencesi, uygun çalışma koşulları, adil ödüller, fırsat eşitliği, söz hakkı) faktörlerin onurun gelişmesinde etkili olduğunu ileri sürer. Bu koşullar, çalışanların hem doğuştan gelen insani değerlerinin hem de kazanılan itibarlarının kabul edilerek saygınlık kazanmalarını sağlamaktadır (Lucas vd., 2017). Elbette örgüt ortamı, onurun arandığı ve tartışıldığı bir arena olduğu ifade edilse de onur arayışının istihdam ilişkisinden bağımsız ve doğal bir tarafının olduğu görülmektedir (Hodson, 2001). Örgüt ortamında bireyler olumlu deneyimler yaşayarak hem onurunu yüceltebilir hem de onurun yokluğunu, zedelendiğini ve ihlal edildiğini görebilir (Bolton, 2007; Sayer, 2007; Tiwari vd., 2022). Güvencesiz istihdam bağlamında çalışanların savunmasızlığı, manevi değerlerine ciddi bir tehdit oluşturur. İnsanın onurunu zedeleyen istismara, emek sömürüsüne ve keyfi uygulamalara kapı aralar (Noronha vd., 2020). Bu nedenle insanlara nesne muamelesi yapma riskiyle karşı karşıya

kalinmış durumdadır (Mertz vd., 2023); ancak örgütlerde tüm çalışanlar bir nesne veya bir araç olarak algılanmak istemez. Bu nedenle örgütlerde onur, sağlıklı iletişimin ve etkili bir örgüt işleyişinin ön koşuludur (Hodson, 2001). Karşılıklı güven, eşit kabul edilme ve karşılıklı değer görme örgütsel eylemlerin inşası için gereklidir (Machado ve Teixeira, 2017). Yine de ifade edilen önemine rağmen onur olgusunun iş hayatında, iş etiğinde ve yönetsel anlamda henüz gerektiği gibi ele alınmadığı ortadadır (Pless vd., 2017).

İşyeri onuruna ilişkin deneyimleri anlamaya odaklanan ve gelişmekte olan bir literatürde dikkat neredeyse yalnızca alt kademe çalışanlarına odaklanmıştır. Bu çalışmalarda örneklem olarak genellikle düşük gelir, düşük statü ve alt sosyal sınıf seviyelerindeki çalışanlar (*otel temizlik görevlileri, çöpçüler, fastfood çalışanları, göçmenler vs.*) tercih edilmiştir. Buna karşılık, nispeten az sayıda çalışma orta ve üst düzey çalışanların deneyimlerini ele almıştır ve bunların çoğu ya sağlık profesyonellerine (Sabatino vd., 2014; Keisu, 2017) odaklanmış ya da işlerin belirli zorluklarını incelemiştir. Bu durum, benzer faktörlerin onurla karıştırılmasına ve onur hakkındaki bilginin ve anlayışın çarpıtılması yol açabilir. Gelir düzeyi nispeten düşük olan bir grupta bu kavramı çalışmanın olası sonuçlarından bir tanesi, maddi avantajın tek başına onuru korumak için yeterli olabileceği algısıdır. Sonuç olarak, orta ve üst düzey işlerde çalışanların işyeri onurunu ve onur tehditlerini nasıl deneyimledikleri hakkında az şey bilinmektedir (Tilton vd., 2024). Bu tip çalışmalarda genellikle onurun varlığıyla ilgili değil, daha ziyade onur ihlaliyle ilgili konulara odaklanıldığı görülmektedir (Lucas, 2017). Bu araştırmaların çoğu; sorunlu işyerleri, kırgınlıklar, kimlik çatışmaları, başa çıkma, direniş ve mısillemeye kadar uzanan onur tehditlerine verilen tepkilere ilişkin çıkarımlar sunmuştur (Thomas ve Lucas, 2019). Anlaşıldığı üzere işyeri onurunun çalışanlar için ne anlama gelebileceğine ilişkin mevcut bilgi ve görüşler sınırlıdır (Bolton, 2010). Her ne kadar örgütlerin, çalışanların onurunu korumada veya zedelemde merkezi bir rol oynadığı yaygın olarak kabul edilse de çalışanların onurunun örgütler üzerindeki etkisi hakkında da kısıtlı bilgi mevcuttur (Lucas vd., 2017). Dolayısıyla yapılan bazı araştırmalar, işyeri onurunun daha fazla araştırılması ve somutlaştırılması gerektiğini ileri sürmektedir (Thomas ve Lucas, 2019; Ahmed vd., 2022). Bu bölümde, mevcut literatürden hareketle onur kavramının ana hatları çizilmiş, onur ihlali ve sonuçları değerlendirilmiş ve örgütsel ilişkiler bağlamında önemi açıklanmıştır. Örgütsel ilişkilerde kayıp bir halka olan insan onuru geniş bir bakış açısıyla irdelenmeye çalışılmıştır.

İnsan Onuru Kavramının Tarihsel Serüveni ve Tanımı

Onur kavramı; etimolojik olarak ayırım, şeref, onur, haysiyet ve süs anlamına gelen Latince *deceus* isminden türemiştir. Bu anlam Yunancadaki *dokein* kelimesiyle yakından ilişkilidir (Franco vd., 2021). Onur kavramının İngilizcedeki anlamı ise *dignity* şeklindedir. Bu kelimenin kökü ise Latincedeki *dignitas* kelimesine dayanmaktadır (Lebech, 2004; Yıldırım, 2024). Oxford sözlüğünde (2024) ise “*değerli, şerefli olmak, yüksek ve onurlu bir dereceye sahip olmak*” şeklinde ifade edilmektedir Cambridge sözlüğünde (2024) bu sözcük; “*olgunluk, ağırbaşlılık, saygınlık, itibar, önem*” anlamına gelmektedir. Türk Dil Kurumu (TDK, 2024) Sözlüğünde onur kavramı ise “*İnsanın kendine karşı duyduğu saygı, alicenaplık, şeref*” şeklinde tanımlanmaktadır.

Onur kavramı genellikle saygınlık ve itibarla karıştırılmaktadır. Oysa TDK (2024) sözlüğüne göre saygınlık “*Saygı görme, değerli, güvenilir olma durumu; haysiyet, itibar, izzetüikbal, prestij*” iken itibar kavramı “*sayılmak, kendisine değer verilmek*” şeklinde ifade edilmektedir. İtibar, genel olarak güvenilir olmaktır (Karatepe, 2008). Oxford sözlüğüne göre saygınlık, “*Sosyal olarak kabul edilebilir görülme gerçeği*” iken itibar ise “*Geçmişte yaşananlara dayanarak insanların birisi veya bir şey hakkında sahip olduğu görüştür ve iyi/kötü bir üne sahip olmaktır*” şeklinde tanımlanmaktadır. Saygınlık ve itibarın anlamları iç içe geçmiş durumdadır ve sosyal ilişkilerden beslenmektedir. Diğer insanların kendi deneyimlerine dayanarak ilgili bireye karşı düşünceleri bireyin itibarına, sosyal olarak kabul edilme derecesi de onun saygınlığına işaret etmektedir. Onur ise hem sosyal ilişkiler neticesinde elde edilen hem de yaratıcı tarafından bahşedilmiş, dışsal faktörlerden bağımsız, bireysel ve içsel bir yapıya sahiptir.

Onur, tarihte ilk olarak yüksek mevki ve statülerdeki bireylerle ilişkilendirilmiştir. Bu durum pek çok kültürde bulunan onur ile rütbenin ilişkisini gösterir. Zamanla ayırım gözetmeksizin tüm insanlar için evrensel bir onura, yani “*sıradan insan için saygınlık ve onur*” anlayışına dönüşmüştür (Pless vd., 2017). Bununla birlikte zamanı ve mekânı aşan evrensel insani değerler olarak kabul edilen insan hakları, saygı, adalet ve eşitlik ile tüm insanların ortak değeri konusunda geniş bir mutabakat ortaya çıkmıştır (Hodson, 2001; Winchenbach vd., 2019). Öyle ki onur kavramı; işkence, insanlık dışı muamele, kölelik, sömürücü çalışma koşulları, ayrımcılık ve keyfi tutuklamalar gibi uygulamaları yasaklayan insan hakları belgelerinin temelinde bulunur. Özellikle Holokost’tan sonra hukuken kurumsallaşmıştır (Misztal, 2013). Onur mücadelesi, tüm insanları soyluların rütbesine taşımıştır. Nitekim

Antik çağlardan günümüze kadar her dönemde insan doğasına özel bir değer atfedilmiştir; ancak özel insan varlığının kırılğan ve temelde savunmasız olduğu düşünülür. Bu güvenlik açığı, tüm insanların ortak ve evrensel bir sorunu olarak görülürken aynı zamanda onurun korunması gerektiğini de gösterir (Pirson, 2019).

Onur olgusunun başlıca teorisini Immanuel Kant'ın (2011) ifadesiyle her şeyin bir bedeli ya da bir onuru vardır. Bir bedeli olan her şeyin yerine eşdeğeri olan başka bir şey gelebilir; üstün ve eşsiz olan her şeyinse bir onuru vardır (Akt: Pirson, 2019). Kant, bir ahlak yasası olarak onura saygı gösterilmesinin gerekliliğine inanır (Winchenbach vd., 2019), çünkü tüm insanlar onurludur ve bunun sonucunda da ahlaklı olma becerisine sahiptir (Pirson vd., 2019; Kateb, 2014). Bu bağlamda insan onuru, katı yönetim ve güç asimetrisine karşı dengeleyici bir güç olabilir. Dolayısıyla gizlilik ve mahremiyet insan onurunun ayrılmaz bir parçasıdır. Mahremiyetin korunması, onurun merkezinde olması gerekir. İkinci derece bir hak olarak görülmemelidir, yoksa inciyi mümkün kılan kum zemini yok olur. İnsanlığı diğer türlerden farklı, özel ilgiyi ve saygıyı hak eden bir varlık şeklinde değerlendiren hümanistler, insan onurunu önemli bir yere konumlandırırlar (Floridi, 2016). Bu nedenle bireylerin onurunu korumak ya da en azından onu ihlal etmemek yönünde ahlaki bir zorunluluk vardır; ancak giderek artan sayıda araştırma, bu ahlaki zorunluluğun işyerinde sıklıkla ihlal edildiğini ortaya koymuştur (Lucas vd., 2017). Çalışanlar; bilinçli ve özgürce seçim yapabilen olmaktan ziyade harcanabilen bir kaynak yığını olarak görülmeye devam edilmektedir (Islam, 2013).

Felsefe, sosyoloji, teoloji ve psikoloji için bir araştırma konusu olarak insan onuru, yaşamın içsel bir değeridir (Sayer, 2007). İnsan onuru genellikle soyut ve karmaşık bir kavram gibi görünse de (Jones ve Dupre, 2012) aslında sosyolojik olarak bireyin tekelliğini ve evrenselliğini güçlendirmek için tanınması gereken bir olgudur. Onur, hem bireyle ilişkili hem de bireyin kişiliğinin ötesine geçen temel bir değerdir (Berger, 1970; Misztal, 2013). Bu onur; dünyevi ve uhrevi, yeni çıkmış ve eski, değişken ve mutlak, ölçülebilir ve ölçülemez, iç ve dış tarafı olan, göreceli ve değişkendir (Edlund vd., 2013; Kovach, 1995). Dolayısıyla onur, modern dünyanın bir ayrıcalığı değildir (Berger, 1970). Belirsiz ve karmaşık olması sebebiyle onuru net şekilde tanımlamak teorik olarak güçtür (Kateb, 2014). Bununla birlikte onur kavramı yaşamın içsel değerine olan koşulsuz inanç (Pirson vd., 2019) ve kişinin kimliğiyle ilişkili varoluşsal bir değeridir (Kateb, 2014). Onur, insanoğlunun can

damarıdır, atan kalbi ve ruhudur (Hodson, 2001). Onur, en derin arzuların ve amacın anlaşıldığı platformdur (Hicks, 2012). Devredilemez, yeri doldurulamaz, değiştirilemez, yüksek düzeyde kıymetli benzersiz özelliklere sahiptir. Bu nedenle onur üç temel unsura sahiptir: Birincisi birey sadece insan olduğu için değerlidir. İkincisi, bu değer başkaları tarafından kabul edilmeli ve saygı gösterilmelidir. Üçüncüsü ise bu değere saygı göstermek ve yüceltmek adına birey aksiyon almalıdır. Kişi, başkalarıyla etkileşim kurarak onurlu bir hayat yaşamak için yetenekler geliştirmelidir. Bireyler bir yandan yeteneklerini geliştirirken bir yandan da onurunu yüceltir ve mutluluğunu artırma fırsatı bulur (Islas-Calderón ve Vázquez-Maguirre, 2024).

Doğuştan gelen doğal onur (inherent dignity) ve kazanılmış onur (earned dignity) olmak üzere literatürde iki tür onur kavramı bulunmaktadır (Lucas, 2015). Doğal ve kazanılmış onur arasındaki ilişki, özellikle işyerlerinde karmaşıktır. Bireylerin doğal onuru, istihdam ilişkileri ve örgütlerde yerleşik eşitsizlikler tarafından tehdit edilmektedir (Sayer, 2007). Öte yandan örgütler, bireylerin katkılarını ve yeterliliklerini sergileyerek kazanılmış onurunu en iyi şekilde geliştirebilecekleri yerlerdir (Lucas, 2015). Hem doğal hem de kazanılmış onur, işyerinde tam bir onur duygusuna ulaşmak için gerekli olduğundan, çalışanlar bu devam eden gerginliği aşmak zorundadır. Bu nedenle bireyler, kendi onurunu inşa etmek ve korumak için çaba gösterirler, çünkü her zaman başkalarına karşı savunmasız kalırlar (Mea ve Sims, 2019). Elbette insanı kısıtlamak özerkliği ihlal etmesi sebebiyle onur kırııcıdır (Jones ve Dupre, 2012); fakat yine de ne özerklik ne de özsaygı, onurun toplumunu temsil etmez; daha ziyade her biri, onurun desteklenmesinden olumlu yönde etkilenen içsel birer faktördür (Jacobson ve Silva, 2010).

İnsanın Doğal Onuru

Teolojiye göre insan, Allah tarafından yaratıldığından dolayı doğası gereği iyidir. Dolayısıyla yaratıcı, kendi kıvılcımını taşıyan her bireye onur ve saygınlık bahşetmiştir. Bu onur herhangi bir insan otoritesi tarafından yok edilemez ve buna itiraz edilemez. Tüm insanlar, onura saygı göstermekle yükümlüdür. Onurlandırma eylemi ise bireyin hayvanlardan ayrılmasına ve onu diğer varlıkların nezdinde değer kazanmasına imkân tanır. Dolayısıyla her insan, ilahi kıvılcıma saygı duymayı bir emir olarak algılamalıdır. Bu durum bazı insanların şiddete karşı teslimiyet gereği aynı ölçüde neden karşılık vermediklerini açıklamaktadır. Teslimiyetin onuru zedelemeyeceğine, aksine insanın içindeki tanrısalılığı onurlandıracağına inanılmaktadır (Machado ve Teixeira, 2017; Koehn and Leung, 2008; Sayer, 2013).

İslam inancına göre insan, yaratılmışların en şerefli olup varlığın da özüdür. İnsanoğlu her açıdan üstün şekilde yaratılmıştır (Sayer, 2013). Nitekim Bakara suresinin 30. ayetinde insanın yeryüzünün halifesi olarak yaratıldığı ve Allah'ın, insanı yaratırken ona kendi ruhundan üflediği ifade edilmektedir. Ardından A'râf suresinin 11. ayetinde ifade edildiği üzere Allah, meleklerin Adem'e secde etmesini istemiştir. Secde etmeyi reddeden İblis ise ilahi rahmetten kovulmuştur. Dolayısıyla insanın dokunulmaz bir onuru ve değiştirilemez bir statüsü vardır. Öyle ki, insan onurunun yüceliği sebebiyle savaşta dahi esirlere eziyet edilmemiş ve Allah'ın verdiği hiçbir cana işkence edilmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Küçük düşürücü ve hay-siyete dokunan eylem ve kararlardan kaçınılmıştır (Köse, 2013). Dolayısıyla insan onurunun mutlak, içsel, doğal olduğu ve istisnasız herkes tarafından kabul edilmesi gerektiği inancı hâkimdir (Dierksmeier, 2011). Öte yandan bazı insanlar yaratıcıya sırt çevirebilir ve diğer insanları istismar edebilir. Bu nedenle son zamanlarda söz konusu "yüce bir yaratıcı tarafından verilen" tasviri herhangi bir dini gelenekten bağımsız hâle getirilmiştir. Bunun yerine seküler paradigma daha fazla kabul görmüştür (Dierksmeier, 2011); ancak her iki paradigmada insanın bir araç olarak kullanılmasının yanlış olduğu vurgulanmaktadır (Kant, 1991). Bireyin dini inancından bağımsız şekilde, yalnızca insan olmasından dolayı koşulsuz şekilde saygıyı, adil ve eşit muameleyi hakkettiği üzerinde bir görüş birliği vardır (Bolton, 2007; Sayer, 2007; Noronha vd., 2020; Lucas, 2017). Bu saygı ise insanın üstün ve eşref bir varlık olarak yaratılmasına dayanır (Misztal, 2013).

Doğuştan gelen doğal onur; hak edilen değer, itibar ve saygı duygusudur (Hodson, 2001). Doğal onur, kişinin karakterine veya davranışına bağlı olmadığı için onu sonradan kazanamaz, azaltamaz veya kaybedemez. Onura saygı karşılıklıdır ve kendi çıkarları hakkında karar veren kişilerin, başkalarının haysiyetine de saygı duyması gerekir. Nitekim nezaket kişilerin onuruna saygı gösterilmesinin bir yoludur. Tersine, görgü kurallarına uymayarak insanlara kaba davranmak, onlara insan olmadıklarını söylemekle eşdeğerdir (Allan ve Davidson, 2013). Daha da ötesi örgütlerde görülen bu nezaketsizlik çalışanlarda nedenini tam olarak açıklayamayacakları içsel ve derin bir huzursuzluk yaratır (Sümer, 2022). Zira onur, kişinin kendisinin veya başkalarının konumunu zedelemeyen konuşabilmeyi ve dinleyebilmeyi içerir (Joan Yalden ve McCormack, 2010). Öte yandan kişilere saygının nasıl gösterileceği konusunda evrensel olarak kabul edilmiş görgü kuralları yoktur. Bunun nedeni, kuralların gruplar içinde gelişmesi ve bunun sonucunda farklı grupların başkalarına saygı gösterme anlayışı arasında ince farkların bulunmasıdır (Allan ve Davidson, 2013).

İnsanın Kazanılmış Onuru

Dışsal onurun şekillendiği dünyada etkileşim ve iletişim günlük sosyal hayatın büyük bir bölümünü teşkil eder. Bu nedenle dış dünyayla etkileşimler yoluyla gelişen kazanılmış onur, içsel onuru da etkiler. Haliyle hem kazanılmış hem de doğal onur, görünmez çizgilerle bağlantılıdır. Hatta birbirini tamamlamaktadır. Her ne kadar bu ilişkinin açıklanması zor olsa da inkâr edilmesi de mümkün değildir (Tiwari ve Sharma, 2019; Noronha vd., 2020). Kazanılmış onur görüşü, onur ve saygınlığın sosyal etkileşimlere bağlı olduğunu vurgular (Misztal, 2013). Nitekim onur, diğer varlıkların saygıyı hakkettiğini düşünmekle tescil edilir ve sürdürülebilir (Sayar, 2013). Bu bağlamda onur; refahı sağlamak için de gerekli bir değerdir (Hodson, 2001).

Kazanılmış onur durumsaldır ve belli şartları gerektirir. Farklı nitelikler, yetenekler ve çabalar nedeniyle, bazı bireyler diğerlerinden daha fazla saygınlık ve ayrıcalık elde ederler. Bu anlamda kazanılan onur, meritokratiktir. Özellikle işyeri bağlamında kazanılan onur, iyi performans göstermekten ve örgüte sağlanan katkılardan (Islam, 2013; Sayer, 2007) elde edilen öz değerle ve itibarla bağlantılıdır (Lucas, 2015). Kazanılmış onur, başkalarının yeterliliklerini, uzmanlıklarını ve katkılarını tanıyan sembolik eylemlere bağlıdır. Nitekim çalışanlar tanınma ve değer görme arzusundadır. Spesifik örnekler arasında övgü, iltifat, kişinin yeteneklerine ve muhakemesine güvenilmesi, örgüte yaptığı katkının takdir edilmesi, iş rolünün örgüt açısından öneminin ve pozisyonun genel olarak toplum için değerinin onaylanmasıdır. Öyle ki, bir işi iyi yapmaktan daha da önemlisi o işin kabul görmesidir. Bu bağlamda onur; insanların yaşadığı, ilişki kurduğu ve çalıştığı bağlamlardan güçlü bir şekilde beslenebilir (Hodson, 2001; Lucas, 2015).

Kazanılan onur görüşü, çoğunlukla Aristotelesçi erdem etiğiyle ilişkilendirilir (Pirson vd., 2016). Her ne kadar prensipte her insanın onurlu bir yaşama sahip olabileceği kabul edilse de bu olasılığın farkına varılıp varılmayacağı bireye bağlıdır (Lamers vd., 2022). Ancak bu görüş, Kant'ın doğuştan gelen doğal onur kavramıyla çelişmektedir. Eğer onur doğuştan geliyorsa ve ihlal edilemezse, o zaman onurun geri kazanılması, zedelenen onurun iyileştirilmesi ve geliştirilmesi gibi bir diyalektik pek mantıklı görünmeyecektir (Pless vd., 2017). Diğer taraftan her iki onur fikrini beraber ve tamamlayıcı olarak görmek gerekir. İki görüşün önemli bir gücü, onurlu bir çalışma hayatı için sorumluluğun çalışanlar, işverenler, yöneticiler ve diğer paydaşlar arasında nasıl paylaşıldığını görmeye olanak sağlamasıdır. Doğal onur yaklaşımına göre çalışanlar, korunmaya ihtiyaç duyan insanlar olarak görülse

de kazanılmış onur perspektifinin eklenmesiyle beraber çalışanların kendi çalışma hayatlarını aktif olarak şekillendirme gücüne sahip oldukları anlaşılmıştır (Lamers vd., 2022). Bu bağlamda her iki görüşün de işyerinde onuru deneyimlemek için farklı yollar sunduğu söylenebilir (Lucas, 2015).

Hiyerarşinin ve Değersizleştirmenin Gölgesinde Onur Arayışı

Mevcut araştırmalara dayanarak, işyeri onurunun teorik açıdan genel onur kavramından farklı bir olgu olduğu kabul edilmektedir (Lucas, 2015). Bu nedenle iş hayatında insana saygı gösterilmesinin önemi konusunda tartışmaların yapılması önem arz etmektedir (Pless vd., 2017). Öyle ki, kapitalizmin işyerinde onur ihlallerine yol açtığı konusunda fikir birliği oluşmuş gözükmektedir. Max Weber, aşırı rasyonelliğin ve bürokrasinin normların bozulmasına yol açarak işyerinde dehümanizasyona yol açtığını ifade eder (Hodson, 2001). Bunun üzerine 19 yy. ortalarından itibaren işyerinde insanı merkeze alma hareketi popülerlik kazanmıştır. Neoklasik yönetim anlayışı, nihayet insanın doğasına dair önemli adımlar atmıştır. İş dünyasında insanlar, üretim araçlarının yalnızca bir unsuru değildir. Bu, insan onuruna değer veren ve toplum nezdinde güven inşa eden hümanist bir yönetim yaklaşımını ortaya koymaktadır (Mea ve Sims, 2019); fakat bu hareketin de tam anlamıyla başarılı olduğu söylenemez (Bolton, 2007; Lucas, 2015; Tiwari ve Sharma, 2019).

Hümanist yönetim paradigması çerçevesinde geliştirilen ana argümanlardan biri onuru ve saygınlığı yönetim bilimine temel bir değer olarak dahil etmenin işyeri koşulları için olumlu sonuçlar doğuracağıdır (Pirson vd., 2019). Bu görüş temelde insanların sadece “amaç için araç” olarak görülmesi gerektiğini vurgular (Lamers vd., 2022); fakat onur konusu, hümanist yönetim söyleminin ayrılmaz bir parçası olmasına rağmen işyeri onuru üzerine yapılan araştırmalar şaşırtıcı derecede sınırlıdır (Ahmed vd., 2023). Son zamanlarda yapılan bazı araştırmalar da bireylerin işyeri onurunun örgütlerde nasıl tehdit edildiğine odaklanmıştır (Lucas vd., 2013; Tiwari ve Sharma, 2019). Örneğin, insanlardan onurun kendileri için ne anlama geldiğini açıklamaları istendiğinde genellikle haysiyetlerinin incindiğine dair bir hikâye anlatırlar. Bu nedenle işyeri hem onuru teşvik eden hem de haysiyeti tehdit eden olumsuz unsurlara sahip olması açısından Herzberg’in (2003) hijyen ve motive edici faktörler modeliyle benzerlik gösterir (Thomas ve Lucas, 2019). Dolayısıyla örgütlerin, çalışanlar üzerinde iki yönlü bir etkiye sahip olduğu söylenebilir (Lucas, 2015).

İşyeri Onuru

İstihdam ilişkisinin doğası, işyerlerinde onurun korunması için zor bir bağlam yaratsa da (Lucas, 2015) işyerinde insanları onurlandırmanın en uygun yolu insana yakışır bir iş sağlamaktır. Onurlu bir çalışan olmak ise kişinin bir insan olarak muamele görmesidir. Bu da kişinin başkaları tarafından nasıl muamele edildiğiyle doğrudan ilgilidir (Sayer, 2007; Bolton, 2010). Nitekim kişinin mesleği, onurunu doğrudan etkileyen saygınlık ve gururun temel unsurudur (Nimri vd., 2020). İşyerindeki onur eksikliği, çalışanların olumsuz duygularını artırır. Çalışanları değersiz hissettirmenin işlerinden elde edebilecekleri anlam ve tatmini tehdit eder (Hodson, 2001), hatta işin kalitesini düşürür. Bu durum araştırmacıların işyeri onurunun iş ortamında ahlaki bir hak olarak algılanması gerektiğini savunmalarına zemin hazırlamıştır (Khademi vd., 2012). Hümanist yönetim paradigması da örgütlerin ve yöneticilerin çalışanlara değerli bir sermaye olarak davranmaları gerektiğini savunmaya, işyeri onurunun korunması ve geliştirilmesi ihtiyacının altını çizmeye devam etmektedir (Lucas, 2017; Pirson, 2019).

İşyeri onuru; bir işi yapmaktan elde edilen, çalışanın hem kendisi hem de başkaları tarafından tanınan değeridir (Lucas, 2017). İşyeri onuru aynı zamanda ekonomik güvenlik unsurlarını kapsayan, doğası gereği tatmin edici iş, uygun çalışma koşulları, eşitliği, saygınlığı, değeri, özerkliği, itibarı ve etiği kapsayan adil muamele şeklinde yorumlanmıştır (Buzzanell ve Lucas, 2013). Öyle ki, işyeri onuru meritokratik ve ilişkiseldir. Hatta etkileşimdeki diğer kişilerle bağlantılıdır (Tiwari vd., 2022). Bu meritokratik onur görüşünde bireyler; değer duygusunu iş yaparak ve araçsal katkılarda bulunarak kazanırlar. İnsanların katkıda bulunabilmesinin önemli bir yolu anlamlı olduğu düşünülen işlerle meşgul olmaktır (Lucas, 2017). İşin nasıl gerçekleştirileceğine ve tamamlanacağına karar verme yetkisi, anlam ve başarı duygusu sağlar (Hodson, 2001; Buzzanell ve Lucas, 2013). İnsanların katkıda bulunabilmesinin bir başka yolu da yeterliliklerini göstermektir. Bu da onların özgüvenini artırabilir ve başkaları tarafından tanınmanın temeli olarak hizmet edebilir (Lucas, 2017; Noronha vd., 2020).

Örgüt bağlamında onur; adil ücret, takdir, geri bildirim, yönetilebilir iş yükü ve ilgi çekici görevler gibi konuları da dikkate alır (Bolton, 2007). Bu şekilde çalışanlar bir aidiyet duygusu, duygusal bağlılık ve güven duyma deneyimi yaşarlar (Winchenbach vd., 2019). İfade ettiği gibi onur, bireylerin kendi değerlerine dair yaptıkları değerlendirmelerin yanı sıra başkalarının bireylere atfettiği değerlerin tanınmasıyla da yakından ilişkili olan öznel

bir süreçtir. Bu, çalışanların günlük işlerine ve işte performans sergilerken kurdukları etkileşimlerin kalitesine ilişkin algılarıyla tamamlanır (Lucas, 2015). Bu bağlamda iş arkadaşlarıyla saygılı etkileşimlerde bulunmak veya iş çabalarının takdir edilmesi gibi birçok gösterge, çalışanların onurunu güçlendirebilir (Hodson, 2001; Sainz vd., 2021). Öyle ki araştırmacılar, kazanılan onurun bireylerin göreceli algısına bağlı olduğunu (Bal, 2017), saygının bireylerin toplum ve örgütler içindeki konumlarına göre değiştiğini (Sayer, 2007) ve kapitalist sistemlerde kazanma gücüyle ilişkilendirildiğini, böylece daha az ödülün daha az değere yol açtığını savunmuşlardır (Tilton vd., 2024; Friedman vd., 2015).

Thomas ve Lucas (2019) işyeri onurunun dört bileşenden oluştuğunu ifade etmektedirler. *Saygılı etkileşim, yetkinliğin ve katkının tanınması, eşitlik, doğuştan gelen değer ve işyeri onuruna ilişkin genel duygulardır.* Ancak işyeri onurunun bu bileşenlerle sınırlı olmadığı ileri sürülmektedir (Ahmed vd., 2022; Bal, 2017). Örgütsel saygı, esas olarak kişinin yalnızca bir çalışma grubu veya örgüt içinde saygı göstermesinden kaynaklanan kendi değerine odaklanır; fakat işyeri onuru, yalnızca başkaları tarafından gösterilen saygıyla sınırlı olmayıp aynı zamanda kişinin yetkinliğinin ve katkılarının tanınmasını ve doğuştan gelen özdeğeri de gerektirir. İş yerinde çalışanlara, sadece insan oldukları için saygıyı hak ettikleri ve statü farkı gözetmeksizin herkesin eşit muamele gördüğü bir düzen önem arz etmektedir (Thomas ve Lucas, 2019; Iqbal vd., 2023). Bu bağlamda işyeri onurunun özelliklerini ifade eden çok sayıda tanım, kavramın esnekliğini vurgulamaktadır. Bu esneklik ise güçlü ancak karmaşık, belirsiz ve çok değerli bir olguyu tanımlamanın zorluklarını göstermektedir (Winchenbach vd., 2019; Moody, 1998).

İşyeri Onurunun Olumlu Çıktıları

Çalışanların onuruna saygı duymak, arzu edilen örgütsel sonuçlara ulaşmak için önemli bir gerekliliktir. Bu nedenle işi, çalışanların onuruna saygı gösterecek şekilde tasarlanmanın vakti gelmiştir. Elbette bu yeni çerçeve, çalışanların gözden çıkarılabilir olarak görüldüğü ve harcanabilir kaynak olarak ele alındığı dar görüşlü bakış açısından uzaktır (Mertz vd., 2023). Genellikle pozitif iş ve örgütsel uygulamaların çalışan ve örgüt için olumlu çıktıları artırdığı ve olumsuz sonuçları azalttığı öne sürülmektedir (Lucas vd., 2017). Bu durum işyeri onurunun olumlu etkisi, başka kaynakların birikimine yol açabileceği fikriyle örtüşmektedir (Hobfoll, 2001). İşyeri onurunun faydalı sonuçlara ulaşmak için kullanılacak güçlü bir kaynak olduğunu göster-

rir. Eğer iş, çalışanlar için onur kaynağıysa yüksek performanslı işyerlerinin yüksek kaliteli örgütlere dönüşmesi ve bunun sonucunda adil, hakkaniyetli, makul ve dürüst bir yönetim davranışının ortaya çıkması muhtemel hale gelir. Örgütlerde onur, kurum kültürüne sinerse iş dünyasında baskın bir kimlik haline gelir. Bu da onuru; örgüt hedeflerini birleştiren, ekip çalışması, örgütün refahı ve başarısı için ortak zeminler yaratan bir düzenleyiciye dönüştürür. Onurlu bir çalışma kültürünün kazanılması ve sürdürülmesi sayesinde işyerinde karşılaşılan pek çok onur ihlaline rağmen çalışanlar; ellerinden gelenin en iyisini yapmaya ve işleriyle gurur duymaya devam edeceklerdir. Hatta kendilerini işverenlerin ve iş arkadaşlarının hakaretlerine karşı daha etkili savunmaya çalışacaklardır. Yönetimin işi anlamlı ve onur kaynağı olarak teşvik etmesi ise çalışanların işle bütünleşmesine imkân tanıyabilir (Palliam ve Ankli, 2015) ve değişime yönelik olumlu bir zihniyet yaratabilir. Elbette bu noktada onur, bireylerin verimli çalışarak iyi bir performans göstermesi için bir ödül haline gelmemelidir. Onur, motivasyon kaynağı olmanın ötesinde bir amaç ve gereklilik olarak değerlendirilmesi gerekir. Aşağıdaki Tablo 1’de işyeri onurunun çalışanlar ve örgütler için yarattığı olumlu sonuçları yer almaktadır.

Tablo 1. İşyeri Onurunun Olumlu Çıktıları

	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j
İş Tatmininde Artış	*	*								
Refahta/İyi Oluşta Artış	*	*	*							
Performansta Artış			*	*	*	*				
Üretkenlik Karşılı İş Davranışlarında Azalma					*		*			
İşten Ayrılma Niyetlerinde Azalma					*		*			
Tükenmişlikte Azalma					*		*			
Örgüt Temelli Özsaygıda Artış						*				
Uyum Sağlamada Başarı								*		
Baskıyı Yönetmede Başarı								*		
Psikolojik Güvenlik Hissinde Artış									*	
Çalışan Bağlılığında Artış						*				
İşbirliği Motivasyonunda Artış										*
İşe Anlam Yüklemede Artış										*

^aSayer, 2007, ^bNimri vd., 2020, ^cTiwari ve Sharma, 2019, ^dHodson ve Roscigno, 2004, ^eLucas vd., 2017, ^fAhmed vd., 2022, ^gThomas ve Lucas, 2019, ^hGupta vd., 2023, ⁱIqbal vd., 2023, ^jPirson vd., 2019

İnsanlar, hayatlarının önemli bir bölümünü işyerinde tüketmesi nedeniyle iktisadi hayatta onurun kazanılması önemlidir (Bolton, 2007); ancak bu o kadar kolay değildir. İnsanlar gerçekten de araçsal bir rolü yerine getirmek üzere işe alındıkları için iş ilişkilerinde onurun kazanılması doğası gereği sorunlu hâle gelir. Bu nedenle iş ilişkisi her zaman potansiyel hakaretlerle dolu olacaktır (Lucas vd., 2013). Sözler, eylemler ve maddi koşulların tümü onurun kazanılmasında ve kaybedilmesinde etkilidir (Sayer, 2007).

Onurun Kırılmalığı: Onur İhlalinin Sebepleri ve Sonuçları

Toplumsal huzursuzluğun merkezinde onur ihlalinin bireyleri refaha kavuşma fırsatından mahrum bıraktığı inancı vardır. Her insan koşulsuz şekilde tanınmak ve onurunu korumak ister (Islas-Calderón ve Vázquez-Maguirre, 2024). Onur ve haysiyetin ihlaline yönelik mücadeleler; sınıf ve toplumsal hareketlerin temelini oluşturur (Friedman vd., 2015). Tarihte işçi hareketlerinin başlıca sebepleri arasında insan onuruna saygı gösterilmemesi ve onur ihlaline karşı yapılan protestolardır. Bu durum insan onurunun dokunulmazlığı için çekilmiş bir savunma kılıcıdır. İnsan haklarının korunması ve sınırlarının çizilmesi, toplumsal hareketleri körüklediği ifade edilmektedir (Miszta, 2013). Nitekim çatışma teorisi, çıkar uyumsuzluğu sebebiyle farklılıkların çatıştığını iddia eder (Johnson, 2008). Bu teori, insanların farklı ihtiyaç ve beklentilerinin olduğunu vurgulamakta ve bu farklılıklar insanları karşı karşıya getirerek bazen onur ihlaline sebep olduğunu ima etmektedir.

İnsan onurunun önemi ne yazık ki ihlal edildiğinde ortaya çıkar. Bir insanın davranışlarındaki onura saygı eksikliği hemen sezilebilir. Genellikle onur ihlal edilmeden varlığı fark edilmez. Hatta insan kendi onuru hakkında düşünmeyebilir; ancak bu onur hava gibidir. Yokluğunda insan boğulur gibi olur (Mertz vd., 2023). Bu nedenle onur olgusu mahiyeti itibarıyla bireylere özgüdür. Bireyin savunmasız ve değerli bir parçasıdır. İnsanın onuruna saygı duyulabilir; ancak aynı onur görmezden gelinebilir ve yaralanabilir (Lucas, 2015). Olumsuz tutum ve davranışlar, insanın ruhunda bir sızı yaratır (Sayer, 2007) ve kişinin toplum nezdindeki saygınlığı erozyona uğrayabilir (Nimri vd., 2020). Bu durum, onur ihlalinin bireysel bir deneyim olduğunu gösterir. Dolayısıyla onur ihlalini bariz örneklerle açıklamak güçtür. Hiçbir senaryo, onuru tehdit eden tüm değişkenleri tek başına yansıtamaz. Öte yandan onur ihlal edildiği veya haysiyetin tehlikeyle karşı karşıya olduğu durumları açıklayarak onur ihlalini tanımlamak mümkündür; fakat onur ihlallerini tespit edecek kriterler bulunmadığı sürece bu ihlal kavramı da belirsizliğini korumaya devam edecektir (Khademi vd., 2012). Bununla birlikte Bolton (2007) tarafından açıklandığı gibi onurun dinamikleri işyeri bağlamında değişebilir. İşyerinde insanların onuru onaylanabilir veya zarar görebilir (Lucas, 2015; Hicks, 2012), çünkü işyeri bireyin kiminle etkileşime gireceğini belirlediği için çalışanlar için riskli bir ortamdır (Bolton, 2007; Thomas ve Lucas, 2019). Oysa onur inkârı veya ihlali sonuçları itibarıyla tehlikelidir. Temel sebebi ise doğuştan gelen doğal değeri sınırlamanın, alçaltmanın ve azaltmanın mümkün olduğunu ima etmesidir (Pirson vd., 2019).

Onur İhlalinin Sebepleri

İnsanların, örgütsel amaçlar için birer araç olarak işe alındığı konusunda bir mutabakat vardır (Sayer, 2007). Bu durum çalışanların insani niteliklerinin inkâr edilmesi anlamına gelir (Thomas ve Lucas, 2019; Lamers vd., 2022), çünkü bireylere değiştirilebilir, harcanabilir ve tek kullanımlık insan kaynağı olarak muamele edilir. Böyle bir ortamda güven ve kalite ikinci planda kalarak çalışanların örgütle olan bağı kopar ve kırgınlık algıları artar (Allan ve Davidson, 2013; Noronha vd., 2020). Özellikle adil olmayan iş ortamlarında insanlara saygısızlık veya insandışılaştırma muamelesi yapılmakta ve onur tehditleri karşısında kendilerine savunma fırsatı verilmemektedir (Sayer, 2007). İşyerinde nicelikselleştirme, çalışan emeğinin son damlasına kadar sömürülmesine yol açar (Moore ve Robinson, 2016). Bu bağlamda kötü yönetim ve suiistimal, aşırı çalışma, özerklik kısıtlamaları ve çalışanların katılımındaki çelişkiler onur problemlerinin bir çıkış noktası haline gelmektedir (Hodson, 2001).

Onurun ve saygınlığın korunması, en azından ihlal edilmemesi yönündeki yoğun çabalara rağmen neredeyse hayatın her alanında sıklıkla ihlal edilmektedir (Thomas ve Lucas, 2019; Ahmed vd., 2023). Patronun kim olduğunu hatırlatan uygulamalar çalışanlara hak sahibi olmadıklarını ve itaat etmeleri gerektiğini hatırlatır. Çalışanın direncini kırar. Bireyin insan olarak görülmediği kanısı ortaya çıkar ve çalışanların işe yabancılaşmasına sebep olur. Çalışanların makinelerden daha az değerli olduklarını hissettirir. Bir çalışan kendisi veya aile fertlerinden birinin sağlığı için izin aldığı anda dahi bunun maliyeti, makinaların atıl kaldığında katlanılan maliyete göre hesaplanmaktadır. Eğer kişi işsizse değeri ve itibarı yoktur. Eğer bireyin işi kötüyse o zaman daha az saygınlığı olur (Friedman vd., 2015). Öte yandan çalışanlar, günlük rutinlerini yerine getirirken amirlerinin veya iş arkadaşlarının aşağılayıcı yorumları gibi onurunu zedeleyebilecek birçok tehditle karşı karşıya kalırlar. Oysa çalışanların onurunun ihlal edilmesi, onların refahına yönelik doğrudan bir tehdit oluşturur (Sainz vd., 2021). Örgütlerde çalışanların maruz kaldıkları istismar ve şiddet deneyimleri, aşağılanma, yetenek ve profesyonelliklerinin göz ardı edilmesi onları incitir. Bu, emeğin hafife alındığının bir göstergesidir (Khademi vd., 2012). Çalışanların onurunu tehdit eden faktörler ve zorluklar; kaygı ve rahatsızlıktan işten ayrılma niyetini doğuran tatminsizliğe kadar çeşitli etkileri tetikleyebilir. Kirli işler, az ücret ve düşük statünün yanı sıra mesleki tükenmişlik, memnuniyetsizliğin ana nedenleri

olarak görülür (Valizadeh vd., 2018). Literatürdeki kanıtlardan hareketle iş-yerinde çalışanların onurunu ihlal eden ve onları mutsuz eden çeşitli tutum ve davranışlar belirlenmiş ve Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2. Onur İhlalinin Sebepleri

	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n	o	p	r	s	t	u	v	y	
Asırı İş Yükü/Talebi			*	*						*	*												
Kötü Muamele/Zorbalık/Baskı ve Şiddet/ Taciz	*	*				*	*		*	*		*	*										
Özerklik İhlali			*							*	*												
Güvencesiz/Kötü/Sağlıksız Çalışma Koşulları	*	*	*										*										
Damgalanma/Dışlanma/ Destekten Mahrum Bırakma			*									*		*		*	*	*					
Ayrımcılık ve Kayırmacılık (Din, Dil, Cinsiyet)	*	*				*					*												
Aşağılanma/Alay Edilme/ Saygısızlık	*	*	*		*				*	*		*		*						*			
Görmezden Gelimme/İlgisizlik/ Değer Görmeme		*	*				*																
Kirli İş/Düşük Statü/Düşük Ücret	*	*			*	*										*	*				*	*	
Kötü/İstismarçı/Otokratik Yönetim				*			*			*	*						*						
Yeterliliğin/Yeteneğin Zayıflatılması		*								*													
Mahremiyet Eksikliği										*		*											
Kısıtlı Kaynaklar	*																						
Takdir Edilmeme	*																						
İnsandışılaştırma/Makineleştirme/ Araçsallaştırma		*			*		*	*	*								*				*		
Emek Sömürüsü				*																			
İtibar/Güven Suikastı		*		*											*								
Dedikodu/Söylenti				*											*								

*Tiwari vd., 2022, ^bTilton vd., 2024, ^cPless vd., 2017, ^dThompson ve Newsome, 2016, ^eThomas ve Lucas, 2019, ^fLucas, 2017, ^gPirson, 2017, ^hLucas, 2015, ⁱLucas vd., 2013, ^jKhademi vd., 2012, ^kHodson, 2001, ^lNajafi vd., 2017, ^mNoronha vd., 2020, ⁿSmith, 2016, ^oSarkar, 2024, ^pNimri vd., 2020, ^qFriedman vd., 2015, ^rAlcalde-González vd., 2021, ^sIslam, 2012, ^tLamers vd., 2022, ^uValizadeh vd., 2018, ^vAshforth ve Kreiner, 1999

Örgüt içerisindeki çalışma düzeyine göre onur tehditlerinin kaynağı, sıklığı, tehdidin şekli, yarattığı duygu ve tepkileri farklılık gösterebilir (Tilton vd., 2024). Çalışanlara basitçe ikinci sınıf muamelesi yapıldığında onların doğuştan gelen onuru ihlal edilmiş olur (Lucas vd., 2017).

Tablo 3. Örgütsel Kademelere Göre Onur İhlali

	Onur İhlalinin Kaynağı	Onur İhlalinin Sıklığı	Onur İhlalinin Sebepleri	Hissedilen Duygu	Başta Çıkma Stratejileri
Üst Kademe Çalışanları	• Meslektaşlar • Müşteriler • Örgütsel Engeller ve Kısıtlar	• Nadiren	• Uzmanlığın Reddi • Özlük Haklarının Reddi • Düşmanca Tavrı	• Şok	• Üste Çıkma • İçsel Onura Odaklanma • Uzmanlığın Güvenme • Başkalarına Yardım Ederek Etkilerinin Üstesinden Gelme
Orta Kademe Çalışanları	• İşverenler • Yöneticiler • Meslektaşlar	• Ara Sıra	• Yeterliliğinin Zayıflatılması • Güvenliğinin Baltalanması • İtibarın Zedelenmesi	• Hayal Kırıklığı • Hüsrans	• Strateji Geliştirme • Yüzleşme • Pazarlık Yapma • Uyum Sağlama • Kaçınma
Alt Kademe Çalışanları	• İşverenler • Yöneticiler • Müşteriler	• Günlük • Kronik	• Saygısızlık • Aşağılanma • Değersizleştirilme • İnsandışılaştırılma	• Utanç	• Dayanma • Unutmaya Çalışma • Destek Arama • Kötü Davranma

Kaynak: Tilton vd., 2024.

Onur İhlalinin Sonuçları

Onur ihlalinin çok sayıda zararlı sonucu vardır. İnsanların onuru tehdit edildiğinde strese, işten kopukluğa, tükenmişliğe ve hatta intihara eğilim gösterebilirler. Dolayısıyla her insanın onuru vardır ve değerlidir (Pless vd., 2017). İşyerinde yaşanan damgalanma, çalışanlarda bir hayal kırıklığı yaratır (Smith, 2016). Özellikle damgalanmış kirli bir işte çalışan insanların aşağılanmalara maruz kalmalarının onların psikolojik sağlığına zarar verdiği bilinir. İtibarı aşındırma, yok sayılma, kabul edilmeme, sıklıkla güvenilmeme ve hafife alınma nedeniyle onur ve haysiyet zarar görür (Nimri vd., 2020). Sık sık tekrarlanan işyeri nezaketsizliği, insan onuru için bir tehdit oluşturur. Küçük düşürme, gelişimi engelleme, dışlama, bağırma, hakaret etme veya itibarı baltalama gibi tutum ve davranışlar çalışanlar için bir eziyettir (Sümer, 2022). Bu durum çalışanların örgütle özdeşleşmelerini engeller. Çalışanların değersiz hissetmelerine yol açar. Çalışanlar, sessiz bir kırgınlık yaşar ve içsel olarak istifa ederler (Lucas vd., 2013). Hatta intikam duygularının ve saldırganca davranışların fitilini ateşler (Karanfil ve Wasti, 2022). Bu ihlal bireylerin genel öz değer ve kimlik duygusunu tehdit edebilir (Najafi vd., 2017). Onurun ihlal edilmesi neticesinde çalışanların deneyimlediği sonuçlar, kapsamlı şekilde aşağıdaki Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. Onur İhlalinin Sonuçları

	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n	o	p	r	s	t
Kaygı/Stres/Depresyon/İntihar Girişimi	*		*	*								*	*						
Tükenmişlik	*						*		*										
İşten Kopma/İşe Yabancılaşma/ İşten Ayrılma Niyet	*	*	*				*					*							
Hayal Kırıklığı/Hüsrân			*	*						*									
İhanete Uğramışlık Hissi/ Nefret/Öfke/İntikam Duygusu				*	*				*	*	*	*							
Yetersizlik/Güçsüzlük Hissi	*																		
Aşağılanmışlık/Saygısızlık/Değersizlik Algısı	*						*					*							*
Güvensizlik	*										*			*					
İş-Aile Dengesinin Bozulması	*																		
İş Tatminsizliği	*																		
Verimsizlik/Performans Kaybı	*													*					
Motivasyon düşüklüğü/örgütsel vatandaşlık/Proaktiflik/İşbirliği konularında isteksizlik	*														*				
Öğrenilmiş Çaresizlik/Umutsuzluk	*																		
Duyarsızlık/Otokontrol Kaybı	*			*															
Özsaygı/Özdeğer/Özgüven Kaybı	*		*	*	*														
İşte Anlam Kaybı	*																		*
Adaletsizlik Algısı	*						*	*											
Kırgınlık/Üzüntü/ Mutsuzluk/Moralsizlik	*	*	*	*	*	*	*	*						*		*	*		
Devamsızlık						*													
Çatışma/Sabotaj/Grev/Direnç Gösterme			*	*	*	*													*
Utangaç			*	*	*							*		*					
Düşük Bağlılık/Aidiyet Duygusu			*	*	*			*	*						*				*
Şok			*																

*Khademi vd., 2012, *Pless vd., 2017, *Tilton vd., 2024, *Lucas, 2015, *Najafi vd., 2017, *Noronha vd., 2020, *Thomas ve Lucas, 2019, *Lucas, 2013, *Lucas, 2017, *Smith, 2016, *Friedman vd., 2015, *Valizadeh vd., 2018, *Sarkar, 2024, *Allan ve Davidson, 2013, *Tiwarei vd., 2022, *Sainz vd., 2021, *Ahmed vd., 2023, *Alcalde-González vd., 2021, *Hodson, 2001

Onur İhlaline Karşı Korunma ve Direnç Mekanizmaları

İnsanoğlunun onur ve haysiyeti savunmasıdır. Bu nedenle örgütün veya toplumun üyeleri arasındaki sosyal-duygusal aidiyet bağları saygı kazandırır ve onuru güçlendirir. Bir insanın zorbalığa ve tacize maruz kalması onun birey olarak değer görme ihtiyacını ihlal eder. Haliyle işyerinde onur mücadelesi; emek sömürsüne ve istismara karşı direnişin bir fitili haline gelir (Bolton, 2007; Pless vd., 2017). İstihdam ilişkisinin doğası, çoğu zaman onuru korumakla ve yüceltmekle ilgili görüşlerle çelişir. Bir yandan istihdam; kişinin kimliğine, özgüvenine ve gelişmesine olumlu katkı sağlama konusunda umut vaat eden sosyal bir ilişki iken diğer yandan icraatı sınırlandıran, sömürü risklerini artıran ve potansiyel olarak çalışanları insandışılaştıran güç ve kontrol yapıları tarafından düzenlenen bir ekonomik değişim ilişkisidir (Bolton, 2007; Sayer, 2007; Lucas, 2015). Çalışanlar, dar bir şekilde sınırlandırılmış rol sahipleri olarak görülmekte, işten başka çıkarları veya öncelikleri olmadığı varsayılmakta, örgüte daha iyi hizmet eden veya bir şey tarafından kolayca değiştirilebilen “*insan yığını*” olarak kabul edilmektedirler. Diğer bir endişe ise işyerlerinin maddi ödüllerin eşitsiz dağıtımından asimetrik güç ilişkilerine, etkileşim kurallarına ve orantısız şekilde tahsis edilen alana (mahremiyet, güvenlik ve konfor) kadar eşitsizliklerle dolu olmasıdır. Bu eşitsizlikler insanca muameleyi, özerkliği ve haysiyetin diğer temel unsurlarını etkileyebilir (Sayer, 2007) ve aynı zamanda bireylerin haysiyet tehditleri karşısında kendilerini savunma eylemlerini kısıtlayabilir (Islam, 2013). Dolayısıyla onurun tüm ihlalleri problemlidir.

Onuru ihlal edilse de geleceğin kasvetli görüntüsü, işsizlik kaygısı ve iş kaybının aşagılıyıcı yanlarından kaçınmak adına çalışanlar bu ihlale boyun eğmiş gibi görünebilirler. Bunun için çalışanlar saygınlık, itibar ve onuru yeniden kazanmanın yollarını ararlar. Yaşadıkları hayal kırıklığını gizlemek için duygusal emek sarf etmek zorunda kalırlar. Kendi duygularını düzenleyemezlerse bu sefer faillere karşı nefret ve sonucunda intikam duyguları ortaya çıkmaya başlar (Smith, 2016). Elbette tersi bir durum da ortaya çıkabilir. Gerekecekçe aksiyon almayı bırakacak, tepkisiz kalacak ve öğrenilmiş çaresizliğe sürükleneceklerdir. Bir süre sonra kaderini tayin etme yönündeki istek kaybıyla karşı karşıya kalacaklardır (Khademi vd., 2012). Dolayısıyla onura saygı anlayışını aşılamaayan örgüt kültürleri, iş arkadaşları arasındaki ilişkiler dahil olmak üzere işyerinin tüm dinamiklerini bozabilir (Lucas vd., 2013). Onurun geri kazanımı için en yaygın yol çalışanların kendilerini nasıl gördüklerini yeniden çerçevelemeyi, yeniden ayarlamayı ve yeniden odakla-

mayı içeren kimlik çalışmasıdır (Tilton vd., 2024). Bu bağlamda çalışanların onur tehditlerine karşı verdiği tepkiler; direniş ve vatandaşlık gibi zıt davranışlar şeklinde olabilmektedir (Hodson, 2001).

Tablo 5. Onur İhlaliyle Başa Çıkma ve Onuru Geri Kazanma Eylemleri

	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j
Görmezden Gelme		*								
Duygusal Emek Sarf Etme		*			*					
Yeniden Çerçeveleme	*		*	*						
Duygu Düzenleme			*							
Anlam Arayışı			*							
Öğrenilmiş Çaresizlik/Kabullenme									*	
Direnme/Karşı Koyma	*						*	*		*
Dayanışma/Destek Talebi					*					
Katkı Sağlama ve Olumlu Geribildirim						*				
Kaçınma	*									
Uyum Sağlama	*									
Yüzleşme	*									
Pazarlık Yapma	*									
Strateji Geliştirme	*									
Doğal Onura Odaklanma	*									
Uzmanlığa Güven Duyma	*									
Başkalarına Yardım Ederek Aşağılanmanın Etkisini Azaltma	*									

^aTilton vd., 2024, ^bSmith, 2016, ^cNimri vd., 2020, ^dAshforth ve Kreiner, 1999, ^eLucas vd., 2017, ^fLucas, 2015, ^gHodson 2001, ^hNoronha vd., 2020, ⁱKhademi vd., 2012, ^jLucas vd., 2013

Her birey, onurunu kendisi korumalıdır. Saygınlık ilk önce öz saygıyla başlar. Saygı isteyen de başkalarına saygı göstermelidir. Zira insanın kendi tercihi gereği onurunu korumaması neticesinde Tîn suresinin 4. Ayetinde belirtildiği gibi “*aşağıların en aşağısı*” bir seviyeye düşebileceği ifade edilmektedir (Köse, 2013). İslam inancında emek ve alın teri övülmüş; dilencilik ise yüzüzlük ve asalaklık olarak nitelendirilmiştir. Dolayısıyla Mesnevide ifade edildiği gibi, insan atlastan bir kumaş iken tutup kendini bir hürkaya yama yapmamalıdır (Yılmaz, 2013). Zira Allah, insanların onur verici işlerle uğraşmasından hoşlanır ve haysiyetine ters düşen meşgalelerle uğraşılmasını sevmemektedir. Bu doğrultuda insana verilen yeteneklerin şan ve şeref kazandıracığı ifade edilmekte (Köse, 2013), onur ve haysiyeti her platformda korumanın gerekliliği vurgulanmaktadır.

Sonuç

Bu bölüm, örgütsel iletişim ve yönetim anlayışını hümanist bir bakış açısıyla yeniden düşünmeye bir çağrı olup insan onurunun rolünü ve önemini vurgulamaktadır. Çalışmada onura saygının, onur ihlalinin ve çıktılarının

anlaşılması, bunun işyerindeki olumlu ve olumsuz etkilerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Nitekim huzurlu bir örgüt iklimi, mutlu bir çalışan kitlesi ve entelektüel sermayeye sahip başarılı bir örgütün inşası için insan onurunun ne denli önemli olduğunu göstermenin gerekliliği ortadadır. Ampirik çalışmaların sonuçları bu durumu kanıtlar niteliktedir. İnsan onurunun hesaba katılması yönetimin kritik hedeflerinden biri haline gelmesinin önemli olduğu anlaşılmıştır. Bu bağlamda insanı makinanın bir parçası şeklinde görüp verimlilik ve performansına odaklanmaktan öte örgütlerin yüksek kaliteli işyerlerine dönüşmesi önem arz etmektedir. Bu noktada yöneticilere ve işverenlere önemli görevler düşmektedir.

Günümüzün modern örgütlerinde onur ihlalinin endişe kaynağı olmaya devam etmesi, geleneksel yönetim reçetelerinin ya etkisiz ya da uygulanmasının ve sürdürülmesinin zor olduğunu göstermektedir (Mertz vd., 2023). Geniş bir perspektifle onur ve onur ihlalinin örgütler için maliyet ve faydalarına ilişkin önemli çıktıları sorgularken kayda değer bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bu tabloya dayanarak çalışanların onurunu koruma sorumluluğunun genel olarak örgütlere özel olarak da yönetime düştüğü söylenebilir (Bolton, 2007). Bununla birlikte çalışanların onurunu korumaya yönelik ahlaki zorunluluğun, gerekli politikaları ve koşulları uygulamaya koymanın bir maliyet getireceğine dair yaygın bir inanç hakimdir. Bu nedenle daha onurlu iş ve işyerlerine yönelik taleplerin tipik olarak yönetim tarafından engellendiği iddia edilir. Onurun dokunulmazlığının garanti altına alınması ve karşılıklı olarak adaletsiz ilişkilerin istikrarlı bir hakkaniyet çizgisine kavuşturulması konusu örgütlerin gündeminde nadiren yer alır (Kipper, 2017). Oysa hakkın gasp edilmesi neticesinde ortaya çıkan adaletsizlik duygusu benzersizdir (Altıntaş, 2013).

Kapitalist ekonomik sistemde onur mücadeleleri kısmi zaferler kazanabilir, çünkü insanların büyük bir kısmı hayatta kalabilmek için emeğini işverenlere satmanın gerekli olduğuna inanmaktadır. İnsanlar bu inanç altında yaşadığı sürece onura yönelik saldırıların devam edeceği öngörülmektedir. Dolayısıyla insan onuru için verilen mücadeleler, kapitalizmi ve onun özünde yer alan emek-değer ilişkilerini ortadan kaldırma ihtiyacını örtülü olarak barındırmaya devam edecektir (Friedman vd., 2015). Bu nedenle baskın ekonomist yönetim yaklaşımları, insan onuruna dair endişeler yaratmaya devam etmektedir. Çünkü insanın harcanabilir bir kaynak olarak algılanması, çalışan ile yönetici arasındaki ilişkiyi bağlayan olumlu halkayı zayıflatmaktadır (Pirson, 2019). Bu durum elbette hümanist istihdam politikalarının aşın-

masına ve zararlı uygulamaların çoğalmasına yol açmıştır. Her ne kadar bazı örgütler gerçekten işgücüne daha fazla saygı gösterse ve çalışanların iş hayatını onurlu bir şekilde yaşamalarına olanak tanıyan programlar uygulasa da kutuplaşmış bir anlayışın varlığı devam etmektedir (Smith, 2016). Elbette örgütlerde iletişim ve etkileşim onurun yücelmesini de sağlayabilir; ancak onurun ihlal edilerek çalışanların mutsuzluğuna da yol açabilir. Bu nedenle işyerinde onurun korunması ve güçlendirilmesi için bilinçli bir çabaya ihtiyaç duyulmaktadır, çünkü onur ihlali örgütün herhangi bir yerinde başlayabilir (Ahmed vd., 2022). Bu da çalışanların yalnızca pasif makinalar olarak algılandığı, aynı zamanda benzersiz doğasının yok sayıldığı anlamına gelir (Pirson, 2019). Çalışanlara değer vermek ise sosyal mübadele (Blau, 1964) gereği kazan-kazan anlayışını teşvik ederek örgütün ve çalışanın menfaatine katkı sağlayacaktır (Lucas vd., 2017). Böyle bir girişim örgütün, çalışanları önemseyip ve haysiyetlerine dokunacak kararlardan uzak durduğunu hissettirerek olumlu karşılık vermelerini sağlayacaktır (Iqbal vd., 2023). Bu noktada elbette onura saygı duymanın verimlilik için bir ödüle dönüşmesi gerekir. Onurun başlı başına önemli, değerli ve temel bir amaç olarak değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

Ampirik araştırmalar, onur kırıcı durumlara ilişkin önemli bilgiler sunmuş, çalışanların onur tehditlerine karşı nasıl tepki verdiğini incelemiş ve doğuştan gelen onurun dehumanizasyon yoluyla nasıl zayıflatıldığını açıklamıştır. İşyerinde onur ihlalinin anlaşılması açısından önemli adımlar atılmış olsa da, onur ve haysiyetin etkileri konusunda bilgi tabanı hala yeterli değildir. Öte yandan onur konusuyla ilgili teori ve ampirik araştırmaların büyük kısmı Amerika Birleşik Devletleri ve Birleşik Krallık'ta yapılmıştır (Hodson, 2001; Bolton, 2007; Sayer, 2007). Dolayısıyla bu konuda kültüre özgü kritik boşluklar devam etmektedir (Lucas, 2015). Oysa onur ihlali ve onurun korunması tüm kültürlerde ve örgütlerde önemli bir konudur. Özellikle Türkiye gibi onur kültürüne sahip bir ülkede (Karanfil ve Wasti, 2022) onur ihlali yaratabilecek unsurların daha fazla ortaya konulması önemlidir, çünkü onur insanlara doğuştan armağan edilmiş bir değer olması sebebiyle örgütsel meselelerin çözümünde kritik bir bağlantı noktası sunmaktadır (Misztal, 2013). Örgütlerde sosyal adalete yardımcı olur. Her türlü adaletsizlikle ve aşağılanmayla yüzleşmenin yollarını geliştirebilecek önemli bilgileri üretebilir. Bu anlamda onur, haysiyet, saygınlık, itibar ve gurur deneyimlerinin incelenmesi sosyal bilimcilere zengin ve iddialı bir araştırma alanı sunmaktadır. Öyle ki, Tiwari ve Sharma (2019) örgütlerde yöneticilerin ve çalışanların başarılı sonuçlar üretmesi için işyeri onurunun nasıl algılandığının anlaşılmasının önemine değinmektedirler. Elbette işyeri onurunu çalışmanın zorlukları var-

dır. Bunun sebebi Lucas ve diğerlerinin (2017) ifadesiyle işyeri onurunun soyut ve çelişkili doğasından kaynaklanmaktadır. Onur hem doğal ve bireye özgü bir olgu hem de çevreyle etkileşime dayalı olduğu ve herkesin her ortamda benzer şekilde onuru deneyimlemeyeceği iddia edilir (Joan Yalden ve McCormack, 2010). Bu nedenle genel geçer bir onur yapısının varlığından bahsedilemeyeceği, herkesin eşit düzeyde onur ve haysiyet düzeyine sahip olmayacağı tartışması devam etmektedir. Ayrıca Tiwari ve arkadaşları (2022), onurun her insanın içinde bulunduğunu ve o insanın kültürüyle, sosyal etkileşimleriyle ve deneyimleriyle şekillendiğini ifade ederek bu durumla paralel bir kanyaya varmışlardır.

Sonuç olarak onur, her açıdan insan yaşamının bir tacıdır ve kişinin kutsalıdır. Yaşamı anlamlı ve değerli kılan bir amaçtır. İnsanlar bazen sadece onuru ve şerefi için yaşamaya çalışır. Bu nedenle her zaman korunmaya çalışılır. Uğrunda mücadeleler verilir ve hatta büyük bedeller de ödenir. Her ne kadar insan ilişkilerinde kayıp bir halka olarak değerlendirilen bu onurun korunması için, iş ortamında da mücadele verilmektedir. Öyle ki çatışmaların, kırılmaların, mutluluğun, motivasyonun, bağlılığın ve tatminin temelinde çalışanların haysiyetine ilişkin sergilenen tutum ve davranışların olduğunu söylemek mümkündür. İnsan onuru bazen uzun vadeli örgütsel başarıların, bazen de başarısızlıkların kritik bir unsurudur. Dolayısıyla işyerinde onur, iki ucu keskin bıçağa benzer. Nasıl ve ne şekilde kullanılacağı ise yönetimin maharetine bağlı olarak değişebilir.

Kaynaklar

- Ahmed, A., Liang, D., Anjum, M. A., and Durrani, D. K. (2022). Stronger together: Examining the interaction effects of workplace dignity and workplace inclusion on employees' job performance. *Frontiers in Psychology*, 13, 1-13.
- Ahmed, A., Liang, D., Anjum, M. A., and Durrani, D. K. (2023). Does dignity matter? The effects of workplace dignity on organization-based self-esteem and discretionary work effort. *Current Psychology*, 42(6), 4732-4743.
- Allan, A., and Davidson, G. R. (2013). Respect for the dignity of people: What does this principle mean in practice. *Australian Psychologist*, 48(5), 345-352.
- Altıntaş, R. (2013). Cahiliye zihniyeti ve çığnänen insan onuru. *Hız. Peygamber ve İnsan Onuru* içinde (ss. 65-77). DİB Yayınları.
- Bal, M. (2017). *Dignity in the workplace: New theoretical perspectives*, Springer.
- Berger, P. (1970). On the obsolescence of the concept of honor. *European Journal of Sociology/Archives Européennes de Sociologie*, 11(2), 338-347.
- Blau, P. M. (1964). Justice in social exchange. *Sociological Inquiry*, 34(2), 193-206.

- Bolton, S. (2007). Dignity in and at Work: Why it Matters. in Bolton, S.C. (Ed.), *Dimensions of Dignity at Work*, (pp. 3-16), Oxford.
- Bolton, S. C. (2010). Being human: Dignity of labor as the foundation for the spirit-work connection. *Journal of Management, Spirituality and Religion*, 7(2), 157-172.
- Buzzanell, P. M., and Lucas, K. (2013). Constrained and constructed choices in career: An examination of communication pathways to dignity. In *Communication year-book* (pp. 3-31), Routledge.
- Cambridge. (2024). <https://dictionary.cambridge.org/> (Erişim Tarihi: 15.12.2024).
- Dierksmeier, C. (2011). Reorienting management education: from homo oeconomicus to human dignity, In Amann, W. , Pirson, M. , Dierkmeier, C. , von Kimakowitz, E. and Spitzbeck, H. (Eds), *Business schools under fire: Humanistic management education as the way forward* (pp. 19-40). Palgrave Macmillan.
- Edlund, M., Lindwall, L., Post, I. V., and Lindström, U. Å. (2013). "Concept Determination of Human Dignity", *Nursing Ethics*, 20(8): 851-860.
- Floridi, L. (2016). On human dignity as a foundation for the right to privacy. *Philosophy and Technology*, 29, 307-312.
- Franco, H., Caldeira, S., and Nunes, L. (2021). Dignity in nursing: A synthesis review of concept analysis studies. *Nursing ethics*, 28(5), 734-749.
- Friedman, S., Rossi, D., and Ralón, G. (2015). Dignity denial and social conflicts. *Rethinking Marxism*, 27(1), 65-84.
- Herzberg F. (2003). One more time: How do you motivate employees? *Harvard Business Review*, 81, 87-96 (Original work published 1968).
- Hicks, D. (2012). *Dignity: Its essential role in resolving conflict*. Yale University Press.
- Hobfoll, S. E. (2001). Conservation of resources: A rejoinder to the commentaries, *Applied Psychology*, 50(3), 419-421.
- Hodson, R. (2001). *Dignity at work*. Cambridge University Press.
- Iqbal, A., Nazir, T., and Ahmad, M. S. (2023). Unraveling the relationship between workplace dignity and employees' tacit knowledge sharing: The role of proactive motivation. *Journal of Knowledge Management*, 27(10), 2754-2778.
- Islam, G. (2013). Recognizing employees: Reification, dignity and promoting care in management. *Cross Cultural Management: An International Journal*, 20(2), 235-250.
- Islas-Calderón, S., and Vázquez-Maguirre, M. (2024). Dignity, humanistic management, and the process of social innovation. *Humanistic Management Journal*, 1-14.
- Jacobson, N., and Silva, D. S. (2010). Dignity promotion and beneficence. *Journal of Bioethical Inquiry*, 7, 365-372.
- Joan Yalden, B., and McCormack, B. (2010). Constructions of dignity: A pre-requisite for flourishing in the workplace? *International Journal of Older People Nursing*, 5(2), 137-147.
- Johnson, D. P. (2008). *Contemporary sociological theory: An integrated multi-level approach*. Springer Science & Business Media.

- Jones, J., and Dupre, C. (2012). Introduction to the special issue on dignity, *Liverpool Law Review*, 33, 173-176.
- Kant, I. (1991). *The Metaphysics of Morals*. Cambridge University Press.
- Kant, I. (2011). *Groundwork of the metaphysics of morals: A german-english edition*. Cambridge University Press.
- Karatepe, S. (2008). İtibar yönetimi: Halkla ilişkilerde güven yaratma. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(23), 77-97.
- Kateb, G. (2014). *Human Dignity*. Harvard University Press.
- Keisu, B. I. (2017). Dignity: A prerequisite for attractive work in elderly care. *Society, Health and Vulnerability*, 8, 40-52.
- Khademi, M., Mohammadi, E., and Vanaki, Z. (2012). Nurses' experiences of violation of their dignity. *Nursing Ethics*, 19(3), 328-340.
- Kipper, K. (2017). Aligning civic and corporate leadership with human dignity: Activism at the intersection of business and government. *Journal of Business Ethics*, 146, 125-133.
- Koehn, D., and Leung, A. (2008). Dignity in western versus in chinese cultures: Theoretical overview and practical illustrations. *Business and Society Review*, 113(4), 477-504.
- Kovach, C. R. (1995). Evolving images of human dignity. *Journal of Gerontological Nursing*, 21(7), 5-6.
- Köse, S. (2013). İslam hukukunda insan onuruna dayalı bazı hükümler. *H. Peygamber ve İnsan Onuru* içinde (ss. 117-139). DİB Yayınları.
- Lamers, L., Meijerink, J., Jansen, G., and Boon, M. (2022). A capability approach to worker dignity under algorithmic management. *Ethics and Information Technology*, 24(1), 1-15.
- Lebech, M. (2004). What is human dignity? In M. Lebech, Maynooth (ed.), *Maynooth philosophical papers*, 59-69.
- Lucas, K. (2015). Workplace dignity: Communicating inherent, earned, and remediated dignity. *Journal of Management Studies*, 52(5), 621-646.
- Lucas, K. (2017). Workplace dignity. *The International Encyclopedia of Organizational Communication*, 4, 1-13.
- Lucas, K., Kang, D., and Li, Z. (2013). Workplace dignity in a total institution: Examining the experiences of foxconn's migrant workforce. *Journal of Business Ethics*, 114, 91-106.
- Lucas, K., Manikas, A. S., Mattingly, E. S., and Crider, C. J. (2017). Engaging and misbehaving: How dignity affects employee work behaviors. *Organization Studies*, 38(11), 1505-1527.
- Machado, M. M., and Teixeira, M. L. M. (2017). Dignity in the context of organizations: A look beyond modernity. *Revista de Administração Mackenzie*, 18, 80-103.
- Mea, W. J., and Sims, R. R. (2019). Human dignity-centered business ethics: A conceptual framework for business leaders. *Journal of Business Ethics*, 160, 53-69.

- Mertz, B. A., Locander, J. A., Brown, B. W., and Locander, W. B. (2023). Dignity in the workplace: A frontline service employee perspective. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 505-521.
- Misztal, B. A. (2013). The idea of dignity: Its modern significance. *European Journal of Social Theory*, 16(1), 101-121.
- Moody, H. R. (1998). Why dignity in old age matters. *Journal of Gerontological Social Work*, 29(2-3), 13-38.
- Moore, P., and Robinson, A. (2016). The quantified self: What counts in the neoliberal workplace. *New Media and Society*, 18(11), 2774-2792.
- Najafi, F., Fallahi-Khoshknab, M., Ahmadi, F., Dalvandi, A., and Rahgozar, M. (2017). Human dignity and professional reputation under threat: Iranian nurses' experiences of workplace Violence. *Nursing and health sciences*, 19(1), 44-50.
- Nimri, R., Kensbock, S., Bailey, J., Jennings, G., and Patiar, A. (2020). Realizing dignity in housekeeping work: Evidence of five star hotels. *Journal of Human Resources in Hospitality and Tourism*, 19(3), 368-387.
- Noronha, E., Chakraborty, S., and D'Cruz, P. (2020). Doing dignity work: Indian security guards' interface with precariousness. *Journal of Business Ethics*, 162, 553-575.
- Oxford. (2024). <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/the-oxford-english-dictionary> (Erişim Tarihi: 15.12.2024).
- Palliam, R., and Ankli, R. (2015). The cultural similarities of work as dignity: Bringing sense of community in business organizations. *Development and Learning in Organizations: An International Journal*, 29(4), 6-9.
- Pirson, M. (2019). A Humanistic perspective for management theory: Protecting dignity and promoting well-being. *Journal of Business Ethics*, 159, 39-57.
- Pirson, M., Goodpaster, K., and Dierksmeier, C. (2016). Guest editors' introduction: Human dignity and business. *Business Ethics Quarterly*, 26(4), 465-478.
- Pirson, M., Piedmont, R. L., Nagy, N., and Hicks, D. (2023). Establishing a dignity scale-measuring intrinsic value within social contexts. *Humanistic Management Journal*, 8(1), 97-112.
- Pirson, M., Vázquez-Maguirre, M., Corus, C., Steckler, E., and Wicks, A. (2019). "Dignity and the process of social innovation: Lessons from social entrepreneurship and transformative services for humanistic management. *Humanistic Management Journal*, 4, 125-153.
- Pless, N. M., Maak, T., and Harris, H. (2017). Art, ethics and the promotion of human dignity. *Journal of Business Ethics*, 144, 223-232.
- Sabatino, L., Stievano, A., Rocco, G., Kallio, H., Pietila, A. M., and Kangasniemi, M. K. (2014). the dignity of the nursing profession: A meta-synthesis of qualitative research. *Nursing Ethics*, 21(6), 659-672.
- Sainz, M., Lobato, R. M., and Porrás-Caballero, F. (2021). Adaptation and validation into Spanish of the workplace dignity scale. *Revista Latinoamericana de Psicología*, 53, 64-72.

- Sarkar, A. (2024). Self-dignity amidst adversity: A review of coping strategies in the face of workplace toxicity. *Management Review Quarterly*, 1-30.
- Sayar, K. (2013). Onur meselesi. *H. Peygamber ve İnsan Onuru* içinde (ss. 111-115). DİB Yayınları.
- Sayer, A. (2007). Dignity at work: Broadening the agenda. *Organization*, 14(4), 565-581.
- Smith, V. (2016). Dignity at work, working with dignity: Reflections on three decades of field research. In *A Gedenkschrift to Randy Hodson: Working with Dignity* (pp. 31-55). Emerald Group Publishing Limited.
- Sümer, H. C. (2022). İş'te kötü muamele: Farklı dozlar, farklı türler ama hep olumsuz sonuçlar. H. C. Sümer, F. P. Acar ve A. B. Ok (Ed.) *İş'te Kötü Muamele: Türleri, Kültüre Özgü Yönleri ve Müdahale Yöntemleri* içinde (ss. 1-28). Nobel Yayın Dağıtım.
- Karanfil, D. ve Wasti, S. A. (2022). İş yeri nezaketsizliği: düşük doz, büyük etki. H. C. Sümer, F. P. Acar ve A. B. Ok (Ed.) *İş'te Kötü Muamele: Türleri, Kültüre Özgü Yönleri ve Müdahale Yöntemleri* içinde (ss. 35-62). Nobel Yayın Dağıtım.
- Thomas, B., and Lucas, K. (2019). Development and validation of the workplace dignity scale. *Group and Organization Management*, 44(1), 72-111.
- TDK. (2024). <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 15.12.2024).
- Tilton, J., Lucas, K., Kish-Gephart, J. J., and Kent, J. K. (2024). Enduring, strategizing, and rising above: Workplace dignity threats and responses across job levels. *Journal of Business Ethics*, 1-22.
- Tiwari, A., and Sharma, R. R. (2019). Dignity at the workplace: Evolution of the construct and development of workplace dignity scale. *Frontiers in Psychology*, 10, 1-12.
- Tiwari, A., Sharma, T., and Sharma, R. R. (2022). Exploring workplace dignity from managerial lens. *Management Research Review*, 45(4), 545-562.
- Valizadeh, L., Zamanzadeh, V., Habibzadeh, H., Alilu, L., Gillespie, M., and Shakibi, A. (2018). Threats to nurses' dignity and intent to leave the profession. *Nursing ethics*, 25(4), 520-531.
- Vveinhardt, J. (2022). The dilemma of postmodern business ethics: Employee reification in a perspective of preserving human dignity. *Frontiers in Psychology*, 13, 1-9.
- Winchenbach, A., Hanna, P., and Miller, G. (2019). Rethinking decent work: The value of dignity in tourism employment. *Journal of Sustainable Tourism*, 27(7), 1026-1043.
- Yıldırım, D. (2024). *Hemşirelik bakımında insan onuru: Temellendirilmiş bir kuram çalışması* (Doktora Tezi). İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Yılmaz, H. K. (2013). İrfan geleneğimizde insan onuru. *H. Peygamber ve İnsan Onuru* içinde (ss. 29-35). DİB Yayınları.

ELEŞTİREL İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİ

Emine ATALAY*

Kevser Hüsna ÖZYILDIZ**

Hakan YÖNDEN***

Giriş

Küreselleşme, teknolojik gelişmeler ve iş dünyasındaki dönüşümler, örgütlerdeki İnsan Kaynakları Yönetimi (İKY) yaklaşımlarını yeniden gözden geçirme gereksinimini artırmıştır. İKY geleneksel modellerde çalışanları yalnızca bir üretim faktörü olarak ele almış, iş gücünü mekanik bir kaynak olarak görerek ekonomik hedeflere ulaşma odaklı bir yapı oluşturmuştur. Ancak, iş dünyasında yaşanan değişimler ve çalışanların sosyal, kültürel ve insani yönlerinin daha fazla önem kazanması, bu anlayışa eleştirel bir perspektifle yaklaşma gerekliliğini doğurmuştur. Eleştirel İKY bu bağlamda, örgütlerdeki güç ilişkileri, adalet, etik ve sosyal sorumluluk gibi konuların ön planda tutulduğu bir disiplin olarak önem kazanmıştır.

Eleştirel İKY, çalışanları yalnızca ekonomik bir kaynak olarak gören geleneksel yaklaşımlara meydan okumakta ve çalışanların haklarının korunmasını, örgütsel adaletin sağlanmasını, eşitlikçi ve demokratik bir yönetim anlayışının benimsenmesini savunmaktadır. Bu yaklaşım, İKY'nin yalnızca örgütsel verimliliği artırmayı hedefleyen teknik bir süreç olmadığını, aksine örgütsel güç dinamiklerini yeniden yapılandıran ve iş gücü üzerindeki kontrol mekanizmalarını sorgulayan bir süreç olduğunu ileri sürmektedir. Özellikle Frankfurt Okulu'nun teorik çerçevesiyle şekillenen Eleştirel Kuram, İKY'nin işlevlerini, iş gücünü kontrol etmeye ve yönlendirmeye odaklanan araçlar olarak görürken, çalışanların insani ve sosyal kimliklerini göz ardı eden bu anlayışın sorgulanması gerektiğini vurgulamıştır.

* Doç. Dr., Tarsus Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü.

** Öğr. Gör., Tarsus Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü

*** Öğr. Gör., Tarsus Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü

Bu çalışmada öncelikle eleştirel kuramın tarihçesi ele alınmış, ilgili literatürdeki eleştirel yönetim çalışmaları incelenmiş, geleneksel İKY uygulamaları ve eleştirel İKY uygulamaları aktarılmıştır. İKY'ye eleştirel bir bakış açısıyla odaklanarak; örgütlerde geleneksel İKY ve uygulamalarına adil, insancıl ve demokratik yönetim yapılarının nasıl inşa edilebileceğine dair öneriler sunmaktadır. Ayrıca, Eleştirel İKY'nin teorik temelleri ve iş dünyasına sağladığı katkılar, literatürdeki çalışmalar üzerinden incelenerek, İKY'ye yönelik alternatif bir perspektif geliştirilmesi amaçlanmaktadır. Yine çalışma kapsamında Eleştirel İKY yaklaşımının özüne inilerek; İKY departmanlarının, “kuzu postuna bürünmüş kurt” olmadığı, çalışan dostu departmanlar olması gerektiğine ilişkin bakış açısı sunulmaya çalışılmıştır.

Eleştirel Kuramın Doğuşu ve Temelleri

Eleştirel kuramın tarihsel gelişimine bakıldığında, eleştirel kuramın oluşumunun tarihsel metaryalizm ve diyalektik düşüncenin etkisinde kaldığı görülmektedir. Diyalektik düşünce her ne kadar tarihin erken çağlarında üzerine düşünölmeye başlanılmışsa da (Antik Yunan filozofu Heraklitos Antik Dönem MÖ 5. yüzyıl) 18. yüzyılda Karl Marx'ın emek ve sermaye çatışmasına dair analizleri sayesinde yönetsel çelişkileri anlamamıza öncülük etmektedir. Bununla beraber Theodor W. Adorno'nun “negatif diyalektik” kavramı modern dünyadaki İKY uygulamalarındaki olumsuz yönleri ortaya çıkarmamıza yardımcı olmaktadır (Jay, 1973). 20.yüzyıl Batı Marksizmi ve Frankfurt Okulu yaklaşımı perspektifinde Adorno ve Max Horkheimer'in yaklaşımları kurumsal kültürü ve çalışan motivasyonunu farklı bir açıdan değerlendirmemize neden olmuştur. Frankfurt Okulu yaklaşımı örgütsel kültürün metalaştırılması ve araçsallaştırılması süreçlerini İKY Yönetimi açısından açıklamamıza fırsat vermiştir. Horkheimer'in eleştirel kuramın temelini oluşturan 'eleştirel rasyonalite' kavramı, Frankfurt Okulu'nun eleştirel kuramının da kurucu unsurlarından biri olarak değerlendirilebilir. Eleştirel rasyonalite, İKY'ye karar alma süreçlerinin yeniden gözden geçirilmesine neden olmuştur (Bohman & James, 2003). Eleştirel kuram, toplumsal yapılar, kültürel normlar ve kurumları şekillendiren ideolojiler eleştirisiyle, toplumların ve bireylerin üzerindeki baskılara neden olan hedefler ve söylemler arasındaki ilişkileri açığa çıkarmamıza yardımcı olmaktadır. Eleştirel kuramın temel unsurlarından olan yabancılaşma teorisinin temelleri her ne kadar Karl Marx tarafından atılmış olsa da Frankfurt Okulu'nun bu teoriyi geliştirip genişlettiğini söylenebilir. Yabancılaşma teorisinin, iş yaşamına uyarlanmasıyla

birlikte çalışan sadakati ve iş tatmini gibi konuları farklı bir bakış açısıyla görmemizi sağlamıştır. Eleştirel kuramın tarihsel gelişiminin kronolojik sıralamasına ana olgular ile bir göz atılacak olursa:

- **1923 – Frankfurt Okulu'nun Kuruluşu**

Eleştirel Kuramın kurumsal başlangıcı, 1923 yılında Frankfurt'ta kurulan Institut für Sozialforschung (Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü) ile gerçekleşmiştir. Enstitü, Marksist teoriyi eleştirel bir perspektifle genişletmek isteyen bir grup düşünür tarafından kurulmuştur. Bu düşünürler arasında Max Horkheimer, Theodor Adorno, Herbert Marcuse ve Erich Fromm yer almıştır ((Harvey, 2018; Wiggershaus, 1994).

- **1930 – Max Horkheimer'in Enstitü Direktörlüğü**

1930 yılında Max Horkheimer, Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün direktörü olmuş ve Eleştirel Kuramın kavramsal temellerini geliştirmeye başlamıştır. Horkheimer, Marksizmi sosyal eleştirinin ötesine taşıyarak, ekonomik faktörlerin yanında toplumsal ve kültürel yapıları da incelemiştir (Held, 1980).

- **1930'lar – Eleştirel Teorinin Gelişimi**

1937'de Horkheimer, "Geleneksel ve Eleştirel Teori" adlı makalesini yayımlayarak eleştirel teoriyi resmen ortaya koymuştur. Bu makalede, geleneksel pozitivist bilimin, toplumsal sorunları çözmede yetersiz kaldığını ve sosyal eleştirinin, daha geniş bir kapsamda yapılması gerektiğini savunmuştur. Eleştirel Teori, yalnızca ekonomik ilişkilerle sınırlı olmayan, toplumsal, kültürel ve ideolojik analizleri de içeren geniş bir çerçeve sunmuştur (Bronner, 2011).

- **1932 – Erich Fromm'un Katkıları**

1932 yılından itibaren, Erich Fromm, psikanaliz ve Marksizm'i birleştirerek Eleştirel Kurama önemli katkılarda bulunmuştur. Fromm, bireylerin psikolojik yapıları ile toplumsal yapıların nasıl birbirini etkilediğini incelemiş ve bu sentez eleştirel teorinin genişlemesine yol açmıştır (Friedman, 2013).

- **1930'lar ve 1940'lar – Nazi Almanyası ve Sürgün Yılları**

Nazi Almanyası'nın baskıları nedeniyle, Frankfurt Okulu düşünürleri Almanya'dan kaçarak ABD'ye sığınmak zorunda kalmışlardır. Bu dönemde, Theodor Adorno ve Max Horkheimer, ABD'de çalışmalarına devam etmiş ve 1944 yılında birlikte "Aydınlanmanın Diyalektiği" (Dialectic of Enlightenment) adlı eserlerini yayımlamışlardır. Bu eser, modern kapitalist toplumların ideolojik ve kültürel yapısını sert bir biçimde eleştiren bir metin

olarak eleştirel teori literatüründe önemli bir yere sahiptir (Horkheimer & Adorno, 1944).

- **1945-1950'ler – II. Dünya Savaşı Sonrası Dönem**

II. Dünya Savaşı'nın ardından, Frankfurt Okulu düşünürleri Almanya'ya geri dönmüş ve Enstitü'yü yeniden açmışlardır. Bu dönemde, Eleştirel Teori, Herbert Marcuse ve Jürgen Habermas gibi isimlerin katkılarıyla genişletilmiştir. Marcuse, Eleştirel Kuramı kültür endüstrisi ve tüketim toplumu eleştirisiyle derinleştirmiş, özellikle 1960'larda gençlik hareketleri üzerinde önemli bir etki yaratmıştır (Marcuse, 1964).

- **1960-1970'ler – Yeni Dönem Eleştiriler ve Jürgen Habermas**

1960'lar ve 70'ler boyunca, Eleştirel Teorinin ikinci kuşağının öncüsü olan Jürgen Habermas, Horkheimer ve Adorno'nun analizlerini geliştirerek eleştirel teoriye yeni bir yön vermiştir. Habermas, özellikle İletişimsel Rasyonelite ve Kamusal Alan teorileriyle tanınmıştır. Bu teoriler, toplumsal iletişim süreçlerinin analizine odaklanmış ve bireylerin kamusal alan içinde özgürce iletişim kurabilmelerinin önemini vurgulamıştır. Habermas'ın en önemli eserlerinden biri, "Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü" (1962) ve "İletişimsel Eylem Teorisi" (1981) olarak bilinir (Habermas, 1991).

- **1970'ler – Feminist Eleştirel Teori**

1970'ler boyunca, Nancy Fraser ve Seyla Benhabib gibi feminist teorisyenler, Eleştirel Teoriye yeni bir boyut kazandırmışlardır. Feminist teori, toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri ve kadınların toplumsal rollerini analiz ederek, Eleştirel Kuramın toplumsal adalet çerçevesine katkı sağlamıştır (Fraser, 1989).

- **1980'ler – Post-Kolonyal Eleştiriler**

1980'lerde, Eleştirel Kuram, post-kolonyal eleştiriler ile genişlemiştir. Edward Said, Oryantalizm kavramı üzerinden, Batı'nın Doğu'yu egzotikleştirerek hegemonik üstünlük kurduğunu vurgulamış; Gayatri Spivak ise madun (subaltern) kavramını geliştirerek sömürge altındaki halkların seslerinin nasıl bastırıldığını incelemiştir. Homi Bhabha, melezlik ve third space (üçüncü mekân) kavramlarıyla, kültürel kimliklerin sabit olmadığını, post-kolonyal dönemde çok katmanlı hale geldiğini ortaya koymuştur (Bhabha, 2012).

- **1990'lar – Axel Honneth ve Tanınma Teorisi**

1990'larda Axel Honneth, Eleştirel Teoriye yeni bir perspektif ekleyerek, sosyal adaletin sadece ekonomik yapılarla değil, bireylerin tanınma ihtiyaçları ile de ilgili olduğunu savunmuştur. Honneth'in tanınma teorisi, sosyal

ilişkilerin bireylerin özgüvenleri ve sosyal gelişimleri üzerindeki etkisini analiz etmiştir (Honneth, 1996).

- **2000-2010'lar– Eleştirel Teorinin Küresel Bağlamdaki Etkisi**

2000'ler ve sonrasında, Eleştirel Teori toplumsal adalet, kimlik politikaları, neoliberalizm eleştirisi, çevre krizi gibi çağdaş sorunlarla yakından ilişkilendirilmiştir. Eleştirel Teori, postmodernizm, postyapısalcı düşünce ve küreselleşme eleştirileri ile de bütünleşerek, sosyal bilimlerin önemli bir düşünce akımı olmayı sürdürmektedir (Harvey, 2007).

- **2010'lar – Yeni Toplumsal Hareketler ve Eleştirel Teori**

2010'lu yıllarda, Eleştirel Teori dijital aktivizm, sosyal medya, küresel iklim krizi, ekolojik eleştiri, kimlik politikaları ve kesişimsellik teorisi gibi konular üzerinden yeni toplumsal hareketlerle ilişkilendirilmiştir. Bu dönemde, Eleştirel Teori, küresel meselelerle olan bağlantısını daha da güçlendirmiştir ve günümüz toplumsal sorunlarına yönelik çözümler üretmeye devam etmektedir. Eleştirel Kuram, tarih boyunca kapitalist toplumların ve toplumsal yapılarının kapsamlı bir analizini yaparak, sosyal adalet ve toplumsal dönüşüm arayışında önemli bir araç olmuştur (Young, 2011).

Eleştirel Yönetim Çalışmaları

Eleştirel kurama göre yönetim, rasyonaliteyi dar ve araçsal bir perspektiften ele alarak, iş görenlerin, tüketicilerin ve vatandaşların yaşamları üzerinde yönlendirici ve kontrol edici bir etki yaratır. Bu bakış açısı, modern örgütlerde güç ilişkilerini ve yönetim süreçlerinin bireyler üzerindeki etkilerini sorgulayan bir eleştirel yaklaşımı ifade eder. Rasyonalite, burada yalnızca verimlilik ve etkinlik gibi ölçütlere indirgenmiş bir araç olarak kullanılır ve yönetim pratiklerinin altında yatan kontrol ve tahakküm mekanizmalarını gizlemektedir (Habermas, 1984). Eleştirel Yönetim Çalışmaları (EYÇ) da geleneksel yönetim teorilerini sorgulayan ve yönetim pratiklerinin sosyal, politik ve kültürel boyutlarını inceleyen disiplinler arası bir alan olarak önem kazanmıştır. EYÇ'nin amacı, yönetim pratiklerinin hegemonik yapısını, kapitalist sistemin işleyişini ve modern yönetim teorilerinin eksikliklerini eleştirel bir perspektiften değerlendirmektir. Bu çalışmalar, yönetime dair yalnızca ekonomik performans ve verimlilik gibi hedeflerle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda sosyal adalet, etik ve demokratik değerlerle uyumlu yönetim anlayışlarının geliştirilmesini teşvik eder (Fournier ve Grey, 2000). Alvesson ve Willmott (1992) tarafından ifade edildiği üzere, yönetimin tarafsız ve erdemli

olduğu iddialarını sorgulamak ve yönetim yapılarını eleştirel bir şekilde analiz etmek, çağdaş örgütlerde hâkim olan güç dinamiklerinin ve politikaların üzerindeki perdeyi kaldırır. Bu yaklaşımlar, verimlilik ve kârlılık adına yapılan uygulamaların gerçekte çalışanlar üzerindeki kontrol mekanizmalarını nasıl pekiştirdiğini ve cinsiyet eşitsizliği gibi yapısal sorunların yönetim süreçlerinde nasıl meşrulaştırıldığını ele alır (Alvesson ve Willmott, 1992; Dikili, 2014). Bu açıdan, eleştirel yönetim çalışmaları, yönetimin “tarafsız ve erdemli” olduğu varsayımını sorgulayarak, yönetim pratiklerinin politik ve sosyal yönlerini gözler önüne serer. Bu süreç, mevcut güç yapılarının, kontrol ve disiplin mekanizmalarının nasıl işlediğini anlamamıza ve yönetim süreçlerinde adalet, eşitlik ve etik değerlerin nasıl göz ardı edildiğinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

Türkçe literatür incelendiğinde EYÇ oldukça az rastlanılmıştır (Erdemir ve Koç, 2009; Dikili, 2013; Özkan, 2018; Uçar, 2020; Aslan 2020; Şener, 2021) ancak bölüm kapsamında rastlanılan çalışmalara genel bir bakış sunulacaktır.

Erdemir ve Koç’un *Bilgiyi Yönetmek Mümkün mü? Eleştirel Yönetim Çalışmaları Çerçevesinde Bilgi Yönetimi* başlıklı çalışması, eleştirel yönetim perspektifiyle bilgi yönetimi kavramını sorgulayan önemli bir akademik katkıdır (Erdemir ve Koç, 2009). Çalışma, bilgi yönetiminin geleneksel anlamda sadece örgüt içi bilgi akışını optimize etmeye yönelik bir süreç olarak ele alınmasını eleştirir. Bunun ötesinde, bilgi yönetiminin örgüt içindeki güç ilişkilerini ve iktidarın sürdürülmesini nasıl pekiştirdiğine odaklanarak, bilginin yönetiminin kontrol aracı olarak kullanılabileceğini savunur. Bu yönüyle çalışma, modern yönetim uygulamalarına eleştirel bakış açısıyla yeni bir boyut kazandırır. Bilgi yönetimi, genellikle organizasyonların rekabet avantajı elde etmek için verimliliği artırmayı hedefleyen stratejik bir araç olarak tanımlanır (Nonaka, 1994). Ancak Erdemir ve Koç, bu işlevin altında yatan güç dinamiklerini sorgulamaktadır (Erdemir ve Koç, 2009). Eleştirel yönetim teorisinin ana temalarından biri olan kontrol ve hegemonya meselesi, bu çalışmada belirgin bir şekilde ele alınmıştır. Yazarlar, bilgi yönetiminin yalnızca bilginin yayılmasını sağlamakla kalmadığını, aynı zamanda bu bilginin seçici biçimde kullanılarak çalışanlar üzerindeki denetimi artırdığını savunmaktadır. Çalışmanın eleştirel yönetim çerçevesinde önemi, bilgiye ve bilgi akışına sadece ekonomik bir kaynak olarak değil, aynı zamanda sosyal ve politik bir unsur olarak yaklaşmasıdır.

Dikili’nin *Eleştirel Yönetim Çalışmaları Ana Akım Yönetim Çalışmalarının Yönünü Değiştirebilir Mi?* başlıklı çalışması da eleştirel yönetim çalışmaları-

nın potansiyelini sorgulayan önemli bir makaledir (Dikili, 2013). Bu çalışmada, eleştirel yönetim teorisinin, geleneksel ana akım yönetim yaklaşımlarını nasıl etkileyebileceği ve bu yaklaşımları nasıl dönüştürebileceği tartışılmaktadır. Araştırmada eleştirel yönetim çalışmalarının ana akım yönetim teorilerini dönüştürme kapasitesine sahip olduğu vurgulanırken, bu değişimin gerçekleşmesi için eleştirel yönetim perspektifinin daha fazla benimsenmesi gerektiği öne sürülmektedir.

Dikili tarafından yapılan çalışmada ise örgütlerde güç kavramını ele alarak, iki farklı teorik yaklaşımı, eleştirel yönetim çalışmaları ve kaynak bağımlılığı teorisini karşılaştırmalı bir perspektiften incelenmektedir (Dikili, 2014). Bu çalışma, eleştirel yönetim çalışmalarının güç ve iktidar ilişkilerini nasıl ele aldığını ve örgüt yapılarında bu güç dinamiklerinin nasıl sürdürüldüğünü analiz etmektedir. Özellikle güç, kontrol ve tahakküm gibi konular, eleştirel yönetim teorisinin ana eksenini oluşturur ve örgütsel yapılardaki iktidar ilişkilerini açığa çıkarmaya çalışmaktadır.

Uçar'ın *Yönetim Alanında Eleştirel Bir Yaklaşım Geliştirmek: Yönetim Modasının Rolü* başlıklı çalışması, yönetim pratiklerinin moda kavramı üzerinden nasıl değiştiğini ve bu değişimlerin yönetim literatürüne nasıl yansıdığını eleştirel bir bakış açısıyla incelemektedir (Uçar, 2020). Yönetim modası, organizasyonların ve yöneticilerin, zamanla popüler hale gelen yönetim yaklaşımlarını ve uygulamalarını takip etme eğilimi olarak tanımlanabilir. Bu çalışmada yönetim modalarının geçici popülerlikleri nedeniyle genellikle yüzeysel bir şekilde ele alındığını ve bu modaların organizasyonel yapılar üzerinde uzun vadede ne tür etkiler yarattığının yeterince sorgulanmadığını öne sürülmektedir. Grey ve Willmott tarafından da belirtildiği gibi eleştirel yönetim perspektifinde bu tarz eğilimler, güç ve kontrol mekanizmalarını gizleyen araçlar olarak görülür (Grey ve Willmott, 2005). Bu çalışma da, eleştirel yönetim bağlamında, yönetim modalarının yalnızca ekonomik veya verimlilik artışı odaklı olmadığını, aynı zamanda sosyal ve politik unsurlar taşıdığını vurgulamaktadır. Ve çalışma kapsamında ele alınan eleştirel yönetim perspektifi, yönetim modalarının ortaya çıkışını ve yayılmasını, güç ilişkilerinin ve iktidar yapılandırılmalarının bir sonucu olarak değerlendirmektedir.

Aslan'ın *Eleştirel Yönetim Çalışmaları Fildişi Kulesinden Nasıl Çıkabilir? Eleştirel Edimsellik ve Topluluk Ekonomileri* başlıklı çalışması, eleştirel yönetim çalışmalarının akademik tartışmalardan çıkarak toplumsal etkiler yaratması gerektiğini savunan önemli bir araştırmadır (Aslan, 2020). Aslan, eleştirel yönetim çalışmalarının çoğunlukla akademik çevrelerde kısıtlı kaldığını ve

bu çalışmaların toplumun gerçek sorunlarına nasıl katkıda bulunabileceğinin yeterince tartışılmadığını eleştirir. Bu bağlamda yazar, *eleştirel edimsellik* kavramını tartışmaya açarak, eleştirel yönetim teorilerinin daha pratik ve toplumla ilişkili hale getirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu çalışma, yönetim teorilerinin sadece akademik düzeyde tartışılmasını değil, toplumsal dönüşüme katkı sağlayacak şekilde uygulanmasını gerektiğini vurgulayarak, eleştirel yönetim perspektifinin genişletilmesine yönelik bir yol haritası sunmaktadır. Türkiye’de EYÇ, geleneksel yönetim yaklaşımlarını sorgulayarak, daha insancıl, adil ve demokratik bir yönetim anlayışının geliştirilmesi için önemli teorik katkılar sağlamaktadır.

Şener’in *Türkiye’de Eleştirel Yönetim Çalışmaları Çerçevesinde Bir Durum Çalışması: “Yönetimde Eleştirel Perspektifler (YÖNEP) Çalıştayı”* başlıklı makalesi, Türkiye’de eleştirel yönetim çalışmalarının mevcut durumunu YÖNEP çalıştayları üzerinden inceleyen önemli bir katkıdır (Şener, 2021). Çalışma, eleştirel kuramın temel ilkelerini ve Türkiye bağlamındaki sınırlılıkları ortaya koyarak, YÖNEP çalıştaylarının hem akademik kültür oluşturma hem de ana akım yönetim anlayışına alternatif söylem geliştirme potansiyelini değerlendirmektedir. Bulgular, çalıştayların örgüt ve yönetim alanında sıklıkla göz ardı edilen konuları gündeme taşıdığını, kitaplaştırılan çıktılar yoluyla farkındalık yarattığını ve eleştirel paradigma içinde kendine özgü, daha yumuşak bir yaklaşım benimsediğini göstermektedir. Bununla birlikte, etkinliklerin büyük ölçüde tek bir üniversite ile sınırlı kalması, farklı disiplin ve kurumlarla etkileşim eksikliğini bir zayıf yön olarak ortaya çıkarmaktadır. Sonuç olarak YÖNEP çalıştayları, Türkiye’de eleştirel yönetim çalışmalarının kurumsallaşması ve özgünleşmesi sürecinde önemli bir kilometre taşı olarak konumlanmaktadır.

Geleneksel İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamaları ve Eleştirel İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamaları

İKY hem örgütsel hem de çevresel bağlamda İnsan Kaynaklarının verimli bir biçimde yönlendirilmesini hedefleyen bir süreçtir. Bu süreç, örgütün, bireylerin ve de çevrenin faydasını gözetirken, yasal düzenlemelere de uyum sağlamayı esas almaktadır (Sadullah vd., 2015: 5). İKY’nin temel amacına bakıldığında, örgütün en kıymetli kaynağı olan insan kaynağı ile örgütsel başarıya ulaşmaktır. Her örgüt bu kaynağı yönetmek insan kaynağıyla ilgilenmek durumundadır; çünkü örgüt içerisinde insan kaynağı etkin yönete biliniyor ise üretkenlik sağlanır (Gürbüz, 2017: 19). İnsan kaynaklarının örgüt

içerisinde bu amaçları yerine getirebilmesi için yapması gereken uygulama ve işlemler bulunmaktadır. Bu işlevler;

- Planlama
- Kadrolama (sağlama, seçme ve yerleştirme)
- Yetiştirme ve Geliştirme
- Değerlendirme
- Ödüllendirme
- İş Güvenliği ve İşgören Sağlığı
- Endüstri İlişkileri'dir (Schuler, 1981: 35).

Geleneksel İK uygulamalarına kısaca değinmek gerekirse; öncelikle işlere ilişkin gerekli bilgiler toplanarak iş tanımları ve hazırlanması ve iş tasarımının yapılması gerekmektedir (Dessler, 2015). İşler tanımlandıktan sonra bu iş için hangi özelliklerde bir işgören alımı yapılacak buna karar verilmesi, İK planlamasının yapılması gerekmektedir. Planlama sonrasında potansiyel adayların örgüte çekilmesi, uygun adayların seçimi ve örgüt içerisine yerleştirilmesi gerekmektedir (Ulrich, 1997). Örgüte yerleştirilen işgörenin işlerini etkin bir şekilde gerçekleştirilmesi için işgörene eğitimler verilmeli ve ilerleyen süreçte karşılaşılabilecek görevler için işgörenler geliştirilmelidir. İşgörenlerin işlerinin, performanslarının ve potansiyellerinin değerlendirilmesi ve performansa göre maddi ve maddi olmayan ödüllendirmenin yapılması gerekmektedir. Bununla birlikte örgüt içerisindeki bireyin kariyer beklentilerinin ortaya konması ve örgütsel ihtiyaçla bireysel kariyer beklentilerinin bütünleştirilmesi önem arz etmektedir. Örgüt içerisinde işgörenlerin psikolojik, fizyolojik ve ruh sağlıklarının korunması ve gereken iş güvenliğinin oluşturulması gerekmektedir. Son olarak işgörenlerin yasalara uygun, hak ve eylemler ile işlerinin yürütülmesi sağlanmalıdır (Sadullah, 2015: 10).

İKY uygulamaları tanımlanırken eleştirel yaklaşım temelinde İKY bakış açısına değinmek gerekirse; diğer farklı birçok yönetim alt disiplinleri ile karşılaştırıldığında İKY için eleştirel yaklaşıma ilişkin çalışmaların oldukça az sayıda olduğu görülmektedir (Alvesson, 2009). Eleştirel bakış açısı, özellikle emek süreci analizi veya Marksist siyasi görüşler temelinde gelişmeye başlamıştır.

Yapılan eleştirel İKY dalgasına bakıldığında, 1970'li yıllarda personel yönetimi daha katı kurallar koyan bir sistem olarak tanımlanırken, 1980'lerden itibaren İKY'de yumuşak ve katı yaklaşımları eleştiren yeni bir perspektif gelişmiştir. Bu eleştirel perspektif, İKY'nin "yumuşak" ve "katı" modellen-

rinin kendi içinde önemli tutarsızlıklar barındırdığını vurgulamaktadır. Bu tutarsızlıklar, İKY'nin söylem ve amaçları ile gerçek uygulamalar arasındaki farklardan kaynaklandığını ileri sürmektedir (Uyargil vd., 2020). Örneğin, çalışanlara yönelik güçlendirme söylemleri yumuşak yaklaşımı desteklese de, gerçekte uygulanan politikalar genellikle çalışanlar üzerinde daha fazla kontrol sağlamaya yönelik olabilmektedir. Bu durum, eleştirel yaklaşımların İKY'nin pratikteki sonuçlarını sorgulamasına neden olmaktadır. 1970'li yıllarda personel yönetiminin oldukça normatif ve kuralcı olduğunu iddia edilmektedir (Watson, 1977; Legge, 1978). Guest (2011), İKY alanındaki 1990'lardaki çalışmalara değinerek, o dönemde araştırmaların çoğunlukla ampirik çalışmalara (yani gözleme ve verilere dayalı araştırmalara) odaklandığını; ancak bu yoğun ampirik odaklanma, bazı temel kavramsal meselelerin yeterince dikkate alınmamasına sebep olduğuna ilişkin bir eleştiri getirmiştir. Başka bir deyişle, araştırmacılar verileri toplama ve analiz etmeye yoğunlaşırken, İKY'nin kuramsal temelleri veya teorik çerçevelerinin göz ardı edildiğini, bu durumun, bilim camiasında bir "tepki ve düşünme" dönemine yol açtığını ileri sürmüştür. Mueller ve Carter (2005), İKY'nin ilgilendiği rekabet avantajı, güçlendirme ve güven gibi kavramların, aslında gücün ve kontrolün merkezileşmesini gizlemek amacıyla kullanılan bir retorik yani maskeleyici olarak tasarlanmış söylemler olduğunu ileri sürmüştür. Yani, bu eleştirel perspektife göre, İKY uygulamaları çalışanların güçlenmesini veya güvenin artmasını sağlamaktan ziyade, yönetimin işgücünü daha iyi kontrol etmesine hizmet eden araçlar olarak görülmüştür. Aynı dönemde, Kamoche (1995), ise İKY'nin anlamını, çalışanların öznel deneyimleri temelinde yorumlamayı savunan *yorumlayıcı* bir perspektifi öne sürmüştür. Bu yaklaşıma göre, İKY uygulamalarının sadece işlevsel veya yönetsel araçlar olarak ele alınması gerektiği; aksine, bireylerin bu süreçleri nasıl algıladıkları ve deneyimlediklerinin dikkate alınması gerektiğini vurgulamıştır. Delbridge (2010) ve Delbridge ile Keenoy (2010), Eleştirel İKY araştırmalarını incelerken, eleştirel yönetim çalışmalarında öne çıkan bazı temel ilkeleri vurgulamaktadırlar. Bu ilkeler, geleneksel yönetim uygulamalarının ve varsayımlarının eleştirel bir bakışla yeniden değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Bunlar; kanıksanmış olanın sorgulanması yani; İKY'de genel kabul gören ve sorgulanmadan uygulanan yöntem ve kavramların eleştirilmesi anlamına gelmektedir. Araçsallığın ve edimselliğin varsayımların ötesine geçmesi, yani İKY'nin yalnızca araç odaklı bir rol oynayarak, performans artışı sağlama işlevine indirgenmemesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Bu eleştirel bakış açısında insanların sadece işletmenin hedeflerine ulaşmak için kullanılan birer araç ol-

madığının altı çizilir. Araştırmada düşünümsellik yani araştırmacının kendi konumunu ve bu konumun etkisini düşünmesi, sorgulaması gerekmektedir. Bununla birlikte eleştirel İKY araştırmalarının yalnızca veriye dayalı sonuçlar üretmek yerine bu sonuçların altında yatan anlamı bu anlamın işgörenler üzerindeki etkilerinin anlamladırılmasına ilişkin sonucun ortaya konması gerektiğini ileri sürmektedir. Son olarak baskıcı yapılara meydan okunmasına ilişkin bir eleştirel yaklaşım vardır; yani, örgüt içindeki güç ilişkileri ve kontrol mekanizmaları eleştirilmektedir. Bu, özellikle çalışanlar üzerinde baskı kuran yapılar ve sistemlerin açığa çıkarılması ve bu yapıların nasıl dönüştürülebileceğinin araştırılması gerektiğine vurgu yapmaktadır.

Tüm bu yaklaşımlar, eleştirel İKY'nin yalnızca performansa odaklanmak yerine, daha insani, adil ve anlamlı bir yaklaşımı teşvik etmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, eleştirel İKY'nin temel amacı, İKY'nin performans odaklı ve nötr bir araç olmadığı, aksine örgütsel güç yapılarını destekleyen ve güçlendiren bir süreç olduğunu göstermektir. Bu yaklaşım, mevcut örgütsel yapıları ve ilişkileri sorgulayarak daha adil ve eşitlikçi bir yönetim anlayışına ulaşmayı hedefler.

Eleştirel İnsan Kaynakları Yönetimi Çalışmaları

Eleştirel İKY, geleneksel İKY uygulamalarına eleştirel bir perspektiften bakarak, çalışanları yalnızca bir üretim faktörü olarak ele almaktan ziyade, sosyal ve etik sorumluluklarla birlikte değerlendirmeyi amaçlayan bir yaklaşımdır. Bu alanda yapılan akademik çalışmalar, İKY uygulamalarına yeni bir bakış açısı kazandırarak, çalışanların yalnızca birer üretim faktörü değil, değerli bireyler olduğunu da bilimsel zeminde göstermektedir. Eleştirel İKY'nin yalnızca işletme verimliliğini artırmayı amaçlayan geleneksel perspektifin ötesine geçerek, çalışan hakları, toplumsal adalet ve etik yönetim anlayışına da odaklanmaktadır. Bu minvalde Türkçe literatürde yer alan çalışmalara değinmek, hem ulusal bağlamda bu alanın gelişimini anlamak hem de eleştirel perspektifi derinlemesine irdelemek açısından büyük önem arz etmektedir. Bu bölümde Türkçe literatürde Eleştirel İKY üzerine yapılan çalışmalara genel bir bakış sunulmaya çalışılacaktır.

Tablo 1. Eleştirel İnsan Kaynakları Yönetimi Çalışmaları

Yazar-Yazarlar/ Yıl	Çalışmanın Konusu	Çalışmanın Amacı	Örneklem	Çalışmanın Yöntemi	Sonuç
Bayraktaroğlu, S., Balaban, Ö. & Özdemir, Y. (2007)	360 Derece Geri Bildirim Sistemine Eleştirel Bir Bakış: Bir Örnek Olay	Çalışma, 360 derece geribildirim sistemini uygulamalarını eleştirel bir bakış açısıyla ele almayı amaçlamaktadır.	360 derece geribildirim uygulayan ve örnek olarak seçilen bir işletmede çalışma gerçekleştirilmiştir.	Çalışma kapsamında 360 derece geribildirim uygulamasında yaşanan sorunlar ve sistemin aksayan yönleri örnek olay yöntemiyle anlaşılmaya çalışılmıştır.	360 derece geri bildirim sistemi, çalışanların performansını çok yönlü ve objektif olarak değerlendirmek için kullanılır. Ancak sistemin etkili olabilmesi için işletmede güven ortamı, yönetim desteği ve kültürel uygunluk sağlanmalıdır. Yanlış uygulamalar çalışanlar arasında güvensizlik yaratabilir, bu yüzden sistem dikkatle uygulanmalı ve işletmeye özgü şekilde uyarlanmalıdır.
Akıncı, Z. (2011)	Eleştirel Bir Yaklaşım: İşletmede Çalışanlar Bir "Kaynak" mı Yoksa Bir "Kıymet" Midir?	İşletmelerde çalışanların kıymet olarak görülmesinin önemini vurgulamak	Turizm işletmeleri ve çeşitli sektörlerden işletmeler	Eleştirel analiz, literatür taraması	Çalışanların stratejik ortak olarak ele alınmasının önemi vurgulanmıştır.
Maç, S. D. & Çalış, Ş. (2012)	Etik ve İnsan Kaynakları Yönetimi Tartışmalarında Sosyal Sorumluluğun Yeri: Küresel İlkeler Sözleşmesi ve SA8000 Sosyal Sorumluluk Standartı Üzerine Bir Değerlendirme	İnsan kaynakları yönetimi bağlamında sosyal sorumluluk ve etik uygulamaları değerlendirmek	SA8000 ve Küresel İlkeler Sözleşmesi	Teorik analiz, etik ilkeler değerlendirilmesi	Sosyal sorumluluk ve etik ilkelerinin insan kaynakları yönetiminde yer alması gerektiği vurgulanmıştır.
Göregenli, M. (2012)	Ayrımcılığın Meşrulaştırılması: İKY Uygulamalarında Ayrımcılık	Ayrımcılık ve onun toplumda meşrulaştırılma yollarını incelemek	Toplumsal yapı ve ayrımcılıkla ilgili çeşitli örnek olaylar	Alan araştırması, nitel veri analizi	İKY uygulamalarında cinsiyet temelli ayrımcılığın nasıl doğallaştırıldığı ve meşrulaştırıldığı eleştirel bir bakış açısıyla incelenmiştir.
Tunçer, P. (2012)	Değişen İnsan Kaynakları Yönetimi Anlayışında Kariyer Yönetimi	Örgütlerde değişen insan kaynakları yönetimi anlayışının ortaya çıkardığı kariyer yönetimini örgütsel ve bireysel boyutlarıyla incelemek	İnsan kaynakları yönetiminde kariyer planlama üzerine odaklanmış çeşitli kurumlar ve işletmeler	Teorik analiz ve literatür taraması	Değişen İKY anlayışında bireysel kariyer gelişimi ve örgütsel destekleyici yapıların önemi vurgulanmaktadır.

Akar, N. (2013)	Türk Yönetim Yazınının Son On Yıllık Kesitinde İnsan Kaynakları Yönetimi'ne Bakış	Türk yönetim yazınındaki insan kaynakları yönetimi yaklaşımlarını incelemek	Türk yönetim yazınında son on yıl	Literatür incelemesi	Türk yönetim yazınında insan kaynakları yönetimi daha çok kuralcı ve uygulamaya yönelik analizler içermektedir.
Erdemir, E. (2013)	Postmodern Örgüt Teorisi ve Eleştirel İKY	Postmodern örgüt teorisi ile eleştirel insan kaynakları yönetimi yaklaşımlarını incelemek	Postmodern örgüt teorisine dayalı kurumsal yapılar ve insan kaynakları uygulamaları	Teorik analiz, literatür taraması	Postmodern örgüt teorisi bağlamında İKY uygulamalarının nasıl eleştirildiği ve yeni yaklaşımların gerekliliği vurgulanmıştır.
Kulalp, H. G. (2015)	Stratejik İnsan Kaynakları Yönetiminde Cam Tavan Sendromu	Cam tavan sendromunun stratejik insan kaynakları yönetimindeki etkilerini ve bu engelleri aşma yollarını incelemek	Cam tavan sendromu yaşayan çalışanlar ve üst düzey yönetici pozisyonlarında engellerle karşılaşan kadın çalışanlar	Alan araştırması, nitel veri analizi	Kadın çalışanların yükselmesindeki engellerin nasıl bir cam tavan sendromuna dönüştüğü ve bunun İKY uygulamalarına yansımaları araştırılmıştır.
Kızıldağ, D. & Büyükaslan, H. (2018)	İKY Alanındaki Bildirilerin Seyri: Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongreleri Üzerine Bir Araştırma	Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongrelerinde sunulan insan kaynakları yönetimi bildirilerindeki değişimi incelemek	1993-2016 yılları arasındaki bildiriler	İçerik analizi	Türkiye'de İKY alanında stratejik yaklaşımların arttığı ve performans yönetimi gibi konulara yoğunlaştığı tespit edilmiştir.
Özkan, H. (2018)	Eleştirel Yönetim Çalışmaları Bakış Açısıyla İnsan Kaynakları Uygulamalarında Ayrımcılık ve Doğallaştırılması	İnsan kaynakları uygulamalarındaki ayrımcı davranışların tespit edilmesi ve bu davranışların nasıl doğallaştırıldığının belirlenmesi	Uluslararası bir lojistik şirketi	Nitel ve nicel yöntemler, içerik analizi, görüşmeler	Bu çalışma Eleştirel Yönetim Çalışmaları bakış açısıyla insan kaynağı uygulamalarında yapılan ayrımcılıkların doğallaştırılmasında yöneticilerin meşrulaştırma, parçalama, şeyleştirme, taslama (gibi gösterme) ve birleştirme olmak üzere beş yöntemden yararlandıklarını ortaya çıkarmıştır.
Hazıroğlu, T. (2019)	Modern Dünya Bağlamında İnsan Kaynakları Kavramının Eleştirisi	İnsan kaynakları kavramının modern dünya bağlamında eleştirisi ve insan değerleri fikrinin nasıl ortaya çıktığını incelemek	İnsan kaynakları yönetimi teorileri ve insan değerleri kavramı üzerine literatür	Literatür taraması, eleştirel analiz	Kapitalist sistemin insanı bir ekonomik kaynak olarak değerlendirdiği, ancak insanın doğuştan sahip olduğu değerlerinin göz ardı edilmemesi gerektiği vurgulanmıştır.

Özkan, H. & Benligiray, S. (2021)	İnsan Kaynakları Uygulamalarında Yapılan Ayrımcılıkların Doğallaştırılmasına Eleştirel Bir Bakış	İnsan kaynakları uygulamalarında yapılan ayrımcılıkların nasıl doğallaştırıldığını eleştirel bir bakış açısıyla incelemek	İnsan kaynakları uygulamalarında ayrımcılık yaşayan çalışanlar ve ilgili literatür	Eleştirel analiz ve nitel inceleme	İnsan kaynakları uygulamalarında yapılan ayrımcılıkların kurumsal yapıların parçası haline getirilerek nasıl doğallaştırıldığı ve bunun toplumsal sonuçları tartışılmış, farkındalık oluşturulması gerektiği vurgulanmıştır.
Latif, H. (2023)	Performans Değerlendirmeleri: Tarihsel ve Eleştirel Perspektif	Performans değerlendirme süreçlerini tarihsel ve eleştirel bir bakış açısıyla incelemek	Performans değerlendirme yöntemleri ve tarihsel süreç üzerine literatür	Literatür analizi ve eleştirel analiz	Performans değerlendirme süreçlerinin zaman içinde nasıl evrildiği, bu süreçlerdeki eksiklikler ve eleştirilerin, özellikle modern dönemde daha fazla dikkat çektiği belirtilmiştir. Performans değerlendirmelerinin adaletli uygulanması gerektiği vurgulanmıştır.

Eleştirel İKY, geleneksel İKY anlayışına meydan okuyan, iş gücü yönetiminde adalet, etik ve sosyal sorumluluğun önemini vurgulayan bir yaklaşımdır. Bu perspektif, İKY uygulamalarının sadece işletme verimliliğini artırma amacıyla sınırlı kalmaması gerektiğini savunur. Aksine, çalışanların haklarının korunması, işyeri demokrasisinin teşvik edilmesi ve adil çalışma koşullarının sağlanması gibi insana dair unsurlara da odaklanır. Bu bağlamda, Türkiye’de yapılan Eleştirel İKY çalışmaları, uluslararası literatüre paralel olarak gelişen bir perspektifle İK uygulamalarına eleştirel bir yaklaşım getirmektedir.

Türkçe literatürde yer alan Eleştirel İKY ile ilgili çalışmalar genellikle İK’nın sadece işletme verimliliğine odaklı yönetilmesine karşı durarak, çalışanların haklarının korunması, örgütsel adaletin sağlanması, performans değerlendirme, ayrımcılık, cinsiyet ayrımı, cam tavan sendromu gibi konulara odaklanmıştır (Göregenli, 2012; Akar, 2013; Kulualp, 2015; Özkan, 2018). Bu bakış açısı, geleneksel İnsan Kaynakları uygulamalarının sorgulanmasını sağlayarak, iş yerindeki güç dinamiklerinin, sömürü mekanizmalarının ve işçi-işveren ilişkilerinin daha geniş bir toplumsal bağlamda ele alınmasına yardımcı olmaktadır.

Tunçer tarafından yapılan kariyer yönetimi ile ilgili çalışmada, değişen İKY anlayışının bireyler üzerindeki etkisi incelenirken örgütsel yapıların bu değişime nasıl yanıt verdiği analiz edilmektedir (Tunçer, 2012). Bu çalışma,

özellikle İKY'nin stratejik bir araç olarak kullanılmaya başlamasıyla birlikte kariyer yönetiminin nasıl evrildiğini ve bireysel gelişim süreçlerinin örgütsel performansla nasıl ilişkilendirildiğini tartışır. Eleştirel İKY bağlamında değerlendirildiğinde, Tunçer'in çalışması, bireysel kariyer gelişiminin, iş gücü üzerindeki kontrol ve denetim mekanizmalarıyla nasıl iç içe geçtiğini ve modern İnsan Kaynakları yaklaşımlarının bu süreçlerde nasıl baskıcı unsurlar taşıyabileceğini tartışmak için önemli bir zemindir.

“Postmodern Örgüt Teorisi ve Eleştirel İKY” başlıklı çalışma da postmodern örgüt teorisinin eleştirel İKY üzerindeki etkisini analiz eden önemli bir teorik incelemedir (Erdemir, 2013). Bu çalışma, İKY uygulamalarını postmodern bir perspektiften ele alarak, geleneksel yönetim yaklaşımlarının sınırlarını ve eleştirel yönetim teorileriyle olan ilişkisini derinlemesine incelemektedir. Özellikle, postmodern örgüt teorisinin getirdiği belirsizlik ve çok seslilik gibi kavramların, İKY alanında yarattığı dönüşümler üzerinde durulmuştur. Bu çalışma, eleştirel İKY'nin, postmodern örgüt teorisinin sağladığı perspektiflerle yeniden şekillenmesi gerektiğini savunur. Postmodernizmin sunduğu esneklik, belirsizlik ve çok seslilik gibi kavramlar, örgütsel yapılar da hiyerarşik ve baskıcı düzenlemelere karşı çıkan Eleştirel İKY anlayışını desteklemektedir. Erdemir'in çalışması, İKY uygulamalarını yeniden değerlendirmek ve bu süreçleri çalışanların haklarını gözetken, daha katılımcı ve esnek yapılar haline getirmek için önemli bir teorik katkı sunmaktadır.

Kızıldağ ve Büyükaslan tarafından yapılan çalışma da Türkiye'de İKY alanında yapılan akademik çalışmaların hangi temalarda yoğunlaştığını ve eleştirel perspektiflerin bu alanı nasıl etkilediğini içerik analizi yöntemiyle ortaya koymaktadır (Kızıldağ ve Büyükaslan, 2018). Bu minvalde, çalışma Türkiye'deki İK literatürünün eleştirel bir çerçevede nasıl şekillendiğini inceleyerek, bu alanın gelişimini tarihsel olarak değerlendirmektedir. Makale de ulusal yönetim ve organizasyon kongrelerinde sunulan bildirimleri inceleyerek İKY alanındaki araştırmaların hangi temalarda yoğunlaştığını ve bu temaların zaman içerisindeki değişimlerini analiz eder. Eleştirel İKY perspektifinden değerlendirildiğinde, çalışma, İnsan Kaynakları alanında eleştirel yaklaşımların nasıl geliştiğini anlamak açısından önemli bir zemine sahiptir. Kızıldağ ve Büyükaslan, İKY çalışmalarında verimlilik, performans yönetimi ve Stratejik İKY gibi ana temaların öne çıktığını belirtirken, eleştirel yaklaşımların daha sınırlı kaldığına dikkat çekerler. Eleştirel İKY perspektifi, geleneksel İK yaklaşımlarının genellikle verimlilik ve kârlılık odaklı olduğunu ve bu süreçlerde sosyal adalet, eşitlik ve etik konuların göz ardı edil-

diğini savunur (Grey ve Willmott, 2005). Ancak Kızıldağ ve Büyükaslan'ın çalışması, Türkiye'de İK alanındaki araştırmaların büyük ölçüde pragmatik yaklaşımlar çerçevesinde geliştiğini, eleştirel yaklaşımların yeterince benimsenmediğini ortaya koymaktadır.

Akıncı tarafından yapılan araştırma da ise çalışanların kaynak değil kıymetli bir birey olarak görülmesi gerektiği vurgulanırken (Akıncı, 2011) benzer şekilde Hazıroğlu tarafından yapılan çalışmada da İnsan Kaynaklarının yalnızca ekonomik bir araç olarak değil, insan onur ve değeri çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini savunarak, Eleştirel İKY temelini oluşturan yaklaşımların desteklendiği görülmektedir (Hazıroğlu, 2019). Bu çalışma, Eleştirel İKY Türkiye'deki gelişimi açısından önemli bir katkı sunar. Kapitalizmin İKY'ye olumsuz etkilerini eleştiren ve insanın bir değer olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunan araştırma hem iş dünyasında hem de akademik literatürde İKY uygulamalarına etik bir çerçeve kazandırmaktadır.

Yapılan bir çalışmada İK uygulamalarındaki ayrımcılık ve bu ayrımcılığın nasıl doğallaştırıldığı eleştirel perspektifle tartışılmıştır (Özkan, 2018). Benzer şekilde Özkan ve Benligiray tarafından yapılan araştırmada da eleştirel bir bakış açısıyla İK uygulamalarındaki ayrımcı davranışlar ve bu davranışların altındaki gerekçeler ele alınmıştır (Özkan ve Benligiray, 2021). Araştırma da ayrımcılığın kurumsal İK uygulamalarında nasıl doğal kabul edildiği ve bununla mücadele etmenin gerekliliği vurgulanmıştır.

Türkçe literatürde yer alan Eleştirel İKY çalışmaları, iş gücünün daha adil, eşitlikçi ve etik bir şekilde yönetilmesini savunan bir yaklaşıma dayanmaktadır. Bu çalışmalar, kapitalizmin iş dünyasına getirdiği olumsuz etkilerden, cinsiyet eşitsizliğine ve cam tavan sendromuna kadar geniş bir yelpazede sorunları ele alır. Türkiye'de yapılan bu çalışmalar, hem akademik dünyada hem de uygulama alanında önemli bir yer tutmakta olup, iş dünyasında sosyal adaleti sağlamak adına daha fazla gelişime ihtiyaç duyulan bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Eleştirel İKY çalışmaları, Türkiye'nin iş gücü piyasasının daha insancıl ve adil bir yapıya kavuşmasına önemli katkılar sağlamaktadır.

Sonuç

Eleştirel İKY, İKY'nin geleneksel yaklaşımlarına alternatif olarak ortaya çıkan, örgütlerdeki güç ilişkilerini, adalet, etik ve sosyal sorumluluk gibi konuları ön plana alan bir disiplin olarak önem kazanmıştır. Eleştirel İKY, çalışanların yalnızca birer üretim faktörü olarak değerlendirilmesinden öte,

onların bireysel haklarını, kimliklerini ve örgüt içindeki sosyal rollerini dikkate alarak daha insancıl, demokratik ve adil yönetim yapılarının kurulmasını amaçlamaktadır. Bu çalışma, Eleştirel İKY yaklaşımını detaylı bir şekilde ele alarak, geleneksel İKY'deki sorunları ve eksiklikleri vurgulamaktadır. Geleneksel İK, çalışanları genellikle bir üretim unsuru olarak görüp insani, sosyal ve kültürel bağlarını göz ardı ederken, eleştirel yaklaşım bu eksiklikleri sorgulamakta ve örgütlerin çalışanlara yönelik daha insancıl, adil ve demokratik bir yönetim anlayışı benimsemesi gerektiğini savunmaktadır.

Özellikle Frankfurt Okulu'nun teorik çerçevesine dayanan eleştirel kuram, İKY'nin ekonomik verimlilik ve kârlılık hedeflerine indirgenmesini eleştirerek bu yaklaşımların çalışanlar üzerinde nasıl bir kontrol aracına dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Adorno'nun "negatif diyalektik", Horkheimer'in eleştirel rasyonalitesi ve Habermas'ın iletişimsel eylem teorisi gibi kavramlar ise, İKY'nin yalnızca teknik bir süreç olmadığını, aynı zamanda toplumsal ve ideolojik bir yapı olduğunu ortaya koymaktadır (Alvesson & Willmott, 1992; Habermas, 1984).

Eleştirel İKY, örgütlerde sadece verimlilik ve performans artırmayı değil, aynı zamanda çalışan haklarını korumayı, cinsiyet eşitliğini sağlamayı ve adil çalışma koşullarını teşvik etmeyi amaçlar. Bu bağlamda, özellikle Türkiye'de yapılan akademik çalışmaların, Eleştirel İKY'nin daha fazla benimsenmesi gerektiğini ortaya koyduğu görülmektedir. Örneğin, Göregenli (2012) ayrımcılığın İKY uygulamalarında nasıl doğallaştırıldığını ele alırken, Kızıldağ ve Büyükaslan (2018) ise İKY alanındaki bildirilerin nasıl geliştiğini ve eleştirel yaklaşımların nasıl sınırlı kaldığını incelemektedir. Bu çalışmalar, Türkiye'de Eleştirel İKY'nin daha fazla gelişime ihtiyaç duyduğunu göstermektedir.

İKY, hem örgütsel hem de çevresel bağlamda İnsan Kaynaklarını verimli bir şekilde yönlendirmeyi amaçlayan, örgütlerin temel stratejik süreçlerinden biridir. Bu süreçte, İKY'nin planlama, kadrolama, geliştirme, değerlendirme ve ödüllendirme gibi işlevleri, çalışanların örgütsel hedeflere katkıda bulunmasını sağlamayı hedeflerken, bireysel kariyer gelişimi ve iş güvenliği gibi faktörleri de gözetir. Ancak, geleneksel İKY uygulamaları, çoğunlukla verimlilik ve performans artışına odaklanırken, çalışanların sadece bir araç olarak görülmesine neden olabilir (Sadullah vd., 2015; Gürbüz, 2017). Bu bağlamda, eleştirel İKY, İKY'nin bu yönünü eleştirir ve örgütsel yapıların altında yatan güç ve kontrol ilişkilerini ortaya çıkarmayı amaçlar. Eleştirel yaklaşıma göre, İKY'nin yumuşak ve katı modelleri, çalışanları güçlendirmek yerine onları daha fazla kontrol etmeye yönelik olabilir.

Eleştirel İKY, modern İKY uygulamalarındaki tutarsızlıkları ve güç dinamiklerini sorgulayarak daha adil ve insancıl yönetim yaklaşımlarının gelişmesine odaklanır. Özellikle emek süreci analizi ve Marksist görüşler temelinde geliştirilen bu eleştirel yaklaşım, örgütlerde uygulanan İKY politikalarının çalışanlar üzerindeki kontrol mekanizmalarını nasıl güçlendirdiğini ve bu mekanizmaların nasıl gizli kaldığını tartışır (Watson, 1977; Legge, 1978). Eleştirel İKY, sadece verimlilik artırmayı hedefleyen bir süreç değil, aynı zamanda örgütsel yapıların güç ilişkilerini destekleyen bir araç olarak görülür. Bu yaklaşım, baskıcı yapıların açığa çıkarılmasına ve daha adil, demokratik bir İKY sistemi oluşturulmasına yönelik çabaları teşvik eder (Delbridge & Keenoy, 2010). Bu çalışmanın ışığında, İKY uygulamalarında daha adil ve insancıl bir yaklaşım benimsemek isteyen örgütlere yönelik bazı öneriler geliştirilebilir:

Çalışan haklarının önceliklendirilmesi, İKY politikalarının, çalışanların bireysel haklarını, kimliklerini ve kişisel gelişimlerini ön planda tutacak şekilde yeniden tasarlanması gerekmektedir. Çalışanların sadece birer üretim unsuru olarak değil, değerli bireyler olarak görülmesi, örgütsel verimliliği artırırken iş tatminini de sağlayacaktır.

Adalet ve eşitlik ilkesinin benimsenmesi, örgütlerde adil çalışma koşullarının sağlanması, çalışanlar arasında eşitlikçi bir yönetim anlayışının geliştirilmesi, Eleştirel İKY'nin temel prensipleri arasında yer almaktadır. Bu doğrultuda, cinsiyet eşitliği, ayrımcılığın önlenmesi ve çalışanların örgüt içi süreçlere daha aktif katılımının sağlanması gerekmektedir.

Etik ve sosyal sorumluluk anlayışının geliştirilmesi, örgütler, sadece kârlılık ve verimlilik hedeflerine odaklanmak yerine, çalışanlarının sosyal sorumluluklarını gözetken bir İKY anlayışını benimsemelidir. Bu, çalışanların moralini ve örgütsel bağlılığını artırarak, uzun vadeli başarıyı getirecektir.

Demokratik yönetim yapılarının oluşturulması, çalışanların örgütsel kararlara katılımını sağlayacak demokratik yönetim yapılarına geçiş yapılması, çalışanların kendilerini değerli hissetmelerini sağlayacak ve örgüt içinde daha güçlü bir aidiyet duygusu yaratacaktır. Katılımcı yönetim modelleri, örgütsel yapıları güçlendirmenin yanı sıra, işyerinde sosyal adaletin sağlanmasına da katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak, eleştirel İKY, İKY'nin tarafsız bir araç olmadığını, aksine güç ilişkilerini destekleyen bir süreç olduğunu savunarak, örgütlerin sosyal adalet ve eşitlik ilkeleri çerçevesinde dönüşmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Eleştirel İKY'nin sağladığı bu perspektif, iş gücü yönetiminde adaletin

ve eşitliğin sağlanması için gerekli bir yaklaşımdır. Örgütlerin bu yaklaşımı benimseyerek hem çalışanların haklarını koruması hem de toplumsal sorumluluklarına uyum sağlaması mümkündür. Bu nedenle, eleştirel bakış açısının İKY'ye entegre edilmesi, iş yerinde daha adil ve demokratik bir yapı oluşturma için anahtardır.

Kaynaklar

- Akar, A. G. N. (2013). Türk Yönetim Yazınının Son On Yıllık Kesitinde İnsan Kaynakları Yönetimi'ne Bakış. *ISGUC The Journal of Industrial Relations and Human Resources*, 15(1), 70-87.
- Akıncı, Z. (2011). Eleştirel Bir Yaklaşım: İşletmede Çalışanlar Bir "Kaynak" mı Yoksa Bir "Kıymet" Midir?. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 3(5), 28-32.
- Aksoy, B., & Koçancı, M. (2019). Çalışma İlişkileri ve Etik: Anaakım İnsan Kaynakları Yönetimi Perspektifi Üzerine Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(2), 349-368.
- Alvesson, M., Bridgman, T., & Willmott, H. (2009). *The Oxford Handbook of Critical Management Studies*. Sage Publications.
- Alvesson, M., & Willmott, H. (1992). *Critical Management Studies*. Sage Publications.
- Alvesson, M., & Willmott, H. (1992). On the Idea of Emancipation in Management and Organization Studies. *The Academy of Management Review*, 17(3), 432-464. <https://doi.org/10.2307/258718>.
- Aslan, A. (2020). Eleştirel Yönetim Çalışmaları Fildişi Kulesinden Nasıl Çıkabilir? Eleştirel Edimsellik ve Topluluk Ekonomileri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 75(2), 667-685.
- Bayraktaroglu, S., Balaban, Ö., & Özdemir, Y. (2007). 360 Derece Geribildirim Sistemine Eleştirel Bir Bakış: Bir Örnek Olay. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 185-201.
- Bhabha, H. K. (2012). *The location of culture*. routledge.
- Bohman, J. (2003). *Critical Theory as Practical Knowledge: Participants, Observers, and Critics*. In Stephen P. Turner & Paul Andrew Roth (eds.), *The Blackwell Guide to the Philosophy of the Social Sciences*. Malden, MA: Wiley-Blackwell. pp. 89-109.
- Bronner, S. E. (2017). *Critical theory: A very short introduction* (Vol. 263). Oxford University Press.
- Delbridge, R. (2010). *Organizational Studies: Critical Perspectives*. Sage Publications.
- Delbridge, R., & Keenoy, T. (2010). Beyond managerialism? *The International Journal of Human Resource Management*, 21(6), 799-817. <https://doi.org/10.1080/09585191003729309>
- Dessler, G. (2015). *Human Resource Management* (14th ed.). Pearson Education.

- Dikili, A. (2013). Eleştirel Yönetim Çalışmaları Ana Akım Yönetim Çalışmalarının Yönünü Değiştirebilir Mi?. *ISGUC The Journal of Industrial Relations and Human Resources*, 15(2), 52-62.
- Dikili, A. (2014). Örgütlerde Güç Kavramı: Eleştirel Yönetim Çalışmaları ile Kaynak Bağımlılığı Yaklaşımının Bakışlarına Dair Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 12(23), 141-164.
- Dikili, M. (2014). Eleştirel Teori ve Yönetim: Rasyonalite Üzerine Bir Tartışma. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 45-59.
- Erdemir, E. (2013). Postmodern Örgüt Teorisi ve Eleştirel İKY. In D. Taşçı & E. Erdemir (Eds.), *Örgüt Kuramı* (pp. 162-188). Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Erdemir, E., & Koç, U. (2009). Bilgiyi Yönetmek Mümkün Mü? Eleştirel Yönetim Çalışmaları Çerçevesinde Bilgi Yönetimi. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 4(2), 155-166.
- Fournier, V., & Grey, C. (2000). At the Critical Moment: Conditions and Prospects for Critical Management Studies. *Human Relations*, 53(1), 7-32. <https://doi.org/10.1177/0018726700531002>
- Fraser, N. (1989). *Unruly practices: Power, discourse, and gender in contemporary social theory*. U of Minnesota Press.
- Friedman, L. J. (2013). *The lives of Erich Fromm: Love's prophet*. Columbia University Press.
- Göregenli, M. (2012). Ayrımcılığın Meşrulaştırılması. In K. Çayır & M. A. Ceyhan (Eds.), *Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar* (1st ed., pp. 61-72). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Grey, C., & Willmott, H. (Eds.). (2005). *Critical Management Studies: A Reader*. Oxford University Press.
- Guest, D. (2011). Human Resource Management and Performance: Still Searching for Some Answers. *Human Resource Management Journal*, 21(1), 3-13.
- Habermas, J. (1991). *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society*. MIT press.
- Harvey, D. (2007). *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press, USA.
- Harvey, D. (2017). *Marx, capital, and the madness of economic reason*. Oxford University Press.
- Hazıroğlu, T. (2019). Modern Dünya Bağlamında İnsan Kaynakları Kavramının Eleştirisi ve İnsan Değerleri Fikrinin Doğuşu. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 5(1), 93-115.
- Held, D. (1980). *Introduction to critical theory: Horkheimer to Habermas*.(15-40,150-180) University of California Press.
- Honneth, A. (1996). *The struggle for recognition: The moral grammar of social conflicts*. The MIT Press.

- Horkheimer, M., Adorno, T. W., & Noeri, G. (2002). *Dialectic of enlightenment*. Stanford University Press.
- Jay, M. (1973). *The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923-1950*. University of California Press. <http://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt1pnwsg>
- Kamoche, K. (1995). Rhetoric, Ritualism, and Totemism in Human Resource Management. *Human Relations*, 48(4), 367-385. <https://doi.org/10.1177/0018726795048004>
- Kızıldağ, D., & Büyükaslan, H. D. (2018). İnsan Kaynakları Yönetimi Alanındaki Bildirilerin Seyri: Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongreleri Üzerine Bir Araştırma. *İş ve İnsan Dergisi*, 5(1), 61-73.
- Kulualp, H. G. (2015). Stratejik İnsan Kaynakları Yönetiminde Cam Tavan Sendromu Engellerini Aşmak. *Kamu-İş*, 14(1), 99-123.
- Latif, H. (2023). Performans Değerlendirmeleri: Tarihsel ve Eleştirel Perspektif. *TURAN-SAM*, 15(60), 420-423.
- Legge, K. (1978). *Power, Innovation, and Problem Solving in Personnel Management*. McGraw-Hill.
- Maç, S. D., & Çalış, Ş. (2012). Etik ve İnsan Kaynakları Yönetimi Tartışmalarında Sosyal Sorumluluğun Yeri: Küresel İlkeler Sözleşmesi ve SA8000 Sosyal Sorumluluk Standardı Üzerine Bir Değerlendirme. *İş Ahlakı Dergisi*, 5(2), 21-53.
- Marcuse, H., & One-Dimensional, M. A. N. (1964). *Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*.
- Mueller, F. and Carter, C. (2005). The "HRM project" and managerialism: Or why some discourses are more equal than others. *Journal of Organizational Change Management*, 18(4), 369-382. <https://doi.org/10.1108/09534810510607065>
- Nonaka, I. (1994). A Dynamic Theory of Organizational Knowledge Creation. *Organization Science*, 5(1), 14-37.
- Özkan, H. (2018). *Eleştirel yönetim çalışmaları bakış açısıyla insan kaynakları uygulamalarında ayrımcılık ve doğallaştırılması* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkan, H., & Benligiray, S. (2021). İnsan Kaynakları Uygulamalarında Yapılan Ayrımcılıkların Doğallaştırılmasına Eleştirel Bir Bakış. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(42), 115-142.
- Sadullah, Ö., Arıcı, K., & Çiçek, İ. (2015). *İnsan Kaynakları Yönetimi*. Beta Yayınları.
- Schuler, R. S. (1981). A Role Understanding of Human Resource Management. *Personnel Review*, 10(1), 25-37. <https://doi.org/10.1108/eb055422>
- Şener, E. (2021). Türkiye'de eleştirel yönetim çalışmaları çerçevesinde bir durum çalışması: "Yönetimde Eleştirel Perspektifler (YÖNEP) Çalıştayı" (*Isparta Okulu Dergisi*, 1(1), 47-65).

- Tunçer, P. (2012). Değişen İnsan Kaynakları Yönetimi Anlayışında Kariyer Yönetimi. *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty*, 31(1), 203-233.
- Ulrich, D. (1997). *Human Resource Champions: The Next Agenda for Adding Value and Delivering Results*. Harvard Business Review Press.
- Uyargıl, C., Tüzüner, V. L., Kulak, F. A., Atay, S. E. (2020). Farklı Yaklaşımlar Açısından İKY Bildirileri:1994-2017 Yılları Arasında Alandaki Değişim ve Gelişime Yönelik Bir İnceleme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 75(3),899-924. 10.33630/ausbf.672272
- Watson, T. J. (1977). *The Personnel Managers: A Study in the Sociology of Work and Employment*. Routledge.
- Wiggershaus, R. (1994). *The Frankfurt School: Its history, theories, and political significance*. mit Press.
- Young, I. M. (2011). *Justice and the politics of difference*. Princeton University Press

PERFORMATİF YAKLAŞIMLARIN ELEŞTİRİSİ: AKADEMİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Rabia TATLIDİL*
Ramazan ERDEM**

Giriş

Örgütlerin kârlılık, verimlilik, etkililik gibi pek çok hedefi bulunmaktadır. Ancak git gide örgütler için bu hedefler araç olmaktan çıkıp amaç haline geldikçe örgütlerin performans odaklılığa veya performatif yaklaşımlara daha çok başvurdukları görülmüştür. Elbette ki örgütlerin yaptıkları işleri anlamlandırmak ya da denetleyebilmek adına performansı ölçmeleri fayda sağlayacaktır, fakat bu noktada kullanılan ölçüm araçlarının yalnızca nicel bir perspektif içermesi bir bakıma eleştirilere kapı aralamaktadır. Bu bağlamda eleştirel realizm kavramı ön plana çıkmaktadır. Adler ve diğerleri (2007: 33) bu kavramı; toplumsal dünyayı sadece görünen şekliyle doğallaştıran yaklaşımların bilimsel geçerliliğini sorgulamak için bir temel sağlamayı amaçlama şeklinde ifade etmiştir. Bu bakımdan performatif yaklaşımların ardına geçmek başka bir ifadeyle performatif yaklaşımlar noktasında buz dağının görünmeyen yanını görmek gerekli olabilir. Bununla beraber performansa dayalı bir anlayış ya da performans kültürü iş yaşamında ne gibi sonuçlara sebebiyet vermektedir, performans ölçümlerinin nicel değerlendirmelere dayanması çalışanların performanslarını gerçek bir şekilde ortaya koymakta mıdır ve her unsurun sayısal, ölçülebilir, hesaplanabilir bir mantık kazanması mümkün müdür gibi sorular akla gelmektedir.

Bu çalışmanın amacı performatif yaklaşımların eleştirel bağlamını ortaya koymaktır. Başka bir deyişle bu çalışma performans odaklılığın görünmeyen noktalarını ele alacak, örgütlerdeki yansımalarını genel anlamda saptayacak,

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Susuz MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü.

** Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü.

akademi örneği üzerinden değerlendirmede bulunacak ve nihai olarak performatifliğin patolojilerine değinecektir. Bu bakımdan ilk olarak performans kavramı, performans değerlendirme ve performans yönetimi kavramları ortaya konacak, sonrasında konunun genel hatları Eleştirel Teori noktasından hareketle açıklanacağı için bu teori hakkında bilgi sunulacak ve devamında ise performative kavramı ve bu kavramın eleştirel bağlamı ve performatifliğin patolojileri tartışılacaktır.

Performans, Performans Değerlendirme ve Performans Yönetimi Kavramları

Performans kavramı hem yönetim hem de mühendislik literatüründe sıklıkla ele alınmaktadır. Yönetim söz konusu olduğunda performans, gelecek ve değerlendirilen birimin yeteneğiyle ilgilidir (Lebas, 1995: 23). Performans, belirli bir zaman diliminde birey veya grubun bir işteki eylemlerinin ve çabalarının nicel yahut nitel sonuçlarını ifade etmektedir. Nitekim bu tanımdan anlaşılacağı üzere bir zaman diliminde bireylerden belli miktarda iş beklentisinin olduğu görülmektedir (Uysal, 2015: 33).

İnsan kaynağının işletmelere rekabet avantajı sağlayan bir unsur olmasından ötürü bu kaynağın performansının belirlenmesi ve geliştirilmesi örgütsel amaçlara ulaşmak noktasında önemli görülmüştür. Örgütlerde çalışanların performanslarının sistematik ve biçimsel olarak değerlendirilmesinin örneklerine ilk olarak ABD’de 1900’lerde rastlanmıştır. Yine F. Taylor’un iş ölçümü uygulamaları; iş görenlerin verimliliklerini değerlendirmiş ve bu sayede performans değerlendirme kavramı organizasyonlarda kullanılmaya başlanmıştır (Uyargil, 2018: 217-218).

Küreselleşen ve giderek rekabetçi hale gelen dünyada, performansı ölçmemenin önemi artmaya başlamıştır (Bassioni vd., 2004: 42). Bu bakımdan organizasyonların neden performansı ölçtükleri irdelenmesi gereken bir sorudur. Öne çıkan sebepler ise başarıyı belirlemek; müşterinin ihtiyaçlarının karşılanıp karşılanmadığını anlamak; süreçleri anlamaya yardımcı olmak; sorunlar, darboğazlar, israf vb. unsurları tespit ederek gerekli iyileştirmeleri yapmak; kararların varsayımlara, duygulara ya da inançlara göre değil gerçekler zemininde alınmasını sağlamak ve planlamaların gerçekleşip gerçekleşmediğini göstermek şeklinde ifade edilmektedir (Parker, 2000: 63). Performansı ölçmenin temel işlevi, örgütlerin operasyonlarını kontrol etmektedir. Bu ölçümler beklentileri ve performansı tanımlamak için bir dil sunmakta ve bu sayede her bireyin organizasyonun vizyonunu gerçekleştirmeye nasıl kat-

kıda bulunacağıının zeminini hazırlamaktadır. Öyle ki, performans ölçümü genel dengedeki uygun çabaların görülmesini sağlamaktadır (Amaratunga ve Baldry, 2002: 222). Performans ölçümüne dair kriterler noktasında Sink ve Tuttle modeli (Sink, 1985; Sink ve Tuttle, 1989; Akt. Rolstadâs, 1998: 990-992) ön plana çıkmaktadır. Bunlar etkililik “effectiveness” (doğru şeylerin, doğru zamanda ve doğru kaliteyle yapılması), etkinlik “efficiency” (beklenen kaynak tüketimiyle gerçek kaynak tüketimi arasındaki oran), kalite “quality” (çok geniş kavram olmasının yanı sıra belirli kontrol noktalarına vurgu yapar), verimlilik “productivity” (çıktının girdiye oranı), çalışma yaşam kalitesi “quality of work life” (iyi performans gösteren sistemler için mühim bir katkıdır), yenilik “innovation” (performansın gelişimi ve sürdürülmesi için gereklidir) ve karlılık/bütçeleme “profitability/budgetability” (herhangi bir organizasyon için nihai amacı temsil eder) şeklindedir. Bunlara ilaveten Güzel ve Yağcı-Özen (2022: 264-266) “müşteri ve çalışan memnuniyeti” ve “üretkenliği” kavramlarını bu kapsamda ele almıştır.

Performans söz konusu olduğunda önem arz eden bir kavram olarak performans değerlendirme, belirli bir iş tanımına göre çalışanın görev tanımını hangi düzeyde ve belirli bir zaman sürecinde gerçekleştirme düzeyinin saptanmasıdır (Tengilimoğlu vd., 2018: 402). Performansın değerlendirilmesi için geleneksel ve modern yöntemler kullanılmaktadır. Geleneksel yöntemler; sıralama ve ikili karşılaştırma, grafik dereceleme ve puanlama, kontrol listesi yöntemi, zorunlu dağıtım yöntemi, davranış değerlendirme yöntemi ve kritik olay yöntemiyken modern yöntemler; 360 derece geri bildirim, balanced scorecard, amaçlara göre yönetim ve yetkinliklere dayalı değerlendirme yöntemi şeklindedir (Üzüm ve Uçkun, 2018: 258, 263). Performansın değerlendirme sürecinde ortaya çıkan hatalar ise; belirli puanlara yönelme, ortalama eğilim, yakın zaman etkisi, hale (halo) etkisi, kontrast hataları, kişisel önyargılar, nesnel davranmama ve pozisyondan etkilenme şeklindedir (Tunçer, 2013: 99-100).

Nihai olarak bu noktada önem arz eden bir diğer kavram olarak performans yönetimi, yönetimin planlama ve denetim fonksiyonlarının uygulamalarını performans kavramındaki gelişmelere paralel şekilde ele aldığı bir anlayıştır. Bu açıdan yönetimin görevleri; örgütün amaç ve görevlerini en alt sistemlerin hususi amaçlarını da kapsayarak bütün örgüte yaymak, örgüt içerisinde iletişim sistemini aşağıdan yukarı, yukarıdan aşağıya bilgi akışını mümkün kılacak biçimde oluşturmak ve yönetilen birimlerin performanslarının her daim gelişmesi -gerekli birimler için performans ölçüm ve denetim sistemi oluşturma- noktasında önlemler almaktır (DPT, 2000: 76).

Eleştirel Teori

Frankfurt Okulu, Sosyal Araştırma Enstitü adıyla Frankfurt Üniversitesi bünyesinde Weil, Horkheimer ve Pollock'un gayretleri sayesinde 1923'te faaliyete başlayan bir araştırma okuludur. O yıllarda eleştirel teorisyenler teorik analizlerle tarihsel çalışmaları birleştirmelerinin yanı sıra kapitalist ve sosyalist ekonomiler, tarihsel materyalizm ve işçi hareketleri konularında araştırmalar yapmışlardır. Ek olarak Marksizm felsefesi, sosyoloji, tarihsel materyalizm, proletaryanın durumu, toplumsal öğretilerin ve partilerin tarihi gibi konular bu dönemde ön plana çıkmıştır (İçağasıoğlu-Çoban ve Buz, 2008: 73). Max Horkheimer, Theodor Adorno, Walter Benjamin, Herbert Marcuse, Erich Fromm, Leo Lowenthal ve daha yakın dönemde Jürgen Habermas ve Axel Honneth'in çalışmalarında önem kazanan bir kavram olarak Eleştirel Teori, modern toplumsal ve siyasi yaşamını içkin eleştiri yöntemiyle irdeleyen bir felsefenin simgesidir. Bu yaklaşım esasında son dönemlerdeki entelektüel, kültürel, siyasi, ekonomik, toplumsal ve teknolojik eğilimlerce sindirilmiş olan eleştirel ve özgürleştirici potansiyeli canlandırma çabasıdır (Devetak, 2005: 138).

Eleştirel Teori, Frankfurt Okulu'nu ve üyelerini tanımlamak için kullanıldığı gibi aynı zamanda kendine has birtakım varsayımları ortaya koyan eleştirel bir düşünce biçimini ifade etmektedir (Bilmez, 2023: 1769). Bu teorinin temelinde kapalı felsefi sistemlere ve mutlak doğruluk iddialarına bir karşı çıkış vardır. Öyle ki toplumsal işlevi açısından "geleneksel" sosyal teoriden ayrılmaktadır. Geleneksel teori toplumun kendisini sürdürmesine sağlarken, eleştirel teori mevcut yapının dışına çıkıp kapitalist toplumun temel çelişkilerini ele almaktadır. Kartezyen özne-nesne ayırımından beslenen geleneksel sosyal teoriye göre toplumu "nesnel" olarak incelemek ancak bilimsel kanıtlar sayesinde mümkündür. Eleştirel teori insanı, tarih ve toplumun yaratıcısı olarak görmektedir. Nitekim amacı, bireyin hedefleri, kendiliğindenliği ve akılcılığı ile emeğinin sonuçları arasındaki çatışmayı ortadan kaldıran, özgür bireylerin yaşam sürdürdüğü bir toplum inşa edilmesidir. Bu teori, etik bir bakış açısıyla diğer sosyal teorileri eleştirmektedir (Zanetti ve Carr, 1998: 360).

Eleştirel teorinin gelişiminin Batı düşüncesindeki dört temel gelişmeye dayandığını ifade eden Alvesson ve Deetz (2005: 75) bunları şu şekilde; *Nietzsche'nin güç bilgi ilişkisi* – bilginin belirli topluluklar ve güç ilişkilerince şekillendirilmesi, *fenomenolojik hermenötik ve yapısal dilbilim* – tüm yaklaşımların sosyal, tarihsel ve dilsel bağlamlarda belirlenmesi-, *Marx'ın sosyal çatışma teorisi* - toplumsal yaklaşımların maddi ve sınıfsal bölünmelerden ileri

gelmesi ve birliğin reddedilmesi- ve *Freud'un karmaşık özne teorisi* – bilginin ve kimliğin sabit olmaması, karmaşık ve çatışmalı bir özne yapısının olması şeklinde açıklamıştır.

Bunlara benzer şekilde eleştirel teoride öne çıkan unsur pozitivism eleştirisidir. Öyle ki bilgi, durağan dünyanın “dışarı” yansımaları değildir. Eleştirel teoriye göre, toplumun doğal yasalarını bilimin tanımlayacağı noktasındaki pozitivist anlayış eksiktir. Bu teoriye göre toplumun tarihsel olarak karakterize olacağı düşünülmektedir. Eleştirel teori bilimin mevcut baskısı hakkında bilinç oluşturmayı ve nitelik açısından farklı bir toplumu meydana getirmeyi amaçlamaktadır. Eleştirel teorinin ele aldığı baskı yapılarıdır ve bireylerin günlük yaşamları ekonomi, kültür, söylemler, toplumsal cinsiyet, politikalar ve ırk gibi sosyal kurumlar aracılığıyla şekillenmektedir. Aynı zamanda bu teori, insanları maruz kaldıkları baskının ulusal ve küresel köklerini idrak etme noktasında aydınlatmaktadır (İçağasıoğlu-Çoban ve Buz, 2008: 77). Bunlara ilave olarak eleştirel teori; modernite, aydınlanmanın rasyonel akla verdiği kutsiyet, pozitivism, bilimsellik, Marksist felsefenin belirli konularda eleştirisi gibi pek çok konuyu ele almaktadır (Odabaş, 2018: 214).

Eleştirel teori, örgütleri ve yönetimlerini idrak etmenin kapılarını aralamaktadır. Yine eleştirel teori; gücün zenginleşmiş kavramlarını, farklı çıkar gruplarının temsiliyetini ve göz ardı edilen çatışmaları ele almayı mümkün kılmaktadır. Öyle ki bu teori; dil sistemlerinde, karar rutinlerinde ve sosyal pratiklerde var olagelen yönetsel değerlerin, örgütlerin kararların kalitesini azalttığını ve önemli insan ihtiyaçlarını karşılama kapasitesini düşürdüğünü ortaya koymaktadır (Alvesson ve Deetz, 2006: 255). Toparlamak gerekirse eleştirel teorinin ilgilendiği alanlar ve çalışma konularını Balkız (2004: 154-155) şu şekilde ortaya koymuştur:

- *Pozitivizme Eleştiri*: Bu anlayışa göre bilgi ve gerçek, sosyal bir inşadır. Öyle ki toplum tarihsel süreçte şekil kazanmakta ve pozitivist anlayışın ileri sürdüğü haliyle toplumun değişmez yasalarla yönetildiği fikrine karşı çıkmaktadır.

- *Tahakküm İlişkilerinin Eleştirisi*: Bu teori, toplumdaki yapıların tahakküm ilişkilerince ortaya çıktığını savunmaktadır. Politika, kültür, cinsiyet, ekonomi ve ırk gibi sosyal süreçlerle bu yapılar yeniden üretilse de bu unsurların insan eylemiyle değişebileceğini ileri sürmektedir.

- *Yanlış Bilinç*: İnsanların “yanlış bilinç” yoluyla farkında olmaksızın toplumdaki tahakküm ilişkilerini ürettiklerini ileri sürmektedir. Nitekim pozitivist sosyal bilim anlayışı bu durumu pekiştirmektedir.

- *Praksis ve Değişim*: İnsanlar, toplumsal şartları değiştirme gücünü ellerinde tuttuklarından ötürü toplumsal yapıların katı olmadığı ve praksis sayesinde değişebileceği ileri sürülmektedir.

- *Sosyal Determinizmin Eleştirisi*: Teori, mutlak sosyal determinist anlayışı geçerli varsaymaz ve bireyin aktif rolünü ileri sürer. Öyle ki yapı ve birey arasında diyalektik bir ilişki bulunduğu için bunların insan eylemiyle dönüşebileceği savunulmaktadır.

- *Araçsal Aklın Eleştirisi*: Teoriye göre akıl yalnızca araçsal amaçlar adına kullanılmaktadır. Bu açıdan pozitivist anlayış akli araçlarla özdeşleştirmekte ve toplumsal istikrarı sürdürmede kullanılmaktadır.

Performatif Yaklaşımların Eleştirel Bağlamı

Literatürde performans değerlemenin işletmeler için olumlu sonuçlarına değinilmektedir. Bu bağlamda değerlendiren, değerlendirilen ve organizasyon için öne çıkan olumlu sonuçları bulunmaktadır. İlk olarak değerlendirilen açısından performans değerlendirme; çalışanın başarılı ve başarısız yönlerinin ortaya konmasını, bu sonuçlar ölçüsünde eğitimler verilmesini, çalışanların eksik yönlerinin giderilmesi için teşviki veya başarılı olunan noktalar için takdir edilmelerini içermektedir. Ek olarak ücret artışı, disiplin, kariyer planlaması, ikramiye dağıtımı, eğitim gibi faydaları da bulunmaktadır. Performansı değerlendiren için olumlu sonuçlar ise; örgüt amaçlarının hayata geçirilmesinde çalışanların ne biçimde ve nereye kadar etkili olduğu, yine bu bağlamda çalışanın gelişiminin sağlanması, ödüllendirilmesi, cezalandırılması şeklindeki kararların objektif bir biçimde alınmasıdır (Aksoy, 2010: 50-51). Organizasyon için olumlu sonuçları: etkinlik ve kârlılığın artması, hizmet ve üretim kalitesinin gelişmesi, eğitim ihtiyacı ve bütçesinin daha kolay ve doğru şekilde belirlenmesi, bireylerin gelişme potansiyellerinin belirlenmesi ve devamsızlık, işgücü devri gibi insan kaynakları ihtiyaçlarının belirlenmesi şeklindedir (Uyargil, 2018: 226-227). Esasında literatürde bu gibi olumlu taraflarına vurgu yapılan performatif yaklaşımların patolojileri olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Kısa vadede üretim sonuçları ve verimlilik açısından nicel bir takım olumlu sonuçlar ortaya çıksa da performans odaklılığın eleştirel yanını irdelemek gerekmektedir. Alvesson (2002: 64)'a göre performans hakkındaki fikirlerin oluşmasının arka planında yatan inançların ve yönlendirici fikirlerin neler olduğu, bunların rasyonalist ve ölçüm odaklı mı yoksa nitel boyutlarda ele alınıp alınmadığı konusu açık değildir. Ek olarak performansın değerlendirilmesinin

dirilmesinde tarih, gelişim ve zaman içindeki bağlantılar ekseninde kriterler olup olmadığı ve bireyin zaman içindeki başarısının yakın zamanı mı yoksa uzun bir zaman dilimini mi kapsadığı, belirli bir sonuç ya da başarısızlık neticesinde kimlerin ya da nelerin sorumluluklar taşıdığı mı yoksa yarguların ve kararların görece ivedi bir şekilde alınıp alınmadığı gibi pek çok soru akla gelmektedir. Nitekim sonuç sorumlu kişiye atfedilerek durumun iç ve dış koşulların hesaba katılmadığı bir değerlendirme oluşmaktadır.

İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum adlı eserinde Vincet de Gaulejac (2013: 23) “*Performans, kalite, etkililik, rekabet ve hareketlilik adına yeni bir dünya kuruluyor.*” şeklindeki ifadeleriyle esasında günümüz toplumunu tasvir etmekte ve gelinen nokta hakkında ipuçları vermektedir. Özgener (2018: 21) ussal kapitalist işletmenin, devamlı olarak yenilenen kazanca/verimliliğe önem verdiğini dile getirmiştir. Erdemir (2014: 155)’e göre hemen hemen her alanda bir sayısal sonuç üretimi, verimlilik-etkinlik-kârlılık gibi performans hedefleri, her koşulda geçerli olduğu düşünülen yaklaşımları geliştirme anlayışı ve toplumdaki her ferdin daha etkin yaşam sürmeye çalıştığı bir ivedilik kültürü hâkim olmaya başlamıştır.

Birçok ana akım yönetim teorisi, etkili rekabetçi performans için gereken koşulları açıklamaktadır. Bu konuya eleştirel akademisyenler ise verimlilik ve etkinliğe yapılan vurgunun mantıksızlığı noktasından yaklaşmıştır (Adler vd., 2007: 14). Nitekim eleştirel teori, örgütlerde her unsurun verimliliğin artırılması ve kâr anlayışının yüceltilmesinin yıkıcı süreçlerine odaklanmıştır (Özen-Aytemur, 2013: 153). Yine eleştirel teoriye göre, var olan dünyayı akılcı ve doğal veri olarak almak tahakküm ilişkilerine zemin hazırlamakta ve bu bakımdan örgütlerin araçsal akılcılığı, araçların amaçların yerine geçmesini sağlamaktadır (Yıldırım, 2002: 171-172).

Modern firma yönetimleri toplumun genel çıkarları yerine dar bir hedef olan kâr tarafından yönlendirilmektedir. Adalet, topluluk, insan gelişimi, ekolojik denge gibi hedefler ise yok sayılmaktadır (Adler, 2002: 387). İşletmelerdeki kâr ve büyüme hedefleri, rekabet, yatırımcı-sermayedar, mavi-beyaz yakalı farkları, yöneten-yönetilen gibi pek çok kavram iş hayatının doğal süreçleriymiş gibi algılanmaktadır. Bu hususu “ayın çalışanı” örneğinden hareketle açıklamak gerekirse eğer bu uygulama çalışanlar arasında sanal bir rekabet oluşturmakta ve çalışanlar kendiliğinden daha fazla performans sergilemektedirler. Neticede performans, kâr gibi yönetsel çıkarlar evrenselleşmektedir. Yine başka bir açıdan personel güçlendirme gibi uygulamalar çalışanların sorumluluklarını arttırmakta ve bu uygulama ekonomik

bir karşılığı olmayan bir emek sömürüsü haline gelmektedir. Öte yandan yönetimin çıkarları sanki çalışanların çıkarları gibi algılanmakta ve çalışanlar kendi küçük çıkarları için bu durumları kabullenmektedirler (Erdemir, 2014: 154). Ek olarak, İnsan Kaynakları Yönetiminin ideolojik ve teknik araçları günümüzde, kişilerin verimlilik ve rekabetçilik için ana unsur olması noktasında meşru bir zemin sağlamaktadır (Costea vd., 2008: 671).

Niceliğe yapılan vurgunun (Ritzer, 2022: 195) önem kazandığı günümüzde örgütlerin etkililik, verimlilik, kârlılık gibi hedefleri için performans ölçümleri giderek önem kazanmaktadır. Öyle ki Harbour (2009: 12)'a göre şirketler, somut veriler ve kesin kanıtlara giderek artan şekilde önem atfetmektedir. Gerçek rakamlar; belirlenen performansları izlemek, başarmak ve yakalamak için toplanmakta ve bundan ötürü performans ölçümlerinin önemli hale geldiği bir anlayış belirginleşmektedir. Gaulejac (2013: 37) süreçlerin, örgüt tiplerinin ve insani problemlerin geri plana atıldığı, sayısallık ve ölçüm araçlarının öne çıktığını belirtmiştir. Nitekim hesesplanabilirliğe ya da başka bir ifadeyle sayısallaştırılmaya yapılan vurgu (Ritzer, 2022: 95) giderek artmaktadır.

Performans değerlendirmeleri, çalışanların hedeflerinin belirlenmesine katkı sunmak için meydana gelmiş olsa da kişisel alanı kamuya açık bir hale getirmiştir. Bu bakımdan kişinin yalnızca işi değil, hayalleri, umutları ve kişisel bağlılığı da değerlendirilmeye başlanmıştır (Deetz, 2003: 39). Öyle ki örgütler verimlilik ve hedef odaklı yaklaşımlarından kaynaklı çalışanlarının insani gereksinimleri ve değerlerini geri planda bırakmıştır. Başka bir deyişle bir organizasyondaki teknik kontrol ve insani değerler arasındaki doğal gerilim, genel olarak örgütün rasyonel ve meşru olarak görülen hedeflerine ulaşmak adına görmezden gelinmiştir (Alvesson ve Deetz, 2005: 77).

Performatif Yaklaşımların Patolojileri

Performatif yaklaşımın öne çıktığı örgütlerde kaçınılmaz olarak bazı patolojiler oluşabilmektedir. Geleneksel performans ölçümü finansal göstergelere (satış cirosu, kâr, borç, yatırım getirisi vb.) odaklanmakta ancak bu göstergeler modern iş yaşamındaki yetkinlikleri ölçebilme ya da anlayabilme noktasında tam uyumluluk gösterememektedir. Bu göstergeler, kararların sonuçlarını geriden takip etmekte -gecikmeli- ve açıklayıcılığı sınırlı bir özellik taşımaktadır. Bireysel ya da işlevsel bir doğaları olduğundan ötürü süreç yönetimine yönelik katkıları bulunmamaktadır (Kanji, 2002: 716). Performansı bir dizi sayısallaştırmaya indirgemek, başarıyı ölçmede işe yaramasına rağmen

men nicel yaklaşımla bu konuyu ele almak sorunlar doğurmaktadır. Nitekim çalışanların bir işi ne kadar iyi yaptıklarının bir önemi olmaksızın yalnızca işi bitirmelerinin istendiği (Ritzer, 2022: 72) bir noktaya gelinmiştir.

Performatifliğin patolojileri noktasında öne çıkan bir kavram olarak “öznenin nesneleştirilmesi” ele alınabilir. Bölücü pratikler sayesinde biyoiktidarlar ya özneyi kendi içinde bölmekte ya da başkalarından bölüp ayırmaktadır. Nitekim bu tarz “bölücü pratiklerle” hastayla sağlıklıyı, deliyle akıllıyı, suçluyla “iyi çocukları”ı bölerek birbirinden ayıran bir sınıflandırma düzeninin oluşturulması öznenin nesneleştirilmesi sürecidir (Foucault, 2015: 15-16). Modern toplumlarda; hapishane, hastane gibi yapıların ortaya çıkmasının altında yatan sebep, eski usul ölümcül cezai sistemler yerine suçlu olanın ıslah edildiği, hasta olanın tedavi edildiği ve bu sayede kapitalizmin ihtiyacı olan iş gücünün bedenlerden sağlandığı bir yapının kurulmasıdır. Bu nedenledir ki Foucault feodal dönemde suçluların ölümle cezalandırıldığı sisteme nazaran modern kapitalizmin zapt etme yöntemleriyle bedenleri nesneleştirdiğini ve bu sayede modern toplumların hoşgörülükle özneyi nesneleştirdiğini ifade etmiştir (Ekice, 2019: 476). Nitekim öznenin nesneleştirilmesi, bireyin kendi iradesiyle belirginleşen bir varlık olmaktan çıkarak dışsal güçler ve toplumsal normal ile tanımlanmasına işaret etmektedir. Öznenin nesneleştirilmesi ve performatiflik kavramları beraber ele alındığında toplumsal düzenin beklentileriyle kesismeler yaşandığı görülebilir. Özne çoğunlukla kimliğini performans ile ilişkili olarak kurmakta ve aslında genel olarak performanslar mevcut normların tekrarını üretmektedir. Özne için görünürde olan kendini ifade etmek gibi dursa da, normatif kalıpların sınırları içerisinde kaldığından yeniden nesneleştirildiği anlaşılmaktadır.

Performatifliğin bir diğer patolojisi olarak emeğe yabancılaşma kavramı akla gelmektedir. Bu kavram, insanın kendi cinsel yaşamı, entelektüel yetileri ve fiziksel varlığı ile olan ilişkisini ortadan kaldırmaktadır. Bu noktada insan kendi bedenine ve doğaya olan üstünlüğünü yitirmekte ve etkinliği özgür etkinlik olmaktan çıktığı için bir araç haline gelmektedir. İnsanın cinsel yaşamı ve bilinci, bir araç gibi işlev görmekte ve insan ona yabancılaşmaktadır. Yabancılaşmış emek neticesinde birey cinsel varlığı ve entelektüel yetileri de kaybederek bir araç haline gelir. Nihayetinde insan kendi emeğine, emeğinin ürününe ve kendi yaşamsal etkinliğine yabancı hale gelir. Bu noktadan sonra insan kendisine ve çevresine yabancılaşır. İnsanların kendi aralarında kurdukları ilişkilerde de bu yabancılaşma temel teşkil etmektedir (Marx, 2013: 29). Bu kavram performatiflik ile ele alındığında insan, belirli performansa

odaklı iş gördükçe ya da bunu hedefleyerek iş yaptıkça yaptığı iş onun için araç haline alacaktır. Bu nedenle işe yabancılaşma başlayacak ve birey kendi özünden koparak belirli rakamlara ulaşmak için çabalayan ve kendi emeğine yabancı olduğu bir noktaya gelecektir. Aynı zamanda bireyin öznel özellikleri işten ayrılacak ve kendine has yetileri de süreçte kaybolmuş olacaktır.

Goffman'ın dramaturji kavramı insan davranışını bir tiyatro sahnesinde çözümleyerek ele almakta ve sahnedeki rollerin oynanması gibi günlük hayatta da bunun sergilendiğini dile getirmektedir. Öyle ki bireyler kendilerini ve etkinliklerini günlük yaşamlarında nasıl sergiledikleriyle ilgilenirler (Wallace ve Wolf, 2020: 319). Dramaturji açısından "ön ve arka bölge"nin ön plana çıkan kavramlar olduğu bilinmektedir. Goffman (1956: 13-14) özü; bireyce bilinçli yahut bilinçsiz olarak performans esnasında kullanılan standart türde ifade araçları olarak tanımlamıştır. Ön, sahne (mobilyalar, dekor, fiziksel düzen, insan eylemlerinin sergilendiği sahnenin arka plan öğeleri) ve kişisel özü (makam ya da rütbe sembolleri, cinsiyet, yaş, ırksal özellikler, görünüş, duruş gibi) içermektedir. Yine Goffman (1956: 70-71)'a göre arka bölge (sahne arkası), performansın kendisinin ötesinde bir şeyler ifade etme kapasitesinin oluşturulduğu alandır. Ayrıca yanılısma ve izlenimler burada inşa edilmektedir. Nitekim burada çeşitli törensel ekipmanlar gizlenebildiği için izleyiciye gösterilen ile gösterilebilecek olan arasındaki fark engellenmektedir. Yine burada sunumun diğer parçaları düzenlenebilmekte ve kurlar incelenebilmektedir. Wallece ve Wolf (2020: 321)'a göre sahne arkası, oyuncuların izlenim yönetimine uymadan "kendileri" olabildikleri alandır. Bu hususlar performatiflik bağlamında değerlendirildiğinde bir bireyin sunmak istediği ile gerçekte olan durum arasında bir fark olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim bireyler günlük hayatta oluşturmuş oldukları izlenimler sayesinde var olabilmektedir. Örneğin oldukça başarılı performans ölçütleri sergileyen bir çalışanın elde etmiş olduğu bu performans diğerlerine kendisi hakkında pek çok şey çağrıştırmaktadır. Bir başka ifadeyle kişinin "çalışkan", "işinde iyi" birisi olduğu düşünülmektedir. Ancak arka bölgeye geçildiğindeyse performansı sağlamak için çalışanın içerisine girdiği ya da bulunmak zorunda olduğu etik ihlalleri, diğer arkadaşlarına yaptığı haksızlıklar ya da bazı şeyleri bilinçli olarak gizleme gibi davranışlar gün yüzüne çıkmaktadır.

Yüksek performans kültürü, adeta taciz hissi uyandıran ve sonu gelmeyen bir yarışta hissettiren bir anlam ve takdir paradoksuna neden olmuştur (Gaulejac, 2013: 24). Rekabetin artması insanları; haksız kazanç, gösteriş, kıs-

kançlık, maddiyatı sosyal ilişkilere tercih etme ve ayak kaydırma gibi eylemlere itmektedir. İş yaşamında bu ve benzeri davranışlar kişiye verilmiş görevin dejenerasyonunu da beraberinde getirmektedir (Erdem ve Alkan, 2022: 156). Ritzer (2022: 47) Toplumun McDonadlaştırılması adlı eserinde McDonadlaşma noktasında; verimlilik, öngörülebilirlik, hesaplanabilirlik ve denetim gibi mekanizmalarının yanı sıra rasyonelliğin irrasyonelliğinden bahsetmiştir. Bu kavram, rasyonel sistemlerin kaçınılmaz şekilde irrasyonel sonuçlar doğurmasını ifade etmektedir. Buradan hareketle performatif yaklaşımların da örgütlere birtakım yararları olduğu aşikâr olsa da bazı patolojilere sebebiyet verdiği söylenebilir. Bir diğer deyişle performatif yaklaşımları rasyonelliğin irrasyonelliği şeklinde ifade etmek yanlış olmayacaktır. Yine bu bağlamda rasyonelliğin irrasyonelliği olarak yetenek ve becerilerin yitirilmesi de (Ritzer, 2022: 79) işletmeler açısından performatif yaklaşımların patolojisidir. Performatifliğin bahsi geçen ve yine bunlara benzer pek çok sonuçları meydana gelmektedir. Bu konu, bir durum örneği olarak performatifliğin akademik örgütlerdeki yansımaları bağlamında ele alınması yerinde olacaktır.

Üniversitelerarası yoğun rekabetin ve kalite çalışmalarının sonucu olarak üniversitelerde görev yapan akademik personelin araştırma yapma, topluma hizmet verme ve eğitim-öğretim faaliyetleri gibi yaptıkları bütün çalışmaların performans olarak değerlendirilmesi anlayışı ön plana çıkmıştır (Toy, 2022: 14). Ancak Lyotard (1984: 41-47) bilgi ve bilimin meşruiyetinin artık performatiflikle ilişkilendirildiğini ileri sürmüştür. Öyle ki bilgi üretimi ve bunun aktarımı daha evvelki zamanlara nazaran insanlığa yarar sağlayacak bir anlayışta değil, verimliliğin artması ve sistemin işleyişi içindir. Bu noktada Lyotard üniversiteler örneği üzerinden burayı açmakta ve bilginin performans arttırıcı bir şekilde kullanıldığını ifade etmiştir.

Akademik örgütlerin bireysel (yayın sayısı ve kalitesi, projeler, öğretim faaliyetleri, atıf sayısı ve h-indeks, akademik üyelikler ve ödüller, idari görevler vb.) ve kurumsal (araştırma çıktıları, öğrenci başarıları, akademik programların kalitesi, uluslararası iş birlikleri ve tanınırlık, kaynakların verimli kullanımı, toplumsal katkı ve sosyal sorumluluk, inovatif faaliyetler vb.) performatif ölçütleri/göstergeleri bulunmaktadır. Bu göstergelerde daha çok nicel bir yaklaşımın hâkim olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Bu bakımdan akademik performans göstergelerinin ölçtüğü ya da ortaya koymaya çalıştığı unsurlar nitel unsurları içerisinde barındırmamaktadır. Ritzer (2022: 199) akademik örgütler üzerinden niceliğe yapılan vurgunun

nitelikli ilgisi olmadığını dile getirmiştir. Öyle ki bir profesörün yaşamı boyunca ortaya koyduklarının kalitesini tek bir sayıya indirgeyerek ölçmek mümkün değildir. Esasında bir fikrin, teorinin ya da araştırma sonucunun niteliğini değerlendirmek neredeyse mümkün değildir. Öte yandan makalelerin yayınlandıkları dergiler kimi zaman makalenin kalitesinin anlaşıldığı noktada yeterli olmamaktadır. Kötü makaleler en yüksek puanlı, iyi makaleler ise en düşük puanlı dergilerde yayınlanabilmektedir. Ek olarak bir akademisyen az sayıda ancak nitelikli yayın yapması halinde iyi sonuçlar almayacaktır. Tam tersi bir sürü vasat yayın yapan kişinin puanı daha yüksek olacaktır.

Aydın-Turan ve diğerlerinin (2019) akademik örgütlerdeki performans odaklılığı ele aldıkları araştırmalarında katılımcılar performans odaklılığa dair olumsuz görüşler sarfetmiştir. Bu noktada gerekçe olarak, niteliksizleşme ve haksız kazanç kavramları yoğun bir şekilde ön plana çıkmıştır. Esasında katılımcılar, yayın yaparken olması gerekeni değil olmaması gerekeni yapmışlar ve teşvik puanlarını yükseltmek için birbirlerine atıf yapma eğilimi sergilediklerini dile getirmişlerdir. Nitelik performans odaklılık, performans paradoksunun bir yansıması olarak nicelik-nitelik çelişmesini gözler önüne sermektedir. Buna benzer şekilde Yücel ve Demir (2018)'in yaptıkları araştırmanın sonuçlarına göre performans odaklılık yayınların kalitesinin düşmesine ve nicel bir yaklaşımın ön plana çıkmasına neden olmuştur. Öte yandan yapılan sempozyum ve kongreler uluslararası statüde düzenlenirse de genel olarak Türklerin katıldığı bir tablo ortaya çıkmaktadır. Yine bu bağlamda çalışmanın sonuçlarına göre tanıdıkların birbirlerine gereksiz atıf yaptıkları ağların oluştuğu görülmüştür. Yine araştırmanın bir diğer önemli sonucu ise 2017'de predatör (yağmacı) dergilerde en fazla makale yayımlayan araştırmacılar Hindistan, Nijerya ve Türkiye'dendir. Türkiye özelinde konuyu değerlendirmek gerekirse eğer nicel ölçütlerin ön plana çıktığı değerlendirmeler akademisyenleri bu dergilere yöneltebilmektedir. Elbette ki sistemsel nedenlerden ötürü bireylerin etik unsurları göz ardı etmesi kabul edilir değildir. Benzer şekilde Simón (2016)'ın yapmış olduğu araştırmaya göre predatör bir dergiye Üçüncü Dünya ülkelerinden (örneğin Türkiye, Bostavana, Malezya, Pakistan, Nijerya, Ürdün ve Suudi Arabistan) yayın gönderme eğilimi daha fazladır. Bu yayınların çoğunun metodolojisi yüzeysel bir özellik taşımakta ve aynı zamanda bazı makalelerde yazımsal hatalar bulunmaktadır.

Akademik performatifliğin bir sonucu olarak çeşitli etik sorunların oluştuğu anlaşılmaktadır. Üstte bahsi geçen durumların haricinde öne çıkan bazı

durumlar ise; atıf çeteleri ve ortak yazar yayınlarının içeriğidir. Nitekim akademisyenlerin performatif göstergeler nedeniyle birbirlerine atıf yaptıkları ve aynı zamanda “sen bana, ben sana” şeklindeki bir oluşuma tabii oldukları bilinmektedir. Bir diğer önemli sorun ise ortak yazarlı yayınlardır ki, buradaki asıl sorun esasında kişinin hiçbir şekilde katkı sağlamadığı bir makaleye isminin yazılmasıdır. Daha sonrasında ismi yazılan kişinin adeta borcunu ödercesine kendi makalesine bu kişilerin ismini yazması mümkün olabilmektedir. Açıktır ki bu tarz oluşumlara girmeyen ya da etik açıdan uygun görmeyen akademisyenlerin yükselmesi zorlaşmaktadır. Bir bakıma bu patolojiler, etik hassasiyeti olmayan kişilerin ödüllendirildiği bir sisteme kapı aralayabilmektedir. Süreçte etik hassasiyetini koruyan akademisyenler yükselmedikleri için damgalanmakta ve aynı zamanda belirli başlı bürokratik işlerin kendi üzerlerine kalmasıyla karşılaşmaktadırlar. Nihayetinde performans ölçütlerini etik kaygılar gütmeyen yerine getiren akademisyenlerin çalışmalarının niteliği değil, niceliği ön plana alınmakta ve bu tarz etik hassasiyetleri olan kişilerin ötekileştirildiği bir ortam süregelmektedir.

Festinger (1954)'ın “Sosyal Karşılaştırma Süreçleri Teorisi” (A Theory of Social Comparison Processes) başlıklı makalesi bireylerin kendilerini değerlendirmeleri noktasında sosyal karşılaştırmanın önemine vurgu yapmaktadır. Bireyler performanslarını değerlendirmek için başkalarının performanslarını referans almaktadırlar. Bu noktada benzer yetenek ve konumda olan kişilerle karşılaştırma yapma davranışı daha yüksektir. Bireyler bu süreçte, kıyaslamalar neticesinde oluşan performans farklılıklarını ortadan kaldırmak adına kendi yeteneklerini geliştirebilir veya diğerlerinin yeteneklerini yorumlarken farklı çıkarsamalarda bulunabilirler. Bu teoriye, çalışmanın konusu ekseninde bakıldığında yüksek performansın ön plana çıktığı örgütlerde çalışanlar kendi performanslarını diğer meslektaşlarının başarılarına göre değerlendirebilir. Nitekim performans odaklı sistemler bireyi daha fazla rekabete ve bitmeyen bir yarış ortamına sokabilmektedir. Öte yandan bireyin kendisinden daha düşük performansla sahip birisiyle kendisini karşılaştırması, kişinin kendisini olduğundan daha iyi bir konumda görmesine neden olabilir.

Pozitivist- ampirik çalışmalardaki McNamara yanılışı, Parkinson ve Peter ilkeleri (Yüksel, 2020: 18) akademik performatiflik açısından önem arz eden kavramlardır. McNamara yanılışı (niceliksel yanılışı), ölçütlere aşırı bağımlılık olarak ifade edilmekte ve “eğer ölçülemezse, önemli değildir.” fikrinden hareket etmektedir (O'Mahony, 2017: 281). Parkinson Kanunu; bü-

rokratik personelin sayısı ile yapılacak görevin ters orantılı olduğundan bahsederken Peter ilkesi ise, bürokratik yapılarda bireylerin gerekli yeterliliklere sahip olmadıkları kademelere yükselmeleri manasını taşımaktadır (Koçel, 2020: 242). Nitekim rakamlar esasında olanı yanıltmakta, daha başka bir ifadeyle eylemin özünü verememektedir. Öte yandan performans sistemi yeterli niteliğe sahip olmayan çalışanların yükselmesine sebebiyet vermektedir.

Sonuç

Horkheimer sosyal bilimlerle ilgili olarak bilgi teorisini üç nokta üzerinde temellendirmiştir. Bu noktalardan ilki pozitivistimin etkin insan varlığını mekanik bir determinist anlayışla ele alması ve insana çıplak olgu ve nesne olarak yaklaşmasıdır. İkinci olarak, dünyayı deneyde verilen haliyle ele alması ve bundan ötürü öz ve görünüş arasında bir ayırım yapmamasıdır. Son olarak olgu ve değer arasında net bir ayırım yaparak bilgiyi insan istemlerinden ayırt etmesidir (Bottomore, 1997: 14). Buradan hareketle pozitivist anlayış, insanı rasyonel bir unsur olarak görmekte ve örgütler, pozitivist paradigmadan etkilenerek verimlilik, etkililik, kârlılık, kalite gibi pozitivist paradigma hedeflerini elde etmeye çalışmaktadır. Bu tarz bir yaklaşımla örgütlerde nicel odaklı değerlendirmeler ve ölçümlerin ön plana çıktığı anlayış belirginleşmektedir. Öyle ki daha fazla ve en iyi performans için geliştirilen değerlendirme, ölçüm yöntemlerinin faydaları bulunsa da örgütlerde olumsuz sonuçlar meydana gelmektedir.

Gerçekten de performatifliğin, performansın kendisine zarar verdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim bazı rakamları karşılamak adına yeri ne getirilen eylemler esasında performansın kendisine zarar verir bir yapıya dönüşmektedir. Başka bir açıdan performans sistemleri kişilerin yaptıkları işlerde derinlik kazanmasını engellemekte ve çalışan kişi gösterişçi şekilde üretime geçmektedir. Bundan kasıt ise yapılan çalışmaların yalnızca prestij elde etmek için yapılmasıdır. Nitekim akademik örgütlerde performatif göstergeleri karşılamak amacıyla çalışmalarını yürüten kişilerin gayesi bilime katkı sunmak değil de, yükselmek ve bu bağlamda statü, prestij gibi unsurları elde etmektir. Başka bir açıdan atıf ve yayın sayısı üzerinden bilimselliğin yansıtılıp yansıtılmadığı noktasının üzerinde durulması gerekmektedir. Bu sayılar kişinin alana yönelik katkısı hakkında bir fikir sunmamakta, ancak gerçekleştirdiği performans hakkında ipuçları vermektedir. Bundan ötürü bilimin yayına indirgenmesi anlayışının doğru bir yaklaşım olmadığı ve hatta yanlış sonuçlara gebe olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır.

Performatiflik diğer diğer bir ifadeyle performans odaklı anlayış, örgütler adına bazı patolojilere neden olmaktadır. Rakamların iktidar olduğu, niteliğin sorgulanmadığı, çalışanların kendi emeğine yabancılaştığı, birçok özelliğin sayısal yöntemlere indirgenip ölçüldüğü ve bu yöntemlerle insan emeğinin her unsurunun ortaya konmadığı, amaçsız -sonuç odaklı- üretimlerin gerçekleştiği bir demir kafeste çalışanların özünü kaybettiği bir anlayış ortaya çıkmaktadır. Bütün bunlardan hareketle performatif yaklaşımların bireysel, yönetsel ve örgütsel ve toplumsal bazlı sonuçları olduğu görülmektedir. Çalışanlar için kendilerini gerçekte ilgili oldukları alana yönelmemeye, kendini besleyememe, sonuç odaklı olma, performans hedefleri için sürekli bir yarış içerisinde olma, rekabetçi anlayıştan kaynaklı arkadaş/larına yardımcı olmama gibi pek çok patolojiden bahsedilebilir. Yönetsel ve örgütsel sonuçlar olarak çalışanın gerçekteki potansiyelinin altında iş görmesi, yalnızca gerekli performansa erişip daha fazlasını sergilememesi, daha fazla performans gösterebilmek için arkadaşlarına bir değer katamaması, birlikte üretmenin verdiği pekiştiriciliği yitirmesi, yeniliklerin ortadan kalkması, tek tipleşme gibi pek çok sorun ortaya konabilir. Son olarak toplumsal sonuçlar olarak adeta yalnızca kendisi için var olan, kendisini düşünen, kendi çıkarlarını ve kazançlarını maksimize etme anlayışında olan, katma değer üretmeyen ancak kendi yükselme ya da terfisi için her şeyi yapabilecek bireylerin olduğu yapılar meydana gelmektedir.

Sonuç olarak insan emeğinin nicel bazı yaklaşımlarla belirlenmesi ya da ortaya konması mümkün görünmemektedir. Salt bazı rakamlar, sayısal denklemler, çıktılar, ölçümler insanın emeğinin arkasındakini anlamaya yetmeyecektir. Bundan ötürü performatif gösterge özelliklerinin farkında olunarak bu unsurların kişinin başarısı noktasında her şeyi ifade etmediğini anlayabilmek önemlidir. Yine bu açıdan nicel performatif ölçümlerin eksiklerinin giderilerek daha zengin bir yaklaşımla konuya yaklaşılmaması ve aynı zamanda nitel unsurları içeren göstergelerin kullanılmasının gerektiği anlaşılmaktadır. Ek olarak nicel performatif değerlendirmeler çalışanların süreçte harcadığı emeği gözden kaçırmakta ve yalnızca sonuca odaklanmaktadır ki bu açıdan sürece önem veren ve sürece dair değerlendirmeler yapan yaklaşımlar ön plana çıkmalıdır.

Kaynaklar

- Adler, P. (2002). Critical in the name of whom and what? *Organization*, 9(3), 387–395.
- Adler, P. S., Forbes, L. C., & Willmott, H. (2007). *Critical management studies*. *Academy of Management Annals*, 1(1), 1–61.
- Aksoy, M. (2010). Performans değerlendirme ve performansa dayalı ücretlendirmenin analizi (Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Yönetim ve Organizasyon Programı, İzmir).
- Alvesson, M. (2002). *Understanding organizational culture*. Sage.
- Alvesson, M., & Deetz, S. (2005). Critical theory and postmodernism: Approaches to organization studies. In C. Grey & H. Willmott (Eds.), *Critical management studies: A reader* (pp. 60–106). Oxford University Press.
- Alvesson, M., & Deetz, S. (2006). Critical theory and postmodernism approaches to organizational studies. In S. Clegg, C. Hardy, T. B. Lawrence, & W. R. Nord (Eds.), *The SAGE handbook of organization studies* (pp. 255–283). Sage.
- Amaratunga, D., & Baldry, D. (2002). Moving from performance measurement to performance management. *Facilities*, 20(5/6), 217–223.
- Aydın-Turan, Ş., Dil, E., & Sağır, P. M. (2019). Performans odaklı bir üniversitede akademisyenlerin çalışma deneyimleri. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 17(33), 59–84.
- Bassioni, H. A., Price, A. D., & Hassan, T. M. (2004). Performance measurement in construction. *Journal of Management in Engineering*, 20(2), 42–50.
- Balkız, B. (2004). Frankfurt Okulu ve eleştirel teori: Sosyolojik pozitivizmin eleştirisi. *Sosyoloji Dergisi*, (12).
- Bilmez, N. (2023). RB Denhardt'ın eleştirel teori yaklaşımı ve kamu yönetimine yansımaları: Eleştirel kamu yönetimi teorisi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(3), 1767–1780.
- Bottomore, T. (1997). *Frankfurt Okulu* (A. Çiğdem, Trans., 2nd ed.). Vadi Yayınları.
- Costea, B., Crump, N., & Amiridis, K. (2008). Managerialism, the therapeutic habitus and the self in contemporary organizing. *Human Relations*, 61(5), 661–685.
- Deetz, S. (2003). Disciplinary power, conflict suppression and human resources management. In M. Alvesson & H. Willmott (Eds.), *Studying management critically* (pp. 23–45). Sage.
- Demir, S. B. (2018). Predatory journals: Who publishes in them and why? *Journal of Informetrics*, 12(4), 1296–1311.
- Devetak, R. (2005). Critical theory. In S. Burchill, A. Linklater, R. Devetak, J. Donnelly, M. Paterson, C. Reus-Smit, & J. True (Eds.), *Theories of international relations* (3rd ed., pp. 137–159). Palgrave Macmillan.
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). (2000). *Kamu yönetiminin iyileştirilmesi ve yeniden yapılandırılması, özel ihtisas komisyonu raporu*. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı. DPT Yayını.

- Ekice, Ş. (2019). Heterotopyalar içinde bir birey nasıl yaşayabilir? *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (5), 466–485.
- Erdem, İ., & Alkan, A. (2022). Modern iş yaşamı perspektifinden görev bilinci. In R. Erdem & K. S. Korucu (Eds.), *Modern iş yaşamının eleştirisi* (pp. 149–168). Nobel Bilimsel Yayıncılık.
- Erdemir, E. (2014). Yönetme hastalığının şifası. *İş Ahlakı Dergisi*, 7(1), 151.
- Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. *Human Relations*, 7(2), 117–140.
- Foucault, M. (2015). Büyük kapatılma, seçme yazılar 3 (Çev. Işık Ergüden & Osman Akınhay). *Ayrıntı Yayınları*.
- Gaulejac, D. V. (2013). İşletme hastalığını tutulmuş toplum (Ö. Erbek, Trans.). *Ayrıntı Yayınları*.
- Goffman, E. (1956). *The presentation of self in everyday life*. University of Edinburgh Social Sciences Research Centre.
- Güzel, Ş., & Yağcı-Özen, M. (2022). Sağlık kurumlarında performans yönetimi. In D. Tengilimoğlu, O. Işık, & M. Akbolat (Eds.), *Sağlık kurumları yönetimi-2: Güncel konular* (pp. 263–292). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Harbour, J. L. (2009). *The basics of performance measurement*. CRC Press.
- İçağasıoğlu-Çoban, A., & Buz, S. (2008). Eleştirel teori: Gelişimi, kabulleri ve sosyal hizmette kullanımı. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 19(1), 71–88.
- Kanji, G. K. (2002). Performance measurement system. *Total Quality Management*, 13(5), 715–728.
- Koçel, T. (2020). İşletme yöneticiliği (Genişletilmiş 18. Baskı). *Beta Yayınları*.
- Lebas, M. J. (1995). Performance measurement and performance management. *International Journal of Production Economics*, 41(1–3), 23–35.
- Liotard, J. F. (1984). *The postmodern condition: A report on knowledge*. University of Minnesota Press.
- Marx, K. (2013). *Yabancılaşma* (B. Erdost, Trans.). *Sol Yayınları*.
- Parker, C. (2000). Performance measurement. *Work Study*, 49(2), 63–66.
- Odabaş, U. K. (2018). Frankfurt Okulu ya da eleştirel teori üzerine. *Dört Öge*, (14), 211–233.
- Özen-Aytemur, J. (2013). Eleştirel yönetim çalışmaları. In D. Taşçı & E. Erdemir (Eds.), *Örgüt kuramı* (pp. 140–160). *Anadolu Üniversitesi Yayınları*.
- Özgener, Ş. (2018). İş ahlakının temelleri: Yönetimsel bir yaklaşım (4th ed.). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Ritzer, G. (2022). *Toplumun McDonalddlaştırılması* (E. Pilgir, Trans., 9th ed.). *Ayrıntı Yayınları*.

- Rolstadås, A. (1998). Enterprise performance measurement. *International Journal of Operations & Production Management*, 18(9/10), 989–1009.
- Simón, A. (2016). Pitfalls of predatory journals: A personal account. *Comprehensive Psychology*, 5, Article 1–5.
- Tengilimoğlu, D., Işık, O., & Akbolat, M. (2018). Sağlık işletmeleri yönetimi (9th ed.). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Toy, Z. (2022). Akademik performans algısı ile iş stresi arasındaki ilişkinin incelenmesi (Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi İşletme Bölümü, Sakarya).
- Tunçer, P. (2013). Örgütlerde performans değerlendirme ve motivasyon. *Sayıştay Dergisi*, (88), 87–108.
- Uyargil, C. (2018). Performans değerlendirme. In İnsan kaynakları yönetimi (8th ed., pp. 217–278). Beta Yayıncılık.
- Uysal, Ş. (2015). Performans yönetimi sisteminin tanımı, tarihçesi, amaç ve temel unsurlarına genel bir bakış. *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 32–39.
- Üzüm, B., & Uçkun, S. (2018). Performans değerlendirme yöntemleri üzerine nitel bir araştırma: Kocaeli ili örneği. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 254–275.
- Wallace, R. A., & Wolf, A. (2020). Çağdaş sosyoloji kuramları: Klasik geleneğin geliştirilmesi (L. Elburuz & M. R. Ayas, Trans., 8th ed.). Doğu Batı Yayınları.
- Yıldırım, E. (2002). 'Cogito ergo sum'dan 'vivo ergo sum'a örgütsel analiz. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 155–185.
- Yücel, A. G., & Demir, S. B. (2018). Academic incentive allowance: Scientific productivity, threats, expectations. *International Online Journal of Educational Sciences*, 10(1), 39–55.
- Yüksel, A. (2020). Pozitivist-ampirik araştırmalarda insan: Yanıltmacanın dünü, bugünü ve yarını. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 17(1), 6–19.
- Zanetti, L. A., & Carr, A. N. (1998). Exploring the psychodynamics of political change. *Administrative Theory & Praxis*, 358–376.

AKADEMİK ÖZGÜRLÜK YANILGISI ve YAPISAL SORUNLAR: “VARLIK, İŞLEYİŞ, YAPMA, BİLME, YAŞAMA ve EYLEM” YAKLAŞIMLARIYLA AKADEMİK BİLİNÇ

Atıla YÜKSEL*

Giriş

Diğer bilim alanlarında yaşananlara paralel biçimde sosyal bilimlerde de, tekrarlama (tekrarlanamazlık/replication) krizi, etik sorunlar ve metrik odaklı araştırma baskıları gibi yapısal sorunlarla derin bir krizden geçmektedir. Bu sorunlar, mevcut bakış açılarını sorgulama ve altta yatan mekanizmaları anlamak için yeni çerçeveler geliştirme çağrılarını artırmıştır. Aynı zamanda, araştırma süreçlerinin bireysel, kurumsal ve toplumsal faktörlerin karmaşık etkileşimleriyle şekillendiği giderek daha iyi anlaşılmaktadır. Mevcut krizi aşmak için yüzeysel reformların ötesine geçip, daha derin nedenlere odaklanan ve kapsamlı analizler sunan yaklaşımlar gereklidir.

Araştırmacı özgürlüğü, sosyal bilimlerdeki krizin merkezinde yer almaktadır; çünkü, bilim alanları, araştırmacıların seçimleri ve eylemleriyle şekillenir. Araştırmacıların çalışmalara nasıl yaklaştıkları, dünyayı nasıl anladıkları ve araştırma konularıyla nasıl etkileşime girdikleri, modus essendi-varlık biçimi; modus operandi- işleyiş biçimi; modus faciendi- yapma biçimi; modus vivendi-yaşam biçimi; modus cognoscendi-bilme biçimi ve modus agendi-eylem biçimi gibi temel yaklaşımların etkisi altındadır. Bu yaklaşımlar, araştırmanın niteliğini ve özgünlüğünü belirleyerek sosyal bilimlerdeki ilerlemeyi yönlendirmektedir. Dolayısıyla, bu modların/yaklaşımların varlığını ve işleyişini anlamak, sosyal bilimlerin karşılaştığı krizleri çözmek ve alanın ilerlemesini sağlamak için kritik öneme sahiptir.

* Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Yiyecek ve İçecek İşletmeciliği Bölümü.

Bu çalışma, öncelikle sosyal bilimlerde mevcut araştırma durumuna genel bir bakış sunacak ve akademik özgürlüğün bilimsel yenilik ve ilerleme üzerindeki önemini vurgulayacaktır. Çalışma, araştırma süreçlerini etkileyen görünmez mekanizmaları—her bir modun işleyişini—ele alarak, araştırmacıların yalnızca dış baskılardan kurtulmakla kalmayıp kendi değerleri ve kimliklerine sadık kalarak çalışmalarını nasıl yürütebileceklerini tartışmayı amaçlamaktadır. Bu modların, sosyal bilimlerde bireylerin ve kurumların nasıl işlediğini, bilgi ürettiğini ve anlam kazandığını anlamak için ayrılmaz bir öneme sahip olduğu savunulmaktadır. Ayrıca, çalışma, mevcut *modus agendi* içinde yer alan bazı araştırma uygulamalarının katılımcıları insan olarak görmekten uzaklaşarak, insan-dışılaştırarak (dehumanization), onları sadece veri noktalarına indirgediğini vurgulamaktadır. Bu nesneleştirme süreci, etik sorunlara yol açarak araştırma bulgularının geçerliliğini zedeler. Çalışma, bu bağlamda, iki metaforu kullanmaktadır: araştırma için “*tecavüz modeli olarak araştırma*” ve araştırmacılar için “*entelektüel turist olarak araştırmacılar*”. Bu metaforlar, araştırmacıların genellikle vaat ettiklerinden fazlasını arzuladıklarını, ancak bunu gerçekleştiremediklerini ifade etmektedir. Çalışma, araştırmacıları kendi yaklaşımlarını eleştirel bir şekilde değerlendirmeye ve sosyal bilimlerde daha kapsayıcı ve anlamlı bilgi üretimine olanak sağlayacak alternatif yolları düşünmeye teşvik etmektedir.

Akademik bilincin esareti, akademik özgürlüğün yetersizliğiyle yakından ilişkilidir ve bu durum, eleştirel yönetim alanında önemli bir tartışma konusudur. Akademik özgürlük, araştırmacıların eleştirel düşünme ve yenilikçi çalışmalar yapabilmesini sağlarken, bu özgürlüğün eksikliği, bilgi üretimini sınırlandıran yapısal engeller oluşturur. Yönetim alanında, özellikle neoliberal eğilimlerin etkisiyle ortaya çıkan performans ölçütleri, yönetsel denetim ve bürokratik baskılar, akademik faaliyetlerin niteliğini derinden etkilemektedir (Deem, 2004; Parker, 2014). Akademisyenler, özgür ve eleştirel araştırma yapmak yerine, yayın sayıları, atıf indeksleri ve hibe başarıları gibi metriklere uymaya zorlanarak, akademik kapitalizmin bir parçası hâline gelmektedir (Slaughter & Rhoades, 2004). Bu da araştırmacıların, kariyer ilerlemesi ve kurumsal baskılar nedeniyle, yalnızca “güvenli” ve kabul gören konulara odaklanmasına neden olmaktadır. Bu durum da bilimin ve akademik bilincin özgürlüğünden bahis tartışmalıdır.

Esir akademik bilinç, Bourdieu'nün *habitus* kavramıyla ve Yüksel'in (2025) bu kavrama eklediği “*araştırma modaliteleri*” kavramlarıyla açıklanabilir; burada akademisyenler, farkında olmadan mevcut yapısal güç ilişkile-

rini yeniden üretirler ve ürettikleri mevcut zihniyet setleri tarafından şekillendirip sınırlandırılır. Akademik sistemin dayattığı normlar ve performans kriterleriyle birlikte mevcut zihniyet setleri ve benimsenen yaklaşımlar, araştırmacıların eleştirel farkındalığını köreltir ve onların özgün düşünce geliştirme kapasitesini sınırlar (Bourdieu, 1988). Bu durum, her alanda olduğu gibi eleştirel yönetim alanında, özellikle yenilikçi teorilerin ve alternatif perspektiflerin gelişimini engelleyerek, statükonun korunmasına katkıda bulunabilir. Eleştirel yönetim araştırmalarında sıklıkla vurgulanan bu sorun, akademisyenlerin sadece araştırma nesnelere değil, aynı zamanda kendi akademik pratiklerine de eleştirel bir gözle bakmalarını gerektirir (Alvesson & Willmott, 1992). Akademik özgürlüğün yetersizliği, eleştirel yönetim alanında hem teorik hem de pratik yeniliklerin önünde bir engel olarak görülmektedir. Araştırmacıların eleştirel ve dönüştürücü bilgi üretimi yapabilmeleri için tutsak/sermest akademik bilincin farkına varılması ve mevcut yapısal baskıların sorgulanması şarttır. Eleştirel yönetim, sadece yönetim pratiklerini değil, aynı zamanda bu pratiklerin akademide nasıl üretildiğini de araştırarak, bilgi üretim süreçlerinde daha özgür ve etik bir yaklaşımın benimsenmesine öncülük edebilir (Fournier & Grey, 2000). Sonuç olarak bu çalışmada, sosyal bilimlerin geleneksel yöntemlerin sınırlayıcı etkisinden kurtulup yeni araştırma yollarını keşfetmesi gerektiği savunulmaktadır. Bu süreç, yalnızca akademik bir egzersiz değil, aynı zamanda alanı geliştirecek aydınlatıcı bir çaba olarak görülmelidir. Araştırmacılar, mevcut yaklaşımları sorgulayarak ve farklı araştırma yöntemlerini benimseyerek, daha önce göz ardı edilmiş boyutları aydınlayabilir ve yönetim çalışmaları gibi karmaşık alanlara daha bütüncül katkılar sağlayabilir. Özetle, bu çalışma, varlık, işleyiş, yapma, yaşama, bilme ve eylem biçimlerinin eleştirel bir değerlendirmesinin yapılmasını ve daha kapsayıcı, dönüştürücü araştırma pratiklerine bağlı kalınmasını önermektedir.

Günümüz Araştırma Kültürünün Krizi ve Akademik Özgürlüğün Tehdit Altındaki Durumu

Günümüz araştırma ortamı, tekrarlanamazlık krizi, etik ihlaller ve metrik odaklı baskılar gibi yapısal sorunlarla derin bir krizden geçmektedir (Alvesson vd., 2017; Ioannidis, 2005a, b). Araştırma bulgularının yeniden üretilmesindeki zorluklar, hata veya etik ihlaller nedeniyle çalışmaların geri çekilmesi ve araştırma çıktılarının anlamlılığının sorgulanması, akademik güvenilirliği tehdit eden temel problemlerdir (Jussim vd., 2019). Nicel ve-

rilere aşırı odaklanma, nitel içgörülerin ihmal edilmesine yol açarak araştırmanın derinliğini sınırlar. Bu eksiklikler, şeffaflık ve bütünlük sorunlarıyla birleştiğinde, akademik araştırmaların güvenilirliğini zedelemektedir.

Araştırmacı özerkliği de giderek baskı altına alınmakta ve bu durum, yönetselcilik ve kariyerlilik gibi yapısal faktörlerle şiddetlenmektedir. Akademik kurumlar, idari kontrol ve verimliliği öne çıkarırken, bireysel hırslar anlamlı bilimsel sorgulamaların önüne geçmektedir. Yerleşik araştırma paradigmalarına uyum sağlama baskısı, araştırmacıların yenilikçi veya eleştirel yaklaşımlar geliştirmesini zorlaştırır ve bu durum, akademik yaratıcılığı sınırlayan bir kısır döngü yaratır (Muller, 2013).

Bu kültürel baskılar, araştırmacılar arasında memnuniyetsizlik ve tükenmişliğin yaygınlaşmasına neden olmuştur (Yüksel, 2025). Kariyerlerinin başındaki araştırmacılar, karmaşık araştırma alanlarını anlamaya çalışırken güvencesiz çalışma koşulları ve yoğun rekabetle mücadele etmek zorunda kalmaktadırlar. Deneyimli akademisyenler ise artan idari sorumluluklar nedeniyle araştırmaya yeterli zaman ayıramamakta ve bu durum, akademik verimlilik ve anlamlı araştırmalar yapma imkanını daha da azaltmaktadır.

Ampirik çalışmaların artışı, bilgi birikimini genişletme potansiyeli taşısa da, çoğu zaman toplumsal sorunların karmaşıklığını yeterince ele almakta yetersiz kalmaktadır. Teori ve pratik arasındaki kopukluk, teorik çerçevelerin anlamlı uygulamalara dönüştürülmesini zorlaştırarak araştırma bulgularının etkisini sınırlamaktadır (Hubbard & Lindsay, 2012). Yayın yapma baskısı, etik ihlallere ve tekrarlanabilirlik sorunlarına yol açarak bilimsel araştırmaların güvenilirliğini zayıflatmaktadır (Bok, 2015).

Araştırma dünyasındaki bu kriz, bilimcilik, şablonculuk ve metrikçiliğin yanı sıra sofizm ve felsefesizlik gibi olumsuz eğilimlerle daha da derinleşmektedir (Yüksel, 2025). Bu olumsuz eğilimler, akademik sorgulamanın misyonunu çarpıtarak bireysel tanınma ve kısa vadeli kazançları bilgi üretiminin önüne koymaktadır. Bu ortamda, iş birliği ve özgün keşifler arka planda kalmakta, akademik özgürlük ise yerleşik normlara uyum sağlama zorunluluğuyla gölgelenmektedir. Tüm bu faktörler, araştırmanın niteliğini ve toplumsal sorunlara çözüm sunma potansiyelini zayıflatmakta ve bilimsel çalışmalara olan güveni tehlikeye sokmaktadır.

Akademik Özgürlük

Akademik özgürlük, bilimsel araştırmanın temel taşlarından biri olmasına rağmen, günümüz akademisinin performans odaklı talepleri nedeniyle giderek daha fazla tehdit altındadır. Emerald ve Carpenter'a (2014) göre,

akademisyenlerin ilgi duydukları araştırma konularını misilleme korkusu olmaksızın sürdürebilmeleri için özerkliğe sahip olmaları gerekmektedir. Ancak birçok kurum/kişi, akademik özgürlüğü desteklediğini iddia etse de performans ölçütlerinin öncelenmesi, sürekli denetim altında olma hissi yaratan ve “dijital panoptikon” olarak tanımlanan (Cole, 2000) bir ortam yaratmıştır. Bu tür bir denetim iklimi, araştırmacıların entelektüel risk almasını caydırmakta, rahatsız edici (disruptive) çalışmalar üretmesini engellemekte ve fikirlerin serbestçe paylaşılmasını engelleyerek bilimsel ilerlemeyi sekteye uğratmaktadır. Ayrıca, Finley (2000), akademideki hiyerarşik güç yapılarının muhalif sesleri bastırarak ilerlemeyi engelleyebileceğini ve araştırmacıların normlara meydan okuma cesaretini zayıflattığını vurgulamaktadır.

Performans ölçütlerinin, disiplin normlarının ve kurumsal baskıların varlığı, gerçek akademik özgürlüğün sağlanmasını zorlaştırmaktadır. Araştırmacıların bu sisteme yalnızca uyum sağlamakla kalmayıp, taleplerine boyun eğerek farkında olmadan sistemi sürdürebildikleri sorusu, önemli bir tartışma alanı yaratmaktadır (Richardson, 2000). Disiplinlerin otoritesi, hem araştırma gündemlerini hem de araştırmacı kimliklerini şekillendirerek özgün düşünce ve yaratıcı çözümler geliştirme alanını daraltmaktadır. Bu nedenle, akademik özgürlüğün sadece bir ideal olmaktan çıkıp akademik topluluk içinde yaşanabilir bir gerçekliğe dönüşmesi büyük bir zorluk teşkil etmektedir.

Araştırmacının akademik iyiliğini koruyabilmesi, kendini ifade etme özgürlüğü ve özgünlük gerektirir. Bu özgünlük, araştırmacının akademik yolculuğunu kişisel değer ve hedefleriyle uyumlu hale getirmesiyle derinleşir. Ancak, bazı araştırmacılar, statü kazanmak veya çatışmalardan kaçınmak amacıyla belirli kimlik ve davranışlara uyum sağlamak zorunda kalabilirler. Bu durum, otantiklikten uzaklaşarak tatminsizliğe yol açarken, özgün bir şekilde hareket etmek ise anlam duygusunu güçlendirir ve araştırmacının iyilik haline olumlu katkı sağlar (Sutton, 2020).

Özgürlük, temelde, araştırmacının kendi değerleriyle eylemleri arasında tutarlılık sağlamasıdır (Sutton, 2020). Varoluşçu bir bakış açısından, bu durum, bilinçli seçimler yapma ve kişisel gelişimi önceliklendirme sorumluluğunu da içerir. Araştırmacılar, değerlerinin farkında olarak yaptıkları seçimlerin sorumluluğunu üstlenmek zorundadır. Ancak, özerklik ile karşılıklı bağımlılık arasında denge kurmak da önemlidir. Bağımsızlık kadar, anlamlı iş birliği ve başkalarıyla güçlü bağlantılar kurmak da araştırma sürecini zenginleştirebilir ve daha tatmin edici bir akademik deneyime katkıda bulunabilir.

Akademik Özgürlük Yanılgısı

Sosyal bilimler, anormal-bilim döneminden geçmekte ve bu dönemin getirdiği yapısal sorunlarla yüzleşmektedir. En kritik sorunlardan biri, akademisyenlerin özgür oldukları yanılgısıdır; oysa akademisyenler, dogmatik kalıpların ve disiplinler sınırların baskısı altında çalışmakta, bu da özgür düşünceyi ciddi şekilde sınırlandırmaktadır. Özgürlükten yoksun bir zihnin ürettiği bilgi, bağımsız bir biçimde şekillenemediği için taraflı ve sınırlı kalmakta, hakikati tarafsız olarak yansıtamamaktadır.

Bu kriz bağlamında, sosyal bilimlerdeki mevcut *modus operandi* (işleyiş biçimi), *modus vivendi* (yaşam biçimi) ve *modus faciendi* (üretim biçimi) gibi araştırma pratiklerinin eleştirel bir gözle incelenmesi kaçınılmazdır. Akademisyenlerin yüksek düzeydeki eğitimi ve yönetsel donanımının, bilimsel hırsızlık, veri çarpıtma, harking (sonuçlar bilindikten sonra hipotez kurma) ve gölge yazarlık gibi etik sorunlarla örtüşmemesi, bu pratiklerin yetersizliğini gözler önüne sermektedir. Araştırmacıların çoğu, dış faktörlere odaklanırken kendi akademik gelişim süreçlerini ihmal etmektedir. Oysa araştırma, dinamik bir süreç olup sürekli gözlem ve öz değerlendirmeyi gerektirir.

Araştırmacının kişisel gelişimi, üretilen bilginin kalitesi, geçerliliği ve yararlılığı üzerinde doğrudan etkilidir. Ancak akademiye sıkça görülen eğilim, dışsal bilgi üretimine öncelik verilmesi ve bireysel gelişim süreçlerinin ihmal edilmesidir. Yayın sayısına verilen önemin, kişisel olgunlaşma ve akademik gelişimle eş düzeyde ele alınmaması, akademik özgürlüğün hızla erozyona uğramasına yol açmaktadır. Bilim ancak özgürlük ortamında gelişebilirken, günümüz akademisi, performans ölçütlerine uyum sağlamak adına akademisyenlerin kendilerini panoptik bir kontrol yapısına hapsedmelerine neden olmaktadır.

Doktora eğitimi, araştırmacı gelişiminde merkezi bir role sahip olsa da, mevcut sistemin bağımsız araştırmacı yetiştirdiği savı tartışmalıdır. Engels'in "yanlış bilinç" kavramıyla örtüşen bir bilinç, doktora sürecinde adaylara yerleşik araştırma pratiklerini sorgulamadan benimsetmektedir. Bu bilinç, adayları rasyonelleştirme, homojenleştirme ve yapısal uyuma yönlendirerek entelektüel ilerlemeyi kısıtlar. Doktora sürecinde yerleşen bu yanlış bilinç, araştırmacıları epistemik ve toplumsal normlara uyum sağlama yoluna iterken, bağımsız düşünme ve eleştirel katılım gibi bilimsel araştırmalar için hayati önemdeki ilkeleri baltalar. Sonuç olarak, doktora adaylarının yerleşik anlatıları, yöntemleri ve teknikleri sorgulamadan benimsemeleri, onların

disiplinler arası iş birliği yapma ve sosyal değişim yaratma kapasitelerini sınırlandırır. Akademik özgürlüğün yerleşik normlara uyum baskısıyla gölgelediği bu yapıda, bilgi üretimi dar kalıplara sıkışır ve yenilikçi düşünceye kapılar kapanır.

Akademik Otantiklik

Deci ve Ryan'ın (2000, 2012) geliştirdiği Öz-Belirleme Teorisi (Self-Determination Theory, SDT), bireylerin gerçek davranışlarının dış baskılardan ziyade özerk motivasyonla yönlendirildiğini vurgular. Araştırmacılar, bireylerin zenginlik, statü ve itibar gibi dış hedeflere yönelmesinin temel psikolojik ihtiyaçları tatmin etmediğini, hatta bu ihtiyaçların karşılanmasını engelleyebileceğini savunur. Bu teoriye göre, bireyin iyi oluşu, temel değerleriyle uyumlu içsel hedeflerin peşinden gitmekle daha yakından ilişkilidir.

Bu görüşü destekleyen Niemiec ve arkadaşlarının (2009) çalışmaları, dışsal hedeflerin olumsuz zihinsel sağlık sonuçlarıyla bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Araştırmalar, kişisel gelişim, güçlü sosyal ilişkiler, toplumsal katılım ve fiziksel sağlık gibi içsel hedeflerin, bireyin temel psikolojik ihtiyaçlarını karşılamaya yardımcı olduğunu ve bu durumun zihinsel iyilik halini artırdığını göstermektedir. Buna karşılık, finansal başarı, sosyal statü ve şöhret gibi dışsal arzuların peşinde koşmanın psikolojik iyi oluşu belirgin şekilde artırmadığı, hatta olumsuz etkiler yaratabileceği bulunmuştur (Niemiec vd., 2009). Ayrıca, materyal ödüllere, rekabete veya zorlamaya dayalı motivasyonun sürdürülebilir başarı ve kalıcı motivasyon sağlamadığı belirtilmektedir. İçsel motivasyonla karşılanan psikolojik ihtiyaçlar, bireyin uzun vadeli katılımını ve genel iyilik halini artırmada kritik bir rol oynar.

Bu teorik çerçeve, akademik bağlamda otantik davranışı da şekillendirir. Otantik davranış, bireyin gerçek ilgi ve değerleriyle uyumlu, içsel tatmin sağlayan hedeflerin özgürlük ve özyönelim aracılığıyla takip edilmesini içerir (Leak & Cooney, 2001 içnd. Sutton, 2020). Bu ilkeleri benimseyen araştırmacılar, hem akademik başarılarını hem de kişisel iyilik hallerini destekleyen bir otantiklik duygusu geliştirebilirler. Bu yaklaşım, sadece bireysel başarının ötesinde, araştırmacının sürdürülebilir bir motivasyon ve anlam dolu bir akademik deneyim elde etmesine katkı sağlar.

Akademik özgürlüğün yoksunluğu, bireyler, toplum ve bilim topluluğu üzerinde olumsuz etkiler yaratabilir. Yönetimsel baskılar—kısa vadeli hedeflerin önceliklendirilmesi ve bütçe kesintileri—uzun vadeli planlama kapasitesini zayıflatır, akademisyenlerin özerkliklerini kaybetmelerine ve araştırma

motivasyonlarının azalmasına yol açar (Mellon, 2018). Mükemmellik arayışı, hata yapma korkusunu artırarak akademisyenlerin risk almasını engeller ve yenilikçi araştırmalara girme cesaretini kırar, bu da yaratıcılığı ve bilgi üretimini kısıtlar (Mellon, 2018). Aynı zamanda, hem iç hem de dış fon dağıtımındaki rekabet, mutlaka bir “kaybedenin” olması gerektiği algısını yaratır ve bu durum, araştırmacılar arasında içsel çatışmalara ve duygusal sıkıntılara neden olabilir. Akademik özgürlüğün eksikliği, bireylerin anlamlı iş birliği yapma kapasitelerini baltalayarak üretken akademik çalışmalar için gerekli olan iş birliği ruhunu zayıflatır.

Akademik ifade, hem içsel hem de dışsal faktörler tarafından kısıtlanabilir. İçsel olarak, geleneksel araştırma uygulamalarına bağlılık, araştırmacıların yerleşik normlara uyum sağlama eğilimini artırır, böylece yenilikçi yöntemlerin keşfini ve yerleşik paradigmalara sorgulanmasını engeller. Dışsal olarak, sık yayın yapma baskısı ve akademik profili geliştirme arzusu, araştırmacıları nitelikten çok niceliğe odaklanmaya zorlayabilir, bu da akademik katkıların bütünlüğünü ve etkisini zayıflatır. Özgün ifade eksikliği ise araştırmacılar arasında içsel çatışma yaratarak otantik benlik ile dış beklentilere uyum sağlamak için şekillendirilmiş projelendirilmiş benlik arasında bölünme yaratır. Bu durum, akademik memnuniyetsizliğe ve yabancılaşmaya yol açabilir.

Özgürlük yalnızca bir varoluş hali değil, aynı zamanda bir zihniyet meselesidir (Yüksel, 2025). Araştırmacıların bağımlılıktan özerkliğe geçiş yapabilmeleri, kurumsal kısıtlamaların olmaması kadar, toplumsal rollerinde eleştirel ve aktif katılım sağlamalarına da bağlıdır (Bernasconi, 2021). Özerklik, yaratıcı uyum sağlama ve bilinçli seçim yapma kapasitesiyle mümkündür (Cave, 2015, 2016). Karar alma süreci, dış baskılardan arındırılmalı ve kişisel değerlere uygun alternatiflerin titizlikle değerlendirilmesini gerektirir. Eylem planı belirlendikten sonra bu plan, tam bağlılıkla sürdürülmelidir.

Özerklik becerisi, bireylerin kendi ihtiyaç ve arzularına uygun hareket etmelerini sağlamakla birlikte, etik sorumlulukla dengelenmelidir (Droege, 2022). Özerklik pratiği, üç aşamada ele alınabilir (Cave, 2015, 2016). İlk aşama, olasılıkların yaratılmasıyla ilişkilidir ve yaratıcılık, yenilikçilik ve entelektüel cesaret gerektirir. İkinci aşamada, seçeneklerin değerlendirilmesi süreci devreye girer ve akıl yürütme becerileri ön plandadır. Üçüncü ve son aşama ise seçilen seçeneğin uygulanmasını içerir; bu, irade gücü ve ertelemeli tatmin kapasitesine dayanır. Bu aşamalar, araştırmacıların akademik ortamlarında

anlamli ve otantik bir şekilde hareket etmelerine olanak tanır. Sonuç olarak, özerklikle sorumluluğun dengelendiği bir araştırma ortamı, daha anlamli ve etkili çalışmaların gerçekleştirilmesini sağlar.

Akademik Özgürlük ve Araştırma Habitus'u

Kant, özgürlüğü felsefi sisteminin merkezine yerleştirerek insan varoluşunun, bilginin ve ahlaki eylemin her boyutunda temel bir kavram olarak konumlandırır (Meneses & Czarnecki, 2021). Kant'a göre özgürlük, üç farklı şekilde ifade edilir: *modus essendi* (varlık biçimi), *modus cognoscendi* (bilme biçimi) ve *modus agendi* (eylem biçimi). Modus essendi, insanın rasyonel varlık olarak özgürlüğünü tanımlar ve bilme (modus cognoscendi) ile eylem (modus agendi) biçimlerinin temelini oluşturur. Bu model, insanın varoluşu, bilgi arayışı ve ahlaki eylemi arasındaki bağlantıyı kavramamıza olanak tanır ve akademik özgürlüğün önemini daha iyi anlamamıza katkı sağlar.

Akademik özgürlük, araştırmacıların bilgiye katkıda bulunmalarını, eleştirel sorular sormalarını ve kısıtlamalar olmaksızın araştırmalarını yürütmelerini mümkün kılan temel bir ilkedir. Ancak özgürlük yalnızca kurumsal politikalarla değil, aynı zamanda araştırmacıların içselleştirdikleri tutumlar ve pratiklerle şekillenir. Bourdieu'nün (1977) *habitus* kavramı, bu bağlamda akademik topluluklarda hâkim olan norm, değer ve alışkanlıkların kolektif bir zihniyet olarak işleyişini açıklar. "Araştırma habitus"u, araştırma süreçlerini, bilgi paylaşımını ve akademik ilişkileri şekillendiren kalıcı eğilimler dizisi olarak araştırmacıların nasıl düşündüğünü ve davrandığını etkiler.

"Araştırma habitus"u, akademik yaşamın her aşamasında etkili bir yönlendirici olarak çalışır ve araştırmacıların hangi soruları soracağı ve bulgularını nasıl yayacağı konusunda belirleyici olur. Bhaskar'ın (1978) katmanlı gerçeklik anlayışına göre, habitus araştırmacının gözlemlediği olaylar ile bu olayların ardındaki gerçek mekanizmalar arasında bir köprü oluşturur. Değerler, normlar, ritüeller ve dil gibi unsurlar araştırma kültürünün temel yapı taşlarıdır ve araştırmacıların iş birliği yapma, rekabet etme veya yenilikçi yaklaşımlar geliştirme potansiyellerini şekillendirir. Bununla birlikte, araştırmacılar bu kurallara uyum sağladıkça, bilimsel bilgi üretiminde risk alma eğilimleri azalır ve yenilikçi düşünce sınırlandırılır.

Her ne kadar habitus, akademik özgürlüğü destekleyebilecek bir yapı sunsa da, aynı zamanda normlara uyumu güçlendirerek özgürlüğü kısıtlayabilir. Bourdieu (1988), habitus'un muhafazakâr yapısına dikkat çekerek, bireylerin farkında olmadan hâkim entelektüel yapıları ve güç ilişkilerini

yeniden ürettiklerini belirtir. Araştırmacılar, mesleki kaygılar ve dışlanma korkusu nedeniyle yerleşik normların dışına çıkmaktan kaçındıklarında, bu durum akademik özgürlüğü ve eleştirel düşünceyi tehdit eder (Marginson, 2008). Ayrıca, başarıyı hibe kazanımları ve yayın sayısı ile ölçen akademik sistem, geleneksel araştırmaları teşvik ederek yenilikçi yaklaşımları bastırır (Muller, 2013). Sonuç olarak, araştırma habitus'u, akademik normlara uyum sağlama baskısını artırarak araştırmacıların eleştirel veya yenilikçi konulara yönelmesini zorlaştırır. Disiplin topluluklarının beklentilerine uyma zorunluluğu, araştırmacıların özgün fikirler geliştirme cesaretini kırarak bilimsel bilgi üretimini dar kalıplara hapseder. Akademik özgürlük, sadece normlara uyum sağlamak değil, aynı zamanda özgün araştırma yapma cesareti gösterilebilir. Bu nedenle, bilimsel araştırmaların gelişimi, hem bireysel hem de kurumsal düzeyde özgürlük ve eleştirel düşüncenin teşvik edilmesine bağlıdır.

Varlık, İşleyiş, Yapma, Yaşama, Bilme ve Eylem Biçimleri

Araştırma habitus'u, yalnızca pratikler ve tutumlar bütünü değil; varlık, işleyiş, yaşama, yapma, bilme ve eylem biçimlerini entegre eden kapsamlı bir çerçevedir. Bu modlar, araştırmacıların çalışmaya yaklaşımlarını, akademik alandaki konumlanmalarını ve mesleklerini nasıl sürdürdüklerini şekillendirir. Örneğin, bir araştırmacının eğitim geçmişi ve mesleki deneyimleri, onun metodolojik tercihlerini (modus operandi) ve epistemolojik duruşlarını (modus cognoscendi) belirler (Bourdieu, 1977). Bu biçimler, zamanla kendilerini pekiştirerek belirli pratiklerin ve bilgi üretim yollarının tekrarlandığı bir döngü yaratır. Ancak bu döngü, bilgi üretiminde homojenleşmeye yol açarak yenilikçi veya farklı yaklaşımların marjinalleşmesine neden olabilir (Maton, 2003, 2012). Araştırma sürecinde bu farklı modların—varlık, bilme, yapma ve eylem biçimlerinin—özgürlük anlayışını nasıl şekillendirdiğini kavramak, akademik pratiğin daha derinlemesine anlaşılmasını sağlar. Habitus, bireysel ve kurumsal düzeyde bu modların nasıl içselleştirildiğini ve uygulandığını belirler ve böylece araştırma pratiğinin sınırlarını ve olasılıklarını da tanımlar.

Modus Essendi ve Sosyal Bilimlerdeki Rolü

Modus essendi, sosyal bilimler bağlamında araştırmacının ve araştırma konusunun ontolojik statüsüne atıfta bulunur. Araştırmacıyı, kendi kimliği, kültürü, toplumsal arka planı ve varoluşsal ihtiyaçları tarafından şekillendi-

rilen, toplumsal bir bağlama gömülü bir varlık olarak ele alır. Araştırma habi-tus'u bağlamında bu mod, bir akademisyenin kimliğini ve benlik kavramını kapsar. *Modus essendi*, araştırmacının öznel bir varlık olduğunu ve kişisel deneyimleri ile önyargılarının araştırmaya olan yaklaşımını kaçınılmaz olarak etkilediğini vurgular. Sosyal bilimlerde *modus essendi*yi anlamak, araştırmacıların yalnızca tarafsız gözlemciler olmadığını, aynı zamanda inceledikleri toplumsal gerçekliğin birer parçası olduklarını kabul etmeyi gerektirir. Bu varlık biçimi, araştırmacının kimliğinin—varoluşsal ihtiyaçlar, cinsiyet, etnik köken, sosyoekonomik durum veya politik görüşler gibi—araştırma sürecini nasıl etkilediğini tanımlar. Bu yaklaşım, araştırmacının kendi varlığının araştırmaya etkisini sürekli olarak gözden geçirmesi gerektiği refleksifliği ön plana çıkarır. Araştırmacının, kendi kimlik ve önyargılarının araştırma sürecine etkisini fark etmesi ve bu farkındalıkla hareket etmesi, araştırmanın güvenilirliği ve bütünlüğü açısından büyük önem taşır.

Modus Operandi ve Sosyal Bilimlerdeki Rolü

Modus operandi araştırma ve akademik görevlerin yerine getirilmesinde kullanılan geleneksel yöntemleri veya prosedürleri ifade eder. Sosyal bilim-ler bağlamında, araştırmacıların işlerinde kullandıkları rutin pratikleri ve metodolojileri kapsar. Aristoteles'in *phronesis* (pratik bilgelik) kavramı, *modus operandi* ile ilişkilidir ve ilkelere dayalı bilgeliğin belirli durumlara zeki bir şekilde uygulanmasını ifade eder. *Modus operandi*, bireylerin günlük fa-liyetlerinde kullandıkları alışkanlık haline gelmiş pratikleri ve yöntemleri içerir. Araştırmada bu mod, araştırmacıların eğitim geçmişleri ve disiplinler normlardan etkilenecek işlerinde kullandıkları belirli metodolojileri ve yak-laşımaları kapsar. Örneğin, sosyoloji alanında nicel yöntemlerin yaygın kulla-nımı, disiplin içinde kökleşmiş bir *modus operandi* örneğidir.

Bu tür yöntemlerin değerli içgörüler sağladığı bir gerçek olmakla bir-likte, eleştirel bir şekilde uygulanmadıkları takdirde, sorulan soruların kap-samını daraltıp üretilen bilgi türlerini sınırlayabilir (Dolnicar, 2013). Daha spesifik olarak *modus operandi*, araştırmanın operasyonel yönlerine odaklanır ve veri toplama yöntemleri, araştırma tasarımı, analiz prosedürleri, teknikler ve bulguların yayılması için kullanılan stratejileri içerir. Bu mod, anketler, deneyler veya görüşmeler yapma gibi belirli araştırma faaliyetlerini de kap-sar. Genel olarak, araştırma süreci, bir *modus operandi* olarak değerlendirile-bilir; yani araştırma sorusunu sistematik olarak araştırmak için bir yaklaşımı temsil eder. Araştırmacının araştırma sürecine pratik katılımı—literatür ta-

ramalarından veri yorumlamaya kadar olan tüm adımlar—bu işleyiş biçimi altında incelenir. *Modus operandi*, araştırmacının alanındaki etkinliğini tanımlar ve belirli bir akademik topluluk içinde geçerli kabul edilen pratiklerin uygulanmasını şekillendirir.

Modus Faciendi ve Sosyal Bilimlerdeki Rolü

Modus faciendi (yapma biçimi), bir şeyin yaratılması veya üretilmesi sürecinde yer alan pratiklere atıfta bulunur. Aristoteles'in *poiesis* (yaratma eylemi) kavramıyla uyumlu olarak, *modus faciendi* üretim sürecine ve kullanılan yöntemlere odaklanır. Sosyal bilimlerde bu kavram, makaleler, kitaplar veya raporlar gibi akademik çıktılar üretilirken izlenen süreçleri ifade eder. Örneğin, bir araştırmacı, akademik makaleleri yazarken kendi disiplininin kurallarına sıkı sıkıya bağlı, yapılandırılmış bir yöntem izleyebilir. Bu tür yaklaşımlar, araştırmacının habitus'una yerleşmiş olup, akademik çıktılarının nasıl "yapılacağını" belirler. Aynı şekilde, akademisyenlerin "ya yayımla veya yok ol" baskısı altında olmaları, *modus faciendinin* nitelikten çok niceliği önceliklendiren bir biçime dönüştüğünü gösterir. Bu durum, yenilikçiliği baskılayabilir ve var olan bilgiyi yeniden üretmeyi teşvik ederken yeni fikirlerin keşfini engelleyebilir (Müller, 2014). *Modus faciendi*, araştırmanın üretici yönünü ve bilgi üretim sürecini vurgular. Bu süreç, ham verilerin anlamlı içgörülere dönüştürülmesini, kuramsal çerçevelerin oluşturulmasını ve yeni bilginin geliştirilmesini içerir. Bir araştırma projesinin tasarımı, tüm bilgi üretim sürecini yapılandırdığı için bir *modus faciendi* örneğidir. Araştırmacının yeni fikirler ve yaklaşımlar geliştirme becerisi, bu yapma biçiminin merkezinde yer alır. Ancak araştırma habitus'u içindeki *modus faciendi*, disipliner normlar, fon kaynaklarının mevcudiyeti ve kurumsal beklentiler gibi çeşitli faktörlerden etkilenir.

Modus Vivendi ve Sosyal Bilimlerdeki Rolü

Modus vivendi ise bir yaşam biçimi veya farklılıklar arasında uzlaşma sağlayan bir düzenleme anlamına gelir. Akademik bağlamda bu kavram, farklı kuramsal yaklaşımlardan gelen akademisyenlerin bir disiplin içinde bir arada var olmasını mümkün kılan örtük anlaşmaları ve uzlaşmaları ifade eder. Örneğin, sosyal bilimlerde pozitivist ve yorumlayıcı (interpretivist) paradigmaların bir arada bulunması, çeşitliliği teşvik ederken aynı zamanda parçalanmayı sürdüren ve daha bütünlük yaklaşımların gelişimini engelleyebilen bir *modus vivendi*yi yansıtır (Guba & Lincoln, 1994). *Modus vivendi*,

araştırmanın yürütüldüğü daha geniş bağlamı, akademik çevreyi, araştırma kültürünü ve toplumsal değerleri kapsar. Bu mod, bir araştırmacının kişisel geçmişi, inançları ve değerlerinin araştırma sorularını, yöntemlerini ve yorumlarını nasıl etkilediğini inceler. Akademik ortamda *modus vivendi*, bir akademisyenin zamanını nasıl organize ettiğini, iş ve özel yaşam dengesini nasıl sağladığını, iş alışkanlıklarını ve meslektaşlarıyla sosyal etkileşimlerini içerir. Bu kavram, bireyin yaşanmış deneyimini ve belirli bir sosyal veya profesyonel bağlam içinde sürdürülen yaşam biçiminin pratik yönlerini yansıtır. Özellikle rekabetçi bir akademik ortamın normlarını içselleştirmiş bir araştırmacı, uzun çalışma saatleri, sürekli ağ kurma (networking) ve üretkenliğe odaklanma gibi bir yaşam tarzı benimseyebilir. Bu tür bir yaşam tarzını, akademik başarı için gerekli bir koşul olarak görebilir. Böylece, *modus vivendi*, akademik yaşamın bireysel ve toplumsal yönlerini dengelemeyi içeren bir yaşam biçimi sunar ve araştırmacının akademik alan içerisindeki davranışlarını şekillendirir.

Modus Cognoscendi ve Sosyal Bilimlerdeki Rolü

Modus cognoscendi, bilginin nasıl edinildiğini, anlaşıldığını ve doğrulandığını ifade eden bilme biçimidir ve bilgi üretimini destekleyen epistemolojik çerçeveleri ve bilişsel süreçleri kapsar. Sosyal bilimlerde bu kavram, ampirizm veya inşacılık (constructivism) gibi belirli epistemolojik duruşların hâkimiyeti ile kendini gösterir. Bu epistemolojik yaklaşımlar, bilginin nasıl elde edildiğini ve doğrulandığını belirler. Ancak, bu bilme biçimlerine katı bir şekilde bağlı kalmak, yeni kuramsal içgörülerin gelişimini ya kolaylaştırabilir ya da kısıtlayabilir (Blaikie, 2007). Daha spesifik olarak, *modus cognoscendi*, araştırmanın felsefi temellerine—epistemoloji, ontoloji ve metodoloji—odaklanır. Pozitivizm, yorumsamacılık (interpretivism), eleştirel teori, pragmatizm, fenomenoloji ve inşacılık gibi farklı araştırma yaklaşımları, araştırmanın nasıl yürütüldüğünü şekillendiren çeşitli *modi cognoscendi*yi temsil eder. Araştırmacının bilgi ve gerçekliğin doğası hakkındaki inançları, araştırma pratiklerini doğrudan etkiler. Araştırma habitus'u içinde, *modus cognoscendi*, araştırma sorularının, metodolojilerin ve yorumların belirlenmesinde kritik bir rol oynar. Bu bilme biçimi, araştırmacının çalıştığı konulara nasıl yaklaştığını, hangi yöntemleri kullandığını ve verileri nasıl yorumladığını yönlendirir. Örneğin, pozitivizmle eğitilmiş bir araştırmacı, sosyal fenomenleri gözlemlenebilir ve ölçülebilir verilere öncelik vererek inceler ve niteliksel içgörülerini daha az geçerli olarak değerlendirebilir. Bu tür bir bilme biçimi,

araştırmacının içselleştirdiği akademik habitus tarafından şekillendirilir ve pozitivist epistemolojinin normlarına bağlı kalır.

Sosyal bilimlerde *modus cognoscendi*, bilginin nasıl elde edileceğine, nasıl anlaşılacağına ve nasıl doğrulanacağına rehberlik eder. Bu süreç, araştırmacıların çalışma konularına yaklaşımlarını, kullandıkları metodolojileri ve verileri yorumlamak için benimsedikleri çerçeveleri etkiler. Pozitivist bir perspektifle eğitim almış bir araştırmacı, gözlemlenebilir ve ölçülebilir verilere öncelik verirken, nitel bulgulara daha az önem verebilir. Bu durum, araştırmacının bilme biçiminin, içselleştirilmiş akademik habitus tarafından nasıl yönlendirildiğini gösterir. Sonuç olarak, *modus cognoscendi*, sosyal bilimlerde bilginin edinilme, anlaşılma ve doğrulanma biçimlerini belirler. Bu bilme biçimi, epistemolojik temeller aracılığıyla araştırmacının konularına nasıl yaklaştığını, hangi yöntemleri kullandığını ve verileri nasıl yorumladığını etkiler. Farklı *modi cognoscendi*, sosyal bilimlerde bilgi üretiminin çeşitliliğini artırırken, katı epistemolojik duruşlar yenilikçi araştırma yaklaşımlarını kısıtlayabilir. Bu nedenle, araştırmacılar kendi bilme biçimlerini sorgulayıp çeşitlendirdiklerinde daha derinlemesine ve bütüncül bir bilgi üretimine katkı sağlayabilirler.

Modus Agendi ve Sosyal Bilimlerdeki Yansımaları

Modus agendi, özgürlüğün eylemde tezahür etmesini ifade eder. Bu kavram, bireylerin kendi değerlerine ve seçimlerine uygun olarak eylemde bulunma sorumluluğuna dayanır. Başka bir deyişle, *modus agendi* praxis kavramıyla yakından ilişkilidir ve kasıtlı, refleksif, etik veya kuramsal ilkelere uygun eylemleri kapsar. Sadece *ne yapıldığı* değil, *nasıl ve neden yapıldığı* da önemlidir; bu, eylemin amacına ve sonuçlarına yönelik daha derin bir bağlılığı yansıtır.

Kant etiğinde *modus agendi* yoluyla özgürlük, ahlaki yasaya uyumla ifade edilir. Kant'ın *kategorik imperatif* ilkesi bu özgürlüğü özetler: "*Sadece, aynı zamanda evrensel bir yasa olmasını isteyebileceğin bir ilkeye göre hareket et.*" Burada özgürlük, arzular veya dışsal güçler tarafından yönlendirilmek yerine, akla uygun hareket etme kapasitesi olarak anlaşılır. Kant, gerçek özgürlüğün, görev bilinciyle hareket etmekte yattığını, yani salt arzular veya kişisel çıkarlardan ziyade ahlaki yükümlülüklerden doğan eylemlerle sağlanacağını savunur. Kant'ın bu özgürlük anlayışı, ahlaki değerlerin eylemin sonuçlarından ziyade ardındaki niyete dayandığı fikrini öne çıkarır. Böylece *modus agendi*, etik alanda özgürlüğün ifadesini temsil eder; burada rasyonel bireyler, evrensel ilkelere uygun ahlaki seçimler yaparak özerkliklerini kullanır.

Sosyal bilimlerde *modus agendi*, araştırmacıların çalışmalarını yürütürken aldıkları aksiyonları ve bu eylemleri yönlendiren etik sorumlulukları kapsar. Araştırmacılar için bu, araştırma tasarımlarını nasıl oluşturduklarını, katılımcılarla nasıl etkileşimde bulduklarını, verileri nasıl analiz ettiklerini ve bulgularını nasıl yaydıklarını içerir. Bu mod, özellikle araştırmacıların katılımcıların onuruna, mahremiyetine ve özerkliğine saygı gösterme gerekliliğine vurgu yapar. Araştırmacılarından, çalışmalarının bireylere veya topluluklara zarar vermemesini sağlamaları ve toplumsal anlayışa ve değişime olumlu katkıda bulunmaları beklenir. *Modus agendi*, sosyal bilimlerde bilgilendirilmiş onam, gizlilik ve araştırmadan çekilme hakkı gibi etik ilkelerin uygulanmasını içerir. Bu eylem biçimi, sosyal bilimcilerin yalnızca araştırmacı değil, aynı zamanda toplumsal değişim ajanları olduklarını da kabul eder. Araştırmacılarından çalışmalarının politika, pratik ve kamuoyu üzerinde nasıl bir etki yaratabileceğini göz önünde bulundurmaları beklenir. Bu mod, sosyal bilimcileri toplumsal tartışmalara aktif olarak katılmaya ve araştırmalarını toplumsal ilerlemeyi yönlendirmek için kullanmaya teşvik eder. Özetle, *modus agendi*, bireylerin kendi alanlarında nasıl eyleme geçtiklerini tanımlar. Araştırmacılar için bu, akademik topluluklarıyla nasıl etkileşim kurduklarını, belirli fikirleri nasıl savduklarını veya diğerlerine nasıl karşı çıktıklarını içerir. Bu mod, araştırmacının habitus'u tarafından şekillendirilmiş iradesini yansıtır. Örneğin, bilgi eşitliği ve demokratikleşmesini savunan bir habitus geliştiren bir araştırmacı, açık erişimli yayıncılığı teşvik eden bir savunucuya dönüşebilir. Akademik kurumlarda politika değişiklikleri için verdikleri mücadeleye, bu eylem biçiminin somut bir ifadesidir. *Modus agendi*, araştırmacıların akademik alandaki özgürlüklerini eyleme dökmelerini sağlarken, aynı zamanda bu eylemlerin etik ve toplumsal sorumluluklarla uyumlu olmasını talep eder. Böylece, sosyal bilimlerde *modus agendi*, sadece bireysel başarıya yönelik değil, aynı zamanda topluma fayda sağlayan anlamlı bilgi üretiminin yolunu açar.

Modus Agendi ve İnsan-dışlaştırma

Günümüzdeki *modus agendi* bağlamında, bazı araştırmacıların bir tür "entelektüel turist" gibi davrandığı tartışılmaktadır (Roman & Apple, 1990). Bu metafor, araştırmacının bir turist gibi, farklı bilgi alanlarında gezip iç-görüler ve veriler toplarken, içinde bulunduğu bağlama/topluma tam olarak nüfuz etmeden ve sorgulamalarının sonuçlarını dikkate almadan hareket ettiğini ima eder. Diğer bir ifadeyle bu yaklaşım, araştırmacıların, sosyal bi-

limler araştırmalarına turist benzeri bir zihin yapısıyla yaklaştığını öne sürer: Farklı bağlamlarda keşif yapma ve bilgi toplama arayışında bulunurken, bu sorgulamaların etkilerini veya verdikleri sözlerin ne ölçüde gerçekleştirilebileceğini göz önünde bulundurmazlar. Bu metafor, özellikle sosyal bilimlerdeki araştırmacıların çoğunlukla bilgi üretim sürecini kontrol eden bir otorite konumunda bulunmasına dikkat çeker. Araştırmacı, hangi soruların sorulmaya değer olduğuna ve cevapların nasıl yorumlanacağına karar verme gücüne sahipken, bu durum karşılıklı sorgulama fikrine kapalı olmayı da beraberinde getirebilir. Bu dengesizlik, araştırma sürecinde ciddi etik ve epistemolojik sorunlar yaratabilir.

Roman ve Apple'ın (1990) belirttiği gibi, entelektüel turist araştırmacı, başkalarına sorular sorma ayrıcalığını kendine tanırken aynı soruların kendisine sorulmasını beklemez veya bu tür bir sorgulamayı hoş karşılamaz. Bu tek yönlü sorgulama süreci, araştırma sürecini kontrol eden araştırmacının, katılımcıların sesine ve araştırma ilişkilerindeki güç dinamiklerine dikkat etmemesine yol açar. Kolonyalist pratiklere benzeyen bu yaklaşımda, araştırmacılar, kaşifler ve etnografyacılar gibi, yabancı topraklara girip bilgi toplar ve topladıkları bilgiyi kendi ülkelerine taşıyarak geri dönerler. Ancak, bu süreçte varlıklarının etkilerini veya inceledikleri bireylerin sesini dikkate almazlar (Said, 1978; Smith, 1999).

Entelektüel turist yaklaşımı, etik açıdan önemli sonuçlar doğurur. Araştırmacılar, çalışmalarına turist zihniyetiyle yaklaştıklarında, araştırma katılımcılarını nesneleştirme ve karmaşık toplumsal gerçeklikleri yalnızca analiz edilip yayımlanacak veri noktalarına indirgeme riski taşırlar. Bu yaklaşım, katılımcıların insanlık onurunu zedeler ve araştırmanın geçerliliğini azaltır; çünkü bu tür araştırmalar, incelenen kişilerin deneyimlerinin ve perspektiflerinin derinliğini tam anlamıyla yansıtamaz. Ayrıca, araştırmacının karşılıklı sorgulamaya kapalı olması, araştırma sürecinde gerçek bir diyalog ve iş birliği potansiyelini de zedeler. Araştırmacılar kendi varsayımlarını, önyargılarını ve güç dinamiklerini sorgulamazlarsa, bazı bilgi sistemlerini ve sesleri ayrıcalıklı kılan hiyerarşik yapıları sürdürmüş olurlar. Bu refleksiflik eksikliği, mevcut eşitsizliklerin pekişmesine ve alternatif epistemolojilerin marjinalleştirilmesine yol açabilir (Freire, 1970). Sonuç olarak, entelektüel turist araştırmacının yaklaşımı, etik ve epistemolojik açıdan sorunlu bir araştırma pratiği olarak, katılımcıları ve toplumsal gerçeklikleri nesneleştirir, karşılıklı etkileşim olasılıklarını sınırlar ve bilgi üretimindeki hiyerarşik yapıları güçlendirir. Sosyal bilimlerde daha kapsayıcı ve sorumlu bir araştırma prati-

ği geliştirmek için araştırmacıların, kendi yaklaşımlarını eleştirel bir şekilde incelemeleri ve araştırmaya katılımcılarla eşit düzeyde bir iş birliği içinde yaklaşımları gerekmektedir.

Katılımcıların nesneleştirilmesi, araştırma bulgularının geçerliliği ve güvenilirliği üzerinde doğrudan olumsuz etki yaratır. Nesneleştirme ve etik kaygıların ihmal edilmesi, toplanan verilerin çarpıtılmış, eksik veya güvenilmez olmasına yol açarak araştırmanın genellenebilirliğini zayıflatır (Maxwell, 2013). Katılımcılar saygısız ya da nesneleştirilmiş hissettiklerinde, bilgi saklama, sosyal olarak kabul gören yanıtlar verme veya araştırma sürecinden çekilme eğiliminde olabilirler. Bu durum, yalnızca eksik değil, aynı zamanda önyargılı verilerle sonuçlanır ve katılımcıların deneyimlerinin tüm yelpazesi yakalanamaz (Silverman, 2015). Ayrıca, veri toplama sürecindeki etik ihlaller, katılımcılarda rahatsızlık ve güvensizlik yaratarak çalışmalardan çekilmelerine yol açabilir, bu da araştırmanın bütünlüğünü daha da zedeler. İnsandışılaştırmanın (dehumanizasyon) uzun vadeli etkileri, araştırmacılar ile topluluklar arasındaki güven ilişkisini zayıflatarak, gelecekteki çalışmalara katılımı azaltabilir ve sosyal bilimlerin ilerlemesi için gerekli araştırmaları zorlaştırabilir (Shamoo & Resnik, 2009).

Benzer şekilde, Reinharz (1979), sosyal bilimlerdeki geleneksel güç dinamiklerini eleştirerek araştırmacının süreç üzerindeki otoritesini vurgulamaktadır. Bu otorite, katılımcıların özerk bireyler yerine veri elde edilecek nesnelere olarak ele alındığı, dehumanize edici pratiklerde kendini göstermektedir. Reinharz, bu yaklaşımı “tecavüz modeli” olarak adlandırmaktadır; bu modelde, katılımcılar araştırmacının mesleki hedeflerine hizmet eden araçlara indirgenmektedir. Lather (1986) ise, araştırmanın egemen güç yapılarıyla uyumlu hale gelmesinin, araştırmayı baskı aracına dönüştürdüğünü savunmaktadır. Lather’egöre, nesnellik arayışı, araştırma sürecindeki sömürücü yapıları gizlemekte ve geçerlilik sorunları, araştırmanın ideolojik temelleriyle yakından ilişkilidir. “Tecavüz modeli”nde, araştırmacının öncelikli amacı, katılımcıların iyiliği yerine, akademik sermaye elde etmek için bilgi üretimidir.

Bu sömürücü yaklaşım, araştırma bulgularının sunulma biçiminde de kendini gösterir: Katılımcıların sesleri, araştırmacının yorumlayıcı çerçevesinden süzülerek sunulur; deneyimleri, akademik söylemin ihtiyaçlarına göre soyutlanır ve bağlamından koparılır. Lather (1986), bu modelin içerdiği etik ikilemleri vurgulayarak, geleneksel geçerlilik anlayışının güç dengesizliklerini göz ardı ettiğini belirtmektedir. Bu modelde, geçerlilik, bulguların

doğruluğuna değil, araştırmanın araştırmacı ve akademik kurumların çıkarlarına hizmet etme derecesine göre değerlendirilir. Böylece, yalnızca araştırmanın etik bütünlüğü zayıflamakla kalmaz, çalışılan bireylerin marjinalleşmesi de pekişir. Reinharz (1979), araştırmacılar ile katılımcılar arasındaki güç farklarını tanıyan ve azaltmaya çalışan daha refleksif ve etik temelli bir yaklaşımın gerekliliğini savunmaktadır. “Tecavüz modeli”nin, bilgi elde etme hakkını karşılıklılık ve hesap verebilirlik olmaksızın kullandığını ve bunun yalnızca etik dışı değil, aynı zamanda epistemolojik olarak da sorunlu olduğunu vurgulamaktadır. Bu model, bilgi üretiminin ilişkisel ve bağlamsal doğasını görmezden gelerek araştırmanın niteliğini ve geçerliliğini olumsuz etkilemektedir.

Sonuç

Sosyal bilimlerdeki göz ardı edilen kriz, standart metodolojilere aşırı bağımlılık ve bu yöntemlerin uygunluğunun yeterince değerlendirilememesinden kaynaklanmaktadır. Araştırmacılar, anket veya görüşme gibi geleneksel yöntemlere sıkı sıkıya bağlı kalmakta, bu yöntemlerin araştırma sorusunu ne kadar etkin bir şekilde ele aldığını eleştirel olarak değerlendirmemektedir. Bu metodolojik esnekliğin ve yenilikçiliğin eksikliği, karmaşık sosyal olguları anlamamızı sınırlamaktadır. Belirli yöntemlerin hâkimiyeti, ölçülebilir olana (*ontik hata*) odaklanarak araştırılan konuların incelik ve karmaşıklıklarının göz ardı edilmesine yol açabilir. Aynı şekilde, sosyal bilimlerdeki kriz, modus operandi (işleyiş biçimi) ile de derinleşmektedir. Etkinlik ve tekrarlanabilirlik, yaratıcılık ve keşfin önüne geçirilmekte, birçok araştırmacı, yerleşik araştırma tasarımlarına ve protokollerine bağlı kalmaktadır. Bu durum, yenilikçi ve risk alıcı araştırmaların önünde engeller yaratmakta ve yeni soruların keşfedilme olasılığını azaltmaktadır. Mevcut normlara uyumu önceliklendirmek, sosyal olgulara dair yeni içgörüler kazanma fırsatlarının kaçırılmasına neden olabilir.

Bilim yapmanın sözde-prestijli dergilerde yayın yapmaya indirgenmiş olmasının üretimi olan sorumsuz-faydasız çalışmalar (kötü bilim), kendi çıkarları için yayın yapmak, anlamsız yayın yapmak ve etkisiz yayın yapmak ekonomi, toplum ve çevre üzerinde hayal edebileceğinizden çok daha fazla olumsuz etkisi olabilir. Esasen, sorumsuz-faydasız yayın yapma geleneği kültürel değerleri ve ekonomik tercihleri aşırı ticarileştirerek toplumsal bağlamda tahrip edebilir. Anlamsız yayın yapmak kamu kaynaklarını israf edebilir; öğrencilere ve diğer daha önemli sosyal sorumluluklara ayrılacak zamanı

çalabilir ve muhtemelen akademi ile ilişkili olarak doğada artan karbon ayak izini daha da artırabilir. Sosyal bilimlerdeki kriz, pozitivizm veya inşacılık gibi katı ontolojik çerçevelere aşırı bağlılıktan da kaynaklanmaktadır. Birçok araştırmacı, yerleşik çerçeveler içinde çalışmakta ve bu çerçevelerin sınırlamalarını eleştirel bir şekilde incelememektedir. Bu katı ontolojik duruşlar, araştırma kapsamını daraltarak karmaşık sosyal gerçekliklerin anlaşılmasını engelleyebilir. Meontology (varolmayan ontolojisi) gibi alternatif ontolojilerin göz ardı edilmesi, sosyal gerçekliğin dinamizminin ve karmaşıklığının fark edilmesini engelleyebilir ve bu da eksik veya yanlı bulgulara yol açabilir.

Akademik sistemin baskıları, üretkenliği bireysel iyi oluşun önüne koyan bir modus vivendi (yaşama biçimi) yaratmaktadır. Bu durum, araştırmalarda stres, tükenmişlik ve araştırmanın derin anlamlarından kopuşa yol açabilir. Araştırmacılar, sağlıklı bir iş-yaşam dengesi kurmakta zorlanabilir ve bu da çalışmalarına derinlemesine odaklanma kapasitelerini ve araştırmalarının etik bütünlüğünü tehlikeye atabilir. Bu dengesizlik, araştırmacıların eleştirel düşünme ve yaratıcılık kapasitelerini zayıflatmakta ve alanlarına anlamlı katkılar yapma potansiyellerini sınırlamaktadır. Sonuç olarak, sosyal bilimlerdeki krizi aşmak için, metodolojik esnekliğin artırılması, katı ontolojik çerçevelerin eleştirel bir şekilde gözden geçirilmesi ve araştırmacıların iş-yaşam dengesi ile iyi oluşuna öncelik verilmesi gerekmektedir. Bu tür yapısal değişiklikler, araştırmacıların yaratıcılığını artırarak daha kapsamlı ve yenilikçi çözümler üretmelerine olanak tanıyabilir.

Sosyal bilimlerdeki kriz, belirli bilgi biçimlerine ayrıcalık tanıyan epistemolojik bir katılığa kadar izlenebilir. Araştırmacılar, hâkim epistemolojik çerçevelere eleştirel bir sorgulama yapmadan bağlı kalabilirler ve bu da geçerli bilgi olarak kabul edilenlerin dar bir çerçevede kalmasına yol açar. Bu katılık, entelektüel çeşitliliğin azalmasına ve karmaşık sosyal olguların tam anlamıyla anlaşılmasına neden olabilir. Daha eleştirel ve açık fikirli bir epistemolojik yaklaşımı benimsemek, daha kapsayıcı ve entelektüel olarak zengin bir akademik alanın gelişmesine olanak tanır.

Sosyal bilimlerdeki krizin bir nedeni de, modus agendi'nin (eylem biçimi) yalnızca resmi etik standartlara uyuma odaklanması, ancak araştırma katılımcıları ve topluluklarla samimi etik bir etkileşim geliştirmeyi ihmal etmesidir. Araştırmacılar, etik yönergeleri ve en iyi uygulamaları prosedürel bir şekilde takip ederken, eylemlerinin daha geniş etkilerini tam anlamıyla değerlendiremeyebilirler. Bu yaklaşım, etik meselelerin yüzeysel bir şekilde ele alınmasına ve araştırma sırasında ortaya çıkan karmaşık etik ikilemlerin

çözümünde yetersiz kalınmasına yol açabilir. Gerçek bir etik etkileşimi önceliklendiren bir yaklaşım, daha sorumlu ve güvenilir bir sosyal bilim pratiğinin gelişmesine katkı sağlayabilir.

Katılımcıların nesneleştirilmesi, özellikle veri toplamanın, katılımcıların iyilik hali ve onurlarının önüne geçtiği araştırmalarda ciddi bir endişe kaynağıdır. Nesneleştirme, katılımcıların, kendi düşünceleri, duyguları ve iradeleri olan bireyler yerine yalnızca veri kaynağı olarak görülmesiyle ortaya çıkar (Kvale & Brinkmann, 2009). Bu durum, hem nicel hem de nitel araştırmalarda, katılımcı perspektiflerinin ya da araştırmacının yaşamlarına olan etkisinin göz ardı edildiği durumlarda meydana gelebilir. Örneğin, büyük ölçekli anket araştırmalarında katılımcılar, yanıt verdikleri bağlam veya katılımlarının olası sonuçları dikkate alınmadan anonim veri noktaları olarak ele alınır (Bailey, 2007). Benzer şekilde, bazı nitel araştırmalarda, katılımcılar zengin veri elde etme adına rahatsız edici sorulara maruz bırakılabilir veya yönlendirilebilir, ancak bu süreçte konforları ve özerklikleri yeterince gözetilmez (Guillemín & Gillam, 2004). Bu tür uygulamalar, katılımcıları insanlıktan çıkarmakla kalmaz, aynı zamanda, onların yaşam deneyimlerinden kopuk ve gerçeklikten uzak veriler üretilmesine de yol açar.

Yukarıda belirtilen zorluklar, sosyal bilimlerdeki mevcut" modus essendi (varlık biçimi), operandi (işleyiş biçimi), faciendi (yapma biçimi), vivendi (yaşama biçimi), cognoscendi (bilme biçimi) ve agendi (eylem biçimi)"nin eleştirel bir şekilde incelenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu modalitelerin/yaklaşım/zihniyet seti araştırma pratiklerini ve sonuçlarını nasıl şekillendirdiğini anlamak, süregelen krizlerin kök nedenlerini belirlemek ve daha etkili çözümler geliştirmek açısından hayati önem taşır. Bu, yalnızca mevcut uygulamaları sorgulama cesaretini değil, aynı zamanda bilgi üretimini destekleyen yapıları yeniden düşünme ve gerekirse reforme etme kararlılığını gerektirir. Ancak bu temel sorunlar ele alındığında sosyal bilimlerin yeniden canlandırılabilir ve günümüzün karmaşık sorunlarına çözümler üretebilecek şekilde alana katkı sunmaya devam edebilir. Neticede araştırmacı ile araştırma gerçekliği arasındaki ilişkinin anlaşılması, pazarlama veya yönetim değişkenleri arasındaki bağlantılara aşırı vurgu yapmanın ötesine geçmeyi gerektirir. Gelecekteki çalışmalar, modus essendi, operandi, vivendi, faciendi, cognoscendi ve agendi kavramlarının analizini derinleştirerek bunları eleştirel realizm ile ilişkilendirmeyi amaçlayabilir.

Kaynaklar

- Alvesson, M., Gabriel, Y., & Paulsen, R. (2017). *Return to meaning: A social science with something to say*. Oxford University Press.
- Alvesson, M., & Willmott, H. (1992). *Critical management studies*. SAGE Publications.
- Bailey, K. D. (2007). *Methods of social research* (4th ed.). The Free Press.
- Bernasconi, A. (2021). University autonomy and academic freedom: Contrasting Latin American and US perspectives. *Higher Education Governance & Policy*, 2(1), 56–67.
- Bhaskar, R. (1978). *A realist theory of science*. Harvester Press.
- Blaikie, N. (2007). *Approaches to social enquiry: Advancing knowledge* (2nd ed.). Polity Press.
- Bok, D. (2013). *Higher education in America*. Princeton University Press.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice* (R. Nice, Trans.). Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1988). *Homo academicus* (P. Collier, Trans.). Stanford University Press.
- Cave, S. (2015, October 19). Free will is back, and maybe this time we can measure it. *Aeon*. <https://aeon.co/essays/free-will-is-back-and-maybe-this-time-we-can-measure-it>
- Cave, S. (2016, June). There's no such thing as free will. *The Atlantic*. <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2016/06/theres-no-such-thing-as-free-will/480750/>
- Cole, A. L. (2000). Academic freedom and the publish or perish paradox in schools of education. *Teacher Education Quarterly*, 27(2), 33–48.
- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1980). Self-determination theory: When mind mediates behavior. *Journal of Mind and Behavior*, 1(1), 33–43.
- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268.
- Deem, R. (2004). The knowledge worker, the manager-academic and the contemporary UK university: New and old forms of public management? *Financial Accountability & Management*, 20(2), 107–128. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0408.2004.00189.x>
- Dolnicar, S. (2013). Asking good survey questions. In C. N. Klausegger, K. L. Saunders, & C. T. Homburg (Eds.), *Handbook of survey-based business research* (pp. 41–55). Edward Elgar Publishing.
- Droege, P. (2022). *The evolution of consciousness: Representing the present moment*. Bloomsbury.
- Emerald, E., & Carpenter, L. (2014). The scholar retires: An embodied identity journey. *Qualitative Inquiry*, 20, 1141–1147.
- Finley, S. (2000). Strangers in the academy: Beginning professors in pursuit of (academic) freedom. *Teacher Education Quarterly*, 27.
- Fournier, V., & Grey, C. (2000). At the critical moment: Conditions and prospects for critical management studies. *Human Relations*, 53(1), 7–32. <https://doi.org/10.1177/0018726700531002>

- Freire, P. (1970). *Pedagogy of the oppressed*. Continuum.
- Fromm, E. (1976). *To have or to be?* Cox & Wyman.
- Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (1994). Competing paradigms in qualitative research. In N. K.
- Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 105–117). Sage Publications.
- Guillemin, M., & Gillam, L. (2004). Ethics, reflexivity, and “ethically important moments” in research. *Qualitative Inquiry*, 10(2), 261–280.
- Ioannidis, J. P. A. (2005). Why most published research findings are false. *PLOS Medicine*, 2(8), e124. <http://www.plosmedicine.org/article/info:doi/10.1371/journal.pmed.0020124>
- Jussim, L., Stevens, S. T., Honeycut, N., Anglin, S., & Fox, N. (2019). Scientific gullibility. In P. J. Forgas & R. F. Baumeister (Eds.), *The social psychology of gullibility: Fake news, conspiracy theories, and irrational beliefs*. Routledge.
- Kvale, S., & Brinkmann, S. (2009). *InterViews: Learning the craft of qualitative research interviewing* (2nd ed.). SAGE Publications.
- Lather, P. (1986). Issues of validity in openly ideological research: Between a rock and a soft place. *Interchange*, 17(4), 63–84.
- Marginson, S. (2008). Academic freedom: A global comparative approach. In R. T. Frost & M. Worthington (Eds.), *Academic freedom today: A global perspective* (pp. 27–43). Routledge.
- Maton, K. (2003). Reflexivity, relationism, and research: Pierre Bourdieu and the epistemic conditions of social scientific knowledge. *Space & Culture*, 6(1), 52–65.
- Maxwell, J. A. (2013). *Qualitative research design: An interactive approach* (3rd ed.). SAGE Publications.
- Mellon, L. (2018). Why creating a learning culture is the answer to fear. *Duke Corporate Education*. <http://www.dukrce.com/insights/why-creating-learning-culture-answer-fear/>
- Meneses, R., & Czarnecki, P. (2021). The sense of freedom as modus agendi according to Kant. *Humanum*, 41(2), 17–31.
- Muller, J. (2013). *The tyranny of metrics*. Princeton University Press.
- Niemiec, C. P., Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2009). The path taken: Consequences of attaining intrinsic and extrinsic aspirations in post-college life. *Journal of Research in Personality*, 43, 291–306.
- Parker, M. (2014). University, Ltd: Changing a business school. *Organization*, 21(2), 281–292. <https://doi.org/10.1177/1350508413519777>
- Reinharz, S. (1979). *On becoming a social scientist: From survey research and participant observation to experiential analysis*. Jossey-Bass.
- Richardson, L. (2000). Writing: A method of inquiry. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 923–948). Sage.

- Roman, L. G., & Apple, M. W. (1990). Is naturalism a move away from positivism? Materialist and feminist approaches to subjectivity in ethnographic research. In E. Eisner & A. Peshkin (Eds.), *Qualitative inquiry in education* (pp. 38–73). Teachers College Press.
- Said, E. W. (1978). *Orientalism*. Pantheon Books.
- Silverman, D. (2015). *Interpreting qualitative data* (5th ed.). SAGE Publications.
- Slaughter, S., & Rhoades, G. (2004). *Academic capitalism and the new economy: Markets, state, and higher education*. Johns Hopkins University Press.
- Smith, L. T. (1999). *Decolonizing methodologies: Research and Indigenous peoples*. Zed Books.
- Sutton, A. (2020). Living the good life: A meta-analysis of authenticity, well-being and engagement. *Personality and Individual Differences*, 153, 109645.
- Yüksel, A. (2025, Baskıda). The modes of “being, operating, making, knowing, living and acting” in tourism research: A critical examination. In Z. Alrawadieh & A. Altınay (Eds.), *Tourism and hospitality for humanity: Moving beyond consumerism*. Edward Elgar Publishing.

ELEŞTİREL OLMA TERCİHİNİN OTOETNOGRAFİK ANLATISI

Pınar MEMİŞ SAĞIR*

Giriş: Eleştirel Olma Bir Tercih mi?

Eleştirel olma, diğer yöntem biçimlerinden daha farklı olarak, toplumsal alanda kendini ifadeye zorlayan bir tercihtir. Bir araştırmacının kendini ve alanlarını tanıtırken genel olarak “ben nicel yöntem kullanıyorum” ya da “ben pozitivistim” dediğini pek duymayız. Bu durum, “normal” olanın kabulü ve hatta yüceltilmesiyle ilişkilidir (Kuhn, 1962) ve “öteki”lerin mutlaka sistem içinde kendine yer açması için mücadele vermesi gerekir (Bourdieu, 1984). Ekoloji kuramı açısından baktığımızda, güçlü olanın hayatta kalabildiği bir denge içinde bu kaçınılmaz bir gerçekliktir (Hannan & Freeman, 1977). Burada söz konusu olan şey hayatta kalma güdüsü olduğu için, eğer sizin benimsediğiniz yaşam biçimi sizin yaşamsal varlığınızı tehlikeye atıyorsa, siz onu sürdürmeye devam edemezsiniz (Bourdieu, 1990). Pragmatizm, insanın hayatta kalma güdüsünü en akılcı şekilde gerçekleştirebildiği yaklaşımlardan biridir (James, 1907). Kısaca, siz eleştirelliği kuramsal bir moda gibi kullanırsanız, kuramın modası geçtiğinde onun sunduğu bakış açısını terk etmeniz gerekir. Bu da sizi eleştirel çalışma yapan biri yapmakla birlikte eleştirel bir araştırmacı yapmaz (Adorno, 1973). Bu noktada, araştırmacının kendini nasıl tanımladığı öne çıkmaktadır. Kişinin kimliği, kendi hakkında önemli şeyler anlatır. Cinsiyeti, sosyal çevresi, kariyeri eylemlerini anlamada referans oluşturur (Butler, 1990). Peki, *ben kimim?*: Kadınım, başörtülüyüm, işçi çocuğuyum, dini eğitim veren okullarda okudum, düzeni savunması gereken bir bilim dalından uzmanlık (business) aldım ve kariyerimi pratiğe değil teoriye odakladım. Bu bileşenler, *benim* eleştirel olma tercihimin arka planını oluşturuyor.

Eleştirel bir akademik yönelimi yalnızca bireysel bir duruş değil, aynı zamanda yapısal ilişkiler ağında oluşmuş bir tercih olarak görmek gerekir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Ferizli MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü.

Benim için eleştirel olma hali, sınıfsal kökenimin, cinsiyetimin ve dini görünürlüğümlüğümün Türkiye’deki akademik yapılarla kurduğu gerilimli ilişkinin doğal bir sonucudur. Akademinin ideolojik temsili, özellikle yönetim ve işletme alanında, uzun süredir neoliberal politikalar, seküler epistemolojiler ve erkek egemen örgütsel kültürlerin kesişiminde şekillenmektedir (Parker, 2002; Fournier & Grey, 2000; Acker, 1990). Bu hâkim çerçeve, hem bilgi üretim süreçlerinde hem de akademik alanın kurumsal yapılarında, toplumsal cinsiyet hiyerarşilerini ve piyasa odaklı rasyoneliteli yeniden üretmektedir (Knights & Kerfoot, 2004; Klikauer, 2015; Giroux, 2014). Bu çerçeveler, benim gibi hem cinsiyet hem de dinsel temsiliyetiyle “öteki”leşmiş figürlerin kurumsal kabulünü zorlaştırmaktadır (Bourdieu, 1988; Ahmed, 2012; Hamdan, 2012).

Türkiye’de akademik ifade özgürlüğünün sınırlanabildiği dönemlerde eleştirel bilgi üretimi, iktidar ilişkileriyle yüzleşmek anlamına gelir. Nilüfer Göle, Modern Mahrem’in önsözünde, araştırmasını yapma gerekçesini 1980 sonrası türbanlı kız öğrencilerin üniversiteye girişlerinin yasaklanmasıyla birlikte açığa çıkan Türkiye görünümünün bir Türk entelektüel ve bir kadın olarak duyduğu “kişisel rahatsızlık” ile açıklamaktadır. Göle’ye göre bu deneyim, “kişisel rahatsızlık” ile “kamu meselesi” ve “biyografi” ile “tarih” arasında bağ kurma girişiminin; başka bir deyişle bireysel yaşantının Mills’in deyişimiyle bir “sosyolojik tasavvur”a dönüştürülme çabasının sonucudur (1991, s. 13). Ben de bu çalışmada, akademik yolculuğumda karşılaştığım kişisel eşikleri yalnızca bireysel bir hikâye olarak değil, Türkiye akademisinin yapısal dinamiklerini görünür kılan toplumsal bir mesele olarak ele almaya çalıştım; özellikle kadın ve başörtülü kimliğim, bu meselelerin hem taşıyıcısı hem de görünür kıldığı bir eksen oldu. Akademiye başladığım yıllarda türban meselesinin hâlâ devam ediyor olması ve kongreler dahil başörtüsü takamıyor oluşum, bu kimliğin nasıl sınırlandırıldığına açık göstergesiydi. Bugün ise aynı kimliğin, muhafazakâr iktidarın temsili görünürlüğüyle ilişkilendirilmesi, başörtüsünün akademideki anlamını farklı bir politik zemine taşıdı ve ben/biz yine taşıyıcı olduk. Kadın ve başörtülü bir akademisyen olarak kimliğim, akademide her zaman müzakere edildi: bir zamanlar çözümsüz “türban meselesi” nedeniyle dışlanan ve susturulan, bugün ise muhafazakâr iktidarın görünürlük simgesi olarak yeniden kodlanan bir kimlik. Bu haliyle kişisel deneyimime odaklandığımda bir otoetnograf olarak “bas-kın, hafife alınmış ve zararlı kültürel senaryolara, hikayelere ve klişelere karşı” anlatacağım deneyimimle “konuşmayı” veya “alternatifler sunmayı” (Adams vd., 2017) tercih ettim.

Ancak benim eleştirel akademik kimliğim, yalnızca akademideki bir eksikliği işaret etmek değil, aynı zamanda buna karşı pozisyon almak anlamına gelmektedir. Burada “pozisyon almak”, üç düzeyde okunabilir: Öncelikle epistemik bir konumlanmadır; bilginin yalnızca nicel ölçütlerle değil, deneyim, kimlik ve bağlam üzerinden de üretilebileceğini savunur. Aynı zamanda etik bir tercihtir; kimliğin görünürlüğünü akademik üretimin parçası kılarak “değerlerden arınmış bilim” anlayışına meydan okur. Son olarak, politik bir tavidir; Türkiye akademisinde ötekileştirilen kimliklere rağmen alanda kalmayı, üretmeyi ve farklı bir akademik varoluşu mümkün kılmayı içerir. Bu varoluşsal tercihin mümkünlüğünü “refleksivite” (Pace, 2012) aracılığıyla, yani kendi “öznelliğimi” (Sparkes, 2020) “kimliğimi” (Holman Jones, 2005) ve “deneyimlerimi sürekli sorgulayıp bunları araştırma sürecine dâhil ederek” (Hamilton, 2021) sağlamayı amaçladım. Çünkü eleştirel olma, bir sosyal bilimci olarak, sadece insanların toplumsal olan ile aralarındaki ilişkiyi anlamak ve ortaya koymak için değil, eğer mümkünse çözüm önerileri geliştirebilmek için seçtiğim bir yol. O nedenle kimlik ile yöntemi birleştirmenin bir araştırmacının üretebilme motivasyonunu artırdığına inanıyorum. Bu bağlamda, derin düşünme olarak çevirdiğimiz reflexivity kavramı, aslında eleştirel bir sosyal bilimci olma derdimi bilimsel bir bağlama oturtmada kolaylık sağlıyor (Alvesson & Skoldberg, 2009). Peki, araştırmacı olarak tercih ettiğim bu yolun bir araştırmaya, kendi üzerimden anlatacağım bir otoetnografik tasarımla yapılmasını neden önemsiyorum?

Araştırmacının duruşu, akademik çalışmalarda giderek daha fazla yer alan bir başlık (Denzin, 2014). Ancak halen araştırmacının kimliğinin etkisi, value-free (değerden bağımsız) bilim anlayışının etkisinden kurtulamadı (Weber, 1949). Kimlik ile ilişkili olan araştırmalar, habitus ve academicus tartışmaları ile sınırlı kalıyor (Bourdieu, 1988). Kimlik konusu, bireysel olduğu kadar sosyolojik bir gerçekliğe de sahip (Hall, 1996). Bireyi ve bireyin etkileşime girdiği sosyal alanı birey gözünden anlayabilmenin yolunu, bu çalışma için otoetnografi sunuyor (Ellis v.d., 2011). Burada esas odak noktası, eleştirel olma kimliği ve bu kimliğin kendini gösterdiği akademik camia içindeki etkisini anlayabilmek. Bu amaç doğrultusunda, araştırmacının aynı kimlikle kendini tanımlaması, çalışmanın yapılabirliği açısından kolaylık sağlıyor. Araştırmanın zenginleşmesi için, aynı kültürel ortama mensup, benzer kimliğe sahip araştırmacıların da araştırmaya dahil edilmesi, çalışmanın ilerleyen aşamaları açısından kaçınılmazdır. Ancak, alanda daha önce böylesi bir çalışma olmaması sebebiyle öncelikle otoetnografik desenin belirmesi ve eksik parçaların anlaşılması gerekmektedir (Chang, 2016). Peki, neden eleştirel bir kimliği irdeleyelim? Türkiye bilim camiasına, özelde yönetim-organizasyon

alanına özgü akademik kimliğin tartışma konusu olmasının, bilim insanlarının önce kendilerini sesli şekilde tanımlayabilme, kendi ile akademik tercihleri arasında kurduğu ilişkiyi gösterebilme özgürlüğü kazandıracağına inanıyorum. Özgürlüğün, özgünlüğün anahtarı olduğu kanaatindeyim. Özgün olabilen bir araştırmacının, araştırma sorunsallarının ülkeye özgü anlam kazanacağı ve çıktılarının da ülke dışına çıkabilme gücü katacağı beklentisindedim. Bu çalışma, bilimsel anlamda akademik kimliğin alanda yer edinme girişimini taşıyor. Bu girişimin, yine alanda kendine yer bulamamış bir bilimsel kimlik olan eleştirel araştırmacı üzerinden gerçekleştirilme hedefi ise, açığa çıkacak tartışmaları “keskin” kılıyor.

Bu çalışma ile amaçlanan, yönetim alanında eleştirel perspektifi benimseyen bireyin akademik kamusal alanı içinde yaptığı tercihler ve uyguladığı pratikler ile kimliğinin nasıl şekillendiğinin derinlemesine anlaşılmasını sağlamak ve eleştirel bilgi üretme sürecinde eleştireliliğin epistemolojik ve metodolojik bağlamı ile olan etkileşiminin özdüşünümsel bir farkındalıkla ortaya koymaktır. Çalışmanın temel problemi olarak eleştirel yönetim perspektifini benimseyen bir araştırmacının “eleştirel olma” tercihini yaşarken hangi kararları aldığı, yaşadıklarını nasıl yorumladığı ve yaptığı işlerin çalışma alanında nasıl karşılık bulduğu sistematik bir anlatımla nasıl aktarılabilir? Sorusu belirginleşti. Bu soruyu otoetnografi ile anlatmaya yönelmem, bugüne kadar varolan sessizliğimi bozmak istememdir. Otoetnografi, Paulos (2021)’un vurguladığı biçimde benim sesimi nitel yazıya dahil etmek için işlevsel bir çözüm aracıdır. Benim için otoetnografinin büyüğü anlatacaklarının “araştırmada dışarıdan biri olmaktan içeriden biri olmaya geçişi” (Cock & Hughes, 1995) sağlamasıyla ilişkiliydi. Biliyoruz ki bir hikaye, içeriden birinin, dışarıda sessiz kalmış kişilere de ulaşma çabasını ve onların “öznel anlamlı deneyimleriyle işlemeli bilgiyi ve değerlendirme çabalarını” (Denzin & Lincoln, 2011) temsil etmekte ve bu temsili bize bilimsel çerçevede veren otoetnografi “sessizlikle örtülü” (Ellis & Bochner, 2001) deneyim alanlarına erişmenin “güçlü bir yolu” (Ellis vd., 2011) olarak bu çalışmanın yapısına çok uygun buldum.

Bu çalışmada otoetnografi yöntemi aracılığıyla, yönetim ve organizasyon kamusal alanı ile eleştirel yönetim çalışan bir araştırmacının özel alanı arasındaki ayrım otobiyografik içsel bakışla, etnografik dışsal bakışın birleşimiyle eritilerek deneyime bütünsel bir görüntü kazandırmaya çalışıldı. Otobiyografi ve etnografinin birleştiği bir yöntem olarak otoetnografide; bir kültürün parçası olmak veya belli bir kültürel kimliğe sahip olmaktan kaynaklanan (etnografi) ya da bu yolla olanaklı kılınan otobiyografik araç olan epifaniler (kişilerin yaşamlarında iz bırakan yaşam deneyimlerinin etkileşim

uğrağı) hakkında, seçici ve geçmişe dönük bir biçimde yazılır (Ellis vd., 2011, s.3). Ayrıca otoetnografik yöntemi kullanarak kendi deneyimlerimi yazıya dökmek, akademik bilgiyi nesnel bir gerçeklik olarak değil, öznel deneyimlerin katkılarıyla yeniden üretilen bir olgu olarak görme kabulünün uzantısını yansıtmak anlamına gelmektedir. Metodolojik olarak otoetnografiye tutunmam, Ellis'in (2004) yöntemi tanımlarken kullandığı "kültürel bağlamı anlamak için kişisel deneyimi tanımlama ve sistematik olarak analiz etme" çabam nedeniyledir. Bu yapısal ilişkiler ağında kültür, din, cinsiyet ve sınıfsal kökenin yanında siyasal bağlamda önemli bir inşa ayağıdır. Böylece eleştirel olma deneyimin aynı zamanda aynı zamanda siyasal bağlamdan da beslenir. Bu süreçte, akademik kimliğimi ve eleştirel tercihlerimi yansıtan eşikler üzerinde çalışırken, bireysel hikâyemin aslında daha geniş bir akademik ve toplumsal bağlama yerleştiğini keşfettim. Bu metodolojik yaklaşım sayesinde, kendi deneyimlerimi analiz ederken, diğer eleştirel perspektif benimseyen akademisyenlerin karşılaştığı benzer zorlukların daha iyi anlaşılacağı düşüncesi gerçekçi bir hal aldı.

Bu otoetnografik anlatı; eleştirel yönetim perspektifini benimseyen bir akademisyenin, alanında görünmez olan sınırları aşmaya yönelik çabasını, toplumsal ve akademik alanda kimliğini yeniden inşa etme serüvenini anlatmaktadır. Çalışmanın tasarımında "patika" adını verdiğim yolu inşa ettiğini varsaydığım ve eleştiride derinleştikçe Türkiye'de bir akademik ağın içine dahil olduğum yolculuğu anlatırken üç eşik kullandım. İlk eşik "eleştirel olma, nasıl bir patikada yol alır?" sorusundan hareketle yüksek lisans ve doktora yapma serüvenimde ön plana çıkan "inşa biçimlerini" temsil etmektedir. İkinci eşikse eleştirel olma deneyiminin başkalarında nasıl karşılık bulduğuna dönük anlamları keşfetme kaygısıyla ağın içinde varoluşu temsil eden "karşılaşmalar, etkileşimler ve çatışmaları" betimlemektedir. Üçüncü eşik "gelecek" olarak tanımlayan çalışma, Türkiye'deki akademik camianın eleştirel yönetim perspektifine olan bakış açısını sorgulayan, düşündürdüren ve dönüştürmeye yönlendiren bir katkı sunmayı hedeflemiştir.

Kimliğin Oto-Etnografik Sunumu

Otoetnografi, otobiyografi ve etnografi unsurlarını birleştiren nitel bir araştırma yöntemidir (Alcadipani, & Hodgson, 2009; Reed-Danahay, 2001). Araştırmacının kendi kişisel deneyimlerini, duygularını ve düşüncelerini daha geniş kültürel, sosyal veya kurumsal bağlamlarla ilişkili olarak incelemesini içerir (Ellis vd., 2011). Otoetnografide araştırmacı hem çalışmanın öznesi (kişisel deneyim yoluyla) hem de araştırmacıdır (deneyimle analitik ve teorik etkileşim yoluyla) Ellis & Bochner, 2000; Anderson, 2006).

Otoetnografi, benlik ve kimlik ilişkisini anlamak için oldukça güçlü bir araştırma yöntemidir (Chang, 2016). Bireylerin kişisel deneyimlerini daha geniş toplumsal, kültürel ve tarihsel bağlamlarla ilişkilendirerek, kimlik oluşumunu detaylı bir şekilde incelemeyi mümkün kılar. Bu yöntem, bireylerin kimliklerini toplumsal güçler, aile ilişkileri, tarihsel süreçler, duygusal deneyimler ve başkalarıyla olan etkileşimler aracılığıyla şekillendirdiğini anlamayı amaçlar (Ellis & Adams, 2014). Örneğin, bir araştırmacı, kendi etnik kimliğinin eğitim sistemi içindeki deneyimlerini nasıl etkilediğini veya ailesinin kültürel uygulamalarının kişisel dünya görüşünü nasıl şekillendirdiğini analiz edebilir (Hamdan, 2012; Erdoğan, 2022; Özbebek Tunç, & Zincir, 2022). Otoetnografik çalışmalar, kimlik oluşumunun sadece bireysel bir süreç olmadığını, aynı zamanda toplumsal ve kültürel faktörlerle iç içe geçtiğini ortaya koyar. Bu bağlamda, benlik ve kimlik, tarihsel olaylar, duygusal deneyimler ve toplumsal normlarla sürekli bir etkileşim içindedir (Allen-Collinson, 2013, Reed-Danahay, 2021).

Alan içinde ya da dışında bazı araştırmacıların otoetnografinin çok fazla kişisel önyargı riski taşıdığını savundukları doğrudur (Anderson, 2006). Ancak tam da bu kişisel katılımın, yöntemi insan deneyiminin karmaşıklığını yakalamak için bu kadar güçlü kılan şey olduğu iddiasını taşıyanlar da bulunmaktadır (Jones vd., 2016). Çalışmanın otoetnografik bir çerçevede kurgulanmasının en önemli sebebi, eleştirel duruşa karşı bir eleştirel bakış geliştirebilme derdiyle özdeşleştirilebilir. Otoetnografide benliğin hem araştırmanın öznesi hem de nesnesi olarak rolü için gerekli olan derin düşünme (reflexivity), araştırmacıları kendi önyargıları, kimlikleri ve duygularıyla yüzleşmeye zorlar (Ellis & Bochner, 2000).

Feminist değilsen ya da başörtülü feminist olmak sana uymuyorsa; Marksist bir teorik çerçeveye yoksa ya da dindarsan marksizmi benimsemem mümkün değilse; kurumsal kuram tercih etmediysen ya da bu kuramı çalışacak kadar merkezde değilsen acaba eleştirel değil misin? Kendini ve eylemlerini meşrulaştırma için eleştirelliği bir kenarda tutup 3-5 sayısallaşmış bir çalışma yapmak istemiyorsan ya da bir sabah uyandığında teori yazacak gücü kendinde bulanları eleştirel göremiyorsan ya da adını sen bil yayınevlerinde eleştirel çalışman yayınlanmadıysa aynı konuyu seneler önce çalışmış olman bir anlam ifade etmiyorsa araştırmanın illa da “bir” teoriye uyması gerekemeyen bir politik doğası var demektir. Türk yönetim organizasyon alanında görünmeyen ama var olan bu engellerin “ses”lenmesi gerektiğine inandığım için “öteki” kimseyi değil, kendimi ortaya atmayı tercih etmem dolayısıyla bu yöntemi kullanıyorum.

Eleştirelliğin Eşikliği¹ Olarak Otoetnografik Bir Anlatı

İlk Eşik: Yolu Nasıl İnşa Ettim?

Otoetnografi kişisel bir hikaye ile başlar, bu durumda benim hikayem lisans eğitimiyle başlayıp doktora eğitiminin tamamlanmasıyla sonlanan bir yaşamsal aralıkla başladı. Buraya neden eşik diyorum?

Yıkmak ve yaratmak arasında ince bir çizgide yürüyor olmanın etkili nüanslarından birisi yaşam boyu alınan kararların bir tercih meselesi değil, eleştirinin doğasından kaynaklanıyor olmasıdır. İnsanın hayatta kendine seçtiği konular, aynı zamanda bu doğanın nasıl inşa edildiğini de açıklayıcı güce sahip görünmektedir. Bu inşalar, geçmişten bağımsız olmadığı gibi gelecekte de uzak sayılmazdı. İnşalar dikkate alındığında yaşamın insana getirdikleri değil, insanın yolculuğa nasıl başladığıyla ve hayatı nasıl yaşadığıyla ilgilenmek gerekirdi. Yol yerine “patika” şeklinde tanımlamak istediğim akademik yolculuğum, toplumsal normlarla olan etkileşimlerin bir karşıtı olarak ortaya çıktı. ‘Patika’ kavramı, sistemin ana yollarından uzak, kendi imkânlarıyla açılan, yönü belli olmayan ama öznel anlamlarla inşa edilen bir yürüyüşü temsil eder. Bu metafor, akademiye ana akım dışı kalmanın hem özgürleştirici hem de yalnızlaştırıcı doğasını simgeler. Benim patikam da yalnızca bireysel tercihlerimin değil, Türkiye akademisinin kurumsal politikalarının, metodolojik eğilimlerinin ve epistemik sınırlarının şekillendirdiği bir zemin üzerinde ilerlemek anlamına geliyordu.

Türkiye’de dinin yaşanma biçimi başta olmak üzere toplulukların kültürle, Tanrıyla ve ahlakla kurdukları ilişkiler, “ilk eşik” adını verdiğim akademik kariyerimin başlangıç bölümünde düzene meydan okuyucu pratikler olarak anlamlandı. Oysa kendimi tanımlama biçimim, dünyayı anlamak ve onun içinde kendimi konumlandırmak bağlamında “verili olan bilgiyi” kabul etmemle eşdeğerdi. Kuşkusuz alışkanlıklara zihnen direnmek, davranışları reddetmekle kıyaslandığında zor olanı gerçekleştirmekti. Bir süre sonra o alışageldik yapılar içinde takındığım zihinsel ret, benim için davranışların ve düzenin de terkedilmesi anlamını taşımaya başlamıştı. Örneğin, başörtülü olduğu bilinen bir akademisyen olarak derslere girdiğimde ya da kongrelerde konuştuğumda yalnızca akademik kimliğimle değil, dini bir temsilin taşıyıcısı olarak da algılanmam, kimliğimin sürekli müzakere edilmesine yol açtı. Benzer şekilde, yönetim-organizasyon alanında ele aldığım konuların “fazla teorik” ya da “fazla eleştirel” bulunması, alandaki hâkim metodolojik düzeni sorgulamamın bir yansımasıydı. Dahası, toplumsal ahlaki normlarla ters düşen bir düşüncüyü dile getirdiğimde bunun yalnızca akademik bir tar-

¹ Bu kavramın kullanışı için bkzn. Turner, 2017.

tışma değil, kültürel ve dini düzenin sınırlarını ihlal eden bir davranış gibi okunması, zihinsel direncimin somutlaştığı anlardan biriydi.

Akademik yolculuğum, geçmişimle şekillenen, sorgulamalar ve yüzleşmelerle derinleşen bir eleştirel olma sürecini içinde barındırmaktadır. Alanda ilerlemeye başladığım ilk yıllarda akademik topluluk için kabul gören ana akım yaklaşımlarla karşılaştım. Örneğin, yönetim alanında nicel anket çalışmalarının “bilimsel güvenilirliğin tek ölçütü” olarak görülmesi ve nitel yöntemlere kuşkuyla yaklaşılması², beni bu ölçütlerin ardındaki metodolojik iktidarı sorgulamaya yöneltti. Yine, teorik çerçevesi güçlü bir çalışmamın yalnızca “yeterli veri sunmadığı” gerekçesiyle reddedilmesi³, eleştirel perspektifin alanda görünmez engellere çarpmasını gösteriyordu. Bu deneyimler, olayları yüzeysel bilgilerle değerlendirmek yerine onların arkasında yatan yapıları, güç ilişkilerini ve ideolojileri sorgulama gerekliliğini hissettirdi. Bu sorgulama sürecinde, bilginin bu kadar kolay ulaşılabilir olmasının, bilimin rasyonel ve anarşist yönüyle uyumlu olmadığını keşfettim ve akademik kimliğimi düzene meydan okuma anlamına gelen Feyerabendvari bir anarşist olma halinde inşa etmiş bulundum. Çünkü YÖK’ün atama-yükseltme kriterleri, üniversitelerin performans sistemleri, eleştirel metodolojilere alan açmayan bir akademik iklim oluşturuyor; farklı bir epistemolojik yol izleyenleri “mahallenin delisi” konumuna itiyordu. Bilimin kriz yaşadığı postmodern dönemde anarşist olmak, bu nedenle hem kişisel kimliğim hem de kurumsal bağlamda taşınması zor ama vazgeçemeyeceğim bir pozisyondu.

Eleştirel yönetim perspektifiyle tanışmam sürecinde karşılaştığım önyargılar ve karşı duruşlar, akademik seçimlerimde bana rehberlik eden değerlerimi yeniden gözden geçirmeme neden oldu. Örneğin, bazı meslektaşlarım bu perspektifi “fazla iddialı” buluyor, akademik olmaktan çok “entel” göründüğünü söylüyordu. Bu tür yaklaşımlar, akademiye hangi değerler üzerinden üretim yapmam gerektiğini sorgulamama yol açtı. Bir meydan okuma şeklinde ilerleyen düzenin reddi, yeni bir düzen inşasının içine girmekle başka bir boyuta evrildi. Kendi deneyimlerime dayalı olarak eleştirel yönetim perspektifini benimseme tercihi, üzerimde derin epistemolojik ve metodolojik etkiler yarattı. Bu epistemolojik ve metodolojik değişim, kendimi yalnızca bir gözlemci değil, aynı zamanda bir katılımcı olarak görmeme olanak tanıdı. Saha araştırmalarımdaya katılımcılarla yaptığım görüşmelerde, onların sözlerinin bende uyandırdığı duygusal tepkiler, beni araştırmanın dışından izleyen biri olmaktan çıkarıp aynı ilişkisel zeminde bir özne haline

² Örneğin hiçbir eleştirel temalı bildirim *Ulusal Yönetim-Organizasyon Kongresinde* kabul edilmedi.

³ Memiş, P. & Sağır, A. (2013). Yükseköğretimde yeni(lenmiş) istihdam örneği olarak ÖYP, *International Journal of Human Sciences*, ISSN:1303-5134, Ocak, 10, 74-100, <http://www.insanbilimleri.com/ojs/index.php/uib/article/view/2477#.UO64zeT54lo>.

getirdi. Bu etki kendi duygularımı, tepkilerimi ve beni hareket geçiren motivasyon kaynaklarını, bunların bir durumda nasıl işlevsel hale geldiğini veya olaylar karşısında nasıl düşündüğümü deneyimlemektir. Böylesi bir refleksif tavır, önüme serili akademik literatürdeki bilgiyi yalnızca bir veri değil, bir yapı olarak ele almaya başlamam neden oldu. Örneğin, yönetim literatüründe sıkça başvurulan kuramların (Kurumsal Kuram gibi) aslında belirli epistemik toplulukların güç ilişkilerini yeniden ürettiğini gördüğümde, bu metinleri aynı zamanda üretilmiş bilginin meşrulaştırıcı aracı olarak okumaya başladım. Bu durum beni, bilginin hangi güç ilişkilerinden etkilendiğini ve kimler tarafından, hangi amaçlarla üretildiğini sorgulamaya yönlendirdi. Akademik çevrelerde yaygın kabul gören yaklaşımlara karşı eleştirel bir duruş sergilemek, insanın kendisini kimi zaman yalnız hissetmesine neden olsa da, konferanslarda ve yayınlarda kimliğimi gizlemeden, örneğin başörtülü bir kadın akademisyen olarak kendi deneyimimden söz etmem, “akademik anonimliği” reddetmemi sağladı ve bana özgün bir bakış açısı kazandırdı.

Bu içsel serüvenin sonrasında üretme gerçekliği ile tanıştığımda eleştirel bir konunun bilimsel bağlamda nasıl ele alınabileceğine ilişkin zorlukları görmüş oldum (Özkazanç-Pan, 2012). Bilimsellik çatısı benim için önemlidir. Dolayısıyla bu çatıyı besleyecek derin düşünmeyi sosyal bilim felsefesine odaklanarak gerçekleştirdim. Eleştirel yönetim çalışmaları kaynağından öğrenebilmek için yaz okuluna gittim. Buradaki emek yoğun ancak görünmezdi; örneğin günlerce süren okumalar ve tartışmalar, akademik olarak çok şey kazandırsa da somut bir yayın çıktısına dönüşmediği için bu emeğin değeri görünmez kalıyordu. Sürecin bu zorlu içeriği sizi “üretken” meslektaşlarınızdan kaçınılmaz olarak geride bırakıyor. Çünkü nicel yöntemlerle çalışan meslektaşlar sayıların gücüyle hızla yayın üretebilirken, siz aylar süren mülakatlar ve analizleri sonucunda ancak tek bir nitel metin ortaya koyabiliyorsunuz. Ve öğrendiğiniz teorik bilgi birikimini bir yayına dönüştürmeye çalıştığınızda size rehberlik edecek insan sayısı neredeyse yok denecek kadar az olduğu için el yordamıyla yolunuzu bulmaya çalışıyorsunuz. Bir makaleyi dergiye göndermeden önce hangi formatı, hangi metodolojik dili kullanmam gerektiğini bilen kimse olmadığı için her defasında deneme-yanılma yoluyla ilerlemek zorunda kaldım.

Bu bağlamda kritik bir öğrenme yazokulu için arkadaşlarımla birlikte hazırlamaya çalıştığımız metindi.⁴ O metne gelen rapor halen zihinlerimizdedir; çalışmamızın değerli olduğunu ancak ‘uluslararası okura hitap etmediğini’ söylemişlerdi. Bu ifade bizde hem eksiklik duygusu yarattı hem de

⁴ Memiş, P., Dil, E., Aydın, Ş. (2009). Is Discursive Duality a Scientific Positioning Contradiction? A Particular Inquiry of Management- Organization Field, unpublished.

daha özgüvenli olmamız gerektiğini gösterdi. Geçmişe dönük olarak deneyim eşiklerimde neyi farklı yapardım sorusunun ilkinin burada cevaplayabilir ve metni uluslararası ölçeğe taşımada daha özgüvenli olabilirdik diyebilirim. Henüz kimliğimle eleştirel bilim yapma arasındaki ilişkiyi ayırabilecek duygusal olgunlukta olmamakla birlikte seneler sonra çevirdiğimiz kitabına (Alvesson & Willmott, 2021) önsöz yazmasını istediğimizde Alvesson'un bizleri hatırlaması kimliğin izlerinin duygusal olmayan bir boyutunun da olduğunu gösterdi. Nitekim bugünün çoğulcu ve kapsayıcı kimlik yapısı içinde başörtülü olmanın önemi azalmış görünse de o dönemin koşullarında bu kimlik akademik alanda hâlâ soru işaretleriyle karşılanıyordu.

Bu çok yönlü deneyim sonucunda büyük soruların altında ezildiğimi ve çıkış yolu için metodolojiyi daha güçlü tutmam gerektiğini öğrendim. Eleştirel bilgi üretmek isteyen birisinin, nicel yöntem çalışanların sandığının aksine, yalnızca bir yönetime yönelmek yerine farklı nitel yöntemleri derinlemesine öğrenmesi ve kendi bakış açısıyla harmanlaması gerektiğini fark ettim. Ben de bu süreçte farklı nitel yöntem tekniklerini bir arada kullanarak eleştirel bir çerçeve geliştirmeye çalıştım. Bu süreç felsefeleriyle birlikte yöntemi öğrenme ve deneyimleme ile geçti. Önemli sayıda mülakat deneyimi edindim ve nitel bir araştırmanın verilerinin nasıl sunulacağı konusunda arayışım artarak devam etti. Türkiye'de henüz nitel analiz programları yokken yaptığımız kodlama işlemlerini elle, satır satır işaretleyerek yürütüyor, bu zahmetli emeğin yayın süreçlerinde karşılığını bulamıyorduk. Burada akademik bir rehberin eksikliği ve nicel yöntemlerle ölçek uygulayarak çalışan araştırmacılar kadar üretim yapamamak, duruşunuza sahip çıkma ile ilgili ciddi çalkantılar yaşamınıza sebep oluyordu. Kişisel varsayımım o ki bu aşamada eleştirel yönetim çalışmayı bırakan çok oluyordur. Çünkü hem rehberin kendi düşünce dünyası eleştirel olsa bile danışmanlığını yaptığı bir öğrencinin metnini kurumsal alanda sahiplenmesi kolay olmuyordu. Örneğin, danışmanım çalışmamı eleştirel bulduğunu belirtse de jüriye sunulacağı zaman daha "nötr" bir dil kullanmamı tavsiye ediyordu;⁵ bu durum, metnin akademik alanda sahiplenilmesinin ne kadar zor olduğunu gösteriyordu. Öte yandan, yayın üretiminde eleştirel olmanın tektipleştirici yüzüyle karşılaştığımızda ve onun sınırlarında olmadığımızda çalışmalarınız "yeterince" eleştirel görülüyordu. Bir makalem hakem sürecinde, konu olarak özgün bulunmasına rağmen "belirledikleri yayın kapsamına uygun olmadığı" gerektiği gerekçesiyle reddedilmişti⁶; oysa farklı bir teorik perspektifle alanı ge-

⁵ Memiş, P., (2007). Örgütte İdeoloji Fenomeni ve Çözümüne -Bir Araştırma Grubu Örneği İle-. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yönetim-Organizasyon Bilim Dalı.

⁶ Memiş, P., (2009). Türkiye'deki Liberal Kapitalist ve Muhafazakâr Kapitalist Şirket İdeolojilerinin Yönetimsel İdeolojiye Katkısı, 11. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, 9-11 Aralık, Ankara. Kurumsal ide-

nişletmeye çalıştığım için tam da bu yüzden dışarıda bırakılmıştım. Benzer şekilde, bazı eleştirel perspektife sahip akademik alanlarda Marxist çerçeve dışında kalan eleştirel yaklaşım metodolojileri eksik sayılıyor, farklı bakış açıları yeterince eleştirel kabul edilmiyordu⁷. Kurumsal değerlendirmelerde⁸ ise, eleştirel yöntemle hazırlanmış bir yayın yok sayılırken, yerine sıradan bir nicel çalışma önerisi daha kabul görüyordu.

Bu “geride kalma” hali, zamanla beni meslektaşlarım arasında giderek yalnızlaştırdı. Akademik kariyer basamaklarında geri planda kaldım; lisansüstü öğrenciler danışman olarak beni tercih etmedi, çünkü nitel yöntemlerle çalışmanın onlara avantaj sağlamayacağı düşünülüyordu. Nicel veri üretmeden yaptığım araştırmalar değerli bulunmadı ve bu durum, hem görünmez hem de dışarıda bırakılmış bir akademik kimliğin yükünü taşımama neden oldu.

İkinci Eşik: Karşılaşmalar, Etkileşimler ve Çatışmalar

Bu eşik, öğretim üyesi olarak atanma ile başlayan ve doçentlik başvurusunu kapsayan bir sürece karşılık gelmektedir. Neden bir eşik?

Üniversitede çalışıyor olmak inşa ettiğin eleştirel bilme biçimini en çok baltalayan ve bilginin niteliğini daha fazla sorgulamana neden olan bir durum. Öğretim üyesi olarak atanma süreci benim gibi biri için oldukça zorlayıcıydı. Ne ürettiğiniz ile sizden üretilmesini beklenen bilgide doğru yolu bulma konusunda artan baskılar, sizi değer çatışmasına ve topluluğunuz tarafından onaylanmayacağını bildiğiniz bir yolun ne kadar zor olabileceği hakkında daha fazla fikir vermeye başladığı ilk zamanlar. Bu dönem, aslında ikinci eşik başlangıcıydı: eleştirel kimliğin en çok sınındığı, ürettiğim bilgi ile sistemin beklediği bilgi arasındaki gerilimin en açık şekilde ortaya çıktığı süreçti. Akademik başarının niteliğinden çok, kimin için üretildiğine bağlı olduğunun farkına varmak, akademik idealizmi benimseyen birisi için sarıydı. Bu ilk karşılaşmalar, atılacak adımları belirlemede kritik bir dönüm noktası oldu; çünkü insanı sevdiği işi kendi değerleriyle yapmak ile sistemin beklentilerine uyum sağlamak arasında zorlayıcı bir seçime itti. Bu nedenle eleştirinin değerine inanmak, yalnızca yönetsel değil, aynı zamanda etik ve varoluşsal bir tercih olarak karşıma çıktı. Eğer kendim dahil, içinde bulunduğum sistemi eleştirmenin değerli olduğuna inanmasam, bugün muhtemelen

oloji çalışması olan bu metin, değerlendirme kurulu tarafından tam metin yayınlanmaya uygun bulunmadı.

⁷ ÖYP makalesi (Memiş & Sağır, 2013). için kullandığımız metodolojik dil, derginin çerçevesine uymadığı için kabul edilmemişti.

⁸ Doçentlik raporları nitel çalışan bir araştırmacı için nicel çalışmaları kapsayan notlarla doludur.

farklı bir yerde olurdu. Çünkü bu ilk karşılaşma sizi, o çok arzu ettiğiniz işi yapma ile bunun *gerekliliğini* nasıl yerine getirileceğinin *beklentileri* açısından kritik bir tercihe zorluyor. Sevdiğiniz işi, sevdiğiniz şekilde yapmanın imkansızlığına kaç insan kavuşuyor tam bu noktada sorma ihtiyacı duyduğum bir soru.

Karşılaşmaların ikinci ayağında öğrenciler var. Kariyerin ilk aşamasında öğrencilerle karşılaşırsanız da ders anlatma deneyiminizde kendinize ait belirleyeceğiniz yolda uygulamayı arzu ettiğiniz içerikler var. Eğitim planlarının içeriğine giremeyen eleştirel bakış açısı, insanın bilgi aktarım ve zenginleşme yolunun önünü tıkıyor. Sonradan anlamlandırıyorum ki, eleştirel bilgiyi sunma konusundaki geri duruşumun arkasında bu aktarma sorunu yer alıyor. Ne lisans ne yüksek lisans seviyesinde ve hatta doktora aşamasına gelmiş bir öğrenci için yönetim alanındaki eleştirel bilgi üretim kaynağının yapıda bir karşılığı yok. Çalışma alanınızda öğrendiğiniz bilgileri sistematik bir şekilde aktaramıyor olmak bir süre sonra yeni öğrenme arzunuzu baltalıyor. Aralara serpiştirilen yönetimin eleştirel uygulamaları, evet ana akımda bunlar var ama siz bu alt başlıkları da aklınızda bulundurun önerisinden öteye geçemiyor. Çatışmaya dahi imkan vermeyen bu kurumsal tanınmamışlık hali, bilgi üretmenin de meşruluğuna zarar veriyor.

Karşılaşmaların ikinci ayağında öğrenciler var. Kariyerin ilk aşamasında öğrencilerle karşılaşırsanız da ders anlatma deneyiminizde kendinize ait belirleyeceğiniz yolda uygulamayı arzu ettiğiniz içerikler var. Örneğin, işletme dersinde yönetim kuramlarını anlatırken Weber'in bürokrasi modelinin yanında Foucault'nun iktidar analizine ya da Alvesson'un eleştirel yönetim perspektifine yer vermek istiyordum. Ancak eğitim planlarının içeriğine giremeyen bu eleştirel bakış açısı, insanın bilgi aktarım ve zenginleşme yolunun önünü tıkıyordu. Müfredatta performans yönetimi ya da liderlik teorileri geniş yer bulurken, işyerindeki sömürü, emek süreçleri ya da toplumsal cinsiyet eleştirileri tamamen dışarıda bırakılıyordu. Sonradan anlamlandırıyorum ki, eleştirel bilgiyi sunma konusundaki geri duruşumun arkasında bu aktarma sorunu yer alıyordu. Öğrencilerin çoğunlukla ortak yapılan test sınavları için eleştirel okumaları zorunlu değil, "ek bilgi" olarak vermem, sistemin baskısı karşısında geri çekilişimin bir göstergesiydi. Ne lisans ne yüksek lisans seviyesinde ve hatta doktora aşamasına gelmiş bir öğrenci için yönetim alanındaki eleştirel bilgi üretim kaynağının yapıda bir karşılığı yoktu. Örneğin, doktora öğrencilerine hitap edebilecek bir eleştirel yönetim çalışmaları dersi hala bulunmuyor. Çalışma alanınızda öğrendiğiniz bilgiler sistematik bir şekilde aktaramıyor olmak bir süre sonra yeni öğrenme arzunuzu baltalıyordu. Aralara serpiştirilen yönetimin eleştirel uygulamaları

ise, örneğin klasik liderlik dersinde yalnızca tek bir slaytta “eleştirel liderlik” kavramına değinilmesi, ana akımın baskınlığını aşmıyor, öğrenciler için küçük bir dipnot düzeyinde kalıyordu. Çatışmaya dahi imkân vermeyen bu kurumsal tanınmamışlık hali, bilgi üretmenin de meşruluğuna zarar veriyordu.

Diğer karşılaşma meslektaş karşılaşmasıydı. Kariyer hedeflerinin somutlaşmasının beklendiği bir camianın üyesi olarak, görünmeyen ama herkesin bildiği birtakım “tik”ler vardı; uluslararası dergide yayın yapmak, belirli konferanslarda görünmek, ya da atf sayınızı artırmak gibi sessizce beklenen kriterler. Eleştireliliğe içkin olarak bağlı olduğum nitel yaklaşım, bu noktada benim için en büyük engellerden birini oluşturuyordu; çünkü uzun görüşmeler, detaylı analiz süreçleri, bir makalenin hazırlanmasını aylarca uzatıyor, bu da üretim sıklığı azaltıyordu. Bu durum, meslektaşlar arasında benim gibi eleştirel çalışanların “zaten çok üretmez” şeklinde önyargıyla anılmasına yol açıyordu. Daha da ötesi, eleştirel kimsenin üretme amacının bir şey inşa etmek değil, yalnızca “yıkamak” olduğuna dair alt metin konuşmalarına sık sık tanık oluyordum. Örneğin, bir sunum sonrası bana yöneltilen “iyi güzel de, sen hep sistemi eleştiriyorsun, peki ne öneriyorsun?” sorusu, eleştirinin yıkıcılıkla eşleştirildiğini açıkça ortaya koyuyordu. Bu deneyimler, meslektaşlık ilişkisinin çoğu zaman gerçek bir paylaşım değil, çıkar ilişkisi üzerinden işlediğini hissettirdi. Ortak çalışmalara davet edilmek bile, çoğu zaman fikir üretiminin zenginliği için değil, puan ve görünürlük artırma hesabıyla yapılıyordu.

Bir diğer karşılaşma yayın üretimiydi. Eleştirel bilgi üretmek için saha size sayısız imkân sunuyor. Görüştüğüm bir katılımcının “bunlar işyerindeki herkesin bildiği ama dile getirmediği konular” demesi, ürettiklerimin anlamlılığını hissettiğim anlardan biriydi. Özellikle kapitalist sistemi sürekli besleyen ve ileriye götüren yönetim alanında eleştireliliğin nasıl edimselleştirileceği meselesi önemli bir tartışma konusu (Spicer vd., 2009; 2016). Ancak sahada karşıma çıkan hikâyeler, bu tartışmanın ne kadar somut olduğunu kanıtlıyordu. Örneğin, sürdürülebilirlik projelerinde şirketlerin gururla anlattıkları “yeşil” uygulamaların aslında raporlama maddesini doldurmak üzere yapılmış hedefler olduğunu anladım. Bir öğrenci, saha verilerimi ders sırasında dinledikten sonra “hocam bu anlattıklarınızla sürekli karşılaşıyoruz” dediğinde, bilginin meşruluğunu yalnızca akademik kriterlerden değil, muhataplarından aldığını hissettim. Bu tür sahici karşılaşmalar, eleştirel bilginin soyut bir teoriden çok, gündelik pratiklerde yaşam bulan bir gerçeklik alanı olduğunu bana gösterdi. Yüzü uygulamaya dönük araştırmacıların kendilerine çıkış yolu bulabildikleri bu alanların (Arslan, 2020) özellikle bizim gibi ülkelerde daha fazla olduğuna inanıyorum. Çünkü üretilen bilgi,

yalnızca bir teorik çerçeve uğruna değil, hayatın içinde karşılaşılan çelişkilerle/sorunsallarla beslenen bir ilham taşıyordu.

Diğer karşılaşmanın peşisıra gelen karşılaşma, yayın üretiminin sunumunda gerçekleşiyor. Ürettiklerinizi kime sunacağınız ve nasıl bir karşılık alacağınız ile girdiğiniz karşılaşma. Eleştirel bilginin epistemolojik doğasının zorluğu ile burada tanışıyoruz diyebilirim. Clegg ve diğerlerine göre (2006, s. 288) soyut ve felsefi olan, kolay anlaşılabilen EYÇ'nin kuramsal perspektifleri erişilmezdir ve ana akım yönetim çalışmalarının sonuçları ile karşılaştırılmazlık içerdiğini beliren Dikili (2013, s.60), bundan dolayı Feyerabend'in "bilim anarşizmi"ne hizmet ettiğini savunur. Böylesi bir yargısal yaklaşıma sahip olan bir alanda bilgi üretmenin ana akım yayıncılıkta karşılığının olması beklentisinin çok düşük olması anlaşılabilir bir şey olmakla birlikte bu durumla yüzleşmek ve burada karşılaşılan mesleki çatışmalar anlaşılabilir değildir.

Diğer karşılaşma, yayın üretiminin sunumunda gerçekleşti. Ürettiklerimi kime sunacağım ve nasıl bir karşılık alacağım sorusu, eleştirel bilginin epistemolojik doğasının zorluklarıyla yüzleştiğim en çarpıcı alanlardan biriydi. Bir konferans sunumumda, çalışmamı ilgiyle dinlediklerini düşündüğüm dinleyicilerin sonunda "bu sonuçlara nereden vardınız" yorumu yapmaları, aslında bilginin değil, yöntemin sorgulandığını hissettirdi. Clegg ve diğerlerinin (2006) de belirttiği gibi, eleştirel yönetim çalışmalarının kuramsal perspektifleri çoğu zaman erişilmez bulunuyor; Dikili'nin (2013) vurguladığı üzere, Feyerabend'in "bilim anarşizmi"ne hizmet etmekle suçlanıyor. Bu suçlamaları birebir deneyimlemek, benim açımdan eleştirel bilginin görünmez bariyerlerini somutlaştırdı. Örneğin, hakem raporlarında nitel verilerin zenginliğini kabul etmelerine rağmen, makalemin "daha fazla tablo ve sayısal karşılaştırma" ile desteklenmesi gerektiği vurgulanıyordu. Eleştirel bakış açısına sahip bir araştırmacıdan zenginleştirilmiş nitel veri toplama araçlarını kullanma talebi anlaşılır olmakla birlikte (Özkazanç-Pan, 2012) nicel(leştirilmiş) perspektifle yapılmış bir çalışma dayatması bilimsel olarak kavrayabildiğim bir husus değildir. Benim için bu dayatma, bilimin çoğulluğunu savunmakla bilimsel anarşizm suçlaması arasında sıkışıp kalmanın somut bir haliydi. Sunumun sonunda yaşadığım sessizlik, yalnızca yöntemime değil, kimliğime de yöneltmiş bir mesafe gibi hissettirdi.

Eleştirel kimliğimin dönemeçlerinden biri olan ikinci eşik, atama sürecinde ürettiğim bilginin değerinin değil, kimin için üretildiğinin sorgulanması, öğrencilerle olan karşılaşmalarda eleştirel içeriğin müfredata girememesi, meslektaş ilişkilerinde görünmeyen "tik"lerin gölgesinde var olma baskısı ve

yayın üretiminde nicel dayatmalarla yüzleşmek; hepsi eleştirel bir duruşun nasıl sürekli sınındığını ortaya koydu. Bu karşılaşmalar, yalnızca akademik bir gerilim değil, aynı zamanda benim için bilginin doğası, meşruiyeti ve aktarımına dair varoluşsal bir sorgulamaya dönüştü. Kimi zaman yalnızlaştırıcı, kimi zaman umutsuz hissettirse de bu deneyimler, eleştirel bilginin yalnızca üretilecek değil, aynı zamanda savunulacak bir konum olduğunu bana hatırlattı. İkinci eşikten geriye dönüp baktığımda, bu dönemin bana bıraktığı en önemli şey, eleştiriyi bir yöntemden öte, bir yaşam ve direnme biçimi olarak kavramış olmamdır.

Üçüncü Eşik: Gelecek

Bu eşik çalıştığım üniversitenin bölünmesi ve doçentlik kararı ilanı ile başlayan ve halihazırda devam etmekte olan süreçtir. Neden son eşik?

Benim için geleceğe atılacak ilk önemli adım, üniversitenin bölünmesiyle gerçekleşti. Hâlihazırda eleştirel kimliğimle akademik camia içinde sürdürdüğüm var olma mücadelesi, kurumsal kimliğin de yok olmasıyla birlikte somut bir görüntü kazandı. Bir sabah fakülte tabelasının değişmesi, sosyal bilimlere ait bölümlerin yeni belgelerde arka planda yer alması ve akademik toplantılarda önceliğin tamamen uygulamalı bilimlere verilmesi, bu yok oluşun en görünür işaretleriydi. Sosyal bilimlere alan açmayan bir üniversite tasavvurunda, ana akım dışı bir duruşa sahip olmak, sistemin arzuladığı şekilde sanayiye ileriye götürmeyi önceleyen uygulamalı bilim anlayışı içinde eriyen bir sürece dönüştü. Sonunda, eleştirel bir akademik yolculuk meslek yüksekokulunun sınırları içine hapsedildi; bu yalnızca mekânsal değil, aynı zamanda epistemik bir kapatılma, ufuksuzluk ve görünmezleşme deneyimi anlamına geliyordu.

Akademik geleceğe ipotek koyan bu gelişmenin en ağır sonuçlarından biri, doçentlik unvanını kazanma sürecinde yaşandı. Eleştirel bilgi üretiminin epistemolojik ve metodolojik karşılığının yokluğu, dosyamın bilimsel katkı değil “yeterli sayıda” ve “doğru kategoride” yayın üzerinden değerlendirilmesiyle açık biçimde görünür hale geldi. Nicel üretime dayalı ölçütler karşısında nitel ve eleştirel çalışmalarım görünmez kılındı; jüri karşısında, yaptığım işin “sosyoloji” olarak dahi sorgulanmasına tanık oldum. Kurumsal yeterliliğin dayattığı bu standartlar, beni sistemin öğüttüğü ve marjinalleştirdiği bir kimliğe dönüştürdü.

Meslek yüksekokuluna hapsedilmek, yalnızca kurumsal statü kaybı değil; aynı zamanda merkez-taşra ayrımının yarattığı epistemik eşitsizliğin canlı bir göstergesiydi. Fakülte dersi vermekten yoksun olma, lisansüstü da-

nışmanlıkların yokluğu, araştırma fonlarına ve uluslararası ağlara erişimde yaşanan zorluk, eleştirel kimliğimin daha baştan dezavantajlı konumda olmasına yol açtı. Bu durum, akademide kimliğin kurumdan bağımsız düşünülemediğini, tersine, kimliğin kurumsal bağlam tarafından biçimlendirildiğini daha da görünür kıldı.

Bu süreçte tahakküm ve direnç ikiliği somutlaştı: jüri karşısında meslek yüksekokulundan bir akademisyen olarak küçümsenmek tahakkümün en açık yüzüken, kendi yöntemsel ve epistemolojik tercihlerime sahip çıkarak ilerlemeye devam etmek direnişin en belirgin ifadesi oldu. Bu ikilik, beni yıpratmasına rağmen, eleştirel duruşumun sınırlarını ve gücünü yeniden tanımlamamı sağladı.

Bu deneyimi kavramsallaştırırken Learmonth ve Humphreys'in (2012) otoetnografik çalışması⁹ bana güçlü bir referans noktası sundu. Onların performans odaklı üniversite kültürü ile kişisel akademik değerler arasındaki gerilimi görünür kılma çabası, benim de kendi ülkemde karşılaştığım tabloyu anlamlandırmamı kolaylaştırdı. Türkiye'de çoğunluğu taşra üniversitelerinden oluşan yükseköğretim sisteminde, akademisyenlerin çalışma mekânlarını özgürce seçebildikleri yanılgısı, aslında yapısal kısıtların üzerini örten bir yanılsamaydı. Bu yanılsamanın bir parçası olarak ben de taşralı bir akademisyen kimliğiyle, sayıların başarısını kutsayan sistemin içinde tutunmaya çalışıyordum. Yönetim-organizasyon alanının nicelci orduları ve yalnızca belirli odaklarda yoğunlaşan eleştirel kolonileri karşısında, benim gibi bir adayın sistemin onayını alamaması beklenen bir sonuçtu. Bu süreç bana yalnızca üretmenin değil; kimin için, nerede ve hangi epistemik çerçevede ürettiğinin, akademik kabul açısından belirleyici olduğunu öğretti.

Bu deneyimler bana geleceğe ilişkin yeni patikalar sundu. Kendimi en çok eksik hissettiğim alanın uluslararası boyut olduğunu fark ederek, eleştirel yönetim çalışmalarının beslendiği Avrupa tartışmalarından ve yöntemin güçlü olduğu Amerika'daki araştırma kültüründen öğrenme ihtiyacını daha derinden hissettim. Örneğin, Avrupa'da katıldığım yaz okulu ve kongrelerde eleştirel yönetim perspektifinin genç araştırmacılar için nasıl bir tartışma zemini açtığını gözlemledim; Amerika'da ise yöntemsel titizliğin eleştirel çalışmaların görünürlüğünü artırmadaki rolünü deneyimledim. Uluslararasılaşmanın eleştirel kimliğime etkilerini başta kestiremesem de,

⁹ Learmonth ve Humphreys'n (2012) otoetnografik anlatılar kullanarak kendi deneyimleri üzerinde eleştirel bir şekilde derin düşünerek yaptıkları çalışmada, akademik kimliklerin yönetimi üniversite yapıları içinde nasıl şekillendirildiğini, kısıtlandığını ve bazen çatıştığını gösteren bu çalışma ile, kişisel akademik değerler ile işletme okullarının performans odaklı kültürü arasındaki gerilimi vurgulayarak akademisyenlerin kurumsal beklentilere uyum sağlarken özgünlüklerini koruyup koruyamayacakları sorgulanıyor.

farklı epistemik topluluklarla tanışmak bana kendi konumlanışımı daha net görme imkânı sundu. Böylece geleceğe ilişkin en önemli patika, yerel bağlamın kısıtlayıcı yapılarıyla yüzleşirken, uluslararası alanda eleştirel bilginin üretimine katkı sağlayabileceğim yeni kolektifler aramak oldu.

Bu son eşik, üniversitemin bölünmesiyle birlikte yaşadığım mekânsal ve sosyo-kültürel yeniden konumlanma, eleştirel kimliğimin yalnızca bireysel bir tercih değil, aynı zamanda yapısal koşullarla sürekli sınanan bir varoluş biçimi olduğunu bana gösterdi. Taşra-merkez ayrımı, akademik kaynaklara erişimden uluslararası ağlara katılıma kadar her alanda belirginleşen eşitsizlikler yarattı; bu eşitsizlikler yalnızca coğrafi değil, aynı zamanda sosyal sermaye, mesleki fırsatlar ve epistemik prestij alanlarını da biçimlendirdi. Kadın, başörtülü ve belirli bir sınıfsal kökenden gelen bir akademisyen olarak görünürlük mücadelesi daha da zorlayıcı hale geldi. Ancak bu yapısal sınırlar, beni uluslararası alanlara yönelmeye motive ederken, Türkiye akademisinin eleştirel çalışmalara açtığı dar koridorları da daha net görmemi sağladı. Böylece üçüncü eşik, eleştirel varoluşun yalnızca bireysel direniş değil, aynı zamanda kurumsal dönüşümlerin, mekânsal ayrımların ve kimlik faktörlerinin şekillendirdiği çok katmanlı bir mücadele alanı olduğunu görünür kıldı.

Sonuç

Bu otoetnogafi çalışmasında, kapitalizme eğitim içeriği dolayısıyla doğrudan hizmet eden ve onun gelişmesine uygulamaları ile katkıda bulunma amacı taşıyan bir disiplin olan yönetim alanında eleştirel olma tercihinde olan bir akademisyenin anlatıları yer almaktadır. Bu anlatılar oto-etnografik anlatımda yer bulan epifani noktalarını açığa çıkarma amacıyla temalandırılmıştır. Her bir tema, anlatıcının hayatında yaşamsal iz bırakan dönemlerini göstermektedir. Bu temalar eşik olarak adlandırılmış ve sırasıyla *Yolu Nasıl İnşa Ettim*, *Karşılaşmalar*, *Etkileşimler ve Çatışmalar* ve *Gelecek* şeklinde tanımlanmıştır. Temalara içerik yüklemesinde “Ben eleştirel yönetim kapsamında yer alan bir konuyu çalışırken nerelerde zorluk yaşıyorum?” ve “Türkiye’de bu yaşadığım zorlukların kaynakları neler?” araştırma soruları rehberlik etmiştir.

İlk eşikin açığa çıkardıklarına göre eleştirel yönetim konularının teorik çerçevesini çizmek zor çünkü literatür yönetim alanı ile sınırlı değil. Bu araştırmacının doğal olarak verili olmayan bir alan içinde kendi sınırlarını belirlemesi anlamına gelmekte. Bu durum sadece ana akım yaklaşımlara karşı değil, eleştirel yaklaşımı benimsemiş olanların etkisine karşı da. İlk eşikin

eleştirelilik ve yerellik arasındaki ilişkisi ise eleştireliliği tanımlama biçim(ler)inden geliyor.

İkinci eşik, eleştireliliğin paylaşımı, yaygınlaşması ve meşruluğu ile ilgili zorlukları barındırıyor. Bu zorluklar eleştirel yönetim çalışmalarının ana akım yönetim çalışmalarında kurumsallaşmaya çalıştığı 1993'ten (Alvesson & Willmott, 1992) bu yana bildiğimiz ancak yıllar itibariyle ana akım dergilerde kendine yer bulabilmesiyle görece bir ilerleme kaydetmiş bir durum iken Türkiye'de henüz hiç yer edinememiş bir durum olarak sonuçlanıyor (Alakavuklar & Parker, 2011; Oba & Gençer, 2016).

Son eşik eleştirel bir araştırmacı olarak kimliğin sınırlarını görme ve patikayı terk etme ya da benimseme tercih noktasına yani başlangıç noktasına dönmeyi ifade ediyor. Tüm dünyada yaşanmakta olan akademik kimliğin krizi, (Marques vd., 2024; Yıldırım & Aşkun, 2017; Winter & O'Donohue, 2012; Harris, 2005; Henkel, 2005) eleştirel bakış açısına sahip birinin hangi çözüm yoluna yöneleceğinin kararını zorlaştırıyor. Bu bağlamda, akademik kimlik yalnızca bireysel bir duruş değil, aynı zamanda yapısal dinamiklerin de bir sonucudur (Bourdieu, 1988). Bilginin metalaşması ve neoliberal akademinin yükselişi de ayrıca eleştirel akademisyenlerin kurumsal yapılar içinde giderek daha fazla sıkışmasına neden oluyor (Giroux, 2014). Akademiye varabilme mücadelesi veren eleştirel bir araştırmacı hem kimliğin yeniden üretimi hem de akademik özgürlüğün sınırlarının zorlanması ile karşı karşıya kalıyor.

Ben de bu çalışma ile araştırmacının hem öznesi hem nesnesi olarak öz-düşünümsel bir bakışla sonuç değerlendirmesi yaptığımda, eleştirel bir akademisyen olma kimliğimi terk etme- sinik (Winter, 2009) veya benimseme- otantik olma (Cannizzo, 2018; Said, 1994) iki uç noktaları arasından hangisine yöneldiğimin aslında her bir eşığı atlama motivasyonumda olduğunu gördüm. Bu yönüyle kimliği etkileşimli bir yapı olarak gördüğüm sonucuna varabilirim (Barrow vd., 2022; Henkel, 2000). Yapıya karşı duruşum ise direnç barındırıyor (Edwards, 2022; Lust vd., 2019). Learmonth ve Humphreys oto-etnografiyi akademideki baskın normlara meydan okuma ve akademik kimliğin homojenleşmesine karşı koyma yöntemi olarak savunuyorlar. Benim için de bu oto-etnografi metnini yazmak, geçmişini anlamlandırırken, gelecek öngörülerimi seyreltmemde ve kimliğimi net bir şekilde ortaya koymamda önemli araç oldu.

Bu otoetnografik anlatı, yalnızca kişisel bir yaşam öyküsünü değil, aynı zamanda Türkiye akademisinin ideolojik, sosyolojik ve politik sınırlarının içinden geçen bir direniş hattını temsil etmektedir. Eleştirel kimliğimin şekil-

lenmesi, bireysel tercihlerimin ötesinde, neoliberal politikaların üniversiteyi ölçülebilir üretim üzerinden tanımlayan baskıları, sekülerleşmenin hegemonik kabulleri ve cinsiyetlendirilmiş kurumsal yapılarla doğrudan bağlantılıdır. Bu bağlamda kendi patikamı inşa edişim, akademinin müesses nizamıyla hesaplaşmanın ve onun dışında var olma çabasının bir ifadesidir.

Türkiye bağlamı, bu anlatıyı yalnızca “oto” değil, aynı zamanda “etnografik” kılmaktadır. Merkez-taşra ayrımı, akademik kaynaklara erişim, uluslararası ağlara katılım ve epistemik prestij alanlarında derin eşitsizlikler yaratırken, bu eşitsizlikler kimlik faktörleriyle iç içe geçmiştir. Başörtülü bir kadın ve taşra üniversitesinde çalışan bir akademisyen olarak deneyimlerim, yalnızca bireysel bir direnişin değil, Türkiye akademisinin habitusunu görünür kılan sosyolojik göstergelerin parçasıdır. Bu bağlamda otoetnografi, kimliğin kurumsal yapı içindeki görünürlüğünü ve görünmezliğini ifşa ederek, akademinin eleştirel bilgiyle kurduğu mesafeyi açığa çıkarmaktadır.

Son kertede patika metaforu, benim için yalnızca alternatif bir yolculuğu değil, aynı zamanda bu yolculuğun politik anlamını da temsil etmektedir. Başörtülü olmak, Türkiye’de akademik görünürlüğün önünde tarihsel olarak büyük bir bariyer olmuş; dindarlık ise sadece Marksist bir karşıtlık üzerinden değil, adalet ve özgürlük arayışının devrimci bir felsefesi üzerinden anlam kazanmıştır. Bu nedenle bu anlatı, bireysel bir deneyimin ötesinde, Türkiye akademisinde kimlik, ideoloji ve bilgi arasındaki gerilimleri görünür kılan bir etnografik tanıklıktır. Eleştirel yönetim perspektifine yönelmem, bu gerilimleri hem teorik hem de metodolojik düzeyde sorgulamamı mümkün kılmış; kişisel olanı kamusal, biyografik olanı tarihsel ve yerel olanı evrensel ile buluşturmuştur.

Kaynaklar

- Adams, T. E., Ellis, C., & Jones, S. H. (2017). Autoethnography. *The international encyclopedia of communication research methods*, 1-11.
- Adorno, T. W. (1973). *Negative Dialectics*. Seabury Press
- Ahmed, S. (2012). *On Being Included: Racism and Diversity in Institutional Life*. Duke University Press.
- Alakavuklar, O. N., & Parker, M. (2011). Responsibility and the local: The prospects for critical management in Turkey. *Critical Perspectives on International Business*, 7(4), 326-342.
- Alcadipani, R., & Hodgson, D. (2009). By Any Means Necessary? Ethnographic Access, Ethics and the Critical Researcher. *Tamara Journal for Critical Organization Inquiry*, 7.

- Allen-Collinson, J. (2013). Autoethnography as the engagement of self/other, self/culture, self/politics, selves/futures. *Handbook of autoethnography*, 281-299.
- Alvesson, M., & Sköldbberg, K. (2017). *Reflexive Methodology: New Vistas for Qualitative Research*. SAGE.
- Alvesson, M., & Willmott, H. (1992). *Critical management studies*. London; Newbury Park: Sage. ISBN 978-0-8039-8454-7.
- Alvesson, M., & Willmott, H. (2021). *Yönetimi anlamlandırmak-eleştirel bir giriş*. PM Sağlık ve ŞA Turan, Metin, Çev.) Nobel Yayıncılık.
- Anderson, L. (2006). Analytic autoethnography. *Journal of Contemporary Ethnography* 35 (4): 373-395
- Aslan, A. (2020). Eleştirel yönetim çalışmaları fildişi kulesinden nasıl çıkabilir? Eleştirel edimsellik ve topluluk ekonomileri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 75(2), 667-685.
- Barrow M., Grant, B. & Xu, L. (2022) Academic identities research:mapping the field's theoretical frameworks, *Higher Education Research & Development*, 41:2, 240-253.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1988). *Homo Academicus*. Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (1990). *The Logic of Practice*. Stanford University Press.
- Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge.
- Cannizzo, F. (2018). 'You've got to love what you do': Academic labour in a culture of authenticity. *The Sociological Review*, 66(1), 91-106.
- Chang, H. (2016). *Autoethnography as method*. Routledge.
- Cock, H., & Hughes, D. (1995). *Research and the Teacher*. UK: Routledge.
- Denzin, N. K. (2014). *Interpretive Autoethnography*. SAGE.
- Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. eds., (2011) *The Sage handbook of qualitative research*. SAGE.
- Dikili, A. (2013). Eleştirel Yönetim Çalışmaları Ana Akım Yönetim Çalışmalarının Yönünü Değiştirebilir Mi?. *ISGUC The Journal of Industrial Relations and Human Resources*, 15(2), 52-62.
- Edwards, R. (2022). Why do academics do unfunded research? Resistance, compliance and identity in the UK neo-liberal university. *Studies in Higher Education*, 47(4), 904-914.
- Ellis, C. & Bochner, A.P. eds., (2001) *Ethnographically speaking: Autoethnography, Literature, and Aesthetics* (Vol. 9). Rowman Altamira
- Ellis, C., & Adams, T. E. (2014). The purposes, practices, and principles of autoethnographic research. *The Oxford handbook of qualitative research*, 254-276.
- Ellis, C., & Bochner, H. (2000). Autoethnography, personal narrative, reflexivity. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 733-768). Thousand Oaks, CA: Sage.

- Ellis, C., (2004) *The ethnographic I: A methodological novel about autoethnography*. Rowman Altamira.
- Ellis, C., Adams, T. E., & Bochner, A. P. (2011). Autoethnography: An Overview. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 36(4 (138)), 273–290. <http://www.jstor.org/stable/23032294>
- Erdoğan, E. (2022). Anadolu’da Akademisyen Olarak Çalışmanın Hâletiruhiyesi: Başka Türlü Bir Dünyaya İnanma İsteği. *Fe Dergi* 14, no. 1 21- 34. http://cins.ankara.edu.tr/27_3.pdf
- Giroux, H. A. (2014). *Neoliberalism’s War on Higher Education*. Haymarket Books.
- Göle, N. (1991). *Modern mahrem: Medeniyet ve örtünme*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Hall, S. (1996). Who Needs Identity? In S. Hall & P. du Gay (Eds.), *Questions of Cultural Identity* (pp. 1-17). SAGE.
- Hamdan, A. (2012). Autoethnography as a Genre of Qualitative Research: A Journey inside Out. *International Journal of Qualitative Methods*, 11(5), 585-606.
- Hamilton, M. (2021). An autoethnographic self-study navigating the transition to becoming a STEM teacher educator. *The Qualitative Report*, 26(1), 296-316.
- Hannan, M. T., & Freeman, J. (1977). The Population Ecology of Organizations. *American Journal of Sociology*, 82(5), 929–964.
- Harris, S. (2005). Rethinking academic identities in neo-liberal times. *Teaching in Higher Education*, 10(4), 421–433. <https://doi.org/10.1080/13562510500238986>
- Henkel, M. (2000). *Academic identities and policy change in higher education*. Jessica Kingsley.
- Henkel, M. (2005). Academic identity and autonomy revisited. In *Governing knowledge: A study of continuity and change in higher education a festschrift in honour of maurice kogan* (pp. 145-165). Dordrecht: Springer Netherlands.
- Herrmann, A. F. (Ed.). (2020). *The Routledge international handbook of organizational autoethnography*. London: Routledge.
- Holman Jones S. (2005). (M)othering loss: Telling adoption stories, telling performativity *Text and Performance Quaterly*, 25, 113-135.
- James, W. (1907). *Pragmatism: A New Name for Some Old Ways of Thinking*. Longmans, Green, & Co.
- Jones, S. H., Adams, T., & Ellis, C. (2016). Introduction: Coming to know autoethnography as more than a method. In *Handbook of autoethnography* (pp. 17-48). Routledge.
- Kincheloe, J. L., & McLaren, P. (2005). Rethinking Critical Theory and Qualitative Research. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *The SAGE Handbook of Qualitative Research* (pp. 303-342). SAGE.
- Kuhn, T. S. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press.
- Learmonth, M., & Humphreys, M. (2012). Autoethnography and academic identity: Glimpsing business school doppelgängers. *Organization*, 19(1), 99-117.

- Lust, M., Huber, C., & Junne, J. (2019). Academic identity as a discursive resource for resistance: The case of quality management in German higher education institutions. *Higher Education Policy*, 32(1), 49-69.
- Marques, R. M. G., Lopes, A., & Magalhães, A. M. (2024). Academic identities and higher education change: reviewing the evidence. *Educational Research*, 66(2), 228-244.
- Oba, B., & Gençer, M. (2016). The ghost in the system: Critical management studies in Turkey. In *Critical Management Studies* (pp. 175-190). Routledge.
- Özbebek Tunç, A., & Zincir, O., (2022). Yönetim Eğitiminin Düşünümsel Perspektifle Değerlendirilmesi: Eleştirel Bir Otoetnografi Denemesi. II. Nitel Araştırma Çalıştayı 2022 (pp.1-10). İzmir, Turkey.
- Özkazanç-Pan, B. (2012). Publishing without betrayal: Critical scholarship meets mainstream journals. *Scandinavian Journal of Management*, 28(3), 209-217.
- Pace, S. (2012). *Writing the self into research: Using grounded theory analytic strategies in autoethnography*.
- Poulos, C. N. (2021). *Essentials of autoethnography*. American Psychological Association.
- Reed-Danahay, D. (2001). Otobiyografi, Mahremiyet ve Etnografi. ed. P. Atkinson vd. Etnografi El Kitabı, 407-425.
- Reed-Danahay, D. (Ed.). (2021). *Auto/ethnography: Rewriting the self and the social*. Routledge.
- Said, E. W. (1994). *Representations of the Intellectual*. Vintage.
- Sparkes, A. C. (2020). Autoethnography: Accept, revise, reject? An evaluative self reflects. *Qualitative Research in Sport, Exercise and Health*, 12(2), 289-302.
- Spicer, A., Alvesson, M. and Karreman, D. (2009). Critical Performativity: The Unfinished Business of Critical Management Studies. *Human Relations*, 62 (4): 537-560.
- Spicer, A., Alvesson, M. and Karreman, D. (2016). Extending Critical Performativity. *Human Relations*, 69 (2): 225-249.
- Turner, V. (2018). *Ritüeller Yapı ve Anti-Yapı*. Türkiye: İthaki Yayınları.
- Winter, R. (2009). Academic manager or managed academic? Academic identity schisms in higher education. *Journal of Higher Education Policy and Management*, 31(2), 121-131.
- Winter, R. P., & O'Donohue, W. (2012). Academic identity tensions in the public university: Which values really matter?. *Journal of Higher Education Policy and Management*, 34(6), 565-573.
- Yıldırım, N. & Aşkun, O. (2017). Hayallerim, İşim ve Ben: İşletme Akademisyenlerinin Akademik İş Algılarına İlişkin Etnografik Bir Araştırma.

YAZARLAR HAKKINDA

Ahmet ALKAN (Doç. Dr.), Lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimini Süleyman Demirel Üniversitesi'nde tamamladı. 2019 yılında Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Sosyoloji Bölümünü bitirdi. 2023 yılında yönetim ve organizasyon alanında doçentliğini aldı. 2016 yılından bu yana Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü'nde çalışmaktadır. Sağlık kurumlarında yönetim, informalite, yönetim-organizasyon ve sağlık sosyolojisi ilgi duyduğu ve üzerinde çalışma yaptığı alanlardır. E-posta: ahmetalkan_88@hotmail.com

Atila YÜKSEL (Prof. Dr.), lisans eğitimini 1992 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi'nde, yüksek lisansını burslu olarak 1997 yılında Cardiff Üniversitesi'nde, doktora çalışmasını ise 2000 yılında Sheffield Hallam Üniversitesi'nde tamamlamıştır. 1994 yılından bu yana Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Turizm Fakültesi'nde görev yapmaktadır. Akademik ilgi alanları hizmet pazarlaması ve yönetimi, yöntembilim, iletişim, işletmecilik, yiyecek-içecek yönetimi, merak temelli eğitim ve androgojiyi kapsamaktadır. Bununla birlikte, felsefe ve edebiyat alanlarında da okumalar yapmakta ve eserler üretmektedir. "Bilgi; akılla temellendirilen, vicdanla paylaşılan ve karakterle yaşatılan bir ödevdir" anlayışından yola çıkarak geliştirdiği Bilginin Sınırında podcast serisiyle bilgi paylaşımını toplumsal bir katkı alanı olarak ele almakta; ayrıca çeşitli kurumlarda akademik temelli eğitim ve farkındalık atölyeleri yürütmektedir. E-posta: atilayuksel@gmail.com

Dilek ALAY (Arş. Gör.), Muş Alparslan Üniversitesi'nde lisans (2019) eğitimini, Süleyman Demirel Üniversitesi'nde yüksek lisans (2022) eğitimini tamamladı. Süleyman Demirel Üniversitesi'nde doktora eğitimine devam etmektedir. 2025 yılı itibarıyla Marmara Üniversitesi'nde Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi bölümünde çalışmaktadır. Son zamanlarda dijital sağlık, sağlık bilgi sistemi ve örgütsel davranış konularıyla ilgili çalışmalar yürütmektedir. E-posta: dilek.alay@marmara.edu.tr

Emine ATALAY (Doç. Dr.), lisans eğitimini 2013 yılında Çağ Üniversitesi İngilizce İşletme Bölümünde, yüksek lisans eğitimini 2017 yılında Cumhuriyet Üniversitesi İşletme Anabilim Dalında tamamladı. 2021 yılında İstanbul Üniversitesi İnsan Kaynakları Yönetimi Anabilim Dalında doktora eğitimini tamamladı. 2015-2019 yılları arasında İstanbul Gelişim Üniversitesi'nde görev yaptı. 2019 yılından bu yana Tarsus Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümünde görev yapmaktadır. Çalışma alanları insan kaynakları yönetimi ve örgütsel davranış konularını kapsamaktadır. Bu alanlarda ulusal ve uluslararası düzeyde çok sayıda bilimsel çalışmaları bulunmaktadır. E-posta: emineatalay@tarsus.edu.tr

Erdal EKE (Prof. Dr.), Afyonkarahisar doğumlu olan Erdal Eke, Akdeniz Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü'nden 2006 yılında mezun olduktan sonra Süleyman Demirel

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalında yüksek lisans ve doktora eğitimini tamamladı. 2008 yılında Süleyman Demirel Üniversitesi'nde çalışmaya başladı. 2020 yılında Yönetim ve Strateji alanında Doçent unvanını aldı. 2025 yılında Prof. Dr. olarak atandı. Halen Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümünde görev yapmaktadır. Başlıca çalışma alanları sağlık politikaları, sağlık sistemleri, sağlık reformları, örgütsel reform, yönetimde dijitalleşme olup, bu alanlarda yayınları bulunmaktadır. E-posta: erdaleke@sdu.edu.tr

Erkan ERDEMİR (Prof. Dr.), lisans eğitimini 1996 yılında Anadolu Üniversitesi İİBF Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümünde tamamladı. Yönetim ve organizasyon alanındaki yüksek lisans derecesini 2000 yılında Eskişehir Osmangazi Üniversitesinden, doktora derecesini de 2007 yılında Anadolu Üniversitesinden aldı. 1999 yılında asistan olarak başladığı akademik hayatını yurt içi ve dışında farklı üniversitelerde devam ettirdi. Halen Anadolu Üniversitesi'nde görev yapmaktadır. Araştırma alanı olarak örgüt kuramları ve örgüt sosyolojisi alanında yoğunlaşmakta olan Erdemir, örgüt davranışlarını daha çok yorumsamacı yaklaşımlar olan eleştirel, postmodern ve kurumsal kuram çerçevesinden anlamaya ve açıklamaya çalışmaktadır. Son dönemde kurumsallaşma süreçleri, kurumsal girişimcilik ve yeni örgüt formlarının ortaya çıkışı konularını tarihsel ve edebi metinler üzerinden incelemeye yönelik çalışmalar yapmaktadır. E-posta: erkanerdemir@gmail.com

Gamze GAZAZ (Doktora Öğrencisi), Selçuk Üniversitesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümünde lisans, aynı üniversitede Halkla İlişkiler ve Tanıtım Ana Bilim Dalında ise yüksek lisans eğitimini tamamladı. Aynı üniversite ve ana bilim dalında doktora eğitimine devam etmektedir. Şikâyet yönetimi, dijital etkileyiciler, halkla ilişkilerin dijital dönüşümü ve dezenformasyon konuları, akademik ilgi alanlarını oluşturmaktadır. E-posta: gamzegazaz@hotmail.com

Hakan YÖNDEN (Öğr. Gör.), Çukurova Üniversitesi'nde lisans (2003), Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi /yüksek lisans (2013) eğitimini tamamladı. 2008-2016 yılları arasında Mustafa Kemal Üniversitesinde çalıştı. 2022 yılından bu yana Tarsus Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Yönetim Ve Organizasyon Bölümü Sağlık Kurumları İşletmeciliği Programında çalışmaktadır. Son zamanlarda Sağlık hizmetlerinde yapay zekâ uygulamaları ve prompt mühendisliği konularıyla ilgili çalışmalar yürütmektedir. E-posta: hakanyonden@tarsus.edu.tr

Kader GERÇEKER (Arş. Gör.), Süleyman Demirel Üniversitesi'nde lisans (2020), yüksek lisans (2024) eğitimini tamamladı ve doktora (2025-) eğitimine devam etmektedir. 2023-2024 yılları arasında Artvin Çoruh Üniversitesinde çalıştı. 2025 yılından bu yana Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü'nde çalışmaktadır. Eleştirel yönetim, sağlık sosyolojisi, meslekler sosyolojisi, halk sağlığı ve kamu sağlık politikaları konularıyla ilgili çalışmalar yürütmektedir. E-posta: kader9gerceker8@gmail.com

Kevser Hüsna ÖZYILDIZ (Öğr. Gör.), 1997 yılında Ankara'da doğdu. 2019 yılında Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sağlık yönetimi bölü-

münde lisans eğitimini, 2021 yılında aynı üniversitede Sosyal Bilimler Enstitüsü Sağlık Yönetimi Anabilim dalında yüksek lisans eğitimini tamamladı. 2022 yılında da aynı üniversite ve aynı anabilim dalında doktora programına başladı. 2023 yılında da Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Sosyoloji bölümüne kaydoldu. Halen doktora öğrenimine devam eden ve Tarsus Üniversitesi Yönetim ve Organizasyon Bölümü Sağlık Kurumları İşletmeciliği programında Öğr. Gör. olarak görev yapan Özyıldız'ın, pediatri hastalarıyla iletişim, hekim sahiplenme, hekim bağlılığı başta olmak üzere akademik ilgi alanları sağlık iletişimi, yönetim-organizasyon ve sağlık sosyolojisidir. E-posta: kozyildiz@tarsus.edu.tr

Makbule Evrim GÜLSÜNLER (Prof. Dr.), Selçuk Üniversitesi'nde lisans (2000), yüksek lisans (2002) ve doktora (2008) eğitimini tamamladı. 2000 yılında başladığı akademik kariyerine Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü Araştırma Yöntemleri Anabilim Dalında devam etmektedir. Etik, Kurum kimliği ve imajı, Halkla ilişkiler eğitimi, Pazarlama konularıyla ilgili çalışmalar yürütmektedir Birçok ulusal/uluslararası akademik makalesi, kitap bölümü ve bildirileri bulunmakta ve ileri düzeyde Almanca ve İngilizce bilmektedir. E-posta: ecil@selcuk.edu.tr

Mehmet Ali TAŞ (Doç. Dr.), 2013 yılında Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümünden mezun oldu. 2016 yılında Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesinde Araştırma Görevlisi kadrosunda çalışmaya başladı. Lisans ve Doktora eğitimini yine Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalında tamamladı. 2022 yılında aynı üniversitede Dr. Öğr. Üyesi kadrosunda çalışmaya başladı. 2024 yılında Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sağlık Yönetimi Bölümünün Sağlık Kurumlarında Yönetim ve Organizasyon Anabilim Dalında Doç. Dr. kadrosuna atandı. Doç. Dr. Taş'ın ilgi alanları; yönetim ve organizasyon, davranış bilimleri, örgütsel davranış, sosyal psikoloji ve pozitif psikoloji ile ilgili konuları kapsamaktadır. Email: matas@mehmetakif.edu.tr

Pınar MEMİŞ SAĞIR (Dr. Öğr. Üyesi), Lisans ve yüksek lisans derecelerini, sırasıyla 2004 ve 2007 yıllarında Sakarya Üniversitesi İşletme Bölümü'nde tamamladı. Doktorasını 2013 yılında Sakarya Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü'nde bitirdi. Haziran-Ocak 2016 yılında Georgia University Interdisciplinary Qualitative Studies Program'ında post doktora için bulundu. Çalışma alanları arasında Eleştirel Yönetim Çalışmaları, neo-liberal dönüşümün yükseköğretim ve akademisyenlere olan etkileri ve işletmelerde sürdürülebilirlik temalı konular yer almaktadır. 2008 yılında Sakarya Üniversitesi'nde çalışmaya başlayan Memiş Sağır, 2018 yılı itibarıyla Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Ferizli MYO'da doktor öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. E-posta: pinarm@subu.edu.tr

Rabia TATLIDİL (Dr. Öğr. Üyesi), Süleyman Demirel Üniversitesi'nde lisans (2017), yüksek lisans (2019) ve doktora (2024) eğitimini tamamladı. 2020 yılından bu yana Kafkas Üniversitesinde görev almaktadır. Son zamanlarda sağlık kurumları yönetimi, eleştirel yönetim, sağlık sosyolojisi alanlarına ilgi duymakta ve bu alanlarda çalışmalar yürütmektedir. E-posta: rabiafettahoglu95@gmail.com

Ramazan ERDEM (Prof. Dr.), Hacettepe Üniversitesi'nde lisans (1994), yüksek lisans (1997) ve doktora (2003) eğitimini tamamladı. 1999-2009 yılları arasında Fırat Üniversitesi'nde çalıştı. 2009 yılından bu yana Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde çalışmaktadır. Son zamanlarda eleştirel yönetim, akademik örgütlerin yapısı ve işleyişi, bilme ve bilgi üretme yöntemleri, informal yapılanmalar konularıyla ilgili çalışmalar yürütmektedir. E-posta: raerdem@yahoo.com

Ramazan KAYA (Arş. Gör.), Orta Doğu Teknik Üniversitesi Felsefe Bölümünde eğitimini tamamladı. Süleyman Demirel Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Felsefe Bölümü'nde çalışmaktadır. Etik, çevre etiği, dijital kültür, iletişim bilimleri alanında çalışmalar yürütmektedir. E-posta: ramazankaya@sdu.edu.tr

Sıddıka ÇAM (Öğr. Gör.), Sağlık Yönetimi bölümü lisans (2020) ve yüksek lisans (2022) eğitimini Süleyman Demirel Üniversitesi'nde tamamlamış, aynı yıl doktora eğitimine başlamıştır. 2024 yılından bu yana Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu'nda görev yapmaktadır. Araştırma alanları; sağlık sistemleri, sağlık politikaları ve sağlık hizmetlerine erişimdir. E-posta: sddkacam@gmail.com

Soner SOYSAL (Doç. Dr.), Lisans (1999), yüksek lisans (2002) ve doktora (2007) derecelerini ODTÜ Felsefe Bölümü'nden aldı. Yüksek lisans ve doktora çalışmalarını sürdürürken ODTÜ Felsefe Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak görev yaptı. Kısa bir dönem (2008-2009) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Felsefe Bölümünde Yardımcı Doçent olarak görev yaptı. 2009 yılından bu yana Süleyman Demirel Üniversitesi Felsefe Bölümünde görev yapmaktadır. E-posta: sonersoysal@sdu.edu.tr

Sümeyye YILDIRIM (Dr. Öğr. Üyesi), Süleyman Demirel Üniversitesi'nde lisans (2017), yüksek lisans (2019) ve doktora (2024) eğitimini tamamladı. 2021 yılında Artvin Çoruh Üniversitesi'nde araştırma görevlisi olarak göreve başladı. 2024 yılından itibaren Artvin Çoruh Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Son zamanlarda hastalığın kültürel değeri, sürdürülebilir sağlık anlayışları, etik ve sağlık politikası konularıyla ilgili çalışmalar yürütmektedir. E-posta: sumeyye@artvin.edu.tr

Vehbi BAYHAN (Prof. Dr.), İnönü Üniversitesi'nde lisans (1988), yüksek lisans (1992) ve doktora (1995) eğitimini tamamladı. 1990-2023 yılları arasında İnönü Üniversitesi Sosyoloji Bölümü ve Psikoloji Bölümlerinde çalıştı. 2023 yılından bu yana Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sosyoloji Bölümünde görev yapmaktadır. İngiltere Leicester Üniversitesi ve ABD Wyoming Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi olarak bulunmuştur. Gençlik, sağlık, toplumsal hareketler, toplumsal cinsiyet, risk toplumu, gözetim toplumu, depresyon, bağımlılık konularında çalışmalar yürütmektedir. E-posta: vehbi.bayhan@gmail.com